Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University

Materials of the V International Scientific-Practical Conference

«Quality Management: Search and Solutions»

November 27-29, 2019
San Francisco (CA, USA)

Volume II

San Francisco, 2019

UDC 005
BBC 65.290-2
M 45

Editorial Board:
Chairman of the Board – Professor S. Midelski (Kazakhstan).
Members of the Board:
D.Sc., Professor S. Baubekov (Kazakhstan), Ph.D., Associated Professor Zh. Duysheev (Kyrgyzstan), Ph.D., Associated Professor B. Gechbaia (Georgia), Ph.D., Colonel (Ret.) E. Janula (Poland), Dr. Prof. Deep Sea Going Captain P. Khvedelidze (Georgia), Ph.D., Professor O. Komarov (Kazakhstan), Associated Professor T. Kolossova (Kazakhstan), Associated Professor I. Makarycheva (Russia), Ph.D., Associated Professor A. Morov (Russia), D.Sc., Professor S. Omurzakov (Kyrgyzstan), D.Sc., Professor L. Qoqiauri (Georgia), D.Sc., Professor E. Romanenko (Ukraine), D.Sc., Professor Ye. Saurykov (Kazakhstan), Ph.D., Professor L. Takalandze (Georgia), D.B.A., Professor T. Trocikowski (Poland), Associated Professor D. Zhelazkova (Bulgaria).

M 54 Materials of the V International Scientific-Practical Conference **«Quality Management: Search and Solutions»**. In two volumes. Volume II – San Francisco (CA, USA): Regional Academy of Management, 2019. – 504 p.

ISBN 978-601-267-251-0

This is a compilation of the materials of the V International Scientific-Practical Conference "Quality Management: Search and Solutions", that was held in San Francisco (CA, USA), on November 27-29, 2019.

Submissions cover a wide range of issues, primarily the problem of improving management, sustainable economic development and introduction of innovative technologies, improved training and enhancement of the development of "human capital", interaction between the individual and society, psychological and pedagogical foundations of innovative education.

Materials addressed to all those interested in the actual problems of management, economy and ecology, social sciences and humanities.

UDC 005
BBC 65.290-2

ISBN 978-601-267-251-0

© Regional Academy of Management, 2019

Аймақтық Менеджмент Академиясы
Региональная Академия Менеджмента
Regional Academy of Management

Медаль
«ЛИДЕР КАЗАХСТАНА 2013»

Leader of Kazakhstan *
Қазақстан Көшбасшысы *
Лидер Казахстана *

* According to the National Business Rating Kazakhstan: http://nbr-kz.com/ / Согласно данным Национального Бизнес-Рейтинга Казахстана: http://nbr-kz.com/

Regional Academy of Management is a public Academy of Sciences, a self-governing community of scholars, teachers and practitioners in the management from the Republic of Kazakhstan, the European Union and the CIS countries, Turkey, India, Ukraine and Georgia. Holds the honorary title "Leader of Kazakhstan" among research organizations.

The Academy operates in accordance with the principles and standards of the Bologna scientific and educational process.

The purpose of the Academy is to promote social and managerial knowledge and technology, as well as the implementation of economic, sociological, socio-psychological and other fundamental and applied research on topical issues of governance.

Academy provides independent certification and assessment of the quality of training of the teaching staff, as well as leaders and practitioners of the highest qualification in the management and social sciences, with the issuance of the relevant qualification documents.

For more information visit: www.regionacadem.org
Inquiries by e-mail: inf.academ@gmail.com

Региональная Академия Менеджмента – академия наук, самоуправляемое сообщество ученых, преподавателей и специалистов-практиков в области менеджмента из Республики Казахстан, стран Европейского Союза и СНГ, Турции, Индии, Украины и Грузии. Обладатель почетного звания «Лидер Казахстана» среди научных организаций.

Академия действует в соответствии с принципами и стандартами Болонского научно-образовательного процесса.

Целью Академии является содействие развитию социально-управленческих знаний и технологий, а также проведение экономических, социологических, социально-психологических и иных фундаментальных и прикладных научных исследований по актуальным проблемам управления.

Академия осуществляет независимую аттестацию и оценку качества подготовки научно-педагогических кадров, а также руководителей и специалистов-практиков высшей квалификации в области менеджмента и других социальных наук с выдачей соответствующих квалификационных документов.

Подробная информация на сайте: www.regionacadem.org
Справки по электронной почте: inf.academ@gmail.com

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma** and the **Gold Medal** of the **XXVIII Moscow International Book Fair**, held at the **Exhibition of Economic Achievements (VDNKh, Moscow, Russia) 2-6 September 2015**.

XXVIII Moscow International Book Fair - the largest international scale Book Forum in Russia, which became one of the central events of the Year of Literature in the Russian Federation.

Participants of the oldest book fair has become more than 400 Russian and foreign publishing houses from 30 countries, which traditionally provided the best examples of educational, scientific, reference and encyclopedic, fiction, children's literature.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен **Почетным Дипломом** и **Золотой медалью XXVIII Московской международной книжной выставки-ярмарки**, состоявшейся на **Выставке Достижений Народного Хозяйства (ВДНХ, г. Москва, РФ) 2-6 сентября 2015 года.**

XXVIII Московская международная книжная выставка-ярмарка - крупнейший в России книжный форум международного масштаба, который стал одним из центральных событий Года литературы в Российской Федерации.

Участниками старейшего книжного форума страны стало более 400 российских и зарубежных издательств из 30 стран, которые традиционно представили лучшие образцы учебной, научной, справочно-энциклопедической, художественной, детской литературы.

* * * * *

All collections of scientific papers, published by the Regional Academy of Management, have **ISBN, Bibliographic Classification, Universal Decimal Classification (UDC) and all the necessary details**.

Все сборники научных трудов, издаваемые Региональной Академией Менеджмента, имеют **ISBN, ББК, УДК и все необходимые реквизиты**.

Compilation of the materials of the international scientific-practical conference **"Quality Management: Search and Solutions"** (edited by S. Midelski) was awarded the **Honorary Diploma** and the **Gold Medal** of the **XXXVI International Paris Book Fair** (17-20 March 2016, Paris).

XXXVI International Paris Book Fair was held under the motto "Book in the Spotlight". It was opened by solemn speech of French President Francois Hollande. Among the visitors of the Fair were many French and foreign politicians, scientists and cultural figures, such as France Prime Minister Manuel Valls, the Minister of Culture and Communications Audrey Azoulay, Minister of Higher Education and Scientific Research Najat Vallaud-Belkacem.

Over the 4 days of the Exhibition organized more than 800 meetings devoted to issues of book publishing, distribution and availability of books, copyright issues related to, including educational and scientific publications.

Fair participants were representatives of 45 countries; the number of visitors exceeded 230,000 people.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Менеджмент качества: поиск и решения»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был отмечен **Почетным Дипломом** и **Золотой медалью XXXVI Международного Парижского книжного Салона** (17-20 марта 2016, Париж).

XXXVI Международный Парижский книжный Салон прошел под девизом «Книга в центре внимания». Его открыл торжественной речью президент Французской Республики Франсуа Олланд (François Hollande). Среди посетителей Салона были многие французские и иностранные политики, деятели науки и культуры, такие как премьер-министр Франции Мануэль Вальс (Manuel Valls), министр культуры и связи Одри Азулай (Audrey Azoulay), министр высшего образования и научных исследований Наят Валло-Белкасем (Najat Vallaud-Belkacem).

За 4 дня проведения Салона организовано более 800 встреч, посвящённых вопросам книгоиздания, распространения и доступности книжной продукции, вопросам авторских прав, касающихся, в том числе, учебных и научных изданий.

Участниками Салона стали представители 45 стран, число гостей превысило 230 000 человек.

The collection of materials of the III International Scientific and Practical Conference **"Innovation Management and Technology in the Era of Globalization"** (Sharjah, UAE, January 12-14, 2016, edited by S. Midelski) was presented at the **XXIX International Exhibition of Teaching and Scientific Publications**.

The exhibition was held from 30 May to 1 June 2016 in the main building of Russian Academy of Sciences (RAS, Moscow, Russia).

The collection was awarded by **the Diploma "The Best Teaching Publications in Its Field"** and by the **Certificate "Golden Fund of National Science".**

Regional Academy of Management sincerely thanks our partners and co-organizers of the conference, members of the editorial board and all the authors of articles, which was published in the collection.

* * * * *

Сборник материалов III международной научно-практической конференции **«Инновационный менеджмент и технологии в эпоху глобализации»** (Шарджа, ОАЭ, 12-14 января 2016 года, редактор С.Л. Мидельский) был представлен на **XXIX международной выставке-презентации учебно-методических и научных изданий**.

Выставка проходила с 30 мая по 1 июня 2016 г. в главном здании Российской Академии Наук (РАН, Москва, Россия).

Сборник был награжден **Дипломом «Лучшее учебно-методическое издание в отрасли»** и **Сертификатом «Золотой фонд отечественной науки».**

Региональная Академия Менеджмента искренне благодарит наших партнёров и со-организаторов конференции, членов редакционной коллегии и всех авторов статей, опубликованных в сборнике.

The collection of materials of the International scientific-practical conference **«Prospects for the Development of Modern Science»** (edited by S. Midelski) was awarded the **Gold Medal of the XXXVI International Book Exhibition *Liber Barcelona - 2018.***

The exhibition was held **from 3 to 5 October 2018** in one of the largest exhibition centers in Europe *Fira Barcelona Grand Via* (Barcelona, Spain). The event was held with the official support of the Government of Spain, the Ministry of Education and Training of Spain, the Ministry of Culture and Sports of Spain, the Department of Culture of Catalonia, the City Council of Barcelona.

Сборник материалов международной научно-практической конференции **«Перспективы развития современной науки»** (под редакцией С.Л. Мидельского) был награжден **Золотой медалью XXXVI Международной книжной выставки *Liber Barcelona - 2018*.**

Выставка прошла **с 3 по 5 октября 2018 года** в одном из крупнейших выставочных центров Европы *Fira Barcelona Grand Via* (г. Барселона, Испания). Мероприятие проведено при официальной поддержке Правительства Испании, Министерства образования и профессиональной подготовки Испании, Министерства культуры и спорта Испании, Департамента культуры Каталонии, Городского совета г. Барселона.

ORGANIZERS OF THE CONFERENCE:
ОРГАНИЗАТОРЫ КОНФЕРЕНЦИИ:

Regional Academy of Management
(Pavlodar, Kazakhstan)
www.regionacadem.org
Региональная Академия Менеджмента
(Павлодар, Казахстан)

European Scientific Foundation
Institute of Innovation (Wloclawek, Poland)

Europejska Fundacja Naukowa
Instytut Innowacji (Włocławek, Polska)

Regional Center for European Integration
(Wloclawek, Poland)
http://rcie.pl
Regionalne Centrum Integracji Europejskiej
(Włocławek, Polska)

National Institute of Economic Research
(Batumi, Georgia)
http://nier.ge
Национальный институт экономических исследований
(Батуми, Грузия)

Batumi Navigation Teaching University
(Batumi, Georgia)
http://bntu.edu.ge/
Батумский Университет Навигации
(Батуми, Грузия)

Sokhumi State University
(Tbilisi, Georgia)
http://sou.edu.ge
Сухумский государственный университет
(Тбилиси, Грузия)

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration (Kyiv, Ukraine)
http://vadnd.org.ua
Всеукраїнська Асамблея Докторів Наук з Державного Управління (Київ, Україна)

East European Institute
(Izhevsk, Russia)
www.mveu.ru
Восточно-Европейский институт
(Ижевск, Россия)

International Toktomamatov University in Jalal-Abad
(Jalal-Abad, Kyrgyzstan)
http://mnu.kg/
Международный университет им. К.Ш. Токтомаматова в Жалал-Абаде (Жалал-Абад, Кыргызстан)

Taraz Innovation and Humanities University
(Taraz, Kazakhstan)
www.tigu.kz
Таразский инновационно-гуманитарный университет
(Тараз, Казахстан)

CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Organizers of the Conference / Организаторы конференции... 8

Contents / Содержание..... 9

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ 16

3.1. Z. Tastanova, G. Baimuratova, Z. Aktamberdyeva Confessional Policy in Kazakhstan in the Pre-Revolutionary Period……. 16

3.2. D.A. Aryn Actual Problems of Youth Migration in Kazakhstan….. 21

3.3. K.M. Nauanova, G.N. Eseeva F.M. Dostoevsky's Doctrine of the Man in the Light of Existentialism……... 24

3.4. К.У. Байжанова О некоторых вопросах сущности принципов права в казахстанской юридической науке…….. 32

3.5. Н.Е. Байгелова Қазақстанның XIX ғасырда дамыған саяси-құқықтық ой-пікірлері……. 40

3.6. Т.К. Нурекешов Қазақстан Республикасында эколого-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық реттеу мәселесі……... 46

3.7. А. Күзембайұлы, Е.А. Әбіл, Т.Қ. Әлібек Средневековое государство кереитов…… 52

3.8. А.М. Нургалиева, А.К. Нурманова Жаңа замандағы Қазақстанның діни-мәдени кеңістігі (В.В. Григорьевтің берген бағаламасы)…… 59

3.9. Н.Т. Өтембетова, Қ.Қ. Төлепберген Рухани жаңғыру бағдарламасы бойынша Қызылорда облысындағы қасиетті жерлер тарихының кейбір мәселелері…….. 64

3.10. С. Касенов, М. Касенов, Ә.С. Ауденова Адами капитал – мемлекет дамуының негізі……... 71

3.11. E.T. Kurmanaliyeva, T.Ye. Zhaparova The Support of Teachers in the Professional Burnout Situation…….. 76

3.12. Т.Г. Бортко Проблемы внедрения инклюзивного образования…… 83

3.13. Ж.Н. Кыстаубаева Практическое применение теории обновленных программ в школе……. 89

3.14. А.И. Булшекбаева, М.К. Суранширва Активизация познавательной деятельности обучающихся посредством проектной технологии……... 93

3.15. А.И. Леонова, Д.Ж. Жубайкулова Сущность педагогических инновационных технологий на современном этапе…….. 99

3.16. С.Т. Мухамбетжанова, К.З. Жаксылыкова, Ж.Ш. Мурзекенова, М.Т. Белденбаева Тенденции развития цифровых технологий в системе повышения квалификации работников образования……. 109

3.17. И.Ж. Есенгабылов, А.О. Алдабергенова, Ш.Б. Нургожаев Основные проблемы использования компьютерных программных средств в учебном процессе……. 117

3.18. Қ.Т. Ыбыраимжанов, Ғ.А. Тулегенова, Л.В. Мардахаев Бастауыш сынып оқушыларын патриоттыққа тәрбиелеу – руханилықтың бастауы..... 119

3.19. Г.К. Бозахаева Бастауыш сынып оқушыларының тарихи түсініктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: шет ел тәжірибесінен..... 125

3.20. В.К. Омарова, Т.В. Шмидт Об организации работы с родителями дошкольников по программе «Біргеміз»..... 132

3.21. Н.Р. Отебай, А.И. Булшекбаева STEAM-образование дошкольников…….. 139

3.22. Р.Е. Каримова, М.К. Сураншиева, А.И. Булшекбаева Адаптация ребенка к условиям детского сада…… 144

3.23. К.Т. Ыбыраимжанов, С.С. Чункенова Подготовка будущих учителей начальных классов к профессиональной деятельности……. 148

3.24. З.Ү. Адильшинова, А.А. Амантай Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер..... 154

3.25. З.У. Адильшинова, Ш.Ә. Рән Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалаудағы психологиялық ерекшеліктері..... 158

3.26. Ш.О. Орынгалиева Психологиялық құзіреттіліктің мазмұны мен теориясы..... 165

3.27. Ғ.Б. Іркітбай, Ж.А. Жартынова, Г.А. Сүлейменова, У.С. Хусаинов, С.С. Субанбекова Болашақ педагог-психологтың интеллектуалдық құзырлығын жетілдіру мәселесінің әдіснамалық ұстанымдары..... 170

3.28. Г.К. Шолпанқұлова, Ж.К. Дуйсебаева Болашақ педагог-психологтарды кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға даярлау мәселесінің зерттелу дәрежесі..... 176

3.29. Г.К. Шолпанқұлова, Д.Ж. Торғауыт Әлеуметтік педагогтардың дарынды балалармен жұмысының ерекшеліктері..... 182

3.30. Г.К. Шолпанқұлова, А.Қ. Садықова Әлеуметтік серіктестік - үздіксіз білім беру жүйесіндегі стратегиялық ресурс..... 187

3.31. Э.Т. Курманалиева, З.Б. Исаева Феномен тревожности сквозь психоаналитическую призму…….. 194

3.32. У. Жамирова, Г.Б. Әліпбекова Психолог-маман бойындағы кәсіби қасиеттер..... 200

3.33. А.Т. Арзиева Основные требования к современному уроку в условиях обновления содержания среднего образования…….. 205

3.34. Қ.Т. Бибеков, А.К. Жумыкбаева Біліктілік арттыру курстары тренерлерінің рефлексиялық тәжірибелерінің ерекшеліктері 208

3.35. Б.А. Нурумов Уровни восприятия и понимания произведений изобразительного искусства у детей школьного возраста….. 211

3.36. Б.К. Кыстаубаева, Г.С. Майлыбаева Исторический аспект исследования развития творческих способностей детей…… 217

3.37. М.В. Бондарь, Г.С. Майлыбаева Арт-терапия как метод повышения самооценки детей инклюзивных групп в дошкольных учреждениях…… 224

3.38. Г.А. Каримова, С.С. Танибергенова Формирование социокультурной компетенции в обучении иностранному языку…… 228

3.39. Т.А. Наревская, Г.К. Шоманова О некоторых аспектах использования технологии интерактивного обучения на уроках лингвистического цикла…… 231

3.40. Қ.А. Анарметов, З.Ш. Шавалиева Жоғары оқу орнын бітірушілердің кәсіби даярлауын бағалау: халықаралық тәжірибе 239

3.41. Б.С. Тантыбаева, А.Ж. Сахариева Химиядан өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру..... 247

3.42. А.Е. Каримжанова Структурирование программного материала как условие разработки тестовых заданий…….. 254

3.43. Г.Т. Абдикаримова Жалпы орта мектептерде астрономия пәнін оқыту әдістемесі..... 260

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

GREEN WORLD / ЗЕЛЕНЫЙ МИР 265

4.1. D.S. Shynybayev Fertility and Productivity Rate of Ewes Depending on the Type of Birth…….. 265

4.2. R.D. Nurymova, G.K. Daldabayeva, K.Sh. Arynova, N.Ch. Nurgaliyev, A.B. Sagimbayeva Feed Value and Productivity of Plants of Clover Depending on the Introduction of Organic Mineral Fertilizers in Crop Rotations in the Conditions of the Aral Sea Region of the Republic of Kazakhstan…… 270

4.3. L.A. Tokhetova, R.D. Nurymova, K.T. Alenov, P.O. Imangaziev, M.B. Mustayap The Basic Directs of Breeding Barley Under the Stress Environments of Aral Region…….. 274

4.4. B.S. Seifullina, Zh.A. Shokybayev Greening the School Course of Chemistry in Modern Education……... 280

4.5. А.Ч. Каташева, Б.Т. Кулатаев, А.У. Байбекова, А.А. Муратова Мясная продуктивность козликов…….. 283

4.6. Г.М. Жумагалиева, Е. Бәймажі, Т.Д. Толеген Интенсификация селекционно-племенной работы в овцеводстве…… 290

4.7. Н.Б. Батырбеков, Б.А. Буралхиев, Г.М. Жумагалиева Рост и развитие телят отечественных молочных пород скота при одинаковой технологии выращивания в возрасте 0-6 месяцев….. 295

4.8. Х.К. Матжанова, М.М. Орел, К.Ж. Сейтбаев, Н.К. Жумабаева Виды сорго в Каракалпакстане, перспективы их изучения и использования…… 298

4.9. К.К. Айтлесов, А.А. Балапашева Проблемы и возможности фито-ремедиации почв, загрязненных тяжелыми металлами…… 302

4.10. Б.Б. Доскенова, А.А. Бектемирова, С.Б. Байбусинова Экологическая оценка загрязнения почвы территории юга Западной Сибири (на примере Северо-Казахстанской области Республики Казахстан)…… 310

4.11. К.С. Поликутина Химическое загрязнение окружающей среды…… 318

4.12. А.С. Григорьева Генетически модифицированные организмы…… 321

4.13. T.D. Merzhakupov A Review of the Literature on Approaches to the Surgical Treatment of Chronic Otitis Media……... 325

4.14. А.К. Букатов, А.Е. Масалов, Б.С. Тураханова, А. Шакеров Жедел жәрдем көрсету бағытындағы сандық технологиялардың және заманауи бағдарламалардың маңызы..... 332

4.15. Б.С. Тураханова, А.К. Букатов, А.Е. Масалов Шап жарықтарын емдеуде синтетикалық материалдарды қолдану бойынша әдеби шолу..... 338

4.16. А.Е. Масалов, А.К. Букатов, Б.С. Тураханова, Ж.А. Масалова, Д.С. Бокин Краткий литературный обзор по хирургическому лечению больших и гигантских вентральных грыж…….. 344

4.17. Ш.Б. Бегалиева, А.Т. Биназарова, М.Ж. Кизатова Изучение лечебных свойств полыни обыкновенной (*Artemisia vulgaris*) 351

4.18. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садибекова, Е.Е. Султанов, К.У. Толшибаева Хирургиялық отаның кейбір түрлерінің ерекшеліктері..... 354

4.19. Г.Ж. Сарсенбаева, Г.Б. Батырханова, А.К. Айтаханова Меры профилактики заболеваний эндокринной системы..... 357

4.20. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садибекова, К.К. Жұмағұл, К.У. Толшибаева, Е.Е. Султанов Ас қорыту жүйесі ауруларының белгілері және пайда болу себептері..... 362

4.21. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садибекова, М.С. Утебаева, А.К. Молдыбаева Балалар эпилепсиясының ерекшеліктері..... 367

4.22. Г.Ж. Сарсенбаева, А.К. Айтаханова, Г.Б. Батырханова Причины возникновения глаукомы и основные методы ее профилактики…… 370

4.23. Г.Ж. Сарсенбаева, А.М. Рахматалиев, Е.Е. Басс, Д.М. Бигалиева Методы диагностики в кардиологии…… 376

4.24. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садибекова, А.Б. Балабаева, С.Б. Конкашева Жүрек-қан тамырлары жүйесі ауруларының мониторинг сапасы..... 380

4.25. Ж.У. Садибекова, Г.Ж. Сарсенбаева, Б.Б. Турсынбаев, М.М. Усербаев МСАК медициналық қызметтерінің қол жетімділік деңгейімен пациенттердің қанағаттануын бағалау..... 384

4.26. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садибекова, Д.Х. Кабылбекова, Е.В. Ережепов, Ж.А. Орманова Нашақорлықтың әлеуметтік салдары..... 387

4.27. Г.Ж. Сарсенбаева, А.М. Рахматалиев, А.Б. Балабаева Сердце и сердечно-сосудистые заболевания…… 391

4.28. Г.Ж. Сарсенбаева, Ж.У. Садибекова, Е.Е. Басс, Д.М. Бигалиева Факторы риска сердечно-сосудистых заболеваний… 394

4.29. Г.Ж. Сарсенбаева, С.А. Кудьярова, Ж.А. Орманова, Е.В. Ережепов, М.С. Утебаева Умственная работоспособность - основной показатель психического здоровья…… 399

SECTION V / СЕКЦИЯ V

LANGUAGE AND CULTURE IN THE ERA OF GLOBALIZATION / ЯЗЫК И КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ 404

5.1. S.S. Tanybergenova, G.A. Karimova Peculiarities of Content and Language Integrated Learning…….... 404

5.2. М.А. Туганбекова, Г.А. Даутбаева, А.Р. Нурахметова Полиязычие в образовательной системе Казахстана…… 407

5.3. А.Б. Жолмаханова Литература казахской диаспоры: формирование, развитие и своеобразие…… 412

5.4. К.З. Уткелбаев Жанровая характеристика казахской военной лирики……... 421

5.5. Е.Ж. Әубәкіров, Р.М. Садуақасова, К.В. Ушакова Мәдениет және қазіргі заманның жаһандық мәселелері..... 431

5.6. Д.М. Нұрбекова, Е.Ж. Әубәкіров Мәдениет және жаһандану..... 435

5.7. И.С. Мукашева Музей және маркетинг..... 439

5.8. Г.А. Камишева Ақыл аңызда: сопылық және Қожанасыр..... 446

5.9. Ә.Б. Алмауытова Қазақ тіліндегі материалдық мәдениет атауларының эстетикалық уәжділігі..... 452

5.10. Г.А. Таирова Изобразительно-выразительные средства языка как способы вербализации концепта «женщина» в романе Сесилии Ахерн «If you could see me now»…… 457

5.11. А.М. Азербаева Специфика готических образов в современной англоязычной прозе…… 462

5.12. Б.М. Айтбаева, А.Т. Жармаганбетова Проблемы уровнего обучения языкам…… 466

5.13. Б.М. Айтбаева, А.Т. Жармағанбетова Қашықтықтан оқытуда коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру..... 470

5.14. Г.Қ. Тулекова, Г.Қ. Тулекова, А. Бимағанбет Абай, Шәкәрім шығармалары арқылы сана ашықтығымен рухтану..... 473

5.15. А.У. Ильясова, Г.У. Аренова, Л.У. Алипбекова Көркем фильм мәтінін аудару лингвистикалық зерттеудің нысаны ретінде..... 479

5.16. Д.А. Ембергенова, А.Т. Ахмедова Визуальный язык как основа построения пространств…… 484

5.17. Д.Р. Ахмерова, А.Т. Ахмедова Преобразование сложившихся городских интерьеров на примере г. Алматы…… 489

5.18. Б.П. Торебаев, Д.С. Болысбаев, К.А. Жолдасбекова, Т.А. Тойирова Каллиграфический орнамент в дизайне текстильных изделий…… 495

All materials are published in author's edition.
The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.
Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

SECTION III / СЕКЦИЯ III

SOCIETY AND PERSONALITY / ОБЩЕСТВО И ЛИЧНОСТЬ

3.1. Confessional Policy in Kazakhstan in the Pre-Revolutionary Period

Zauresh Tastanova
Senior Lecturer. Kazakh National Agrarian University
(Almaty, Kazakhstan)
Gulmira Baimuratova
Senior Lecturer. Kazakh National Agrarian University
(Almaty, Kazakhstan)
Zaure Aktamberdyeva
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.
Kazakh National Agrarian University
(Almaty, Kazakhstan)

In the second half of the XIX century the entire of the Kazakh population was covered by influence of Islam. This was the investigation of not only the omissions of the authorities, but also other circumstances played a role here, especially in social life: the destruction of traditional principles, missionary work and so forth. The voluntary Islamization of the Kazakhs was a kind of protest against the colonial policy of Russia and Christianization.

Under the transformational development of society at the end of the XIX and at the beginning of the XX centuries of post-Soviet historical and ethnographic science in the context of rethinking the role of Islam in the history of Kazakhstan, it raise questions about the diversity of the complex of religious beliefs, and their role in the cultural heritage and ethno-cultural identity, the processes of their adaptation to external influences.

During the period of transformation of the socio-cultural development of Kazakh society, a reassessment of moral and cultural values takes place, and therefore it is exciting to look at the local religious response to changing conditions.

State-confessional relations throughout the indicated period have evolved significant and qualitative changes, which were reflected in a diverse ethno-confessional palette. Cultural, psychological, ethnographic and sociological research methods and approaches were used.

Moreover, an objective analysis of the specific historical development of ethno-confessions have a great importance, as well as conclusions in relation to existing ethno-confessional relations.

Religion has become a means of segregation rather cultural than ethnic. The religious policy of the Czar's Government, reluctantly helped to strengthen the position of Islam in the steppe, as a result of which the number

of mosques was increased, rose the number of mullahs and hajjes, and theological literature was intensively distributed.

In the domain of public education, the government tried to oppose to Russian-Kazakh schools with madrassas and to prepare civil servants from the local population who were the agents of colonial policy. Numerically, these schools were significantly giving way to Muslim, they could not compete with traditional schools. Attempts to intervene in the internal life of Muslim schools through the requirement to use censored books and allowing only Russian-language teachers from the local population was fruitless [1, c. 32].

However, to explain this circumstance only by external factors would be erroneous. In our opinion, the domestic environment played a role here, in which the role of Islam was intensified, it was a kind of development of "immunity" against external influence and the preservation of national identity.

"A different level of socio-economic development, government policies to seize land from nomads, economic and political powerlessness of the latter formed the psychology of a privileged nation among immigrants, a desire to establish themselves, and also contributed to disdain for the local population up to the denial of identity in the "tribesmen". In conditions of cohabitation, Islam attracted the Orthodox population with its moral values. The Orthodox sometimes expressed the following opinion: "…In all faith one can be saved, because even the Kyrgyz people are kind, merciful, they will receive the Kingdom of Heaven ...", "the Kyrgyz have more mercy and sobriety, which means faith is better" [2].

The interfaith coexistence of the two religions is characterized, on the one hand, by the latent opposition of religions, and on the other hand, by their interpenetration.

Through reforms carried out by the Czar's government, the traditional Kazakh culture began to collapse, Russia mercilessly broke the Kazakh way of life for centuries, which explains the growth of the national liberation movement, which continued until 1917. The spiritual needs of a renewed society in a certain extent by Islam; therefore, it was rather vividly accepted by the Kazakhs, and they did not want to abandon it, despite changes in the course of the government's religious policy.

During the XIX century, and especially at the beginning of the XX century, the influence of Islam in the Kazakh society significantly increased.

In addition, with Islam, Christianity is expanding its position in Kazakhstan, mainly due to the influx of already baptized population in the person of Orthodox, Old Believers, Catholics and Protestants.

The religious picture of Kazakhstan society at the beginning of the XX century was as follows:

Muslims made up the vast majority (over 80%) of the population, Christians - less than 20%, Jews in the steppe regions - 0.09%, Buddhists - 0.04%. The majority of the Christians the Orthodox faith, other Christian

denominations are represented by a small number: Protestants - 0.2%, Catholics - 0.1%.

In general, we can say that in Kazakhstan in the XVII-XIX centuries people with different religious beliefs lived fairly peacefully. First of all, in our opinion, this was facilitated by the fact that the Kazakhs, since ancient times leading a nomadic way of life, were forced to come into contact with other peoples, with a different culture, beliefs. They learned to tolerate dissent and even in some extent absorbed it. As for in these conditions, if harmony in society is violated through an incorrect ethno-confessional policy, a national conflict that would take on a religious coloring could easily erupt. However, the peoples of Kazakhstan in the pre-revolutionary period were already wise enough and, despite the contradictions that arose, did not allow large-scale conflicts on national and religious-based dispute. If they arose, they were observed, first of all, during the period of anti-colonial wars and most often at the domestic level. Archival documents have little evidence in this regard. Historical documents describing the national liberation struggle of 1916 indicate that even the Russians fought on the side of the rebels [3, p. 18].

The process of colonization significantly changes the ethnic picture of Kazakhstan, makes a transformation in the religious sphere, since many peoples professing other religions come here, and thereby forms a multiethnic and multi-confessional community of people. Already in the XVIII century, the ethno-confessional structure of Kazakhstan began to change, when the Cossacks moved to the regions of Kazakhstan joined to Russia. The most significant migration inflows into Kazakhstan take place in the XIX-XX centuries, at the same time, Kazakhstan is becoming a place of exile for the unreliable.

In the XVIII-XIX centuries, Poles, Germans, Jews, Tatars, and Uzbeks appeared on the territory of Kazakhstan. Although these migrants practically did not change the ethnic composition of the population of Kazakhstan, they played a certain positive role, especially in the dissemination of education, science, culture and agriculture. At the end of the XIX century, according to the Petersburg Treaty of February 12, 1881, Dungans and Uyghurs appeared on the territory of Kazakhstan.

The increase in the non-Kazakh population at the beginning of the XX century was intensified by Stolypin's agrarian reform. During this period, the resettlement of peasants from the inner provinces of tsarist Russia to the Kazakh steppe took on a huge scale. At the same time, during the Stolypin agrarian reform, the influx of Germans into Kazakhstan intensified. By the beginning of the First World War, their number was about 63,000 people. Only in the Northern region, approximately were founded 100 German villages.

Note that if at the end of the XIX century the policy of the tsarist government towards Germans-immigrants in Kazakhstan was friendly, then during the First World War it acquired more and more repressive features.

In 1908-1910, the first Bulgarian settlements appeared on the territory of Kazakhstan.

The appearance of Koreans in Kazakhstan was connected with the Russian-Japanese war of 1904-1905. Numerically insignificant elements of the Korean ethnic group arose in the territory of the region as far back as the XIX century. The Koreans pressed by Japan moved to the Russian Far East, and then to Kazakhstan. But in the first quarter of the XX century, the migration of the Korean ethnic group became more and more intense.

Based on the foregoing, we can conclude that in the period from the XVII to the beginning of the XX century in Kazakhstan there are qualitative changes in the ethnic composition of the population. The emergence of new population groups could not but affect the position of the Kazakh ethnic group. According to the data of the All-Russian population census of 1897, 4147.8 thousand people lived in the territory within the current borders, of which 3392.7 thousand, or 81.7% of Kazakhs. By 1914, the total population of the region amounted to 5910.0 thousand people, of which Kazakhs - 3845.2 thousand people, that is 65.1% [4].

Representatives of each ethnic group, having arrived in Kazakhstan, unknowingly brought into the spiritual life of the region those religious traditions that from ancient times corresponded to their faiths. So, Russians, Ukrainians, Bulgarians, part of the Belarusian population were carriers, for the most part, of the Orthodox faith. In addition, part of the newcomer Russian population consisted of Old Believers, Germans, Poles, partially Belarusians and some other nations were the agents of Catholicism, and some of them were carriers of Protestantism. Uyghurs, Tatars, Uzbeks and some other Turkic-speaking peoples were Muslims; Koreans and Kalmyks as Buddhists. Thus, ethnic diversity gave rise to multi-confessionalism, the foundations of which were laid in Kazakhstan in antiquity.

Sometimes problems arose not between the local and the arrived population, but among the latter. So, in the documents it is noted that the German population lived extremely estranged from other arriving peoples, in particular from the Russians. In some villages, relations were so hostile that things could not do without armed clashes. The reactionary policy of tsarism, consisting in the eviction of Germans from the border areas and their widespread Russification, caused negative trends in Russian-German relations.

A completely different picture was observed in Kazakh-German relations. German Christian missionaries noted that sometimes it seemed as though the “Kyrgyz” trust Germans more than Russians [5, pp. 128, 104].

Rare conflicts between the local population and immigrants arose primarily due to the redistribution of land. Ethnic clashes were isolated and were local in nature. But on the whole, the interethnic and confessional situation in the region was relatively calm, and this is largely due to the Kazakh ethnic group, its tolerance and prudence.

During this period, great changes took place in Kazakhstan in the spiritual sphere. Research was conducted on geography, geometry, botany, medicine, ethnography and folklore of Kazakhstan. A department of the Russian Geographical Society and the Turgai Statistical Committee, the first research centers of Kazakhstan, functioned in Orenburg. Representatives of different nationalities took part in their work. Such contacts contributed to rapprochement, mutual understanding of various peoples of Kazakhstan and contributed to the development of Kazakh humanitarian thought. It became possible for Kazakh youth to study in gymnasiums, higher educational institutions of Russia, Europe. As a result, was formed the Kazakh intelligentsia, among which there were many engineers, teachers, and doctors.

"At the beginning of the XX century, N. Nazarbayev notes, "the spiritual and intellectual elite, who advanced the idea of national consolidation, assumed the task of developing the Kazakh national idea. It should be noted that the formation of the intelligentsia in Kazakh society by the beginning of the XX century took on the character of a relay race of generations, when professional occupation with mental work began to be hereditary. They considered one of the main tasks of their activity not only to preserve the national identity of the Kazakh people, but also to recreate the historical past and national sensibility" [6, p. 152-154].

Representatives of the Kazakh intelligentsia advocated respect for the rights of the Kazakh people. From the rostrum of the 2nd State Duma, M. Tynyshpayev and B. Karataev, being deputies from Kazakhstan, boldly criticized the Stolypin agrarian policy, for which the Kazakhs were deprived of suffrage. The infringement of the rights of the Kazakh people was one of the reasons for the outbreak of the 1916 national liberation uprising.

The Kazakh intelligentsia with understanding met the February Revolution, which overthrew Czarism, created the Provisional Government and became involved in active work to transform the region. They hoped that the revolution would open the way for free social activity, for protecting the interests of the people. Despite the positive changes, a radical change in the ethno-confessional situation in Kazakhstan in a positive direction did not happen.

Thus, we can note the following. Traditionally, since ancient times, Kazakhstan was not a mono-ethnic and mono religious state; representatives of various ethnic groups that profess diverse religious beliefs lived on its territory.

The centralization of state power and the penetration of Islam into the territory of Kazakhstan, there is a gradual formation of ethnic and religious unity, however, with a large impurity of pagan and religious beliefs. The Russian Empire tried to take control of the pilgrimage to the holy places of Muslims. However, the government was only able to relatively resolve the issue with the passport regime and conduct unspoken monitoring of the activities of people who performed the hajj [7].

The expansion of Russia changed the established socio-economic relations in Kazakhstan, the lifestyle of the indigenous population and marked the beginning of a new stage of ethno-confessional processes, which included the growth of ethnic and religious identity. In the course of evolutionary development in pre-revolutionary Kazakhstan, ethno-confessional relations, although they underwent significant qualitative changes, were traditionally built on the principles of tolerance and mutual recognition, which stemmed from the psychology of the universality of Kazakh culture.

As a result of the strengthening of the colonial rule of Czarsky's Russia in Kazakhstan, the discontent of the local population, especially the clergy (mullahs, ishanov, kazy), as the most literate, conscious part of it, grew and intensified. They openly, boldly opposed Russian colonialism, urged the people to free themselves from the colonialists in order to preserve and develop Islam, national culture, and language.

List of literature:

1. Bukeikhanov A.N. Kazakhs: historical and ethnographic works. 2nd ed. add. Volume 14. - Astana: Altyn Kitap, 2007. – p. 303.
2. Orynbekov M.S. On freedom of religion and religious associations: commentary on the law of the Republic of Kazakhstan. 3rd ed. Almaty, 2002. – p. 124.
3. Sarsenbaev T.S. Culture of interethnic communication. Almaty, 1998. – p. 72.
4. Subprior R.A. State and religious organizations (administrative and legal issues). Almaty, 2002. –p. 324.
5. Sarsenbaev T.S. National consciousness and national dignity. Almaty, 1990.
6. Segizbaev O.A. Kazakh philosophy in the XV-beg. XX centuries Almaty, 1998. p. 472.
7. The Kyrgyz region. Russia. Full geographical description of our country. T. 18. Reprint edition. - Uralsk, 2006. – p. 496.

3.2. Actual Problems of Youth Migration in Kazakhstan

Duisenkul A. Aryn
PhD student, Al-Farabi Kazakh National University
(Almaty, Kazakhstan)

In the science of sociology, the youth stick out as a socio-demographic group by their social and legal condition, psychological merits and age difference [1, p. 156]. The youth - is a social group that determines the future of the country and influences on the development of the government. Because of the place of position of people on several historically-

demographic, cultural and ethnographic, socio-economic area, the age of youth is several too. According to the law of the Republic of Kazakhstan "State Youth Policy", youth are from 14 years old to 29 years old citizens [2].

The youth is a extensive socio-demographic group in the society of Kazakhstan, currently, the percent of young people from 14-29 years old is 22%, to be precise, is 4 million. If 2.3 million of them are urban youth, the 1.7 of them are rural youth [3].

The global migration tendencies brought big changes to the migration process in our country. These changes influence on the lifestyles of all Kazakh social stratums and groups, including youth. Officials statistics indicate that more than 300 thousand people moved from our country in last ten years. The majority of the moved people are youth, i.e. the socio-demographic-economical-creative (the youth is able to innovation) opportunity of our country. The result of sociological studies shows that youth consider the migration as a only one way to improve living opportunities.

According to the official's statistic information in 2018 year from our country migrated 41 894 people and this index increased by 11.1 % compared to last year. And the number of immigrants to our country is 12 875 people, this index is decreased by 20.5% compared to last year, balance of migration is 29 109 people. The proportion of the working population among those who moved is 29,078, the number of arrivals is 9,814 balance of migration is 19 264 [4].

Among those who left Kazakhstan, 22,666 people are people with higher education. Among these indicators, a large number of specialists in the technical and economic fields will obviously hinder the development of industrialization in the economy of Kazakhstan, which is the only way to influence the growth of the socio-economic status of people. The economy of the Republic of Kazakhstan mainly depends on the first sector and is based on quasi-national economic management (corporative governance of key economic areas). This, in its turn impedes the development of public and private partnerships, a competitive environment. In this case, it is impossible to provide with work of all technical specialists. In our opinion, the migration of technical specialists to the country can be explained by the widespread spread of corruption and nepotism in the country.

The result of the survey questionnaire on the theme "The Central Asia Youth: comparative survey" of the F. Ebert's foundation in Kazakhstan fund shows that the main reasons pushing youth to move as improving quality of life (41.6% of respondents scattered in Kazakhstan), a large number of jobs abroad (38.7% of respondents), improving financial situation [5. 45 p].

According to the result of the conducted sociological research, factors influencing the movement of Kazakhstani youth from the country are grouped as follows:

Political:

- corruption on all levels and of spheres, nepotism:
- lack of feeling of safety in people;

- freedom of speech and restrictions on personal opinion, etc.;
- weak civil society, lack of democratic institutions.

Economical:
- law salary;
- job shortages;
- structural unemployment.

Social factors:
- decline in the quality of human capital: health system weakness and education quality decline;
- inability to see opportunities to improve quality of life;
- exacerbation of social inequality.

Technological- authors attribute environmental degradation in the country to technological factors [6].

Based on the results of these studies, we can show that concerns about the aggravation of socio-economic and environmental conditions and the development of civil-political activities are the main factor affecting migration in our country. Despite the relatively high level of higher education per capita in the country, structural unemployment is at the forefront. Experts recommend the development of the following fields to ensure the functioning of the majority of the population:
- agriculture;
- food and production sector;
- services sector and tourism.

The 44% of our people live in rural districts. The stake of small and medium-sized settlements is 60%. Consequently, the development of agriculture will remain actual for our country.

Increase of the number of rural youth migrated to the city, increase of the number of districts located in countryside and their impoverishment generate the big difference between urbanization (as a process) and urbanize (achieved level of social, economic, cultural, etc. indexes during the process).

The result of the researches shows that the problem of security in our country is the main reason to migrate. Without words social-economic inconstancy will create sociological conflicts. An economical inconstancy has led people to poverty. There is a picture of the development of youth unemployment and the marginalization of most youth.

In concluding, this article discusses the impact of global migration trends on youth migration in our country, based on the general migration status in a series of sociological studies, analyzes the impact of push factors on the generation of migration factors among young people in our country.

Also, currently, the intensively developing has an impact on the migration of rural youth to the city in a large numbers, in the result, the decline in the quality of life of the population living in the countryside, the emergence of new marginalized groups and acts of social aggression, and this problem requires the adoption of large-scale socio-economic measures

for rural and suburban youth from the state. At the same time, in the article given a number of solutions for improving the socio-economic situation of the rural and urban population.

List of Literature:

1. Белый О.И. Определение понятия «молодежь» // Теория и практика общественного развития. 2012. № 12. С. 156-158.
2. «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңы 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285.
3. https://inbusiness.kz/ru/last/chislennost-molodezhi-v-kazahstane-sostavlyaet-4-mln-chelov.
4. http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation
5. Молодежь Центральной Азии. На основе социологического опроса. Friderich Ebert Stiftung. Алматы, 2017 г.
6. Черных И. Миграционные настроения молодых казахстанских профессионалов: факторы, драйверы, тренды. Презентация. http://agkipr.kz.

1. Belyy O.I. Opredeleniye ponyatiya «molodezh'» // Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya. 2012. № 12. C. 156-158.
2. «Memlekettik jastar sayasatı twralı» QR Zañı 2015 jılğı 9 aqpandağı № 285-V QRZ «Memlekettik jastar sayasatı twralı» QR Zañı 2015 jılğı 9 aqpandağı № 285-V QRZ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000285.
3. https://inbusiness.kz/ru/last/chislennost-molodezhi-v-kazahstane-sostavlyaet-4-mln-chelov.
4. http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation
5. Molodezh' Tsentral'noy Azii. Na osnove sotsiologicheskogo oprosa. Friderich Ebert Stiftung. Almaty, 2017 g.
6. Chernykh I. Migratsionnyye nastroyeniya molodykh kazakhstan-skikh professionalov: http://agkipr.kz.

3.3. F.M. Dostoevsky's Doctrine of the Man in the Light of Existentialism

Karmanay M. Nauanova
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of West-Kazakhstan State University
named after M. Utemisov (Uralsk, Kazakhstan*)*
Gulnara Nabievna Eseeva
A senior lecturer of West-Kazakhstan State University
named after M. Utemisov (Uralsk, Kazakhstan)

At the end of the XX c. and the beginning of the XXI c. philosophy has lived through Renaissance of existentialism which again has made an effort

to answer the eternal questions «What is a man? What is his essence? What is his nature?» And still the question of the nature of the man remains vague and unsettled. The solution of the problem of the man's essence is left for the future.

Rejecting rationalism in understanding of the man, existentialism worked out a concept which lays claim to full and all-round comprehension of the man. Existentialism treats the man as a complex and inexhaustible being whose essence can't be reduced to his rationality. The first thinkers who renounced reticence, multifacetedness and multidimentionalism of the man were A. Schopenhauer, S. Kierkegaard, F. Nietzsche, F. Dostoevsky and the Kazakh philosophers Abai and Shakarim. They defined tendencies of development and contents of modern philosophic anthropology and revealed great opportunities of philosophic understanding of the man not only through the philosophy itself but also by way of literature.

A prominent place among writers is held by F.M. Dostoevsky who is rightfully called the spiritual father of existential philosophy. He both opened new tendency of philosophic research, revealed the opportunities of literature in philosophic understanding of the man and put forward such an interpretation of him which corresponded to the cultural and historic situation of the second half of the XIX century and remains impressive and up-to-date even now. Dostoevsky writes: «The man is a mystery and it is necessary to get to the bottom of him. And if you are going to do it all your life, don't say that you have lost your time. I am busy doing it because I want to be a man». The thinker emphasizes that the man is an interminable phenomenon. Neither science nor religion and philosophy can get to the bottom of the man and solve the problem of his existence. New people will be born, and the problem of the man will loom above them again and again. Getting to the bottom of the man will mean the end to everything: to its history, culture and philosophy. Dostoevsky thinks that science can help us to investigate the man, but it is still difficult to understand the man through scientific research procedures. The core of the problem of the man is understanding of him. N.F. Berdyaev writes the following words drawing attention to the main question of Dostoevsky's creative activity: «The man is in the center of his creative work and the man's fate is an exceptional subject of his interest» [1, p. 36].

Dostoevsky's unquestionable merit is that he drew attention to the problems of a «little» man, a man, who stumbled, lost faith, transgressed the bounds of morals and broke the law. Dostoevsky followed and depicted the transformation of this man, his regaining of lost dignity and of a human status. His works «Poor Folk», «Crime and Punishment», «The Brothers Karamazov», «The Possessed», «The Insulted and Humiliated» and others develop the drama of the ideas of «a superman» and «a clandestine man» who found themselves in a border situation, the situation of choice, guilt and responsibility, sufferings and despair, anguish and spiritual illness. Dostoevsky's creative activity marks such a period of human history when

the man and his society are ruined and destroyed under the influence of scientific and technical industrial progress, when alarm and doubts grow easily, when the little man's adversity becomes interminable. Dostoevsky's creative activity not only demonstrates the attractiveness of the world of beauty but also shows the most attractive for a writer thing – the degradation of the man's soul and its sufferings. He looks into the depths of the man's soul and strives to understand why sufferings and tragic sensation of life are born in it. His creative activity displays the feelings of ardent love, sorry for a ruined man and at the same time those of indignation with the man who puts up with this state of things, accepts it as a must-be thing and leaves life as it is. Such things must not take place. Dostoevsky tells the man to take heart and stand up from his knees and in many of his works demonstrates how a man fought himself and is fighting now to restore the name of a man. These are manifestations of Dostoevsky's humanism and everlasting value of his philosophical research and creative activity.

Dostoevsky is considered to be a deepest and subtle analyst of a human soul which he thought to be a concentration of all the riddles of the man and the clue to solve them.

Only the human soul exists for him, he is only interested in the man and his fate. He displays all the subtleties, nuances and turns of the man's spiritual life, discloses the inmost recesses of his heart and brings to light the man's sufferings, that knot which is now called an irrational man's nature.

The works of the great thinker invite us into the unsightly world of daily routine, into the world of distortion, of humiliated and insulted, of poverty, clandestine men, into this both frightening and attracting spiritual world of people. Their life is cheerless and hopeless, it is full of troubles and adversities, monotony and routine, evil and poverty. This world is gloomy, and it gives no hopes to get rid of it. F.M. Dostoevsky's thoughts about a man and his clandestine world sound tragically. With unprecedented keenness Dostoevsky raises the question of the tragedy of a human individuality. In one of his articles N. Mikhailovsky calls him «a cruel talent». This is a very neat and apt characteristics of the main point of Dostoevsky's creative work because in his works we observe people irrevocably lost for life, feeling keenly hopelessness, powerlessness of all moral standards and values and high ideals, having realized pettiness and senselessness of everyday life, having lost faith, people for whom «the God has died». Unprecedented loneliness and detachment from the whole world have developed in the underground. In the underground the man realizes and lives through the bifurcation of his spiritual world and his life's good-for-nothingness and uselessness. At the same time Dostoevsky not only shows the birth of bitterness and despair in the soul of a clandestine man, but also the man's desire to raise over that world and to surmount it. Such scrutiny of the man gives birth to a great hope of his revival, belief into the ability of a man to obtain a human face again. He draws a picture of the birth and cultivation of a "superman" in the images of Raskolnikov and Ivan

Karamazov who made a feeble attempt to change this world, to overcome clandestine.

As a religious thinker and a brilliant writer Dostoevsky found out another side of a human being: presence of something superior in him. Having acknowledged divinity in a man Dostoevsky considers it as something very precious and to be protected. In his works God appears in a man's image and that is why the man is inviolable. An idea of absolute importance of a personality including that of a fallen man is disclosed in the novel «Crime and punishment». The sole of the protagonist of the novel constantly thinking «To kill or not to kill» lives among endless mischief and sufferings, among those perishing and the miserable, in the endless routine. He has made up his mind to break the divine law guaranteeing personal immunity, doubting the absolute value of a human individuality. Having broken this law Raskolnikov realized that the God's image in him had grown dark, that his soul had changed completely, that his inner ties with the outer world and the people had been broken. He understood that his life would never be the same, that his soul was at the other side of the objective reality, that he had fallen there where there was no return from and where the old woman whom he had killed was. The novel with doubtless credibility shows that Raskolnikov starts to realize and understand the significance and value of a human being only after killing the old woman. The novel with reliability causing no doubt shows that only having killed the person Raskolnikov starts to understand and realize her value. Dostoevsky reveals the complexity of the tormenting human soul and shows us that there is quite a lot that we are not aware of and that we have never thought of and that it manifests itself only at the turning points of life when a man has to make a global choice, when his fate is being decided. And in most cases the man does not suspect the true content of his spiritual world until he dies, until he is not involved into the existential situation of choice. Crime discloses a dark side of a human soul. The knowledge of it is hidden from the eyes of other people and it also elevates a criminal above other people as he begins to realize not only laws of life and death but his estrangement from the world of people after breaking the law. «I haven't killed the old woman; I have killed myself» - says Raskolnikov. Dostoevsky depicts the man which gives way to despair after realizing his crime. His attempt to become «a superman» and decide a person's fate and judge whether the person is worthy of life or not came to grief. The course which was taken by both Raskolnikov and Ivan Karamazov cannot be taken by other people because such a way to escape the clandestine destroys the absolute value of the individual, of the personality. And consequently V.V. Rosanov notes: «Having made similar experience unnecessary and having depicted with all persuasiveness in the genious portrayal the state of criminal conscience, Dostoevsky rendered us a great historical service» [2, p. 38].

Deep understanding of man's nature and essence distinguishes Dostoevsky from other writers. He manages to show us everything we

observe in a person, his actions and words, everything that he himself and others know about him but still the man remains mysterious because his essence is hidden and doesn't lay on the surface. There is something enigmatic in him which nobody is aware of. Dostoevsky shows that layer of the man's spiritual world which is hidden from a direct observation. For the sake of this he analyzes all nuances and turns of the spiritual life in their originality and multiplicity and presents this latent essence in the image of a «clandestine man». The «clandestine man» is a person immersed in the inmost recesses of his heart. This man is an embodiment of that dynamic and inconsistent world of subjective experiences and moods which are invisible to an external observer. This man does not disclose himself in the daily routine. The essence of the «clandestine man» divulges itself in the situation of choice between life and death, good and evil, while searching for the purport of life and trying to understand his own life, ideas, feelings, moods, emotions and sufferings. The «clandestine man» is depicted by Dostoevsky as an extremely dual and inconsistent creature. For him the man's inner world is a vault, an underground. Dostoevsky sets himself the task to unmask the man having pulled him out from the underground.

And what should happen to the person, what should he endure to unmask himself? What made the man to declare fairly and openly his underground life? Dostoevsky's characters think about their own lives, the lives of others, they are in search of purport of life and their predestination. They experience deep emotional shocks because they try to understand the causes of their difficult and gloomy life and also the reasons why the man is neglected and why his life is unbearable. The antinomy constantly arises here: either their life with its foundations is arranged incorrectly, or they understand it incorrectly, and as a result of it their life and actions are improper. In search of answers to these existential questions the man has to do the intense spiritual work directed on judgment of the bases of human life and revision, reassessment of existing values. V.V. Rozanov emphasizes that Dostoevsky describes the man as an irrational creature and consequently rational comprehending of him is impossible. Dostoevsky's works uncover the clandestine man's psychology who addresses to our souls, to our ability to understand him and sympathize with the trouble and adversities of poor people.

Thus, Dostoevsky briefly determines the purpose of his creative work: «To search the man in a man». He designates the clandestine man as «the man in a man». The clandestine man is shown as the man who looks intensely into the depths of his soul and who understands his position and aspires to leave the underground and make his intensions clear to everyone. He starts to realize his thoughts and feelings experiencing them while being alone. A new person grows invisibly in the underground overwhelmed by doubts, grief, doomed to sufferings and loneliness. The underground with unprecedented severity raised the problem of individuality and individual human destiny. «The underground has developed an unprecedented

loneliness, isolation from the world and opposed a man to the world» [3, p. 467] – describes the underground N.A. Berdyaev. Dostoevsky examines the mental state of the clandestine man which is characterized as being miserable and full of suffering. Mental «anguish and suffering bring the clandestine man sweet delight and at the same time strike him into terror. The clandestine man does not just openly and honestly express his views and feelings, realizing the lies and hypocrisy of life; he demands that his rights and beliefs be considered» [4, p. 102]. Morbid state of mind is not an obstacle for this. On the contrary, it acts as a reaction to the underground. Leaving the underground becomes a means to do away with this state of spiritual sickness, a way to express himself as an absolutely important person.

Having faced up to life realities, its difficulties, worries, tensions and troubles, to everyday routine, desperate poverty, the bleak existence the clandestine man begins to doubt the established ideals, values, traditions and the purport of life itself. "He is the man immersed in the inmost recesses of his heart who came to hate life and criticize fiercely the ideal of the rational utopians on the basis of the accurate knowledge of human nature which he came to know in the underground and after his own prolonged observation of himself and history" – writes Rozanov [5, p. 33]. The clandestine man rejects his own hypocrisy and then declares: "I am a sick man… I am an angry man. I am unattractive... I have always been aware of the presence of multiple parts in myself. I am swarming with them. I knew that I was swarming with them and they wanted me to let them out, but I did not let them go" and «all my life I kept them as secret» [6, p. 100]. «None of the philosophical systems of idealism or positivism, no aesthetic doctrine of good can now comfort the man and give him hope and grounds for his living. Thus, begins the reassessment of traditional values. The clandestine man came to realize that everything he had appreciated; he had considered to be beautiful and high in his life lost its meaning and value. It is the underground which makes the man to reconsider and reassess his set of values. But he is still alive, and he will be living in such terrible circumstances yet. Dostoevsky's ideas are continued in the philosophical works of Friedrich Nietzsche. But the Nietzschean «superman» goes further than the characters of the clandestine world depicted by the great Russian writer. He begins to create a new world. But to realize this both universal and historic task he needs freedom.

And that is why Dostoevsky and also Nietzsche pose the problem of freedom in the center of consideration of the man. Dostoevsky considers the man as being affranchised and explores the fate of the man in the conditions of freedom. In his works he depicts two possible life paths: the path of freedom and the path of wellbeing which in its turn means arranged and guaranteed happiness, happiness without freedom. Dostoevsky makes his characters choose between the life options, experiments with them: how the man is going to behave himself under conditions of freedom and under conditions of boundless freedom «...Dostoevsky reveals his positive doctrine

of the man's infinite dignity and infinite freedom in the negative form» [7, p. 230-231] - such is the definition of the purpose of the great Russian writer's philosophical pursuit says Nikolai Berdyaev, a Russian representative of existentialism.

In the legend of the Grand Inquisitor Dostoevsky raises the question of what freedom is and why the man needs it, if the man could make use of it in the name of goodness and favor, if there is any sense in it, if it would help the man to find himself. Thus, the question of freedom is the question of what the man and his nature mean and what the purport of life is. Dostoevsky defines freedom as the ability to make decisions independently and without coercion, «to be a true master of oneself» means to be able to determine the objective and the purport of life. Freedom according to Dostoevsky is not permissiveness, self-will and arbitrariness. Dostoevsky emphasizes that an invincible need for freedom lives in the man. Freedom is the superior favor and the man will never give it up until he ceases to be a man. The man will prefer to suffer and be unhappy but to be free. Freedom is above reason and pragmatism, prosperity and happiness, it is irrational, and it pushes the man beyond the limits which restrict human existence and the man's possibilities. This freedom makes the man worry and tortures him, it leads him along the path of sufferings, and it can regenerate itself into self-will and rebellion. Dostoevsky reveals the destructiveness of that path of freedom which is considered as self-will on the analysis of thoughts and deeds of his heroes. Having led his characters along the way of willfulness and rebellion, he shows that self-will leads to the destruction of the man's freedom and personality and the divine spark in him.

Considering freedom Dostoevsky opposes the position of The Inquisitor with that of Jesus Christ who wants to make the man free, i.e. «man must hereafter with free heart decide for himself what is good and what is evil, having only Thy image before him as his guide» [8, p. 314]. The Grand Inquisitor doubts the ability of the man to be free and is confident that the man will not be able to enjoy freedom because «he is weak and low». Freedom always turns out to be self-will, arbitrariness, violence and slavery because the man is still unable to perceive it spiritually and morally. The priest is convinced that if a person has the choice between freedom on the one hand and bread, prosperity, happiness on the other hand he will choose the latter. The man will readily give up his freedom for the sake of a prosperous life, if he is depressed by «such a terrible burden as freedom of choice». The Inquisitor believes that the man does not want freedom because it requires him spiritual maturity and moral responsibility for his choice and his decision. There was never anything worse than «unbearable freedom» for the man says the Father of the church. He values «bread» and «calmness more than free choice», and even death is dearer than free choice. Referring to the historical experience of mankind The Inquisitor believes that freedom is also dangerous to the man since it leads to demolition, death and self-destruction. Therefore, he needs the sword of

Caesar, its power, so as by means of violence and coercion to adopt the order and saturate everybody with «bread». The Inquisitor likens human beings to an ant-heap, to a herd, yearning for someone to take the heavy burden of their freedom and responsibility off them, to set them free from the temptation of choice and to lead them along the path of life, even using fraud and violence.

In an intellectual debate with The Inquisitor and other negative characters of his own works who transgressed the human and the divine laws of personal immunity Dostoevsky claims that only a free man can become a personality and can realize his potential, achieve his goals, attain genuine existence and become a man. Freedom serves as a means of the man's existence, namely, it gives him dignity and greatness. It is the freedom that decides the fate of man, his present and future. In the legend of the Grand Inquisitor Dostoevsky constantly emphasizes that only freedom can give meaning and content to the man's life: «the mystery of human existence is not just to live, but what to live for. Without a stable representation of himself, what he lives for, a man will not agree to live and would rather destroy himself than remain on the earth, while all around him were all the loaves» [9, p. 320]. N. Mikhailovsky named Dostoevsky a «cruel talent» but Berdyaev characterizes the creative work of Dostoevsky as humanism. But Dostoevsky's humanism is a peculiar one because it does not remove the burden of freedom from the man, it does not relieve him from sufferings but rather entrusts huge responsibility to the man which is only proper for the dignity of free people. Of course, you can relieve the man's sufferings depriving him of his freedom. But Dostoevsky does not do this, he knows what a price the man has to pay for it and how much effort it requires of him.

Literature:

1. Berdyaev N.A. Dostoevsky's worldview / N.A. Berdyaev on Russian philosophy. Sverdlovsk, 1991.
2. V.V. Rozanov "Legend of the Grand Inquisitor by F.M. Dostoevsky", Moscow, 1996.
3. Berdyaev N.A. Tragedy and ordinariness. // Shestov L.I. Complete works in 2 Volumes, Tomsk, 1996, vol. 1
4. Dostoevsky F.M. Notes from the underground / PPS, M., 1973, vol. 5, p. 102.
5. V.V. Rozanov "Legend of the Grand Inquisitor by Fyodor Dostoevsky," Moscow, 1996.
6. Dostoevsky F.M. Notes from the underground / PPS, M., 1973, vol. 5.
7. Berdyaev N.A. Revelations about the man in Dostoevsky's works // Works of Dostoevsky in the Russian thought in the period from 1881 to 1931. M., 1990.
8. Dostoevsky F.M. The Brothers Karamazov. M., 1963. T. 1.
9. Dostoevsky F.M. The Brothers Karamazov. M., 1963. T. 1.

3.4. О некоторых вопросах сущности принципов права в казахстанской юридической науке

Кызгалдак Утепбергеновна Байжанова
Кандидат юридических наук, ассоциированный профессор
(г. Алматы, Казахстан)

Слово «принцип» произошло от латинского слова «principium» и означает основу, начало. Понятие «принцип» наиболее часто используется в смысле основного исходного положения какой-либо теории, учения, науки, мировоззрения.

В философском энциклопедическом словаре дается его понимание в двух смыслах: в субъективном и объективном. В субъективном смысле – это основное положение, предпосылка, а в объективном – исходный пункт, первооснова, самое первое. Аристотель понимает принцип в объективном смысле как первую величину: то, исходя из чего нечто существует или будет существовать. Кант истолковывает принцип субъективно: он различает принципы конститутивные (только для эмпирического употребления) и регулятивные (только для трансцендентального или только для практического употребления) [1].

Принципы представляют собой некие основополагающие идеи. По выражению Х.А. Умарова – это основные «стержни», коренные теоретические положения, на которых базируется вся структура научного знания [2]. По мнению С.И. Братуся, «принцип – это ведущее начало, закон данного движения материи и общества, а также явлений, включенных в ту или иную форму движения. Из этого следует, что принцип – движущая сила или закон, относящийся именно к данной группе однородных социальных явлений» [3]. Подчеркивая, что принцип – это ведущее начало или закон данного явления, он тем самым признает возможность и необходимость использования познанного в процессе общественной практики и в теории принципа для совершенствования тех или иных общественных отношений. Как отмечает Б.В. Шейндлин**,** «в этом смысле можно говорить о научном принципе как руководящей идее, правильно отражающей существенные свойства общественных явлений и направляющей поведение людей в соответствии с объективной закономерностью исторического развития» [4]. Однако, С.Н. Братусь при этом указывает, что правовые принципы нельзя сводить только к идее в указанном смысле. Он указывает и на то, что есть широкие принципы, пронизывающие не одну, а несколько форм движения, не один вид, а несколько связанных между собою видов общественных отношений. Но и в таких случаях принцип преломляется через специфику данного вида общественных отношений и потому становится специфическим признаком данной группы социальных явлений [5].

Специфика принципа как элемента знания заключается в том, что он является по существу исходным положением данной теории. Именно из принципов теории дедуктивно выводятся другие ее положения: законы, следствия и т.д. Принципы – это категории высшей степени обобщенности. Они предельно абстрактны, и в этом их «сила», а не «слабость». Так как, во-первых, только дойдя до принципов можно глубже понять саму объективную действительность. Мышление, восходя от конкретного к абстрактному, не отходит... от истины, а подходит к ней... все научные (правильные, серьезные, не вздорные) абстракции отражают природу глубже, вернее, полнее. Во-вторых, сила принципов состоит в том, что они являются наиболее устойчивыми элементами юридического знания.

Принцип обладает способностью концентрировать, связывать лежащие в его основе законы. Если закон отражает наличие существенной связи, то принцип на базе установленных фактов содержит утверждение, что данная связь должна существовать в силу природной или общественной необходимости. Тем самым для принципа характерен момент долженствования, в силу чего он получает возможность быть руководящим положением, которым люди руководствуются в их практической деятельности. Именно этим объясняется присущая им особая, наиболее жесткая нормативность.

Принцип, отражая общий закон, фиксируя существенное в процессе или явлении, выступает как определенный критерий, норма для принятия или отвержения того или иного положения. Тем самым он оказывает регулятивное воздействие на деятельность субъектов общественных отношений.

Сама категория «принцип» используется в правоведении для характеристики самых разных юридических явлений: принципов права, принципов правотворчества, принципов юридической ответственности, принципов правопорядка и т.п.

Известное высказывание Гельвеция – «знание принципов возмещает незнание некоторых фактов» – подтверждает важность изучения принципиальных, основополагающих начал любой деятельности.

Ученые-правоведы практически единодушны в общей характеристике принципов права, отмечая, что это объективно присущие праву качества. Принципы отражают закономерности общественной и государственной жизни и потому их содержание объективно. Вместе с тем они представляют собой волевой акт государства, продукт сознательного творчества законодателя и по форме юридического выражения субъективны. По сути, принципы – результат единства двух сторон – объективного и субъективного.

По меткому замечанию О.Ш. Цыбулевской: «Наука не «придумывает», а «открывает» заложенные в праве принципы, показывает их роль, значение, содержание и функционирование» [6].

Задачей науки является их выявление, обоснование, изучение и классификация.

Практически все ученые подчеркивают исключительную важность принципов права для права и юридической науки, и при этом они разное значение вкладывают в это понятие.

Так, в советской правовой науке было принято разделять принципы права и правовые принципы. Наиболее распространенным определением принципов права в этот период было их понимание как исходных руководящих идей, лежащих в основе права и находящих свое осуществление не только в юридической форме, но и в тех общественных отношениях, которые она опосредует. Именно отсюда – столь распространенное деление на принципы права и правовые принципы. Под последними понимаются принципы правосознания, принципы общества, закрепленные в правовой форме и т.д. Стоит отметить, что принципы права – это общая категория, характерная для всего права целиком, своеобразным стержнем проходящая сквозь право и все его элементы, в число которых входит и правосознание. Поэтому считаю, что не корректно разделять принципы права и правовые принципы. С точки зрения правовой терминологии такое разделение тоже вряд ли оправдано.

Ряд ученых в качества аргумента для такого разделения предлагают применять свойство нормативности. Они отмечают, что необходимо различать – есть понятие «правовые принципы» – категория, не закрепленная в законе, и есть понятие «принципы права» – категория, закрепленная в норме права. На мой взгляд, критерий нормативности здесь применить нельзя. Можно говорить о принципах права (закреплены в законе) и идеях-принципах (не закреплены в законе). В связи с вышеизложенным, я склонен рассматривать принципы права и правовые принципы как синонимы.

Еще одни ученые пытаются раскрыть понятие принципов права через категорию «объективные нормы». Как правило, считается, что объективные нормы изначально заложены в общественных отношениях, а законодателю остается лишь познать и выразить их. Сложность данного подхода заключается в том, что понимать под объективными нормами.

Поиск объективных норм, лежащих в основе права, ведется давно. И результаты этого поиска различны и противоречивы. Под ними понимают и божественные установления, и требования разумности и справедливости, и предписания разума, и «абстрактную идею долженствования» и т.п. Неоднозначность понимания «объективных норм» связана с тем, что, во-первых, их любое определение носит субъективный характер, и, во-вторых, в каждой правовой системе законодатель по-своему будет подходить к пониманию этих объективных норм. Поэтому в правоведении данное представление об «объективных нормах» широко критикуется.

Нельзя отождествлять принципы права с «истинными нормами». Проблема деления норм права на истинные и ложные («неистинные»), прежде всего в том, что не ясным остается критерий для такого разделения. В качестве него авторами предлагались идеологические конструкции, либо абстрактные категории, такие как прогресс. Заслуживает внимания и поддержки мнение ученых о том, что «к правовым нормам вовсе не применимы категории «истинности» и «ложности». Именно поэтому предлагаемое подразделение правовых норм столкнулось с обоснованными возражениями в правовой науке.

Также я согласен с точкой зрения, что принцип права не является элементом содержания права, не является он и «чертой» его формы. Принцип выступает по отношению к форме и содержанию права как самостоятельная категория, выраженная в идее, требовании, предъявляемом к праву данной социально-экономической формации. Структурные элементы права одинаковы во всех общественно-экономических формациях, а принципы права различны. А именно принципы придают качественную определенность праву данного общества.

Принципы права всегда отражают приоритеты государства, объективные закономерности, имеющие место в обществе. В праве могут быть реализованы только такие идеи, которые не противоречат коренным интересам экономически и политически господствующих социальных сил. Поэтому неудивительной и логичной видится позиция А.М. Васильева и Ш.Н. Хропанюка, которые определяют принципы права как основные исходные положения, юридически закрепляющие объективные закономерности общественной жизни. Как к закономерностям к принципам права относится В.М. Сырых. По его мнению, принципы права являются разновидностью юридических закономерностей, так как они выступают идеологической, научно обоснованной формой отражения объективных законов [7].

Идеологический характер принципов права особо подчеркивался в советское время. «Принципы права, – пишет Г.А. Кригер, – ...это вытекающие из социально-экономической природы и закрепленные в праве идеологические и нравственные начала (руководящие идеи), направляющие регулятивную и охранительную функцию права и определяющие характер основания и объем государственного принуждения и иных мер воздействия, необходимых для обеспечения успешного развитии господствующих общественных отношений» [8]. Однако в юридической литературе последнего времени подчеркивается, что, давая определение принципов права и «открывая» заложенные в нем принципы, нужно исходить не из идеологических категорий, а из правовой материи. В тоже время общеизвестным является то, что право определяется выражением воли и интересами господствующих слоев общества. В советское время сразу рядом известных ученых (К.Г. Александровым, В.Б.

Лазаревым, А.Ф. Шебановым и другими) была предложена формулировка принципов права как основополагающих руководящих положений, выражающих существующие общественные отношения и классовую сущность социалистического права и определяющих общую направленность и наиболее существенные черты правового регулирования социалистических общественных отношений. В.М. Семенов относится к принципам права как качественным особенностям, составляющим идейно-политические начала права и выражающие классовую направленность, конкретный социальный тип, специфические свойства права.

Таким образом, можно сказать, что в правоведении принципы права имеют двоякий характер, в том смысле, что с одной стороны, принципы права не должны быть «засорены» идеологией, и должны выводиться из правовой материи, а не из идеологических категорий, а с другой стороны одной из качественных характеристик принципов выступает их классовая сущность. Классовая сущность принципов права не может не нести в себе идеологических моментов. Исходя из этого, напрашивается вывод, что идеологии в принципах права должно быть в меру, а принципы права должны выражать не столько сущность идеологии, сколько сущность права.

Есть ученые, которые подходят к принципам права как руководящим идеям. Эта точка зрения имеет ряд противников. Авторы-противники такого подхода, не соглашаются с определением принципов через понятие «руководящие». По мнению ученого-правоведа В.И. Протасова, для принципов права в прежние времена была характерна «предельная идеологическая «накачка»». Ранее понятие «руководящие» часто применялось в советском праве. Поэтому считаю, что негативное отношение к термину «руководящие» связано с непринятием советской идеологии, а не научной ценности этого понятия.

Слово «руководящие» происходит от глагола «руководить», что означает направлять чью-нибудь деятельность. Поэтому, на мой взгляд, определение принципов права как руководящих идей, с точки зрения именно научной ценности, смысла термина, а не идеологии, вполне приемлемо.

В правоведении долгое время имела место дискуссия о том, являются ли принципы идеями или основными началами. Так, например, Б.И. Лапин определяет принципы как основные начала, а Е.А. Лукашева, Г.И. Муромцев, Н.И. Башкатов – как идеи.

По-особенному интересна точка зрения Г.И. Муромцева**,** который отмечая разный подход к пониманию принципов права в разных правовых системах, рассматривает принципы права как комплекс основополагающих идей. Подход к принципам права как к комплексу основополагающих идей отличает эту точку зрения от других, показывая ее специфику.

На современном этапе развития правовой науки сформировалась позиция, в соответствии с которой, многие ученые определяют принцип одновременно и через идею, и через начало (С.С. Алексеев**,** С.Н. Кожевников, А.П. Кузнецов).

Для права, принципы, традиционно – это основополагающие начала, главенствующие идеи права, выражающие его сущность. При всей симпатии к русскому по происхождению слову «начало», считаю невозможным согласиться с переводом дискуссии о принципах права в эту плоскость. Мне думается, что плодотворны, оправданы, несут определенную научную ценность те точки зрения, в соответствии с которыми, принципы права можно определить через основополагающие идеи, но при этом я считаю возможным одновременно определять принципы через начала. Данная позиция уже высказывалась в свое время С.С. Алексеевым. Мне близко определение принципов права, данное С.И. Кожевниковым и А.П. Кузнецовым**,** которые считают, что принципы права – это основополагающие идеи, начала, выражающие его сущность, назначение в обществе, на базе которых оно возникает, развивается и функционирует. Кроме них, схожая позиция высказывалась в 1987 г. рядом ученых, определяющих принципы как основные начала, отправные идеи, которые обладают универсальностью, высшей императивностью и особой общезначимостью. В.К. Бабаев считает, что под принципами права надо подразумевать основополагающие идеи, начала, тем или иным образом выраженные в праве. Таким образом, приведенные точки зрения, свидетельствуют о возможности определения принципов права как через категорию «идеи», так и через категорию «начало».

В середине 1990-х годов В.И. Протасов высказал точку зрения, в соответствии с которой, понимание принципов права как руководящих, основополагающих идей, закрепленных в праве, носит однобокий характер, не отвечающий общему уровню развития правовой теории. Ученый считает, что принципы права – это не что иное, как информационное отражение в праве основных связей, реально существующих в правовой системе. По его мнению, все сформулированные на данный момент правовые принципы можно «разнести» по принципам-связям, т.е. у каждого принципа-идеи можно найти «двойник», принцип-отношение, на котором он базируется. В результате он предлагает в системе права различать: а) принципы-идеи, которые она содержит как информационная система и которые являются идейным отражением объективно существующих связей в механизме и объекте правового регулирования; б) принципы собственной структурной организации системы права. Речь идет уже о связях внутри самого права, о связях между его элементами: отраслями, институтами и т.д. Правовые принципы (принципы права, принципы правового регулирования) – это главные, определяющие

важнейшие структурные связи в объекте правового регулирования, внутри правовой системы и вне ее (связи с социальной средой), которые должны найти информационное отражение в системе объективного права в виде принципов-идей.

Используемая В.Н. Протасовым категория принципы-идеи имеет неоднозначный характер и вносит некоторую неопределенность в правовой лексикон: с одной стороны категория принципы-идеи может отражать сущность принципов, ведь принцип – это, прежде всего, идея, но с другой стороны, правильнее применять категорию идеи-принципы, ведь сначала зарождается идея, и лишь потом она становится принципом. При этом сам ученый не поясняет, что это за принципы-идеи и чем они отличаются от общепринятых идей-принципов.

По существу прав В.М. Ведяхин, который считает: во-первых, если В.Н. Протасов выступает против понимания принципов как идей, то почему он все же выделяет принципы-идеи, правда, понимая под ними информационную систему, отражающую объективно существующие связи в механизме и объекте правового регулирования. Во-вторых, соглашаясь с тем, что существуют не только принципы-идеи, но и принципы-отношения (например, разделение права на публичное и частное, взаимоотношения между объективным и субъективным правом), следует подчеркнуть, что принципы-отношения, прежде чем стать таковыми, должны быть сначала выражены в форме идеи. Например, в советский период отрицалось деление права на публичное и частное и до тех пор, пока правовая доктрина в Казахстане не стала воспринимать ее как органичную, присущую постсоветской правовой системе, концепцию, ни о каком выделении норм публичного и частного права не могло быть и речи. В-третьих, не каждому принципу-идее соответствуют свой принцип-отношение. Например, трудно отыскать «двойников» у таких принципов, как гуманизм, справедливость, демократизм. Они охватывают всю правовую материю, всю структуру права.

Еще один ученый В.А. Якушин понимает под принципами права основные положения, которые выражают сущность отрасли права или системы права в целом, разрешают ее коренные вопросы. Недостаток этого определения заключается в том, что основные положения, выражающие сущность права не всегда являются принципами. Как отмечает М.Ш. Вайтин, сущность и социальное назначение права раскрываются и конкретизируются в ряде правовых явлений, в том числе не только в принципах, но и функциях.

Специфически выглядит позиция И.Н. Смирновой, которая под принципами права подразумевает основные системы норм права, центральные понятия и основные начала законов. Неясным является то, что понимается автором определения под основными системами норм права. Известно, что система норм права образует

законодательство, при таком подходе определение принципов права выглядит нелогичным.

Центральные понятия законов часто также не выступают в роли принципов права. Например, в гражданском праве центральными понятиями являются: исковая давность, гражданско-правовой договор, юридические лица и т.п. Такая же ситуация и в других отраслях права. Поэтому, здесь позиция Н.К. Смирновой выглядит неубедительной. Кроме того, применительно к «основным началам законов», в определении принципов права не учитывается общетеоретическая проблема соотношения права и закона, ведь принципы права и принципы законодательства могут не совпадать. Более того, в определении ученой, речь идет даже не о законодательстве, а конкретно о законах. Здесь тоже есть неточность, т.к. принципы права находят свое выражение не только в законах, но и в других видах нормативных актов, этого автор не учла.

Все эти определения, хотя и не вполне совместимы, отражают разные стороны понимания этой далеко не последней правовой категории.

Под принципами права надо понимать основные идеи, отражающие закономерности и связи развития общественных отношений, нормативно закрепленные в позитивном праве, направляющие правовое регулирование и определяющие сущность и социальное назначение права.

Определившись, что является принципом права нужно обратиться к их разграничению с другими правовыми понятиями. В юридической литературе прослеживается определенная непоследовательность и путаница в разграничении правовых понятий и категорий. Поэтому хотелось бы более подробно остановиться именно на этом.

Часто к принципам права ошибочно относят правовые институты, например, свидетельский иммунитет, юридическую ответственность и т.п. Считаю обоснованным высказывание С.К. Братуся по этому поводу: «...правовой принцип нельзя смешивать с правовым институтом как совокупностью норм, регулирующих определенную группу общественных отношений внутри того их вида, который составляет предмет данной отрасли права. Если бы принципы и институты были идентичны, незачем было бы вообще говорить о правовых принципах» [5].

Ошибкой является и отнесение к правовым принципам прав и свобод личности (неприкосновенность личности, частной жизни, жилища, тайну переписки, почтовых, телеграфных и иных сообщений, право на образование, право на объединение, право на отдых и т.п.). Каждое из этих положений имеет гораздо большее политическое и юридическое содержание, ибо представляет собою составную часть правового статуса человека и гражданина, регламентированного

Конституцией РК. Несмотря на то, что права и свободы человека провозглашены высшими ценностями и установлена обязанность всех государственных органов, общественных организаций и должностных лиц проявлять уважение к человеку, защищать его права и свободы – эти аспекты являются лишь составной частью такого принципа как обеспечение прав и свобод человека и гражданина.

Список литературы:

1. Быков В.М. Принципы уголовного процесса по Конституции РФ. - М., 1993. - 176 с.
2. Вопленко Н.Н. Сущность, принципы и функции права. - Волгоград. Изд-во Волгоградского государственного университета. 1998. - 56 с.
3. Ефремов А.Ф. Принципы законности и проблема их реализации. - Тольятти: ТолПИ, 2000. - 298 с.
4. Ларин А.М. Презумпция невиновности. - М.: Наука, 1982. – 162 с.
5. Савицкий В.М. Презумпция невиновности. - М.: НОРМА, 1997. – 122 с.
6. Тараненко В.Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе. – М., 1990. — 164 с.
7. Треушников М.К., Чешки З. Основные принципы гражданского процесса. – М., 1991. - 144 с.
8. Шестакова С.Д. Состязательность уголовного процесса. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. - 220 с.

3.5. Қазақстанның XIX ғасырда дамыған саяси-құқықтық ой-пікірлері

Нургуль Елеусизовна Байгелова
«Құқық» ғылыми-білім беру департаментінің қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты
АҚ «Нархоз Университеті» (Алматы қ, Қазақстан)

XIX ғасырдың соңында Қазақстандағы саяси-құқықтық ой-пікірдің мазмұны мен негізгі идеяларына зер салып қарайтын болсақ, екі бағыт қалыптасқанын аңғарамыз. Бірінші идеялық ағым Шортанбай, Дулат, Мұрат сияқты ойшылдар көтерген отаршылдық саясатының зардаптары және оған қарсы тұруға шақыру арқылы халықтың санасына антиколониялдық идеялардың ұрығын себу. Орыс мәдениетін жас кезінен санаға сіңіріп өскен Шоқан Уалиханов патша өкіметінің отарлық саясатын, ұлт мүддесіне мүлдем қарсы жасалған реформаларын катаң сынға алды, ұлттық құқықтық және сот жүйесін жан-тәнімен қорғай білді. ,,Өзіне етене таныс, сонымен тәрбиеленіп,

өсіп-өнген заң ғана халық үшін жайлы болмақ. Бұл заң қаншалық олпы-солпы болғанымен, сырттан теліген немесе жоғарыдан ұсынылған заңнан гөрі оған етене жақын, түсінікті де айқын екеніне ешқандай да күмән жоқ" [1, 87 б.] - деп атап көрсетті кезінде Шоқан Уалиханов. Ойшылдың бұл идеясы Ресей империясының 1867-68 жылдары қазақ даласында енгізген әкімшілік басқару жүйесіне қарсы бағытталды. Бірақ, Шоқан Уалихановтың бұл тұжырымдары мен идеялары қазақ халқының тікелей ұлттық санасына сіңіп, қоғамдық пікірде теория ретінде орныққан жоқ. Себебі ойшылдың еңбегі тек хат жүзінде жазылып, архив қоймаларында қалып қойды. К. Маркс айтқандай, идея тек бұқара халықтың санасына сіңгенде ғана материалдық күшке айналады.

Осығын байланысты 1905-1907 жылғы революция қарсаңында Қазақстанның саяси-құқықтық ой-пікірдегі негізгі идея бағыт ұлттық мемлекеттік пен құқықтық жүйені аңсау, зар арқылы ұлттық сананы ояту болды. Осы бағытта Шортанбай Қанаев (1818-1881), Дулат Бабатаев (1802-1874), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1906) сияқты ойшыл-ақындар сол кездегі империяның қазақ даласындағы экспанциясын жан-жақты мағынада қатаң сынға алды, еркіндік пен бостандықты көкседі. Бірақ, коммунистік-тоталитарлық жүйе кезінде аталмыш ойшыл ақындардың шығармаларын оқуға тыйым салынады, ал басылған кейбір философиялық әдебиеттер мен зерттеулерде олардың идеялық бағыттары клерикализм мен мистицизмді уағыздаушылар керітартпалық, прогреске сенімсіздікпен қарады деп бағалады. Мұндай көзқарастар Шортанбай, Дулат және Мұрат сияқты ойшыл ақындардың саяси-құқықтық көзқарастарын тек таптық методология негізінде бағалап, олардың терең ойларын, бостандық пен теңдікті аңсаған идеяларын жоққа шығарып бақты, Біз қарастырып отырған мерзім аралығында Дулат Бабатайұлының саяси-құқықтық идеялары қоғамдық ой-пікірді дамытуға үлкен үлес қосты. Дулаттың шығармаларындағы өлең мағынасында берілген идеялары Қазақстанның XIX ғасырда дамыған саяси-құықтық ой-пікірдің ажырамас бөлігі. Ойшыл Шортанбай сияқты қазақ қоғамындағы жағымсыз жағдайларды көре білді, оларды шектеудің, жоюдың тетіктерін қарастырады. Зерттеуші Қ. Алпысбаевтың пікірі бойынша: ,,Дулат Бабатайұлының сан ғасыр, ықылым замандардан бері келе жатқан жыраулық өнерден тамыр тартқан шығармашылылығы қазақ поэзиясына соны леп „келді... Абай өлеңдеріне үлгі, ықпал боларлық жаңа поэзия жасады... өзінің шығармаларында ... бұрын – соңды болмаған тың образдар берді. Отаршылдықтың барынша ойран салып жатқан уақытын өз көзімен көрген Дулат – заман келбетін, сол заман адамының кейпін өрнекті көркем сөзбен кестелеген сол дәуір туғызған зар заман әдебиетінің көрнекті өкілі. Ол отаршылдыққа қарсы алғаш үн қатқан қазақ ... тарихында алғаш рет ұлттық санасы оянған жаңашыл ақын. Отаршылдықты, жергілікті әкімдердің халықты қан қақсатып отырған

қылықтарын, парақорлықты, жемқорлықты әшкерелеуге ... халық мұңына үн қосып, бойына қуат, ойына қанат бітіруге күш салды, шерлі-шерменде болғандарға дем берді, оларды рухтануға шақырды" [2].

Дулат өзінің саяси-құқықтық көзқарастарында империяның қазақ даласын отарлап, оның тілін, дінін, әдет-ғұрпы мен дәстүрлі басқару жүйесін жоққа шығаруға бағытталған қимыл-әрекеттерін реалистік мағынада, жан даусымен көрсете білді. Патша өкіметінің ,,бөліп ал да, билей бер" саясатын жақсы түсініп ғана қойған жоқ, сонымен қатар бүкіл қазақ халқының, оның саяси-құқықтық жүйесінен бастап рухани санасының азғындыққа ұшырап бара жатқанын көріп, оған қарсы тұрудың шараларын қарастырды. Бір шумақтарында:

Елін сатып шен алған,
Өлекседен жем алған.
Кебеже қарын, кең өңеш.
Өлексе көрсе үңілген,
Күшігінен кем емес
Шенділдердің қылығы.
Елге істеген былығы,
Парақор би мен ұлығы
Ұйықтасам кіріп түсіме,
Азғын елдің ішінде
Дулат сынды сорлыда
Ұйқы, тыныштық болды ма? [3] - деп саясатты, реформалардың нәтижесін қатаң сынға алады және халқын күреске, қарсылық көрсетуге шақырады. Дулаттың қазақ ағартушыларынан айырмашылығы да осында. Дулат былай деп халқына ұран тастайды:

Би мен бектің сәні жоқ,
Елін қорғай алмаса,
Тура жолға күймесе,
Ыстығына күймесе,
Суығына тоңбаса.
Батырлықтың сәні жоқ
Елірген тұлпар ерттеліп,
Толғауыл найза қолға алып
Тұйғын құстай толғанып
Сары садақ асынып,
Егескен жауды қашырып,
Ұлын қорып жауынан
Ереулеген егер дауынан
Тұтамдап оқ тонбаса [3].

Байқап қарасақ, мұндай ,,жауды қашырып" деген тұжырымдарда саяси астар бар екеніне аңғармасқа болмайды. Бұл жерде ,,жау" орыс империясы және оның қазақ халқына қарсы жүргізіп отырған отарлық саясаты екені ешқандай да күмән туғызбайды. Дулаттың саяси-құқықтық көзқарастарындағы барлық идеялар мен тұжырымдар орыс

патшасының қазақ жерін күшпен тартып алуынан туындайды. Оның ойынша жерден айырылу қазақ қоғамының барлық әлеуметтік, саяси-құқықтық шиеленістіретінін дәлелдейді. Әдеттік құқық жүйелерде және билер институтындағы гуманистік нормалардың, қағидалардың жағымсыз формаға айналып, моральдық құндылықтардың дағдарысқа ұшырап жатқанын ашына айтады:

* ,,Жер кімдікі? ”* дегенге
Аға сұлтан, қазылар
Недеп жауап береді?!

Ұзын өріс қысқарып,
Кең қонысың тарылды.
Сөзінен кетті, бәтуа
Құт-берекең арылды.
Ағайын араз болған соң,
Ел еніге жарылды
Қарайласпай жоғыңа
Көре алмай күндеп барыңды.

Биің болды парақор,
Антты судай сіміріп,
Көз қысып, ернін жымырып,
Бәтуа жоқ, шындық жоқ,
Баққаны ылғи сұмдық боп,
Ағайын болды жалақор
Ту ұстар ерің қалмады,
Шерге айналды арманы.
Аш бүйіріңнен қаралып,
Орыстың салған қармағы.
Бара жер, басар тауың жоқ,
Тайы болдың таңбалы [4].

Осындай саяси мәні бар тұжырымдар жасаған Дулат қазақ халқының енжар, жағдайын қатаң сынға алады, ел, халық болып қарсы тұруға шақырады. Олай болмаған жағдайда болашақта қазақ халқы дінінен, тілінен, ділінен айырылып, мүлдем орыстануға бара жатқанын жан айғайымен дәлеледейді:

Ойланбайсың біреуің
Енді алмаған нең қалды
О, бұл күнің де күн екен
Ендігі күнің мұң болар!
Аталынын арты азып,
Әумесер тентек жыр болар
Жапырақты шынарың
Сояуы қалып сұм болар.
Жеріңді алар тіліктеп,

Мұшеңді санар жіліктеп.
Ел қамын жеген еріңді
Қойдай сояр бүліктеп [4].

Қандай көрегендік ой-пікір! Дулаттың болжаған көрегенділік саяси-құқықтық идеялары кеңес мемлекеті тарапынан да іс жүзіне асырылды, болжаған саясаты қарқындап жүргізілді, ұлттық менталитет аяққа тапталынды. Ойшылдың патриоттық идеялары бүгінгі күні де өзінің көкейкестілігін жоймайды. Жаһандасу сияқты ұлттың тіліне, діліне, дініне қара түнек түсіретін, ұлтсыздануға жол ашатын процеске қарсы тұруға Дулаттың ой-пікірлері күрес құралы сияқты.

Зерттеуші М. Мырзахметов Дулат шығармашылығының саяси мәніне, мынандай дұрыс баға береді ,,Дулат творчестовосының басты ой сарыны мен өзекті тақырыптары сол кезеңнің саяси-әлеуметтік өмір шындығына тікелей байланысты туындап жатқан құбылыстар болатын-ды. өйткені отаршылдық мүддені көздей отырып, еріксіз сырттан танылған ... ел билеу жүйесі өмірге енген тұста... өмір кешкен Дулат ақын шығармаларының тақырыптары да осы шындыққа орай туындап жатты. [5].

Дулат Шортанбай сияқты ойшылдардың сапынан Мұрат Мөңкеұлы да ерекше орын алады.

Мұрат Мөңкеұлының саяси-құықтық идеялары Шортанбай және Дулат сияқты ойшылдарға қарағанда өткірірек болып, отаршылдыққа бағытталған саяси-экономикалық, әлеуметтік-құқықтық саясатын нағыз өршіген кезде, яғни XIX ғасырдың соңында өзінің ой елегінен өткізді, шиеліністердің зардаптарына қатаң сын айтты. Мұраттың ең негізгі, орталық идеясы – сол кездегі империяның әкімшілік реформа жасау арқылы қазақ жеріне баса-көктеп кіріп, пайдаланып отырған жерлерін тартып алуы. Осы мәселе Қазақстандағы барлық қатынастарды ушықтырғанын батыл түрде саяси-құқықтық мәселе ретінде көтереді. Бір өлеңінде ол былай деп жазады:

Еділді тартып алғаны -
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны -
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны -
Ойдағысы болғаны.
Маңғыс таудың үштүбек
Оны дағы алғаны [6, 146 б.].

Сонымен қатар ойшыл жерді тартып алудан туындайтын, отарлау саясатының тікелей жемісі ретінде көшпелі қазақ қоғамындағы қара қылды қақ жарған әділетті және гуманистік, демократиялық санаттағы билер институтының дағдарысқа ұшырап, мемлекеттік басқару аппаратының парақорлық, чиновник-менменділік, әділетсіздік сияқты жағымсыз жақтарының енуін қатаң түрде сынға алады. Бидің әділетсіздіктен айырылуын және басқару жүйеге, әділсот ісін іс жүзіне

асыруға патша өкіметінің жергілікті органдарының қалауымен болған шала сауатты адамдардың тартылуын өте қауіпті екенін дәлелдеді. Шешен, ел арасынан суырылып шыққан дарынды дара билердің шектетілуін қайғылы оқиға ретінде суреттеді:

Ел биледі бір сымпыс,
Екі бұты таралған

Замана қайтіп түзелсін:
Қоңсыдан туған би болды
Бұ сықылды күй болды
Көрген жұртқа тақ болды

Қара кісі хан болды,
Қоспақтан туған қортықша
Қатарға шығып, нар болды, [6, 147-148 бб.] - деп заманның әлеуметтілігінің жойылуын қатаң сынға алады.

Мұрат бұл салдардың тек саяси-құқықтық қатынастарға ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының моральдық, рухани санасына керітартпалық, жағымсыз әсер еткенін де өз еңбектерінде ашына жазады. Басқа этнос мәдениетінің ғасырлар бойы, эволюциялық дамудың нәтижесінде қалыптасқан дәстүрлі болмысына идеологиялық агрессияның болуы, көшпелі қоғамның барлық қатынастарын нақтылы шиеленістіргені хақ. Сәкен Өзбекұлы атап көрсеткендей ,,халқымыздың этностық санасына жасанды бұл процесс ... тосқауыл болды, рухани, құқықтық өмірімізде орны толмас дағдарысқа ұшыратқанын мойындауымыз қажет” [7, 44 б.]. Ойшылдардың кейбір көрегендік ойлары тіпті бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның саяси-құқықтық дамуының бүгінгі мәселелерімен де тығыз байланысты екенін аңғарамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уалиханов Ш. Таңдамалы. - Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
2. Алпысбаев Құныпия. Халық мұңына үн қосып ... // Қазақ әдебиеті, 5.12.2003.
3. Ахметов З. Елдіктің жыршысы, еркіндіктің жоқшысы. // Қазақ әдебиеті, 19.07.2002.
4. Социалистік Қазақстан, 16.01.1991.
5. Мырзахметов М. Екі күймек бір жанға әділет пе?: Дулат Бабатайұлының творчествасы туралы // Алматы ақшамы. - 1988. - 12 желтоқсан.
6. Зар заман. Жыр-толғаулар. / Құраст. С.Д. Дәуітов.- Алматы: Жалын, 1993. - 176 б.
7. Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. - Алматы: Мектеп, 2002. – 224 б.

3.6. Қазақстан Республикасында эколого-энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық реттеу мәселесі

Талап Кайратович Нурекешов
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің
докторанты (Семей қ., Қазақстан)

Қазақстан экономикасының дамуының тұрақты моделін құру эколого – энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық тетіктерін жетілдіру мәселелерін шешусіз мүмкін емес болады. Ел Үкіметі энергия қорларын нәтижелі және тиімді пайдалану мен тұтыну саясаты оны тұтынудың өсуін ұстап тұруға және қоршаған ортаға ықпал ету деңгейін елеулі көлемде қысқартуға әкелуі тиіс екенін түсіне отырып әрекет етеді. Осы саладағы іс – шаралар өнеркәсіпті, электр энергетикасын, тұрғын үй – коммуналдық және көлік салаларын жаңа технологиялар мен инновацияларды қолдануды ынталандыру арқылы жаңғыртуға ықпал ететін болады.

Соған байланысты Қазақстан басшылығы еліміздегі энергия қорларының елеулі көздерінің бар екеніне және дамыған энергетикалық инфрақұрылымның барлығына қарамастан энергетикалық саясаттың негізгі басымдықтары ретінде энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру бағытын таңдап алды. 2020 жылға қарай ЖІӨ – нің энергия сыйымдылығын 40% төмендету бойынша міндет қойылды.

Энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру бойынша іс – шараларды заңнамалық қолдау шеңберінде 2012 жылы «Энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру туралы» және «Қазақстан республикасының энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру бойынша кейбір заң актллеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңдары және оларға сәйкес заңға тәуелді актлер қабылданды. Сондай – ақ «2012-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасында энергияның нәтижелілігін арттыру бойынша кешенді жоспар» және 2011-2020 жылдарға арналған тұрғын үй – коммуналдық шаруашылықты жаңғырту бағдарламасы қабылданды [1]. 2013 жылдың тамыз айында Қазақстан Үкіметі «Энергияны үнемдеу - 2020» Республикалық бағдарламасын бекітті [2].

Соңғы жылдар ішінде Қазақстан Республикасында энергияның нәтижелілігін арттыру және энергияны үнемдеу мәселелеріне ерекше көңіл бөлініп келеді. Қазіргі таңда осы сала бойынша нормативтік – құқықтық база құрастырылған және ҚР мемлекеттік органдары экономика салаларын жаңғырту, техникалық реттеу тетіктерін енгізу, кәсіпорындардың энергетиканы есепке алуы, басқару сапасын арттыру және өндіріс қызметкерлерінің біліктілігін арттыру, сондай – ақ тұрғындар арасында энергияны үнемдеуді насихаттау және энергияның нәтижелілігін арттыру жобаларының инвестициялық қызығушылық-

тарын арттыру толыққанды жүйесін құру бойынша белсенді жұмыс жасап келеді.

Мысалы, Қазақстан республикасы Президентінің 2010 жылғы 29 қаңтардағы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өсім – Қазақстанның жаңа мүмкіншіліктері» Қазақстан халқына Жолдауы және энергияны үнемдеу саласы бойынша 2010- 2014 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының жеделдетілген индустриялды-инновациялық дамуы бойынша мемлекеттік бағдарламасында ЖІӨ энергия смыйымдылығын 2015 жылы 10% және 2020 жылға қарай 25% төмендету бойынша міндет қойылды. Алайда «Энергияны үнемдеу - 2020» Республикалық бағдарламасы ЖІӨ энергия сыйымдылығын 2020 жылға қарай 40% төмендету бойынша амбициялық міндет қояды.

Сонымен қатар энергияның нәтижелілігін арттыру бойынша кешенді өңірлік және салалық жоспарлар жүзеге асырылуда. Осы саланы стандарттау бойынша Техникалық комитет құрылған.

Осы саладағы мемлекеттік саясатты дамытудың маңызды кезеңі 2012 жылдың қаңтар айында Қазақстан Республикасы «Энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігі туралы» және «Қазақстан Республикасының энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру мәселелері бойынша кейбір заң актлеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңдардың қабылдануы болды

Аталған заңдар шеңберінде 22 нормативтік – құқықтық акт қабылданды, олар қарастырады:

1) қыздыру лампаларын пайдалануға кезеңдеп тиым салуды енгізу;

2) өнеркәсіп өнімдері мен қызметтерінің барлық түрлері үшін энергияны тұтыну нормативтерін енгізу (барлық өнеркәсіп кәсіпорындары осы нормативтерге сәйкес болуға міндетті);

3) көліктің барлық түрлеріне, электр қозғалтқыштарға, сондай – ақ ғимараттар, құрылыстар және олардың жобалық құжаттарына энергия нәтижелілігі бойынша міндетті талаптар енгізу;

4) ғимараттар мен құрылыстардың энергия нәтижелілігі класстарын енгізу және оларды анықтау мен қайта қарау ережелерін енгізу;

5) өнеркәсіп кәсіпорындары мен ғимараттарында энергоаудит жүргізу ережелерін қабылдау;

6) жылына 1500 т.у.т. (1050 т.н.э.) артық тұтынатын кәсіпорындарда энергоменеджмент жүйесін енгізу бойынша талаптар енгізу;

7) энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру бойынша құзыретті орган, облыс әкімдігі және ірі энергия қорларын өнеркәсіптік тұтынушы араларында үш жақты негізде жасалынатын энергияны үнемдеу мен энергияның нәтижелілігін арттыру бойынша типтік ерікті келісімді бекіту. Мұндай келісім жасаған субъектілер үшін

жергілікті өкілетті органдар қоршаған ортаға лақтырулардың төлем ставкасын арттырмауға құқылы болады;

8) жергілікті атқарушы органдардың энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру мәселелері бойынша қызметін бағалау тетіктерін енгізу;

9) энергоаудит және (немесе) энергияны үнемдеу сараптамасын жүзеге асыратын, сондай – ақ энергоменеджмент жүйесін құру, енгізу және ұйымдастыруды жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалардың біліктілігін арттыру және қайта даярлау бойынша оқу орталықтарының қызмет ережелерін бекіту.

Жаңа заңнамалық базаның әрекет етуінің басты тетіктерінің бірі мемлекеттік энергетикалық реестр құру болып табылады (бұдан әрі - МЭР), оның субъектілері жылына 1500 және одан жоғары т.у.т. (1050 т.н.э.) көлемінде энергетикалық қорларды тұтынатын жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар, сондай – ақ үлесі мемлекетке тиесілі болып табылатын мемлекеттік мекемелер мен компаниялар болып табылады. Мемлекеттік мекемелерден басқа МЭР барлық субъектілері әрбір бес жыл сайын кемінде бір рет міндетті энергетикалық аудиттен өтеді. Сондай – ақ МЭР барлық субъектілері энергоменеджмент жүйесін енгізуі және ұйымдастыруы тиіс болады.

Соған байланысты энергоменеджмент жүйесінің СТ РК ISO 50001-2012 стандарты. Қолдану бойынша талаптар мен басшылық» бекітілді және ғимараттарда энергоаудит жүргізу әдістемесі құрастырылды. Энергияның нәтижелілігі жағынан алып қарағандағы негізгі құжат ретінде 2013 жылдың тамыз айында Қазақстан Үкіметі «Энергияны үнемдеу - 2020» Республикалық бағдарламасын бекітті (бұдан әрі – Бағдарлама), оның құрамында экономиканың жекелеме салалары бойынша ағымдағы жағдайға талдау жасалған және мақсаттар анықталып, оларға қол жеткізу бойынша іс – шаралар жоспары берілген.

Бағдарламада келесі міндеттер қойылған:

• өнеркәсіптің энергия нәтижелілігін жаңғырту және арттыру;

• энергия және жылу желілеріндегі жоғалту деңгейін төмендету;

• тұрғындар арасында энергияны үнемдеуді кең көлемде насихаттау;

• энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыруды ынталандыратын тетіктер құрастыру және енгізу;

• энергия қызметін көрсететін компаниялардың қызметін ынталандырудың тетіктерін қалыптастыру;

• энергияны үнемдеу және энергияның нәтижелілігін арттыру саласына мамандар даярлау;

• көлік саласында отынның тұтынылуын төмендету;

• 1 кВт сағ электр энергиясын және 1 Гкал жылу энергиясын өндіруге жұмсалатын шығындардың үлес салмағын төмендету.

Сонымен бір мезетте ҚР 2030 жылға дейінгі отын – энергетика кешенін дамыту тұжырымдамасы мен «жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасындағы энергия нәтижелілігі саласы бойынша мақсатты көрсеткіштер «Энергияны үнемдеу - 2020» бағдарламасында берілген мақсаттармен салыстырғанда үлкен айырмашылыққа ие болып отыр.

Соған байланысты оларға қол жеткізудің шынайылығын есепке ала отырып ҚР заңнамалық базасындағы энергияны үнемдеу бойынша мақсатты көрсеткіштерді өзара үйлестіру қажет болады.

Қазақстан Республикасының қажетті заңнамалық базаны қалыптастырудағы елеулі жетістіктеріне, энергияны үнемдеу мен энергияның нәтижелілігін арттыру саласында елеулі прогресске қол жеткізілгеніне қарамастан 2016 жылдан кейінгі кезеңді күту қажет болады, осы кезде жүргізілген энергетикалық аудиттердің нәтижелері бойынша жоспарланған іс – шаралар жүзеге асырыла бастайды. Осы саладағы жоспарланған шараларды жүзеге асыруды қолданыстағы заңнамаларды жетілдіру және ұйымдық – ақпараттық сипаттағы шаралар қолдану арқылы елеулі көлемде алға жылжытуға болады.

Энергетикалық қатынастарды нормативтік – құқықтық реттеудің бірыңғай, кешенді, қарама – қайшылықсыз жүйесін құру ОЭК және отындық емес энергетиканы нәтижелі дамытудың міндетті шарты болып табылады.

Қазақстан дамуының қазіргі кезеңінде балама энергетика еліміздің энергия қажеттіктерін жеткілікті көлемде қамтамасыз ете алмайды. Сонымен қатар мұндай технологияларды енгізудің кейбір теріс жақтары да бар: лек тығыздығының шектеулілігі (қуат мөлшері) және энергияның осындай көздерінің көпшілігінің уақыт ішінде өзгерушілігі болып табылады, мұның өзі олардың өздік құнының жоғары болуын, дәстүрлі энергия қондырғыларымен салыстырғанда олардың капитал салудың үлес салмағының жоғары болуымен негізделеді. Мұндай жағдайдан шығу жолы дәстүрлі және балама энергетиканың оптималды тепе – теңдігін қалыптастыру және балама энергия көздерін дамытумен қатар энергияны үнемдеу бойынша нормативтік – құқықтық базаны бір мезетте қалыптастыру бойынша тиімді саясат жүргізу болып табылады.

Қазақстандағы энергетикалық қатынастардың қазіргі жағдайы Қазақстан Республикасының энергетикалық қатынастарды заңдық реттеуді жүйелеуді қамтамасыз ету және Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуін есепке ала отырып энергетиканың әр түрлі түрлерінің тепе – теңдігін қамтамасыз ету мақсатында энергетикалық кодексін құрастыру және қабылдау қажеттігін негіздейді.

Бұл кодификациялық акт энергетикалық жүйелердің, өнеркәсіптің отын салаларын, отындық емес энергетиканы реттейтін тар ведомстволық атк емес, энергетикалық қатынастарды кешенді құқықтық реттеуді қамтамасыз етуі тиіс маңызды салааралық заң актсі болуы тиіс. Бірыңғай жүйеге қалыптасқан және қалыптасып келе жатқан энергетикалық қатынастардың барлық түрлерін үйлесімді кіріктірілуі,

еліміздің бірыңғай отын – энергетика кешенін және балама энергетиканы қалыптастыру мен дамытуға ықпал ететін бастапқы нормалардың болуы, энергетиканы реттеудің тиімді деңгейі мен негізгі параметрлері анықталуы тиіс.

Энергетикалық кодекс энергетикалық қатынастарды реттеудің маңызды құралы болуы тиіс және конституциялық, кәсіпкерлік, азаматтық, экологиялық, әкімшілік, еңбек, қаржы, салық, жер қойнауын пайдалану туралы заңнамалар, кеден заңнамаларымен бір қатарда энергетикалық заңнамалар жүйесін қалыптастыруды аяқтауы тиіс.

Тұжырымдамалық жағынан алып қарағанда Энергетикалық кодексті жүйе құрушы акт және отын – энергетика қорларын, энергетикалық материалдар мен өнімдерді, энергетикалық қызметтерді өндіру мен тұтыну саласындағы заңнамалар жүйесін одан әрі қалыптастырудың негізі ретінде қаралуы тиіс.

Энергетикалық кодекстен ГЭК мекемелері мен энергия қорлары мен энергетикалық қызметтерді жекелеме тұтынушылар қызметіне байланысты, сондай – ақ мемлекеттік құрылымдардың түрлі меншік нысанындағы шаруашылық жүргізуші субъектілермен бірлесе қызмет етуімен байланысты қалыптасатын нарықтық қатынастар негізіндегі экономиканың, саясаттың және құқықтың ерекше бірлесе әрекет етуінен тұратын энергетика кәсіпорындарының қызмет етуінің ерекшеліктері көрініс табуы тиіс.

Энергетикалық кодекстің немесе өзге жинақтаушы актінің құқықтық реттеу пәні қатынастарды реттеудің құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық негіздері мен принциптері, отын – энергетика кешені мен отындық емес энергетиканың қызмет етуін ұйымдастыру саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясат негіздері, мемлекеттік билік пен басқару органдарының тиісті өкілеттіктерінің белгіленуі, өркениетті энергетикалық нарықты қалыптастырудың және оның субъектілерінің өзара және нарықтық қатынастарды реттеуші ретіндегі мемлекетпен кемсітушіліксіз экономикалық өзара қатынастарын қалыптастырудың құқықтық шарттарын жасау болып табылады.

Құқықтық реттеудің тағы бір мәселесі ҚР азаматтық кодексінде энергияның азаматтық құқық объектсі ретінде берілмеуі болып табылады.

Дәстүрлі дербес құқықтық көзқарастарға сәйкес энергия материалдық мүлік болып табылмайды, бірақ сонымен қатар игілік болып табылады, адам қажеттіктерін қанағаттандыру қабілетіне ие, сондай – ақ белгілі бір сандық параметрлер мен сапалық қасиеттерін есепке алынуын қарастырады. Сол себепті энергияны азаматтық құқықтың мүліктік объектілері жүйесіне енгізу, энергиямен қамтамасыз етудің құқықтық рәсімделуін қамтамасыз ету және құқықтық қорғаудың тиісті тетіктерін құру талап етіледі. Алайда азаматтық құқық объектілерін белгілі бір мазмұнда заңдық жағынан бөліп қарастыру энергия үшін орын қалдырмады. «Мүліктік» меншіктің дәстүрлі

тұжырымдамасы мүліктік қатынастар ұғымының негізін материалдық объект болып табылатын заттай мүлікке меншік құқығы болып табылатын мүліктік қатынастар ұғымы ретінде болуын қарастырады [3,18 б.].

Энергетикалық қатынастарды бірыңғай, кешенді, қарама – қайшылықсыз, тиісті жүйесін құру ОЭК-тің және отындық емес энергетиканың нәтижелі дамуының міндетті шарты болып табылады.

Соған байланысты энергияның азаматтық құқық объектсі ретіндегі ерекше құқықтық табиғатын есепке ала отырып Қазақстан Республикасының азаматтық кодексінде энергетиканы азаматтық құқықтың ерекше дербес түрі ретінде бекіту, энергияны тиісті құқықтық режимімен бірге мүліктік игіліктердің түрінде анықтау туралы ұсыныс негізделеді.

Сонымен қатар қазіргі таңда ғылыми әдебиеттерде және заңнамаларда энергия көздерін баламалық, дәстүрлілік, сарқылмайтын және жаңартылған белгілері бойынша айқын жіктеу берілмеген, мұның өзі мемлекеттік бағдарламалар құрастыру мен энергетиканың белгілі бір салаларын ынталандыру шараларын қабылдау кезінде түсінбеушілікке және аталған саладағы мемлекеттік стратегияның ұйымдық жағынан бұзылуына алып келеді.

Энергия көздерін бірыңғай жіктеуді құрастыруды ұсынамыз, ол өзінің шартты сипатына қарамастан заңнамалық және әкімшілік деңгейлерде балама энергия көздерін пайдаланатын субъектілерді ынталандыру және тұрақты даму тұжырымдамасын тәжірибеде жүзеге асыру мәселелерін неғұрлым нақаты шешуге мүмкіндік береді.

Табиғи қорларды сарқылатын және сарқылмайтын деп бөліп қарастырады (соңғысына негізінен су және климаттық қорлар жатады). Өз кезегінде сарқылатындарды жаңартылатын (өсімдік және жануарлар әлемінің өнімдері) және жаңартылмайтын (жер қойнауының минералдық қорлары) деп бөліп қарастырады. Жаңартылатын қорлар - тұтыну мақсатымен жартылай алынғаннан кейін өздігінен қалпына келуге қабілетті табиғи қорлар.

Энергияның дәстүрлі көздеріне қазіргі әлемдік энергетикалық баланста үстемдік құрып отырған мұнай, табиғи газ, тас көмір және оның өнімдері, ал дәстүрлі емес көздерге (немесе басқаша айтар болсақ «балама») әзірге халық шаруашылығында сирек қолданылатын энергия көздері жатқызылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 1 ноября 2010 года № 1146 «Об утверждении Программы модернизации жилищно-коммунального хозяйства до 2020 года» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет»: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1000001146.

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 августа 2013 года № 904 «Об утверждении Программы "Энергосбережение - 2020"» // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Адилет»: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000904.

3. Городов О.А. К понятию энергетического права // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 14. Выпуск 1. 2010.

3.7. Средневековое государство кереитов

Аманжол Күзембайұлы
доктор исторических наук, профессор кафедры
Костанайского государственного педагогического университета
(Костанай, Казахстан)
Еркін Аманжолұлы Әбіл
доктор исторических наук, профессор
Костанайского государственного педагогического
университета (Костанай, Казахстан)
Тамара Қайыржанқызы Әлібек
кандидат исторических наук, профессор
Костанайского государственного педагогического
университета (Костанай, Казахстан)

Кереиты впервые появляются на исторической арене около середины VIII в. Наиболее ранние сведения о кереитах домонгольской эпохи содержатся в "Ляо ши", когда в эпоху владычества монголоязычных киданей в Центральной Азии после уйгурского господства упоминается группировка цзубу. [1] Центральную группу цзубу исследователи отождествляют именно с кереитами. Кроме кереитов (центральная группа) в цзубу входили найманы (сев.-зап. группа), меркиты (сев. группа), согдийцы (сог-по).

Цзубу не входили в число "коренных" монголов и в состав внутренних киданьских племен, поэтому до выделения в отдельный союз, входили, скорее всего, в состав Уйгурского каганата. Известно, что население Уйгурского каганата было разноязычным - помимо тюрков он-уйгур и токуз-огуз, некоторых самодийских племен, в состав каганата входили еще и монголо-язычные отуз-татары (тридцать племен татар), позже выделилась племенная группа токуз-татар (девять племен татар).

Правитель всех цзубу носил титул далай хан. В конце IX - начале X века обострились отношения кочевников с киданьской империей Ляо, центр которого находился в Северном Китае. Ожесточенные столкновения и гибель в 984 г. Далай-хана привели к поражению цзубу.

Правители кочевников, ища способы укрепления своей власти, обращаются к одной из мировых религий – христианству в его несторианской форме. Около 1007 или 1008 года хан кереитов направляет посольство Мерв-скому митрополиту и вместе со своим народом принимает христианство и имя Маргуз (т.е. Маркус – Марк). Христианами становятся найманы, онгуты, часть монгольских племен. Объединившееся государство цзубу стало серьезным противником Ляо. Кидани были вынуждены признать хана Уба (Увар) царем всех кочевников. В 1069 году цзубу нанесли поражение войскам Ляо. Однако, в конце XI в. степное государство вновь ослабело. В войне в 1092 г. хан Маргуз II был захвачен в плен и казнен. Кереиты были включены в состав империи Ляо.

В 1125 г. государство киданей распалось, и кереиты вновь получили независимость. Возглавили их правители с титулом буюрук хан, первый из которых, Маргуз Буюрук хан, был одновременно и ханом монголов. К югу от кереитов, на границе с Китаем образовалось владение белых татар, большую часть которых составляли тюркоязычные онгуты.

После обретения независимости у кереитов образовался улус – особая форма кочевого государства. Сам термин “улус” означал “народ”, “народовластие” и обозначал самоуправляющуюся политическую систему, включающую в себя определенную территорию и население, не совпадал с родоплеменной организацией, а стоял над ней. [2] Границы территории были относительно четко обозначены и охранялись конными разъездами. Собственно кереитский улус делился на “племена” - военно-потестарные образования. В некоторых источниках говорится о военно-административном делении, при котором население развертывалось по административным единицам (тумен, тысяча, сотня, десяток), выставляющим в случае войны соответствующее число воинов. [3] Так, в «Сокровенном сказании» описывается построение кереитских войск при битве с Чингисханом: «В таком случае, - говорит Ван-хан, - мы бросим против них Хадаги с его Чжиргинскими богатырями. В помощь Чжиргинцам бросим Тумен-Тубегенского Ачих-Шируна. В помощь Тубегенцам бросим Олан-Дун-хаитов. В помощь Дунхаитам пусть скачет Хоришилемун-тайчжи, во главе тысячи Ван-хановских гвардейцев-турхаудов. А в помощь тысяче турхаудов пойдем уж мы, Великий средний полк». [4]

В 50-х годах XII в. обострились отношения кереитов с Китаем. Маргуз хан, возглавивший борьбу кочевников против захватчиков, был схвачен в плен и казнен. Рашид-ад-дин считает главным виновником правителя татар Нор-Буюрук-хана: «В то время татарские племена были весьма многочисленны и могущественны, однако постоянно выказывали покорность государям Хитая и Джурджэ. В ту эпоху главой татарских князей был некто, называвшийся Нор-Буюрук-хан. Юрт он имел в местности, называемой Буир-наур. Как-то воспользовался

удобным случаем, захватил [в плен] царя кераитов, Маркуз-Буюрука, и отправил [его] к государю Джурджэ. Последний, пригвоздив его к «деревянному ослу», умертвил». [5]

Супруга Маргуза Кутуктай-Херикчи, о которой источники пишут, что «ее лицо блистало и волновало своей красотой», решила отомстить татарскому правителю. По легенде, она отправила в подарок татарам сто баранов, десять кобылиц и сто больших бурдюков кумыса, спрятав в бурдюки сотню богатырей в полном вооружении. Когда татары начали пировать, к месту пиршества доставили телеги с бурдюками, из которых неожиданно вышли кереитские воины. «Богатыри вышли наружу и с другими слугами жены государя [Кутуктай-Херикчи] схватили татарского царя и убили его, а также большую часть эмиров татарских племен, которые там были. Сущность сего известна тем, что этим способом жена Маркуз-хана взыскала кровь своего мужа». [6]

После его смерти ханство возглавил Курджакуз (Грегориус) Буюрук хан. Его брат с титулом гурхан правил монголами. Рашид-ад-дин сообщает о сыновьях Курджакуза: Ерке-Кара, Тай-Темир-тайши, Бука-Темир (Юла-Магус), Илка-Селенгун и Керей-дай по прозвищу Джакамбу – «Великий эмир страны» по-тангутски. Последний получил свое прозвище во время пребывания в тангутском плену. [7] Еще ребенком он попал к тангутам, дослужился до правителя области и даже породнился с правящим домом, выдав свою дочь за правителя тангутов. [8]

Источники сообщают, что сам хан имел свой юрт в местности Орда-Балагасун, гурхану и сыну Тогрулу выделил земли в Яг-Ягбан, другим сыновьям Тай-Темир-тайше и Юла-Магусу – в местности Карагас-Бургус. «Если они будут вместе, то не [будет] мира; после же моей смерти они не оставят улуса кераитов ни с ночи до утра, ни с утра до ночи!», считал хан. [9]

Кроме владения Курджакуза в источниках встречается упоминание о другом независимом владении кереитов, возглавляемом Сарыг-ханом. Он, будучи «государем кераитов», подвергся нападению татар племени алчи. Превосходящие силы противника преследовали Сарыг-хана, он был вынужден все время отступать, но увлеченные грабежами татары потеряли бдительность. Кереиты неожиданно атаковали передовые отряды татар и пленили одного из татарских вождей, Кумус-Синджана. Лишь предательство одного из воинов, предупредившего татар о планах кереитов, позволило им одержать победу.

Потерпевший поражение Сарыг-хан обратился за помощью к Кур-джакуз-хану, закрепив союз династийным браком. Его дочь Торе-Каймыш вышла замуж за Курджакуза, сын Каджир (Кадыр) получил возможность набрать войска из кереитов и разгромил татар, освободив для отца «улус Керей-чин». [10] С этого времени улус Сарыг-хана стал вассальным владением Кур-джакуза.

В 1171 г. престол занял сын Курджакуза – Тогрул хан. Начало его правления ознаменовалось ожесточенной борьбой за власть между Тогрулом и его дядей – Гурханом. После смерти отца Тогрул был отослан на границу, при поддержке Гурхана в орде укрепились Тай-Темир и Бука-Темир. Однако остальные братья, значительная часть знати поддержала Тогрула. Тай-Темир и Бука-Темир пытались обратиться за помощью к правителю меркитов Токте, но были схвачены и казнены. К власти пришли Тогрул и Ерке-Кара, однако, их правление было недолгим, их дядя Гурхан вновь овладел ставкой, вынудив Тогрула бежать с сотней верных ему воинов. Очевидно, Ерке-Кара, устранив при помощи Тогрула своих братьев, решил захватить власть и пошел на сговор с дядей. Только при поддержке монгольских вождей, в частности, влиятельного Есугай-бахадура, хану удалось одержать победу и изгнать Гурхана, однако после этого власть кереитов над монголами значительно ослабла. Ерке-Кара бежал к найманам.

Обстоятельный анализ этой эпохи дан в монографии Л.Л. Викторовой "Монголы". После разгрома Киданьской империи (Да Ляо) чжурчженями в 30-х годах XII века ведущая роль в Центральной Азии перешла к кереитам, а кереитские и монгольские земли, по мнению Викторовой Л.Л., остались фактически независимыми от империи Цзинь. Союзниками кереитов в их борьбе против найманов и меркитов в течение всего XII века всегда выступали монголы. Важно отметить, что монголы сохраняли свои традиционные брачные связи с киданями, они брали жен из хунгиратских и олхонутских племен, а Ван-хан не раз бывал при дворе кара-китайских гурханов. Кереитское ханство охватывало земли от верховьев Селенги на севере до излучины Хуанхэ на юге, от Хангайских гор на западе до земель хунгиратов и татар в районе Буир-Нора и Халхин-гола на востоке. На севере кереиты граничили с монголоязычными ойратами и меркитами, на западе с найманами, на юге с тангутами государства Си-Ся и подчиненным им тогонами или "а-ша".

В начале 80-х годов Тогрул начинает поддерживать монгольского князя Темучина, пытаясь через него укрепить свое влияние среди монголов. Отец Темучина Есугей был союзником и побратимом Тогрула, но после его смерти возглавляемый им улус распался. Темучин, пытаясь найти сторонников в борьбе за наследство отца, завязывает отношения с правителем кереитов. Как сообщается в «Сокровенном сказании», Темучин рассудил так: «Ведь когда-то Ван-хан (Тогрул – авт.) кереитский побратался, стал андой с батюшкой Есугей-ханом. А тот, кто доводится андой моему батюшке, все равно что отец мне». [11]

В результате Темучин становится вассалом кереитов. Первая успешная совместная акция состоялась около 1184 года, когда Темучин подвергся набегу сильного племенного союза меркитов. Тогрул возглавил коалицию из кереитов, их вассалов джаджиратов во главе с

Джамухой и кият-борджигинов Темучина. В 1185 году меркиты были разбиты.

С этого момента начинается постепенное ослабление кереитов и усиление монголов Темучина. В 1189 году Темучин был избран ханом части монгольских племен, что было санкционировано Тогрулом. Однако данная акция вызала начало новой войны между монгольскими племенами. В начавшемся конфликте Темучина с Джамухой последний одержал победу, но усиление нового хана продолжалось.

В то же время, в орде кереитского хана начались междоусобицы. В 1194 году к власти при помощи найманов приходит младший брат Тогрула Ерке-Кара, однако его правление оказалось недолгим. Уже через два года, в 1196 году Тогрул, проведший это время в Тангуте, во владениях кара-китаев и уйгуров, вернулся и при активной помощи Темучина вернул престол и вновь стал правителем кереитско-монгольской конфедерации.

Вскоре, в 1198 году вспыхнула война Китая с татарским племенным союзом. Кереиты приняли сторону Китая и вместе с монголами выступили в поход. Совместные китайско-кереитские действия привели к полному разгрому татар, за что Тогрулу был пожалован китайский титул ван, т.е. «царь», что было официальным признанием суверенных прав Тогрула в Централь-ной Азии. С этого момента Тогрула называют также Ван-ханом.

В «Жами-ат таварих» Рашид-ад-дина приведены имена ряда известных кереитов эпохи Ван-хана: «старшие эмиры» Тегин-Кури и Итурген-Юдака, Гурин-бахадур, «почтенные эмиры» Ала-Бука и Тайыр, приближен-ные Сангуна Билге-беки и Тудан, конюшие (аткачи) Ван-хана Бадай и Кышлык, эмиры Куйду, Кури-Силиун-тайши, Ку-Темир.

Очередная совместная военно-политическая акция кереитов и монголов состоялась в 1199 году. После смерти найманского правителя Инанч-бильге хана начинается междоусобица между его сыновьями Таян-ханом и Буюрук-ханом. Кереиты решили воспользоваться случаем и сокрушить своего традиционного противника. Вновь объединив в составе одного союза Джамуху и Темучина Ван-хан выступил против Буюрука.

Однако, кереитский правитель не учел двух факторов. Во-первых, найманы перед лицом военной угрозы забыли о вражде и объединились, во-вторых, противоречия между Джамухой и Темучином привели к расколу кереитско-монгольского союза. В ходе военных действий Джамухе удалось настроить Ван-хана против Темучина и лишь наличие общего противника сохранило альянс между ними.

В период между 1200 и 1203 годами Ван-хан и Темучин совместными усилиями разгромили коалицию монгольских племен под руководством Джамухи, которого поддержали найманы, меркиты и татары. После этой победы Темучин уже не нуждался в помощи

кереитов, поэтому отношения между союзниками стали быстро ухудшаться.

Согласно монгольским источникам, формальным поводом к конфликту стал отказ Ван-хана выдать свою дочь замуж за старшего сына Темучина Джучи и женить одно из своих внуков на дочери Темучина. Ван-хан заподозрил монгольского хана в связях с найманами и отказал в заключении династийного союза. Сын Ван-хана Сангун в союзе с Джамухой начинает войну против Темучина.

В начавшейся войне монголы потерпели поражение и Темучин был вынужден бежать и скрываться в лесах Хингана, тщетно пытаясь помириться с кереитами. Осенью 1203 года он сумел с небольшим отрядом скрытно подойти к ставке Ван-хана и напасть на нее. В ожесточенном сражении кереиты были наголову разбиты, Ван-хан и его сын Сангун бежали. Вскоре Ван-хан был убит на границе с найманами в стычке с одним из найманских пограничных патрулей. [12] Сангун также вскоре погиб и Кереитское государство практически перестало существовать.

Источники сообщают, что один из военачальников Ван-хана, Кайран-бай, происходивший из канглы, «бросил семью и в сопровождении нескольких всадников умчался на северо-запад».[13] Другой военачальник Он-хана, Ку-Тимур, после смерти своего повелителя, услышал, что «Сангун (сын Ван-хана – авт.) находится в стране кыргызов и …в тех районах усилился, оставил дом и все состояние и ушел». [14]

Оставшиеся кереиты были разверстаны по тысячам, сотням и десяткам. В монгольских источниках это описано очень красочно, словами: «ниспровергнув таким образом Кереитский народ, он приказал раздавать его во все концы». [15] Многие воины были включены в состав формирующейся гвардии – торгоутов: «пусть будут у них сменной стражей, кешиктенами, Ван-хановы Кереиты» - приказывал Чингисхан. [16] Многие кереитские воины добровольно пошли на службу к Чингисхану. Так, попавший в плен после разгрома кереитов Хадах-Бахадур заявил Чингисхану: "Мы бились три дня и три ночи. Увидав своего природного государя, я подумал: "Возможно ли схватить его и предать на смерть?" Нет! сказал я себе. Я не могу покинуть своего государя. Буду биться еще, чтобы дать ему возможность прорваться, налегке бежать и спасти свою жизнь. Теперь же, если повелишь умереть - умру, а помилуешь - послужу". Чингисхану понравилась речь Хадах-Бахадура, и он соизволил сказать в ответ следующее: "Разве не настоящий муж-воин тот, кто не мог покинуть своего природного государя, кто сражался для того, чтобы дать ему возможность налегке уйти и спасти свою жизнь? Это - человек, достойный дружбы". И не дозволил его казнить, но милостиво соизволил повелеть: "За жизнь Хуилдара пусть Хадах-Баатур и сто

Чжиргинцев служат его семье. И сыновья их пусть служат детям и внукам Хуилдара». [17]

Дальнейшая истории кереитов связана уже с Монгольской империей и ее правителем – Темучином, получившим после победы над кереитами титул Чингисхан.

Вместе с тем, чтобы детально разобраться в этнической ситуации на территории Казахстана и сопредельных стран в пост-монгольский период, нам необходимо проанализировать роль и место кереев в этногенезе народов, населяющих эти территории. Это позволит нам реконструировать ход миграционных процессов и с определенной долей вероятности воссоздать историю кереев в составе Золотой орды и государств, возникших на ее основе.

Примечания:

1. Викторова Л.Л. Монголы. Происхождение народа и истоки культуры. - М., 1960, С. 164-165.
2. Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. – Л., 1934, С. 46-59.
3. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаиров, найманов и киреитов. – Алматы, 1993, С.5 4.
4. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un Niruca tobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. М-Л. 1941.
5. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. кн. 1, С. 130.
6. Там же, С. 131.
7. Кычанов Е. И. Монголо-тангутские войны и гибель государства Си Ся. Татаро-монголы в Азии и Европе. – М., 1977. С. 46.
8. Там же, С. 130.
9. Там же, С. 114.
10. Козин С.А. Сокровенное сказание. – М., 1941. – С. 95.
11. Кадырбаев А.Ш. Очерки истории средневековых уйгуров, джалаиров, найманов и киреитов. – Алматы, 1993, С. 53.
12. Кадырбаев А.Ш Очерки истории средневековых уйгуров, джалаиров, найманов и кереитов. – Алматы, 1993, С. 56.
13. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Том 1. Книга первая. – М., -Л.: Изд-во АН СССР, 1952. С. 133.
14. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un Niruca tobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. М-Л. 1941.
15. Там же.
16. Там же.

3.8. Жаңа замандағы Қазақстанның діни-мәдени кеңістігі (В.В. Григорьевтің берген бағаламасы)

Агила Мустахимовна Нургалиева
тарих ғылымдарының докторы, доцент. М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті (Орал қ., Қазақстан)
Аягуз Каиргалиевна Нурманова
PhD доктор, аға оқытушы. М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті (Орал қ., Қазақстан)

Төңкеріске дейінгі тарихнама мұрасы тарих ғылымына жаңа көзқарасты қалыптастыруда ерекше құнды болып табылады. Қазақстан аумағында исламды зерттеу дәстүрінің терең тарихи тамыры қалыптасты.

XIX ғасырда Қазақстанда исламды зерттеудің тарихнамалық дәстүрінің қалыптасуы орын алды. Қазақ халқының діни-нанымдары, ресми ресейлік діни саясат ерекшеліктері, Қазақстанда исламның таралу дәрежесі мен келешегі көптеген жарияланымдарда кеңінен талқыланады. XIX ғасырдың бірінші жартысында жарық көрген зерттеулердің көпшілік бөлігін Дала облыстарындағы орыс әкімшілігінің өкілдері жүзеге асырды. Қазақ даласында экспедициялармен болған немесе онда тұрақты тұрған және жұмыс істеген географ ғалымдар, табиғат зерттеушілері, тау инженерлері, әскери мамандар өздерінің негізгі міндеттерін орындаудан өзге, міндетті түрде қазақ халқының өмір сүру салтының ерекшеліктеріне, төл мәдениетіне назар аударды. Олардың көпшілігіне бұл ресми түрде міндетке айналды. Қазақтарға арналған еңбектердің авторлары, дегенмен, басқа да бөгде адамдар секілді, өз еңбектерін жазуда көбіне жеке әсерлер мен бақылауларды басшылыққа алды. Олардың еңбектері сипаттамалық түрге ие болды, бөгде бақылаулар мен талдаулар барынша аз болды, абстрактілі теориялық пайымдаулар болмады. Осылайша, көпшілік ғалымдар өздері байқаған құбылыстардың мәнісіне терең ене алмады.

XVIII-XIX ғасырлардың жарияланымдарын сипаттай отырып, осы мәселе бойынша Л.А. Словохотовтың 1905 жылы Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының еңбектерінде жариялаған мақаласынан үзінді пікірін мысалға келтіруімізге болады. Ол эмоциялық мәнерде және шұғыл жазылған, дегенмен біздің ойымызша, нақты жағдайды дұрыс көрсетеді. Оны сөзбе-сөз келтірейік: «өз тұрмысының бірегейлігі, біраз уақыт саудамен және Ресей үшін саяси мәнге ие қырғыздар басқа да орыс бұратаналар секілді жазба әлемнің назарын өзіне аударды, осылайша қырғыздардың тұрмысы мен тарихы туралы бірқатар тарихи-этнографиялық жұмыстар, мақалалар мен газет жазбалары дүниеге келді. Көп жағдайда бірінші тікелей әсермен жазылған аталған еңбектер бағалаудың субъективизмімен қателесті». Зерттеудің жоғары емес ғылыми деңгейінің себебін ол, «бұл жұмыстармен тек қана жергілікті

баспа органдары және жергілікті әкімшілік қызмет тұлғалары айналысқан», деп көрсетеді [1, с. 21-22].

Орынбор өлкесінде қызмет еткен, 1858 жылы Хиуа тапсырмасына қатысқан қазақ даласының едәуір бөлігін Оралдан Тобылға дейін және Сыр-Дарияның орташа ағымына дейін аралаған М. Галкин байланыс орнату мүмкін еместігін алға тартып, материалдар жинақтаудың қиындықтарына шағымданды: «ортаазиялықтардың күдіктенетіндігі соншалық, олардың елдерін сол жерде толық зерттеу мүмкін емес. Кез келген еуропалықты үнемі қадағалайды, ең қарапайым мәселені оны басқаша мағынада түсіндіруге және жауап беруге тырысады. Осындай сұрақтар қиыншылықтар тудырады, бірақ ең қарапайым бақылау және жергілікті жерлерді қарастыру ауыр жағдайлармен жүзеге асырылды» [2, с. 199].

XIX ғасырдың екінші жартысында исламтануда ислам дінінің көпғасырлық дәстүрлерімен Орта Азияны жаулап алуға байланысты Ресей шығыстануының жекелеген саласы ерекше орын алады. Ресейдің қазақ тұрғындары арасында діни саясатына қатысты авторлардың бағасы маңызды өзгеріске түсті. Бұл ғылыми орталарда ислам тағдыры және оның Ресей мемлекеті тарихындағы алатын орны пікірталастарының бастамасымен тікелей байланысты болды. Бірақ бұл кезеңде де қазақ даласында ислам туралы дербес зерттеулер дүниеге келмеді.

Академиялық ғылым Ресейдің ұлттық және діни саясатына қатысы бар жекелеген ескертулермен ғана шектелді. Аймақтық басқару аппаратында қызмет еткен шенеуніктер өз еңбектерінде мемлекеттік саясатты дәріптеп, орыс тілі мен мәдениетінің өркениеттік міндетіне баса назар аударды. Өз қызметінде олар айқын баяндалған идеяларды басшылыққа ала отырып әрекет етті. Мәселен, Орынбор генерал-губернаторы Н.А. Крыжановский Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің ашылу салтанатында сөйлеген сөзінде: «Орынбор өлкесін мекендеген әр түрлі тайпалардың сипатын, тарихын, артықшылықтарын, кемшіліктерін, дінін және жоралғыларын мұқият зерделеу жағдайында ғана табысты болуы мүмкін. Бұл танымсыз әрекет ету қиынға соғады немесе дұрыс тек ойланбай әрекет етуге болады» [3, с. 26-27].

Қазақ даласында империялық әкімшіліктің жоғары буынында көптеген жарияланымдарға қарамастан, әсіресе, рухани сала бойынша адекватты түсініктер болмады, ол жөнінде, Н.А. Крыжановскийдің өзі мойындады: «көшпелі қырғыздардың өмір сүру салты, олардың баспаналары, жылжу тәсілдері, өзара қарым-қатынастары, тамағы мен істері Інжілдік кезеңдерді еске түсіретініне күмән жоқ» [3, с. 27]. «Қырғыз далалары белгісіз. Қырғыздар туралы Ресейде жалған ұғымдар дамыды, бұл, әрине, толық білместіктен әлдеқайда нашар» [3, с. 27].

Генерал-майор С.Б. Броневскийдің Жеке Сібір корпусы штабының бұрынғы бастығымен өзара жазбаларында қазақтардың діншілдік

сипатына деген ресми көзқарасы айқын көрсетілген: « ... қырғыздарда надандық пен сенбеушілік орнаған; олар атауы бойынша ғана мұсылмандар болып табылады [4, с. 170-171].

Ірі жүйелі ғылыми зерттеулерді жазу үшін маңызды шарттардың бірі шығыс тілдерін, атап айтқанда, түркі тілдерін білу болып табылады. Ал мұндай мамандар ресей ғалымдары арасында азшылықты құрады.

Орта Азия мен Қазақстандағы жаңа аумақтарды тиімді игеру мақсатында өкімет осы аумақтарды басқару үшін және болашақ реформаларды дайындау үшін шынайы ақпарат алуды қажет етті. Сондықтан да аталған жерде тұратын халықтардың тілдерін, тұрмыс ерекшеліктерін және тарихын жақсы білетін адамдар қажет еді және кейде әкімшілік құрамына қазақ даласында белгілі шығыстанушы мамандар тартылды. Мәселен, академиялық бағыттағы орыс шығыстануының ең көрнекті өкілдерінің бірі Василий Васильевич Григорьев 1851 жылы Орынбор генерал-губернаторлығына тағайындалды. Ол жерде ерекше тапсырмалардың шенеунігі, Орынбор шекара комиссиясының генерал-губернаторы Кеңсесінің бастығы, Орынбор қырғыздары облысының басқарушысы болып жұмыс істеді. «Көшпенділер тұрмысына, мұсылман дініне, көрші Азия елдерінің тарихына қатысты арнайы мәліметтерді талап ететін өзінің қызметіне Василий Васильевич егжей – тегжейлі дайындалды», - деп, оның замандасы Н. И. Веселовский жазған [5, с. 206].

Ішкі істер министрлігінде жұмыс істей отырып, болашақ жас шығыстанушы, Орыс Географиялық қоғамының өзгертілген жарғысының жобасын сыни талдап В.В. Григорьев былай деп жазады: «ғалымдар дерексіз әуестікті қанағаттандыру үшін емес, практикалық міндеттерді шешу үшін жұмыс істеу керек». Шығыстанушы өзінің ғылыми және практикалық еңбегінде патриоттық ойларды басшылыққа алды [6, л. 10]. 1854 жылдың қаңтарынан 1863 жылдың қаңтарына дейін В.В. Григорьев 1859 жылы облыстық басқармасы деп атауы өзгертілген, Орынбор шекара комиссиясының төрағасы болып қызмет етті. Василий Васильевич орыс билігімен басқарылатын және бағынатын, көшпелі халықтарға арналған бірқатар танымал мақалаларды жазуды жоспарлады.

Аталған зерттеу міндетін белгілі шығыстанушы Н.И. Веселовский былайша сипаттайды: «ол қырғыздар, башқұрт, татарлар және т.б. өзге де ұлт өкілдері туралы сөз қозғағысы келді, және олар қандай жағдайда болғандығын, олардың ұлттарының сақталуы немесе олар үстем ұлтпен бірігіп орыстануы мүмкін болуы керек пе; істер мән-жайлар талабымен сәйкес жүргізіле ме, немесе Ресей мен азиатшылардың мүдделеріне зиян келтіруде ме деген мәселелердің жауабын іздеуге тырысты» [5, с. 199]. В.В. Григорьевке дейінгі Ресей саясатының аталған аспектілері зерттеушілердің назарын аудартқан жоқ, сондықтан осы тақырыпқа жарияланған мақалалар жоқтың қасы. Орынбор өлкесінде жұмыс істеген кезінде В.В. Григорьев «День» деп аталатын

газет бетінде сұлтан Мендали Пиралиев деген лақап атпен үш мақала хат жариялады [7]. Кейінірек ол аталған тақырыптың дамуын жалғастыру мақсатында бірқатар мақалалары басылды. В.В. Григорьевтің зерттеу және әдеби еңбектерінің хронологиялық тізімін Н.И. Веселовский құрастырып, кітабына қоса берілген. Олардың басым бөлігі қазақ даласы мен Орта Азия істеріне арналған.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде орыс тарихнамалық және этнографиялық жұмыстарының негізгі тақырыбы өркениеттік міндет болды, аталған мәселе В.В. Григорьевтің шығармашылығында да орын алды. Ол орыс мәдениетінің азиялық мәдениеттен артықшылығына сенімді болды, дегенмен орыс өркениетін білім беру мен тиімді басқаруды енгізу арқылы баяу, бірте-бірте таратуды талап етті.

1874 жылы ғалымның «Орта Азияға қатысты орыс саясаты» атты тарихи очеркі жарияланды. Очеркте қазақтарға қатысты Ресей саясатының жаңсақтықтары талданады: «Біз қырғыздардың Поволжье татарларымен этнографиялық жағынан ұқсас екендігін көрдік. Сондықтан жүз жиырма жыл бойы олармен барлық хат хабарлар татар тілінде жүргізілді, және толық сенімділікпен, оларға түсінікті сөйленісте болғандығын жазады «..» және мұның тағы бір нашар салдары қырғыздардың өткен жүзжылдықта барлығы шаманистер болды және болып қала бергендіктен олар мұсылмандар деген қате түсініп қалыптасты. Бұл халықтың Ресейге шартты қосылу кезеңінде, кейбір хандар және сұлтандар арасында ислам догмасы жөнінде көмескі түсініктері дамыды және оның кейбір дәстүрлерін орындады, аталған кезеңде қырғыз даласында бірде бір мешіт болмады. Бірде-бір молда қоғамдық мұсылман қызметіне қырғыздарды жібермеді. Осы кезден бастап қырғыздар шын мәнінде оларға мұсылман ретінде қарағандықтан ғана, олар мұсылман дініне кіргізілді» [9, с. 233-234]. Оның қазақ даласы мұсылмандандыру ісінде Ресейге борышты деген ойы күмән келтіреді. Сонымен, шығыстанушы былай тұжырымдайды: «Мұсылман насихаты Қырғыз даласында Ресей тарапынан өткендігі, көбінесе ресеймен көршілес бағытта (Хиуа, Бұхара және бұрынғы Қоқан хандықтары) мекендеген қырғыздар мұсылмандарға айналды» [9, с. 234].

В.В. Григорьев қазақ халқының Ресейге «шартты қосылуы» дәуірін айта келе: «Петербургте біраз уақыт орнаған, қырғыздарға көзқарасы бойынша, олар қарапайым, білімсіз малшылар», деп түйіндеді [9, с. 235].

В.В. Григорьев исламмен байланысты, үстем еткен еуропо-центристік таптаурын ықпалынан құтылмады. Шығыстанушы, атап айтқанда, мұсылман дін басыларын «зиянды тап» және «мұсылмандық халықтар арасында» алғашқы бұзақылар деп атай отырып, жағымсыз көзқараста болды, оларды көшпелілердің орыстану ісінде бітіспес қарсыластар қатарында көрді [10, с. 14,15].

Қазақтарға қатысты ресей саясатын зерттеу үшін, соның ішінде конфессиялық салада ірі ресейлік шығыстанушы В.В. Григорьевтің еңбектері ерекше қызығушылық тудырады, себебі жаңа кезеңдегі Қазақстанның діни-мәдени кеңістігінің жалпы сипаттамасына қосымша ерекшеліктер енгізуге мүмкіндік береді. Ғалым еңбектері Қазақстанда еңбек еткен және қазақ даласының тарихи және этнографиялық зерттеулерімен айналысқан практиктерімен жазылған көпшілік еңбектер арасында ерекшеленеді. Ресми түрде тарихнама Қазақстанның тарихымен терең айналыспады және елеулі қысқаша пікірлермен шектелді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргизов Малой орды // Труды Оренб. ученой архивной комиссии. – Вып. 15. – Оренбург, 1905.
2. Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – СПб., 1868.
3. Записки Оренбургского отдела РГО. – Вып. I. – Казань, 1870.
4. Броневский С.Б. Записки генерал-майора о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественны записки. – Ч. 41. – 1830. – № 134.
5. Веселовский Н.И. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1816-1881. – СПб., 1887.
6. РГИА. Ф. 853 (Григорьев). Оп. 1. Д. 10.
7. Письма из Зауральской степи // День. – 1862. – № 28, 32, 35; Корреспонденция из Оренбурга. Там же. – № 52; Из Верхнеуральска. Там же. – 1863. – № 4.
8. О русских интересах в подвластных нам оседлых странах Средней Азии // Москва. – 1867. – № 23, 24, 32, 53, 54; Письма султана Мендали Пиралиева в редакцию газеты // Русский мир. – 1873. – № 52, 61, 73, 74, 80, 89, 94, 98, 102; Об отношениях кочевников к оседлым // Журнал министерства народного просвещения. – 1875. – февраль; Россия и Азия. Сборник исследований и статей по истории, этнографии, географии, написанных в разное время В.В. Григорьевым. – 1876.
9. Григорьев В. Русская политика в отношении Средней Азии: Ист. очерк // Сб. государственных знаний. – Т. 1. – СПб. – 1874.
10. Веселовский Н.И. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1816-1881. – СПб. – 1887. Раздел Приложения.

3.9. Рухани жаңғыру бағдарламасы бойынша Қызылорда облысындағы қасиетті жерлер тарихының кейбір мәселелері

Нұргүл Төлепбергенқызы Өтембетова
Қазалы көлік-техникалық жоғарғы колледжінің оқытушысы
(Қызылорда қ., Қазақстан)
Қамарсұлу Қайратқызы Төлепберген
«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-саяси ғылымдар»
кафедрасының оқытушысы, магистр. Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қ., Қазақстан)

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің 2017 жылғы 12 сәуірде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, патриотизм кіндік қанының тамған жерінде, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады [1], - дейді. Сол себепті елбасымыз «Туған жер» бағдарламасын ұсынып отыр. Бұл бағдарламаның басты міндеті, білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды толықтай танып білуді және қалпына келтіруді көздейді. Осы бағдарлама аясында елімізде «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы жасалды. Бұл жобаны жүзеге асыру мақсатында Ұлттық музей жанынан республикалық «Сакралды Қазақстан», яғни «Қасиетті Қазақстан» ғылыми зерттеу орталығы құрылған болатын. Орталықтың басты жұмыстарының бірі дала-этнографиялық экспедициясы арқылы материалдар жиналып, жүйелендіруі тиіс. Қазіргі уақытта «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атласына 100-ден аса объектілер тізімі жасақталған. Оған Қазақстанның табиғи ландшафт объектілері, археологиялық және архитектуралық ескерткіштер, ерекше ардақ тұтатын діни нысандар және тарихи тұлғалардың және саяси оқиғалармен байланысты киелі орындары енген. Олар мынадай аталымдармен бөлінді:

1. Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері. Ел аузында киелі аталып кеткен, кейбіреуі қазірдің өзінде мемлекет қарауында тұрған табиғат құбылыстарының нәтижесінде пайда болған орындар.

2. Археологиялық ескерткіштер және орта ғасырлық қалалық орталықтар. Бұл топқа қалашықтар, бекіністер, петроглифтер, қорымдар, халқымыздың қалыптасуында ерекше рөл атқарған, Қазақ мемлекетінің, Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған орта ғасырлық қалалар кіреді.

3. Діни және ғұрыптық орындар. Бұндай қасиетті орындарды әулие феноменімен байланыстыруға болады. Түркі кезеңіне дейінгі дәуірдегі аттары аңызға айналған, көне түркі дәуірі және орта ғасырлардағы,

сонымен бірге XIX аяғы - XX ғасырдың басына дейінгі тарихи тұлғаларды қамтиды.

4. Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар. Қазақстан тарихында елеулі орын алатын, бүкіл өмірін қазақ елінің бостандығы мен егемендігіне арнап, үш жүздің батыр-билерін жиып, елдік маңызды мәселелерді шешкен хандар, қазақ хандығының тәуелсіздігі үшін күрескен қазақтың батырлары, ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері, қолбасшылар, ғылым мен білімге, мәдениетке үлес қосқан мемлекет және қоғам қайраткерлері, ақындар, ғалымдар, ағартушылар туралы мәні зор жерлер алынып отыр.

5. Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар. Қазақ даласында қазақ халқының бірлігі үшін болған шайқастарды, ерлікті, батырлықты, қайсарлықты насихаттайтын, елдің бірлігін білдіретін ескерткіштер мен ел жадында өшпес із қалдырған қасіретті орындар. Қоғамның, мемлекеттің тарихында ерекше орны бар мемлекетіміздің жаңа нышандары еніп отыр.

Осы бағытта жұмыстар Сыр өңірінде де қарқынды жүзеге асырылуда. Бүгінгі күні облыс әкімдігінде «Рухани жаңғыру» жобалық офисі жұмыс жасауда, сондай-ақ облыс әкімінің бекітуімен «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын жүзеге асыру жөніндегі облыстық жұмысшы тобы құрылды. Оның құрамында елімізге белгілі ғалымдар, өлкетанушылар, жергілікті атқарушы органдардың, оқу орындарының басшылары, мәдениет, руханият, білім, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері бар. Сонымен қатар «Қасиетті Қазақстан» ғылыми зерттеу орталығымен тығыз байланыс орнатып, орталық тарапынан Қазақстандағы жалпыхалықтық маңызы бар 100 нысан тізіміне облыстан 12 нысан таңдалып алынған. Олар «Ірі орта ғасырлық қалалық орталықтар және Қазақ хандығының астаналары» санатына жататын Жанкент, Сығанақ, Шірік-Рабат және Жент қалашығы. «Діни және ғибадат орындары» санатына Оқшы ата, Қорасан ата, Төлегетай-Қылышты ата кешенді мазары, Бегім ана мұнарасы, Қорқыт ата мемориалды кешені, Бұқарбай батыр кесенесі мен Жанқожа батыр мазары және Қызылорда қаласындағы Христос Спаситель шіркеуі бар.

Жанкент қалашығы. Қазалы ауданы территориясындағы Өркендеу ауылдық округінің орталығына іргелес жатқан биік төбе сияқты топырақ басқан қорғанның орнында VII - XIV ғасырларда Жанкент, Янгикент қаласы өмір сүрген. Түрікмен тарихшысы Абұлғазы Баһадүрдің айтуынша, оғыз еліне жүздеген жыл астана болып келген, Сыр өзенінің аяғында тұратын ұлы мұра - Жанкент қаласы еді. Оғыздар осы жерді ерте заманнан мекендеп, патшалары астана қала - Жанкентте отырған. Жанкент шаһары Сыр өзенінің сол жақ бетінде, Қазалы қаласынан 15 шақырым жерде жатыр.

Ең алғаш рет П.И. Лерх 1867 жылы зерттеу жұмыстарын жүргізді [2.51 б.]. Сонымен қатар, Жанкентті С.П. Толстов, Қорқыт Ата атындағы

Қызылорда мемлекеттік университеті мен Әлкей Марғұлан атындағы археология институты және Мәскеудегі И.Н. Миклухо-Маклай атындағы этнология және антропология институтының ғалымдары зерттеген.

Жанкент қалашығы төрт бұрышты «Т» бейнелі сұлбасы шығыстан батысқа қарай кеңейе созылған. Қаланың көлемі 415×230 м (шығыс бөлігінде 320 м). Қаланың шығыс қабырғаларын қуалай жүретін басты көшесі қала қорғанын екінге бөледі. Басты көшеден аула, үйлерді кіші бөліктерге бөлетін қиылыстар мен кіші көшелер және үлкен үй аула, ғимараттары тарайды. Солтүстік батыс бөлігінде көлемі 100х100 м биіктігі 7-8 м, жан-жағынан, үстінен 3-4 м биіктегі цитадель қалдығы, төбе орналасқан. Ертедегі қаланың дуал-қабырғаларының шығысынан басқасы құлаған. Мұнара іздерімен созылған, биіктігі 8 м мұнаралары бір-бірінен тең ара қашықтықта. Дуалдың оңтүстік бұрышы жолмен кесілген [3. 59 б.].

Араб тіліндегі жазба деректерде Жанкент қаласы Карьят ал-Хадиса, ал-Мадинаал-Джадида деп аталса, парсы деректерінде Дих-и-Нау, түркі тілінде жазылған еңбектерде Янгикент атауларымен кездеседі. Қазақша аудармасында барлық атаулар «жаңа қала», «жаңа қоныс» мағынасын береді.

Жанкент қаласының зерттелу тарихы XVIII–XIX ғғ. басталады. Бұған себеп, біріншіден, ескерткіштің тоғыз жолдың торабында, яғни, Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан жеріне баратын жолдардың қиылысында орналасуы болса, екіншіден, 1739 жылғы Әбілқайыр ханның Жанкентті бекініс ретінде пайдалану мақсатында қала орнын қайта қалпына келтіріп беру туралы Ресей патшасына жазған өтініші болса керек. Кіші жүз ханы Әбілқайырдың өтініші бойынша 1740–41 жылдары Сырдың төменгі, ағысындағы аймақты Орынбор атты әскер полкінің поручигі Д.Гладышев пен геодезист Муравин өздерінің Орскіден Хиуаға сапары кезінде аралап көреді. XIX ғасырдың ортасынан Сыр бойында алғашқы орыс бекіністері салына бастайды. Осыған байланысты өлкені зерттеу аясы кеңейіп, аймақтағы археологиялық ескерткіштер мен жергілікті халықтың өмір салты туралы, ақпараттар көбейе түседі. Бұл мәліметтер Ресей империясының П.И. Рычков, А. Левшин, А.И. Макшеев, В.В. Григорьев сынды әскери шенді қызметкерлердің еңбектерінде баяндалады. Олардың мерзімді басылым беттерінде жарық көрген хабарламалары мен есептері Қазақстан мен Орта Азияны зерттеушілер арасында үлкен қызығушылық туғызып, жан-жақты пікірталастардың тууына арқау болды [4].

Сығанақ - ортағасырлық қала орны. Қызылорда облысы Төменарық тау жыныстары станциясының солтүстік-батыс жағында 10 км жерде орналасқан. Қаланы 1867 жылы П.И. Лерх, 1906-1907 жж. И.А. Кастанье, 1947 жылы Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы жетекші А.Н. Бернштам зерттеген. Қала туралы алғашқы дерек X ғасырдағы парсы шығармасы “Худуд әл-Әлемде” кездеседі.

Ертедегі Сығанақ қыпшақ мемлекетінің сауда және саяси орталығы болған. Сығанаққа көшпелі елдер мал, ет, тері, жүн, т.б. әкеліп, өздеріне қажетті заттарын алған. Шыңғыс хан шапқыншылығынан бұрын Сығанақ Хорезмшах Текештің қол астында болған. 1219-1920 жж. Сығанақты Жошы әскері басып алып, қарсылық көрсеткендерді қырғынға ұшыратты. Осы кезден бастап қала Жошы ұлысының яғни Алтын Орданың құрамында болған. XII ғасырдың 2-жартысында қала қайта жандана бастап, Жошы ұрпақтары кезінде Ақ Орданың орталығы болып, онда теңге соғылған. XV ғасырдың 80-жылдары қаланы қазақ ханы Бұрындық биледі, ал маңы қазақ тайпаларының қысқы қоныстарына айналды. Осы кезден бастап Сығанақ пен оның төңірегі біржола қазақ хандығына қарады және негізгі саяси, экономикалық орталықтардың бірі саналды. XV-XVIII ғасырларда қала бұрынғысынша сауда және қолөнер орталығы болды. XVII-XVIII ғасырларда бірнеше рет жоңғар шапқыншылығына ұшырады. Осы шапқыншылықтар және басқа да әр түрлі себептерден қала бірте-бірте өзінің өмір сүруін тоқтатты. 1801 жылғы “Сібірдің сызба кітабында” Қазақстанның Сырдария алабындағы қалалардың бірі деп көрсетілген. Қаланың қазіргі орны 10 га жерді алып жатқан үлкен бес бұрышты төбе. Жан-жағында көптеген үйінділер, ертеде су жүргізілген құрылыс іздері сақталған. Археологиялық қазба барысында табылған заттарға қарағанда Сығанақ VI-XVIII ғасырларда өмір сүргендігі белгілі [5. 47 б.].

Шірік-Рабат. Т. Көмекбаев ауылынан 100 шақырым жерде орналасқан. Шірік-Рабат Қазақстандағы көне қала орны, археологиялық ескерткіш. Шірік-Рабат қаласы ең көрнекті ескерткіш. Қаланы алғаш рет Лерх ашқан. 1946-1949 жж. Хорезм археология этнография экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізді. Ұзындығы 850 м, ені 600 м болып келген жазып төбеде орналасқан қала 42 га жерді алып жатыр [6. 68 б.].

Шірік-Рабат Белявтің жазбасында: биік қабырғалармен қоршалған қамал екен. Қамалдың жер астынан жасалған төрт жолы болған. Шірік-Рабат мұнаралары 1960 жылдарға дейін сақталған. Шірік-Рабат Жаңадария өзенінің сол жағасында биік жерде орналасқан. 2004 жылы археолог Ж. Құрманқұлов зерттеп, жаңа деректер бес құрлыс орнын тапқан. Зерттеу жұмыстары әлі де жалғасуда.

Жент қалашығы Жалағаш ауданы, Аққыр ауылынан оңтүстікке қарай 30 шақырымда, Жаңадарияның негізгі арнасының оң жағалауынан 4 шақырым жерде, оның бүйірлік көне тармағында орналасқан. Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші.

Жент XII-XIII ғасырлардағы адамдар тығыз қоныстанған орасан зор аймақтың орталығы. Ортағасырлық суландыру жүйелерінің іздері, үй-жайлар, бекіністер бұл жерден шығысқа қарай, Жаңадарияның оң жағалауын бойлай Сырдарияға жанасып мәдени белдеуге дейін 40-50 шақырымға созылып жатыр.

Жент жөнінде Қазақ энциклопедиясында былай деп жазылған: «Жент – орта ғасырда Сырдарияның төменгі ағысы бойында болған қала. Жент Жаңадария өзенінің сол жағасында, мұсылман дүниесінің шекарасында туған қала. X ғасырда түрік оғыздарға қарағаң. XI ғасырда монғол шапқыншылығына дейін Жент Сырдария бойындағы басты қала болған» [5. 39 б.].

Археологиялық зерттеу тұрғысынан Жентті П.И. Лерх (1870 ж.), Каллаур (1900 ж.), И. Кастанье (1910 ж.) т.б. атағанымен орнын нақтылай алмаған. С.П. Толстов алғаш рет 1946 жылы Жент қаласының орнын көрсетіп, үстіңгі бетінен жинаған деректер бойынша, оның жасын XII-XYI ғғ. мерзіміне тұжырымдады. Зерттеушінің пікірінше XII-XIII ғғ. Жент Хорезм мемлекеті дүниежүзілік державаға айналу барысында тіректі қаласының бірі болған. Кейін 1958 жылы Б.В. Андрианов, 1961 жылы С.П. Толстов ескерткіш орнында зерттеу жұмысын жүргізді. 1960-70 жылдары ғалым Ә. Қоңыратбаев зерттеу жүргізген. Ал академик В. Бартольд өз зерттеулерінде Сыр бойындағы қалаларды хунуерлер салған десе, М. Қашқари Сыр бойындағы балшықтан соққан ең ескі қала Жент деп те жазады. Бүгінгі күні нысан ЮНЕСКО-ның тізіміне енгізілген.

Сонымен қатар Қызылорда облысынан «діни және ғибадат орындары» ескерткіштерінің тізіміне:

- Оқшы Ата мазары (кесене) – Шиелі ауданы жеріндегі ең көне архитектуралық ескерткішетер қатарына жатады. Жөлектен 6-7 шақырымда теміржолға жақын салынан. Қабірдегі кісінің аты – Ибраһим делінеді. Ә. Қоңыратбаев ол кісіні ұста болып, оқ жасағандықтан Оқшы Ата аталғандығын айтады. Оқшы Ата мазары XV-XVI ғасырда салынғандығын археологтар мен ғалымдар жазып қалдырған.

- Қорасан ата кесенесі - Жаңақорған ауданынан 40 шақырым арыда жатқан «Хорасан ата» кесенесі ақылгөй, данышпан, өз заманында емші, дінбасы болған Әбдіжәлил баб жатқан жер. Шамамен IX ғасырда өмір сүрген ол – Сыр бойына Ислам діні мен мәдениетін таратушылардың бірі, Әзірет Әлінің 8-ші ұрпағы саналатын Ысқақ бабтың інісі. Осы қос ұлдың әкесі, бұрынғы Шам шаһарының патшасы Әбдірахман баб көз жұмарында тағын тұңғыш ұлы Ысқаққа табыстапты. Ал Әбдіжәлил баб Йеменнің патшасы болған. Оның Хорасан ата атануының да өзіндік сыры бар. Ондаған мың қолымен Хорасан қаласын басып алған бас қолбасшыны ел бертін келе осы қаланың атымен атап кеткен көрінеді. Оның Қызылордаға келуі жөнінде Сыр бойын жағалап, Өзкент, Боршынкент, Жаптырсен, Жаркент арқылы Сейхундариянның сол жағалауына, одан бері Қызылқұм өңіріндегі Тотықұс аралын басып өтіп, Жаңақорғанды қоныстанған деген дерек бар.

- Бегім Ана мұнарасы – X-XII ғасырдың туындысы. Қазалы қаласынан 60-70 шақырымда, Арал ауданындағы Жаңақұрылыс ауылынан 35 шақырым жерде салынған. Алғаш рет орыс зерттеушілері зерттеген. 1979 жылы Қазақстан тарих және мәдениет ескерткіштерін

қорғау қоғамының экспедициясы зерттеген. Мұнара қам-кесектен өріліп, сырты күйдірген кірпішпен қапталған. Мұнара биіктігі 5,5-6 м, жалпы биіктігі – 10,5 м. Ел аузындағы аңызда Қарабура әулиенің қызына арналып салынған ескерткіш. 1989 жылы қайта жөндеуден өткізілген.

- Қорқыт Ата мемориалдық кешені - Сыр өңірінде дүниеге келген, артына өшпес мұра қалдырған, орта ғасырларда өмір сүрген оғыз дәуірінің өкілі – Қорқыт атаға арналып салынған. Архитектурасы ерекше көз тартатын Қорқыт Ата кесенесі еліміздегі тарихи ескерткіштер санатына жататын бірден-бір кешен. Сыр бойында орналасқан кесененің құрылысы 1980 жылдары басталды. Кешенді қайта қалпына келтіру жұмыстары 1997 жылы жүргізілді. Қорқыт ата кешенінде арнайы амфитеатр, музей, қылует салынған. 2014 жылы баба кесенесі толыққанды жөндеуден өтті.

Елімізде дүбірлеп өткен «EXPO-2017» халықаралық көрмесінің саяхаттық бағыты ретінде белгіленген Қорқыт Ата кешенінің жанынан биыл этноауыл бой көтерген болатын. Маусым-қазан айлары аралығында жұмыс істеген этноауыл шетелдерден келген көптеген қонақтарды қонақжайлықтарымен таң қалдырды.

- Бұқарбай батыр мазары. Кіші жүздегі Табын руының теке атасынан шыққан Бұқарбай Естекбайұлының (1822-1898) мазары. Бұқарбай батыр Кенесары көтерілісіне алғашқылардың бірі болып қатысып, 1847 жылға дейін көрнекті батырлардың қатарында аталады. Ол 1838 жылы тамызда Ақмола бекінісін алуға қатысты. 1850 жылы Бұқарбайдың жасағы Қазалы, Арал, Қосқорған бекіністеріне шабуыл жасап, казак-орыстар мен қоқандықтарды жеңді. Орыс тіліндегі деректерге қарағанда, Бұқарбай осы шайқастардың бірінде ауыр жараланып еліне қайтқан соң бейбіт еңбекпен айналысқан. Егін егіп, Сырдария сағасынан күні бүгінге дейін ұрпақтары пайдаланатын «Бұқарбай арығын» (ұзындығы 25 – 30 км) қаздырған.

Бұқарбай батырдың ерліктері ақын-жыраулардың мұраларында, тарихшы Е. Бекмахановтың зерттеулерінде, жазушы І. Есенберлиннің «Қahар» романында, зерттеуші Қ. Бердәулетовтың «Бұқарбай батыр» кітабында көрініс тапқан.

Қазіргі уақытта батырдың саз кесектен тұрғызылған мазары езіліп, бұзылған. Осы мазардың ізін қоршай отыра Жалағаш ауданы әкімінің шешімімен 1993 жылы ақ силикат кірпіштен кесене тұрғызылған. Жалпы аумағы 23х16,7х2,7 м болатын мазардың жоспары төртбұрышты, күмбезді кесене типтес бөлігі салынған.

- Жанқожа батыр мазары (зираты) - қазақ батыры, Сыр бойы қазақтарының Хиуа, Қоқан хандықтарының езгісіне және Ресей отаршылдарына қарсы ұлт-азаттық көтерілісінің басшысы Жанқожа Нұрмұхамедұлының (1795 - 1859) бейіті.

1967 жылы іргетасы қаланған ескерткіш силикат кірпішпен өрілген. Ұзындығы 6, ені 5 метр. Биіктігі 3 м, күмбезделген беті 5 метр. Жанқожа

батыр мазары Қызылқұм ауылдық округіне қарасты Кәукей ауылының Өзбекстанмен шекарасында орналасқан.

- Христос Спаситель шіркеуі (1890-1895). 1855 жылдары Перовск қаласында христиан дінін уағыздаушылар көбейіп, Христос Спаситель шіркеуі елеулі рөл атқарады. 1855 жылдың 13 қазанында жылжымалы шіркеу болып алғашқы рет ашылады. Оның негізін салушы поп Л. Гороховский болды. Ал қала христиандары үшін алғашқы тұрақты шіркеу 1863 жылы ашылды. Бұл шіркеу үйі 1868 жылы болған қатты жауыннан құлап қалады. Сол жылы күйдірілген кірпіштен салынып, төбесі жабылған шіркеудің жаңа үйін пайдалануға береді. 1890 жылы шіркеудің жаңа ғимараты салына бастайды. 1896 жылы пайдалануға беріледі. Шіркеу 250-300 адамдық. Бүгінгі таңда шіркеу христиандардың бас қосып, мінәжат етер негізгі орны. Бүгінгі күні ғимарат мемлекет қорғауына алынған, республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне енгізілген.

Қызылорда облысы — киелі орындарға толы тарихи өлке. Қазіргі Сыр бойы – талай заманның куәгері болған, бағзы уақыттан бері талай ұрпақ ғұмыр кешіп, көш керуенін өткерген өлке. Мұнда қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа жеткен тұрмыс-салттық өнерлерінің биік сатысы байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы 2017 ж.

2. Т. Мәмиев. Жанкент опаты // Атамекен. – Алматы: Жалын, 1990.

3. Т. Мәмиев Кейінгі орта ғасырдағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғғ.). Алматы: ЖАК-тың редакциялық баспа бөлімі. 2001.

4. Ә.Ә. Тәжекеев, Ж.Т. Сыдықова Тұран өркениеті. http://e-history.kz сайты, 2011 ж.

5. «Сыр елі» энциклопедиясы, Алматы, 2005 ж.

6. Т. Дайрабай, М. Ахметов, Сыр еліндегі ескерткіштер. – Алматы, 2014 ж.

3.10. Адами капитал – мемлекет дамуының негізі

Солтанбек Касенов
Шет тілдер және іскерлік карьера университеті
(Алматы қ., Қазақстан)
Мұратбек Касенов
«Тана мырза» орта мектебі. (Тарбағатай ауданы,
Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан)
Әсел Сырымовна Ауденова
«Тана мырза» орта мектебі. (Тарбағатай ауданы,
Шығыс Қазақстан облысы, Қазақстан)

Бүгінде әлемнің дамыған елдерінде адами капиталды қоғам мен мемлекеттің, экономиканың негізгі тұғыры, басты қозғаушы күші деп қабылдап, XXI ғасырда адамзаттың озық ақыл-ойы, білім мен интеллектісі басты роль атқаратын болады. Қазір ғалымдар әлемде 251 мемлекетті санаса, оның 195-і тәуелсіздігін алған, егемен елдер. 193 мемлекет БҰҰ мүшесі [1].

Адамзат тарихында ел экономикасының қуатын, әлеуметтік әлеуеті мен саясатын, бір сөзбен айтқанда, қоғамның болашақ дамуын интеллектуалды адами капиталы айқындайтыны белгілі.

Бүгінгі өркениетті елдер экономикасының қарыштап дамуы кәсіби құзіреттілігі жоғары адами капиталға тәуелділігінде болып отыр. Кәсіби сарапшылар ең алдымен, кез-келген компанияның стратегиялық даму жағдайын бағалап, жоспарлауда материалдық-техникалық базасының қуатына емес, мекеме қызметкерлерінің адами капиталының әлеуетіне басымдық береді. Себебі, адам қоғамның материалдық және рухани байлықтарының тек тұтынушысы ғана емес, сол байлықтарды өндіріп-өңдеуші, инновациялық идеялар мен жаңа технологиялардың негізін қалап, оны жүзеге асырушы болып саналады. XXI ғасырда адамның қоғамдағы орны, оның атқаратын қызметі сапалық жаңа деңгейге көтеріліп, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуетінің интеллектуалды адам капиталына тәуелділігі онан ары артуда.

«Адам бойындағы барлық қабілет туа бітеді немесе өмірлік дағдымен қалыптасады. Әрбір адамның тұқымдық ерекшеліктеріне байланысты туа біткен қабілеттері болады. Тиісті қаржы бөлу арқылы дамытылатын адам бойындағы өмірде жүре қалыптасқан құнды қабілеттерді біз «адами капитал» деп атаймыз», дейді «адами капитал» терминін алғаш рет енгізген Нобель сыйлығының лауреаты, атақты экономист Теодор Шульц [2].

Белгілі бір халықтың, ұлттың, ұлыстың, этникалық топтың санын, құрамы мен құрылымын, аумаққа бөлінуін, өсу не кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы–демография (грекше демос – халық) деп аталады [3].

Ел аумағын халықтың қоныстанып, игеруі тарихи-географиялық жағдаймен байланысты болса, халық саны мен ұлттық құрамының өзгеруі әлеуметтік-экономикалық, сондай-ақ демографиялық факторлардың ықпалымен жүретіні белгілі. Демографиялық саясат кез-келген елдің өсіп-өркендеуі жолындағы басты стратегиялық тренд болып саналады.

Қазақстан жер көлемі жөнінен (2724,9 мың км^2) әлемдегі аса ірі елдердің ондығына кіргенімен, халқының саны жөнінен әлемнің 247 елі арасынан 74 орын алып, шағын елдер санатына жатады

Ресми дерек бойынша 2019 жылғы 1 қазанда Қазақстан Республикасының халқы саны 18 570,3 мың адамға жетіп, оның ішінде қала халқы – 10 837,8 мың (58,4%), ауыл халқы – 7 732,5 мың адамды (41,6%) құрады. 2018 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда халық саны 236,1 мың адамға немесе 1,3% өскен. Халық санының өсуі еліміздің 3 өңірінде: Нұр-Сұлтан(61 мың), Алматы (54 мың) қалалары мен Түркістан облысынды (42,7 мың) байқалды [4].

Біріккен Ұлттар Ұйымы әлем елдері халқының қартаю дәрежесін анықтайтын критерийлерін белгіленген. Классификация бойынша мемлекет халқының 65 және одан жоғарғы жастағы адамдардың үлесі 4% немесе одан төмен болса ол халық жас, 4-7% болса қартаю алдындағы халық, 7% және одан жоғары болса қартайған халық болып саналады. Еліміз бойынша бұл көрсеткіш 6,6% деңгейінде болса, жекелеген аймақтары, атап айтқанда, солтүстік, шығыс және орталық бөліктерінде жастарға қарағанда қарт адамдар санының аруына байланысты бұл межеге жетті. Ал, оңтүстік пен батыс және Нұр-Сұлтан қаласында дүниеге келген сәбилер санының артуынан халықтың қартаю көрсеткіші төмендеуде.

Жалпы, ҚР статистика агенттігінің болжамы бойынша, 2020 жылы бұл көрсеткіш еліміз бойынша 7,4% жетеді деп күтілуде. Басқа елдермен салыстырсақ, қазір Германияда – 24%, Ұлыбританияда – 20%, Украинада – 18%, АҚШ-та – 16%, Ресейде – 15%. Әрине біздегі көрсеткіш жоғарыда көрсетілген мемлекеттермен салыстырғанда әлдеқайда төмен [4].

Республика халықы ел аумағы бойынша біркелкі қоныстанбаған, халықтың орташа тығыздығы 1 км^2 6,6 адамнан келіп, Қазақстан халқы аумағы бойынша сирек қоныстанған (әлемде 184 орын) елге жатады.

Жалпы халықтың ел аумағына қоныстануына тарихи жағдайларға қоса, табиғат жағдайларының ерекшелігі мен өнеркәсіп орындарының шоғырлануы сияқты факторлар да әсер ететіні белгілі. Табиғат жағдайы анағұрлым қолайлы өңірлер деп – Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы облыстары (Алматы қаласын қоса алғанда) саналады. Мұнда республика халқының 43,2%-ы тіршілік етіп, орташа тығыздық тиісінше, 1 км^2-ге 16,9; 6,9 және 7 адамнан келеді. Келесі – Солтүстік Қазақстан аймағы: Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола және Павлодар облыстарының аумағы. Мұнда ел тұрғындарының 16,25%-ы орналасып,

орташа тығыздық 1 км^{2}ге 5,2; 7,4; 5,7 және 6,5 адамнан келеді. Шығыс Қазақстанда республика халқының 7,68%-ы тұрып, орташа тығыздық 1 км^2-ге 5,4 адамнан. Орталық Қазақстанда (Қарағанды облысы) республика халқының 7,66%-ы орналасып, 1 км^2-ге 3,3 адамнан келеді. Халықтың сирек қоныстанған өңірлеріне батыс – Маңғыстау, Атырау, Батыс Қазақстан, Ақтөбе облыстары мен Оңтүстік Қазақстан аймағындағы Қызылорда облысы саналады Мұнда бүкіл республика халқының 19,61%-ы мекендеп, 1 км^2-ге келетін орташа тығыздық, тиісінше, 1,9; 3,7; 4,1; 2,3 және 2,6 адамнан келеді.

Республиканың солтүстік - шығысы мен Оңтүстік Алтайдың етегіндегі пайдалы қазбаларды игеруге байланысты мұнда өнеркәсіп орындары шоғырланған. Оңтүстік пен оңтүстік – шығыстағы егіншілікті Сырдария, Талас, Асы өзендерінің маңындағы аудандарда, Транс-Қазақстан, Түрксіб теміржолдарының бойында халық жиі қоныстанған. Өнеркәсібі дамыған аудандарда мамандардың қоныстануы нәтижесінде халықтың тығыздығы артты. Орталық, батыс және оңтүстік-батыстағы мал шаруашылығымен айналысатын аудандарда халық сирек қоныстанған. Республиканың бұл бөліктерінде табиғат жағдайлары мен жол қатынастарының нашар дамуы халықтың сирек қоныстануына өз әсерін тигізеді.

Ірі суару жүйелерінің салынуына байланысты халықтың біраз бөлігі оңтүстіктегі шөлейт және шөлді аудандарға қоныстанған.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары өнеркәсіпті индустрияландыру және ауыл шаруашылығын қайта құру нәтижесінде халықтың қоныстануы мен тығыздығында елеулі өзгерістер болды. Өнеркәсіп орталықтары мен қалалық елді мекендерде халық саны мен тығыздығы артты. Батыс және Орталық Қазақстандағы жаңадан пайда болған мұнай, металлургия және химия өнеркәсіп орталықтарына республиканың басқа аудандарынан халық көптеп қоныс аударды.

Қазір қазақтар республика халқының 71%-ын құрап, негізінен, республиканың оңтүстігі мен батысында қоныстанған. Қазақ халқының саны басым облыстар: Қызылорда (94,2%), Атырау (89%), Маңғыстау (78,7%), Ақтөбе (70,7%), ең азы — Солтүстік Қазақстан (29,6%), Қостанай (30,9%), Ақмола (37,5%), Қарағанды (37,6%) облыстары.

Қала тұрғындары ең көп облыстар: Қарағанды (қала тұрғындарының үлесі 79,53%), Маңғыстау (41,70%), Павлодар (70,72%), Қызылорда (44,16%), Атырау (47,92%), Ақтөбе (56,2%), Қостанай (53,72%).

Облыс, сондай-ақ республикалық маңызы бар қала тұрғындарының жалпы санынан жастардың ең қомақты үлес салмағы Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларына, сондай-ақ Ақтөбе облысына тиесілі, мұнда 14 – 29 жас аралығындағы жастар 29%-ды құрайды. Тұрғындардың жалпы санынан жастардың ең аз үлес салмағы Солтүстік Қазақстан облысына – 22 %, Ақмола, Шығыс Қазақстан, Қарағанды және Павлодар облыстарына – 24 % келеді. Еліміздің демографиялық даму көрсеткішінде 2017 жылдың мамыр айында маңызды жаңалық болды.

Республика халқы саны 18 миллионға жетіп, 11 мамырда 18 миллионыншы адам дүниеге келді. Бұл бақыт Алматы облысы Талдықорған қаласының тұрғыны – Мүслима Саматқызына бұйырды [5]. Алматы (1 772 779 адам) мен Нұр-Сұлтан (1 006570 адам) және Шымкент (1 028,7 адам) республикалық маңызы бар қалалар санатына жатып, «миллионер» қалалар аталады. Үш қаланың миллионыншы тұрғындары кімдер десек? Алматының миллионыншы тұрғыны Бауыржан Қадырсызов 1981 жылдың 19 желтоқсаны күні дүниеге келсе, Нұр-Сұлтан тұрғыны Саида Мұхамедияр 2016 жылдың 4 шілдесі күні дүниеге келді. Ал енді Шымкент қаласының миллионыншы тұрғыны Айсұлу Еламанова 2018 жылдың 17 мамырында туған. Халық санының өсуі негізі екі факторға: табиғи және механикалық өсуге байланысты болса, кемуіне халықтың сыртқа кетуі мен туу көрсеткішінің кемуі сияқты факторлар әсер етеді. 2019 жылдың тоғыз айында елімізге 7 998 адам келсе, 34 198 адам кеткен (1 кесте).

1 кесте. Қазақстан халқының қоныс аударған елдері (қаңтар-қыркүйек, 2019 жыл)

№	Елдер	Кеткені	Келгені	Миграция сальдосы
1.	Ресей	30 362	2 197	-28 165
2.	Германия	2 085	155	-10 930
3.	Беларусь	297	49	-248
4.	Өзбекстан	220	2 900	2 680
5.	АҚШ	190	69	-121
6.	Қырғызстан	122	251	129
7.	Израиль	98	10	-88
8.	Қытай	92	686	594
9.	Түркия	65	86	21
10.	Канада	58	6	-52
11.	Басқа елдер	609	1 589	980
	Барлығы	**34 198**	**7 998**	**-26 200**

Кестеге қарай отырып, Қазақстандықтардың ең көп қоныс аударған елі Ресей екенін байқауға болады, яғни, ағымдағы жылдың тоғыз айы ішінде Ресейге 30 362 адам қоныс аударса, тек 2 197 адам ғана келген. Екінші орында Германия (2 085 адам) болса, үшінші орында Беларусь Республикасы көзге түседі (297 адам). Елден сыртқа кетушілер негізінен сол мемлекетті этникалық отаным деп санайтындар болса, келушілер – басқа елдердегі қазақ ұлты өкілдері екені белгілі. Кестеге көз салсақ, ең көп келушілер Өзбекстан Республикасына (2 900) тән. Ал, Қазақстан халқының жекелеген аймақтар бойынша сыртқы миграциясына көз салсақ, ең үлкен көрсеткіш – Шығыс Қазақстан облысының үлесінде - 5 383 адам басқа елдерге қоныс аударған болса, одан кейінгі көрсеткіштер: Қарағанды, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары болып табылады. Миграцияның оң сальдосы еліміздің тек үш аймағында: ең жоғары көрсеткіш - Маңғыстау облысына

тән болса, одан кейінгі орында Шымкент қаласы мен Алматы және Түркістан облыстарында байқалады (2 кесте).

2 кесте. Қазақстан халқының сыртқы миграциясы (қаңтар-қыркүйек, 2019 жыл)

№	Облыстар (қалалар)	Кеткені	Келгені	Миграция сальдосы
1.	Шығыс Қазақстан	5 383	366	-5 017
2.	Қарағанды	4 831	272	-4 559
3.	Қостанай	4 284	698	-3 586
4.	Павлодар	4 212	188	-4 024
5.	Солтүстік Қазақстан	3 287	439	-2 848
6.	Алматы (қала)	2 675	777	-1 898
7.	Ақмола	2 386	235	-2 151
8.	Нұр-Сұлтан	1 407	478	-929
9.	Ақтөбе	1 376	28	-1 348
10.	Батыс Қазақстан	1 285	90	-1 195
11.	Алматы	1 155	1 456	301
12.	Жамбыл	781	176	-605
13.	Маңғыстау	329	1 768	1 439
14.	Шымкент	293	622	329
15.	Атырау	267	126	-141
16.	Түркістан	196	261	65
17.	Қызылорда	51	18	-33
	Барлығы	**34 198**	**7 988**	**-26 200**

Қазақ жеріне түрлі әлеуметтік және саяси жағдайлармен келген басқа ұлт өкілдері өздерінің тарихи отанына кетіп жатса, елімізге қоныс аударушылардың негізгі бөлігі – этникалық қазақтар (оралмандар) болып табылады. Сондықтан қазіргі кезек күттірмей шешуге тиіс демографиялық басты проблеманың бірі – солтүстік, солтүстік-шығыс өңірлердегі халық санының күрт азаюы және соған байланысты еңбек күшінің жетіспеуі болып табылады. Теріскей облыстарды еңбек күшімен қамтамасыз ету болашақтағы маңызды стратегиялық мақсат болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. https://mnogofactov.ru/goroda-i-strany/skolko-stran-v-mire.html.
2. Клочков В.В. Человеческий капитал и его развитие. В книге: Экономическая теория. Трансформирующая экономика. / Под ред. Николаевой И.П. -- М.: Юнити, 2004.
3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ. 2006. – 569 б.
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитеті.
5. Айқын газеті, 4 шілде, 2017 жыл.

3.11. The Support of Teachers in the Professional Burnout Situation

Elnura T. Kurmanaliyeva
Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor of "Psychology and Pedagogy". M.Kh. Dulaty Taraz State University (Taraz, Kazakhstan)
Togzhan Ye. Zhaparova
Teacher of "Foreign Languages" Department. M.Kh. Dulaty Taraz State University (Taraz, Kazakhstan)

Abstract
This article is devoted to the study of the impact of preventive education on reducing the level of emotional burnout of teachers. The article presents the results of the study, confirming the hypothesis of the study about the possibility of reducing the level of emotional burnout of a teacher and increasing the productivity of his activities through special training, which has aim to increase emotional competence.

The main figure in the educational process, of course, is the teacher: he is both the most important condition and an essential factor influencing many other conditions of development, education and upbringing of the student.

With an increase of job experience and the age of the teacher, an increase in the teaching load, the accumulation of fatigue inevitably occurs, an increase in anxiety experiences, a decrease in mood, and behavioral breakdowns. These clinical and psychological manifestations underlie the psychological phenomenon of "burnout" in the form of emotional and intellectual exhaustion, reduced working capacity, and depressive experiences, which, according to teachers, determines the stressful nature of professional activity and affects physical and mental health. It is clear that certain personality characteristics can be called risk factors in terms of the appearance of emotional burnout.

Emotional loads in pedagogical activity do not arise from time to time, but constantly, when determining measures of encouragement and punishment, resolving conflict situations, choosing methods and techniques of training, education, etc. The teacher's daily work is accompanied by a great neuropsychic load, since time poses new difficult tasks for him without enough time to think over or calculate the most successful solution. Each teacher has situations, the meeting with which or expectation of which has a strong emotional connotation, and which he seeks to avoid.

Thus, the constant mental tension of teachers is largely due to the characteristics of the professional activity itself.

In the 70s, some researchers paid attention a fairly common state of emotional exhaustion in people involved in various areas of communicative activity (teachers, doctors, social workers, psychologists, managers). As a rule, such specialists at a certain stage of their activity suddenly began to lose interest in it, formally relate to their duties, and conflict with colleagues on unprincipled issues. In the future, they usually developed somatic

diseases and neurotic disorders. The observed changes were found to be caused by prolonged exposure to occupational stress.

The term *"burnout"* appeared which in Russian language psychological literature translates as *"выгорание"* or *"сгорание".* Currently, there is a single point of view on the essence of professional burnout and its structure. In modern conditions, the teacher's activities are literally saturated with factors that cause professional burnout: a large number of social contacts per working day, extremely high responsibility, underestimation of professional significance among management and colleagues, the need to be in "shape" all the time. Now society is declaring the image of a socially successful person, this is the image of a self-confident person, independent and decisive, having achieved career success. Therefore, many people try to conform to this image in order to be in demand in society. But to maintain an appropriate image, a teacher must have internal resources.

Emotional burnout is a state of physical, emotional, mental exhaustion, a psychological defense mechanism developed by a person in the form of a complete or partial exclusion of emotions in response to traumatic effects. Burnout is most often seen as a long-term stress response or syndrome resulting from prolonged occupational stresses of medium intensity. In this regard, a number of authors designate emotional burnout syndrome as mental burnout syndrome or professional burnout syndrome [1, p. 67].

The relevance of this topic is due to increasing demands from society on the personality of the teacher, because the teaching profession is of great social importance. The ability to empathize (empathy) is recognized as one of the most important qualities of a teacher, however, the practical role of emotions in professional activity is assessed contradictory. We can say that teachers do not prepare for a possible emotional overload, do not form (purposefully) with him the corresponding knowledge, skills, personal qualities necessary to overcome the emotional difficulties of the profession.

Numerous studies show that teachers older than 35-40 years are most often affected by emotional burnout.

It turns out that by the time they have accumulated sufficient pedagogical experience, and their own children are already growing up and a sharp rise in the professional sphere can be expected, there is a decline. In people, the enthusiasm in work is noticeably reduced, the gleam in the eyes disappears, negativity and fatigue increase. We observed situations when a talented teacher becomes unsuitable for this reason. Sometimes such people themselves leave school, change their profession and miss the rest of their lives in communicating with children.

The professional burnout syndrome, as our observations show, is characterized by the teacher's emotional dryness, the expansion of the sphere of saving emotions, personal detachment, ignoring the individual characteristics of students and has a rather strong influence on the nature of the teacher's professional communication. It is known from practice that negatively colored emotional states of teachers reduce the effectiveness of

training and education, increase the likelihood of conflict in the teaching staff and lead to professional deformation.

Professional deformation of pedagogical activity can manifest itself in various aspects, hindering the full management of the educational process, interfering with the formation of a professional team. Most teachers in this situation note the presence of mental states that destabilize professional activity. The instability of the emotional state of the teacher in the learning process leads to the formation and development of the phenomenon of emotional burnout of the teacher and neuropsychic breakdowns in extreme situations.

After the phenomenon became generally recognized, a question naturally arose about factors that contribute to development or, conversely, inhibit it. Traditionally, they were grouped into two large blocks, features of professional activity and individual characteristics of the professionals themselves. V.Y. Orel calls these factors external and internal or personal and organizational [1, p. 67].

Considering the substantive aspects of activity as independent, T.V. Formanyuk identifies the personality, role and organizational factors of emotional burnout [2, p. 57].

V.V. Boyko identifies a number of factors - prerequisites that instigate emotional burnout: the conditions of the material environment, the content of the work and the social and psychological conditions of activity [3, p. 231].

K. Maslach emphasizes that burnout is not a loss of creativity, not a reaction to boredom, but “emotional exhaustion arising from the stress caused by interpersonal communication” [4, p. 397].

N.E. Vodopyanova and Y.S. Starchenkova defined burnout as: “Mental burnout syndrome is a multidimensional construct that includes a combination of negative psychological experiences and maladaptive behavior as a result of prolonged and intense communication stresses”, as well as: “a combination of persistent symptoms , manifested in negative emotional experiences and attitudes regarding their work (profession) and subjects of business communication” [5, p. 336].

Professional deformation of pedagogical activity can manifest itself in various aspects, hindering the full management of the educational process, interfering with the formation of a professional team. Most teachers in this situation note the presence of mental conditions that destabilize professional activities [6, p. 127].

The burnout syndrome, as observations show, is characterized by the teacher’s emotional dryness, the expansion of the sphere of saving emotions, personal detachment, ignoring the individual characteristics of students and has a fairly strong impact on the nature of the teacher’s professional communication. It is known from practice that negatively colored emotional states of teachers reduce the effectiveness of training and education, increase the likelihood of conflict in the teaching staff and lead to professional deformation [7, p. 65].

We believe that the psychological support of teachers in a situation of emotional burnout should be a priority line in the work of a school psychologist with teachers. It can be considered as a foundation, on which other components of the work can then grow, for example, assistance in organizing personality-oriented training, psychological education, etc. Without such a foundation, all other influences of psychologists, in our opinion, will be practically useless, and some situations may cause aggression from teachers.

In this regard, we specifically developed a preventive program to overcome emotional burnout, consisting of a special course “Emotional factor in teacher’s pedagogical activity”, aimed at increasing the teacher’s psychological literacy, developing their skills of self-regulation and self-management by behavior in difficult situations of pedagogical communication and the program teacher development of emotional flexibility of the teacher. Preventative work was carried out on teachers’ development courses at the Almaty Institute of Personnel Professional Development.

The prophylactic program was developed to overcome emotional burnout caused teachers to strive to improve the emotional component of their activities. The purpose of this program was to educate teachers about individual psychological personality characteristics of teachers, teaching effective ways of interaction and managing the emotional state, familiarizing teachers with the role of emotions in human activities, studying the psycho and physiological and psychological components of emotional states. Classes included lectures and conversations on emotions and emotionality, identifying the current level of psychological knowledge, skills, teaching teachers’ methods of introspection, self-control, solving situational problems, the use of psychological tools by teachers, discussion, summing up [8, p. 296].

During the lessons, the following tasks were solved: recognition and identification of their own negative emotional conditions that occur when communicating with asocial children; training in "non-directional" ways of responding to negative emotions and methods of regulating mental balance; removal of personal and professional clamps and restrictions; mastering the methods of contact with dysfunctional children of different ages and developing an effective style of interaction.

Theoretical knowledge of the fundamentals of psychology does not have a specific content for many teachers, many are not familiar with the laws of social psychology: social perception, communication, interaction. This refers to theoretical knowledge that allows us to understand them and effectively apply them in the educational process. The concrete content of the theory, understanding and sensory assimilation of individual and group changes in the process of interpersonal communication, and teachers received a scientific explanation during the work. As a result of real experience of participation in interpersonal situations and their active awareness, as well as self-awareness as a participant in these situations,

teachers received socio-psychological knowledge that will help them in the learning process [9, p. 859].

Familiarization of teachers with the characteristics of specific emotions that accompany learning activities and with the basics of their recognition technology, mastery of the technique of using various methods of emotional regulation were worked out in the course of correctional and educational work.

Theoretical studies were combined with practical exercises. They used technological techniques that allowed the teacher to better understand and learn about himself and his students. The use of specially developed technology for regulating emotional states, developing methods of verbal and non-verbal behavior updated the behavioral activity of teachers [10, p. 192].

The results of the seminar showed the possibility of a targeted increase in the psychological culture of the teacher. The ability of self-regulation and self-management by behavior in difficult situations of pedagogical communication cannot but affect the effectiveness of the educational process. Teachers began to pay more attention to the emotional component of their activities.

As our study showed, the high efficiency of managing the emotional state, the development of the teacher's emotional flexibility is ensured by the special content and form of organization of training sessions. The training is characterized by a special therapeutic atmosphere of goodwill and psychological safety. By mastering special, but rather simple tricks, teachers can improve their well-being, raise their mood, relax and become more active on a working day. During the classes, we used, among others, the techniques of body-oriented therapy.

At first parts of work, the participants had a desire to understand what non-verbal behavior is, how to decipher and understand the interlocutor by pose, gestures, facial expression. It should be noted that in the process of work there were intrapersonal changes of teachers. They learned a lot about themselves. There was an opportunity to change something in yourself, many began to respect their dignity more, to experience increased self-confidence. Self-esteem, expectation of a positive attitude from others and interest in oneself have increased.

The skill was developed to read the emotional state of the interlocutor by non-verbal manifestations, the ability to express one state by non-verbal means, to comprehend the qualitative changes that occurred with the group and individual participants in the lessons. The ability to sensitively perceive both the features of one's own behavior and the actions of another person, freedom and variability in communication became objects of improvement and development for the participants in the correctional program. At the end of classes discussion of the characteristics of emotional states, first in small groups, then the whole group [11, p. 195].

The training program for the development of emotional flexibility of the teacher included a system of game exercises. The main thing in the training is the implementation of an individual approach, the creation of conditions for personal growth. Therefore, techniques were used that rely on the natural driving forces of personal development - activity and the system of its relations. That is why we tried in any technique to create the conditions for the activity and reproduction of a system of relations that are personally significant and individually colored, have sharp emotionally rich experiences. In these emotionally saturated moments, a correction occurs: a revolution in consciousness, distribution and restructuring of the elements of consciousness is the result of acute emotional experiences. The essence of such a restructuring is in the creative process, in achieving a new look, a new consciousness [12, p. 159].

The condition for successful work and the logical result was kind, laid-back relationships between participants, because their psychological activity and emancipation depend on their activity, the depth of emotional inclusion, and their willingness to share their experience.

We have obtained data on the effectiveness of preventive work using a specially organized course aimed at improving the psychological literacy of teachers and training sessions on the prevention of burnout. Consequently, a special course and training, being a kind of methods for revealing and improving the human potential of verbal and non-verbal self-expression, are based on the actualization of feelings and emotions, they are effective means of prevention and overcoming professional burnout, contribute to the regulation of the teacher's emotional state, emotional responsiveness, which accordingly affects the results of pedagogical activity. Numerous studies of factors affecting burnout have not answered the question of what is leading in the occurrence of this phenomenon. What is its main reason, personality traits or characteristics of activity, features of interaction with clients or factors of the work environment? All this is a reflection of the general methodological issue of the interaction of the individual and the profession. The solution to these problems is especially important, first of all, for the development of measures to prevent burnout and maintain the teacher's professional health at a high level.

Considering the problem of the teacher's working conditions, we see that the profession of a teacher can be classified as "stressful, requiring self-control and self-regulation from him". The manifestations of stress in a teacher's work are diverse and extensive. So, frustration, anxiety, exhaustion, depression, emotional rigidity and emotional devastation are the first to stand out - this is the price of responsibility that the teacher pays.

Also, emotional "burnout" is initiated by a complex of factors, including the individual psychological characteristics of the teacher and the specific characteristics of professional activities of an emotional nature. It should be noted that emotional "burnout" is a rather insidious process, since a person exposed to this syndrome often has little awareness of its symptoms. He

cannot see himself from the outside and understand what is happening. Therefore, he needs support and attention, not confrontation and blame.

But, necessarily, a teacher, called not only to teach, but also to help his students, take care, educate, be responsible for people, must take care of himself. And be able to notice the first signs of burnout in time. Seek help, learn how to cope with stress, change “minus to plus”. After all, a teacher, especially at the present stage, must also be a psychologist. And if he can find an approach to a huge number of his students, then he must be able to listen and help himself.

References:

1. V.Y. Orel The phenomenon of "burnout" in foreign psychology: empirical research and prospects // Психологический журнал. – 2001. – т. 22., № 1. – p. 67.

2. T.V. Phormanyuk Emotional Combustion Syndrome as an Indicator of Teacher Professional Disadaptation // Вопросы психологии – 1994. – № 6. – p. 57-59.

3. V.V. Boyko The syndrome of "emotional burnout" in professional communication. – СПб., 1999. – p. 231.

4. Maslach, C., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P. Job burnout / C. Maslach, W. B. Schaufeli, M. P. Leiter // Annual Review of Psychology. – 2001. - Vol. 52. – P. 397-422.

5. N. Vodopyanova, Y. Starchenkova, Burnout syndrome: diagnosis and prevention. 2nd edition. / St. Petersburg, p. 2009. – 336.

6. Z.B. Madaliyeva, About emotional regulation in the pedagogical process // Kazakhstan high school. – № 3. – 2007. – p. 127-130.

7. Z.B. Madaliyeva, Self - regulation of mental states in pedagogical activity // Вестник КазНУ. Series of psychology and sociology. № 1 (16). - Almaty: Kazakh university, 2006. - p. 65.

8. Demerouti, E., Bakker, A., Vardakou, I., Kantas, A. The convergent validity of two burnout instruments: a multitrait-multimethod analysis / E. Demerouti, A. Bakker, I. Vardakou, A. Kantas // European Journal of Psychological Assessment. – 2002. – Vol. 18. – P. 296-307.

9. Halbesleben, J. R., Buckley, M. R. Burnout in organizational life / J. R. Halbesleben, M. R. Buckley // Journal of Management. – 2004. - Vol. 30. – P. 859-879.

10. Kristensen, T. S., Borritz, M., Villadsen, E., Christensen, K. B. The Copenhagen burnout inventory: a new tool for the assessment of burnout / T. S. Kristensen, M. Borritz, E. Villadsen, K. B. Christensen // J. Work and Stress. – 2005. – Vol. 19. – P. 192-207.

11. Law, D. W. A measure of burnout for business students / D. W. Law //Journal of education for business. – 2010. – Vol. 85. – P. 195-202.

12. Freudenberger H.J. Staff burn-out // Journal of Social Issues. 1974. V. 30. P. 159.

3.12. Проблемы внедрения инклюзивного образования

Татьяна Георгиевна Бортко
доктор педагогических наук, профессор кафедры гуманитарных наук. Костанайский социально-технический университет имени академика З. Алдамжар
(г. Костанай, Казахстан)

Инклюзивное образование, как динамический процесс совершенствования системы образования затрагивает все виды образовательных учреждений, независимо от форм собственности и направлений деятельности. В соответствии с государственными нормативными документами Республики Казахстан, гражданам гарантируется получение образования [1], в Законе об образовании провозглашены принципы равенства «прав всех на получение качественного образования», «доступность образования всех уровней для населения с учетом интеллектуального развития, психофизиологических и индивидуальных особенностей каждого лица» [2]. Обозначенные принципы государственной политики в сфере образования на практическом уровне реализуются в деятельности образовательных учреждений всех видов и форм собственности. В русле концепции инклюзивного образования образовательные учреждения охватывают всех детей, молодежь и взрослых. При этом качественное образование предоставляется инвалидам и людям с трудностями в обучении; людям, проживающим в сельской местности, отдаленных общинах, городских трущобах; малообеспеченным или не имеющим средств к существованию [3]; учащимся из этнических и языковых меньшинств; мальчикам (мужчинам) и девочкам (женщинам); учащимся с хроническими заболеваниями (в т.ч. ВИЧ, СПИД) и др.

В методической литературе и многочисленных интернет-справочниках термин «инклюзивное образование» используется «для описания процесса обучения детей с особыми потребностями в общеобразовательных (массовых) школах» [4]. В международной практике данный термин трактуется в более широком аспекте как подход к реформированию системы образования, направленной на поддержку учащихся с разнообразными потребностями [5]. Методологический документ по вопросам инклюзивного образования, разработанный ЮНЕСКО в 2009 году [6], также констатирует приоритет инклюзивного подхода и определяет, что «Инклюзивное образование играет важную роль в достижении социального равенства и является одним из элементов обучения на протяжении всей жизни человека».

Согласно Концепции развития инклюзивного образования в Республике Казахстан на 2014-2050 гг., первостепенное значение уделяется «реализации принципов обеспечения доступа к системе образования на всех его уровнях, создания необходимой гибкости

общего образования, а также непрерывности образования в течение всей жизни для людей с особыми образовательными потребностями» [7].

Следовательно, для внедрения инклюзивного образования как широкого подхода к реформированию образования необходимо охарактеризовать проблемы, препятствующие его осуществлению.

Научно-теоретическое рассмотрение проблем внедрения инклюзивного образования будем проводить на основе системно-структурного подхода [8, 9, 10, 11, 12, 13, 14].

В первую очередь необходимо определиться с определением категорий учащихся в инклюзивном образовании. В традиционно сложившейся системе образования стран бывшего СССР или стран СНГ к категории детей с «ограниченными возможностями» относятся только дети с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), т.е. дети-инвалиды. В частности, в Казахстане существует мнение, что инклюзивное образование предназначено только для детей с ОВЗ [15]. Однако в международных нормативных и стратегических документах отмечается, что во многих развитых странах мира в эту категорию включаются здоровые дети, у которых доступ к образованию ограничен объективной жизненной ситуацией (сироты, дети с асоциальным поведением, мигранты, др.) [16, 17, 18]. Таким образом, основываясь на международных принципах реализации инклюзивного образования, как концепции реформирования образования, под категорией детей с «ограниченными возможностями» будем рассматривать категорию детей с особыми образовательными потребностями, включающую в себя и детей-инвалидов, и детей в особой жизненной ситуации. Соответственно, термин «дети с особыми образовательными потребностями» [19, с. 14] отражает современные тенденции и свидетельствует об изменении отношения к людям с нарушениями или отклонениями в развитии.

Исторический ретроспективный анализ литературы позволяет утверждать, что отношение общества к людям с особенностями развития менялось на протяжении достаточно длительного периода – более двух с половиной тысяч лет. В специальной литературе охарактеризована условная периодизация данного явления, которая разделена на пять периодов, характеризующих постепенное изменение отношения общества от агрессии и отторжения людей с умственными и физическими недостатками к относительной терпимости, интеграции и принятия [19, с. 87].

Несомненным доказательством агрессивного неприятия детей-инвалидов в античный период (VIII в. до н.э.) являются законы Ликурга. Появление первых приютов и хосписов при монастырях в Византии датируется IV веком, в Римской империи – VII в., в Европе - XII в. – характеризует изменение отношения общества к инвалидам исключительно благодаря церковным деятелям. Милосердие и участие

к людям с особенностями постепенно становилось сферой интересов светской (государственной) и городской власти. В России историческим свидетельством гуманного отношения к людям с отклонениями в развитии является указ Петра I, в которых запрещалось умерщвлять детей с врожденными дефектами (1704 г.) и указ 1715 г. о повсеместном открытии приютов и госпиталей для помощи нищим, убогим и сиротам. Необходимо отметить, что до X века восточно-славянские племена и Киевские князья относились к инвалидам (калекам, глухонемым и др.) сострадательно, милосердно и терпимо. По мнению Л.И. Аксеновой, Б.А. Архипова, Л.И. Беляковой, Н.М. Назаровой [19, с.90] такое явление обусловлено христианизацией славянских княжеств и копированием византийской системы монастырской благотворительности.

Таким образом, на преодоление агрессивного отношения к инвалидам человечеству потребовалось почти две тысячи лет. Такой значительный период свидетельствует о том, что психологический барьер изменения отношений в обществе преодолевается с большим трудом и для него требуется значительный период времени.

В последующие исторические периоды происходили следующие позитивные изменения:

- с XVII века оформляется тенденция обучения детей с сенсорными нарушениями (глухих и слепых), создаются первые специальные учебные заведения.
- с XIX века признаются права на образование аномальных детей и оформляются государственные системы специального образования.
- с начала XX века в системе специального образования происходит дифференциация с выделением разнообразных учебных заведений для детей с отклонениями в развитии.
- с 70-ых годов XX века идет интеграции инвалидов реализуются посредством либерально-демократических реформ и общественного движения против дискриминации, утверждается культурная норма уважения к различиям между людьми.

В современном обществе нет однозначного отношения к внедрению инклюзивного образования. Признавая интеграцию, инклюзию в обучении, среди родителей и специалистов дискутируются полезность и целесообразность такого подхода для большого числа детей. При этом в рамках отдельно взятого государства с исторически сложившейся системой специального образования обсуждаются и создаются собственные национальные модели инклюзивного образования, учитывающие их специфику.

Таким образом, можно заключить, что в новом тысячелетии, наступившем в XXI веке, сложилось новое восприятие и мышление относительно вопроса «что значит иметь инвалидность?» [20].

Термин «барьер» в толковом словаре Ожегова трактуется как «преграда, ограждение, препятствие для чего-нибудь». Международная классификация функционирования, ограничений

жизнедеятельности и здоровья, разработанная Всемирной организацией здравоохранения, определяет барьер как фактор окружающей среды [21, с.12].

В контексте исследования психологических барьеров инклюзивного образования целесообразно исходить из определения термина «барьеры», принятого Всемирной организацией здравоохранения: «это факторы в окружении человека, которые посредством своего отсутствия или присутствия лимитируют функционирование и приводят к ограничениям жизнедеятельности. Они включают такие аспекты как недоступность естественной окружающей среды, отсутствие необходимой вспомогательной технологии, негативное отношение людей к факту ограничения жизнедеятельности, а также службы, системы и политику, которые или отсутствуют или препятствуют вовлечению во все сферы жизни всех людей с изменениями здоровья» [21, с. 250-251].

В исследовании инклюзивного образования в странах с низким уровнем дохода, которое было проведено L. Mariga, R. McConkey, H. Myezwa, перечислены следующие барьеры, которые присущи разным странам, т.е. их можно считать международными параметрами [22]:

- стигматизация и стыд, связанные с инвалидностью, которые все еще сохраняются во многих культурах, общинах и странах.

- негативное отношение некоторых родителей, связанное с рождением ребенка-инвалида. Они могут чувствовать, что не стоит вкладывать деньги в образование для ребенка-инвалида.

- негативное восприятие специалистов и политиков. Они также могут быть убеждены, что дети-инвалиды не могут учиться; что дети-инвалиды будут сдерживать других детей в классе, и что выделяемые даже небольшие деньги лучше было бы потратить на более способных детей.

– защита профессиональных интересов. Учителя могут чувствовать, что наличие детей-инвалидов в школе будет означать слишком много дополнительной работы для них и может показать, что они профессионально несостоятельны, покажет у них отсутствие педагогического опыта. В равной степени учителя, работающие в специальных школах, могут чувствовать, что их работа и трудовые будни находятся под угрозой из-за того, что детей-инвалидов переведут в обычные школы.

- должностные лица, которые руководят и имеют должностную ответственность имеют ограниченные знания в области образования детей с ограниченными возможностями. Они не в состоянии обеспечить необходимое руководство и все может начать разваливаться.

- различные люди - родители, учителя, политики - неконструктивно критикуют, угрожая моральному духу тех, кто делает все возможное, чтобы добиться прогресса.

- ограниченность ресурсов (небольшие суммы финансирования) в сочетании с недостаточной подготовкой и неадекватным планированием.

– отсутствие политической воли для внесения изменений в существующие государственные системы.

Несомненно, что каждая из перечисленных проблем должна решаться на основе научных исследований и проектов. [21, с. 283].

Принципы инклюзивного образования основаны на признании того факта, что все дети могут учиться и что все учащиеся – в том числе, считающиеся не инвалидами, - нуждаются в той или иной форме поддержки в процессе обучения в школе. Инклюзивное образование направлено на выявление и минимизацию барьеров на пути обучения. Оно шире, чем формальное школьное образование, и включает в себя дом и общество.

Следовательно, речь идет об изменении отношения, поведения, методов обучения, учебных программ и условий для удовлетворения потребностей всех детей. Таким образом, инклюзивность можно понимать как динамичный процесс, постоянно развивающийся в соответствии с местной культурой и контекстом.

Выводы:

1. Инклюзивное образование необходимо рассматривать как концептуальный подход к реформированию системы образования.

2. Термин «дети с особыми образовательными потребностями» отражает современные тенденции и свидетельствует об изменении отношения к людям с нарушениями или отклонениями в развитии.

3. На преодоление агрессивного отношения к инвалидам человечеству потребовалось почти две тысячи лет. Такой значительный период свидетельствует о том, что психологический барьер изменения отношений в обществе преодолевается с большим трудом и для него требуется значительный период времени.

4. В современном обществе в рамках отдельно взятого государства с исторически сложившейся системой специального образования дискутируется создание собственной национальной модели инклюзивного образования, учитывающей специфику страны.

5. Инклюзивность можно понимать как динамичный процесс, постоянно развивающийся в соответствии с местной культурой и контекстом.

Список цитируемых источников:

1. Конституция Республики Казахстан, статья 30. http://www.akorda.kz/ ru/official_documents/constitution.

2. Об образовании. Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III. Статья 3 с изменениями, внесенными Законом РК от 24.10.2011 №487-IV http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_.

3. Мохаммад Юнус – лауреат Нобелевской премии мира 2006 г., выступление на заседании Норвежского нобелевского комитета, Осло.

4. Энциклопедия ньюсмейкеров: https://news_enc.academic.ru/.

5. J.W. Kugelmass Sustaining cultures of inclusion: The value and limitation of cultural analyses // European Journal of Psychology of Education 21 (3): 279-292. September 2006.

6. Руководящие принципы политики в области инклюзивного образования. ЮНЕСКО 2009. Опубликовано Организацией Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры 7, place de Fontenoy 75325 Paris 07 SP France.

7. Концепция развития инклюзивного образования в Республике Казахстан на 2014-2050 гг.

8. Щедровицкий Г.П. Принципы и общая схема методологической организации системно-структурных исследований и разработок. — М.: Наука, 1981.

9. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы: избр. тр. / Отв. ред.: Ф.В. Константинов, Б.Ф. Ломов, В.Б. Швырков; АН СССР, Ин-т психологии. — М.: Наука, 1978. — 399 с.

10. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Э.Г. Философский принцип системности и системный подход // Вопросы философии. - 1978. - № 8. - С. 39-52.

11. Клыков Ю.И. Ситуационное управление большими системами. - М.: Энергия, 1974. — 134 с.

12. Гаврилова Т.А., Хорошевский В.Ф. Базы знаний интеллектуальных систем. – Питер, 2000.

13. Садовский В.Н. Системный подход и общая теория систем: статус, основные проблемы и перспективы развития. — М.: Наука, 1980.

14. Мануйлов Г.М. Психологическое управление в системе современного отечественного менеджмента. Дисс. … д. псих. н., - Ярославль, 2004. - 341 с.

15. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 1 июня 2015 года №348. Об утверждении Концептуальных подходов к развитию инклюзивного образования в Республике Казахстан.

16. Всемирная декларация об образовании для всех и рамки действий для удовлетворения базовых образовательных потребностей / Всемирная конференция по образованию для всех. 5-9 марта 1990. Джомтьен, Таиланд.

17. Саламанкская декларация и рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями. / Всемирная конференция по образованию лиц с особыми потребностями: доступ и качество. – Саламанка, Испания, 7-10 июня 1994.

18. Дакарские рамки действий. Образование для всех: выполнение наших обязательств / Всемирный форум по образованию. Дакар, Сенегал, 26-28 апреля 2000.
19. Специальная педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / [Л.И. Аксенова, Б.А. Архипов, Л.И. Белякова и др.]; под ред. Н.М. Назаровой. – 10-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 400 с.
20. Толковый словарь Ожегова: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/10102.
21. Международная классификация функционирования, ограничений жизнедеятельности и здоровья. Всемирная организация здравоохранения. Женева. 2002.
22. Mariga L., McConkey R. and Myezwa H. Inclusive Education in Low-Income Countries: A resource book for teacher educators, parent trainers and community development workers. Cape Town: Atlas Alliance and Disability Innovations Africa. 2014.

3.13. Практическое применение теории обновленных программ в школе

Жанар Нагаметовна Кыстаубаева
Старший преподаватель, тренер по Программе обновления содержания среднего образования РК Филиала Акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Орлеу» – Институт повышения квалификации педагогических кадров по г. Алматы (г. Алматы, Казахстан)

Когда-то великий философ Ас-Самарканди сказал: «В знанье – величие и краса, Знанье дороже, чем клад жемчужин: Время любой уничтожит клад, Мудрый и знающий вечно нужен». Его слова актуальны и в наше время. Наше образование каких только преобразований не пережило, но всегда нашими учениками и их родителями ценились профессионалы своего дела, преподаватели и учителя, достигшие в своей области вершин педагогического мастерства, но не довольствующиеся достигнутым. В современном мире очень сложно работать в школе. Но несмотря ни на что они остаются в ней и никуда не уходят. И стараются практически, наиболее эффективно применить теоретические основы Программы обновления содержания среднего образования. На данном этапе идет завершение этапа внедрения идей Программы обновления, готовятся учебные материалы для 11 классов. Очень много проблем возникает в практическом применении данного проекта. Ожидаемые результаты не всегда претворяются на практике. Но главное, научить детей видеть и решать проблемы, используя полученные знания и опыт их применения, развитие их познавательной

активности, формирование основных понятий по предмету, создание условий для познавательно-исследовательской деятельности, поддержание интереса к совместной деятельности, мотивации на успех – основное требование современного педагога. Уже многими современными педагогами выявлено, что учащимся гораздо интереснее на уроке, когда идет обсуждение с ними на всех этапах урока. Когда подготовленный учителем материал им близок и понятен. На таком уроке дети очень серьезно относятся к заданиям учителя. Они начинают делиться с ним сокровенным, своими сомнениями, страхами, радостями и маленькими победами. Способность изобретать свойственна каждому ребенку, и он с удовольствием выполняет именно такие задания, где он может проявить и продемонстрировать то, что ему близко по духу и то, что ему особенно интересно. Что свидетельствует о его уровне развития ассоциативного мышления и творческих способностей. Начиная свою исследовательскую деятельность в данном направлении, понимаю, что проект долгосрочный, требует не только долгого сбора информации и материала для наблюдений и анализа, но также понимаю, что это необходимо и для собственного развития, и для дальнейшей работы, для понимания, что нужно, чтобы учебный процесс сделать наиболее эффективным и полезным для всех его участников, чтобы обучение и преподавание не превратилось в процесс подтасовки оценок и оценивания учебной деятельности. С этой целью начала практическую деятельность по предмету «Русский язык и литература» в пятом классе общеобразовательной школы. Задачи: изучить через какие методы, приемы, формы работы можно выработать у детей стремление к самостоятельной работе, развивать личность в целом, умение анализировать, сравнивать, обобщать собственные наблюдения, делать выводы, видеть и понимать ценность человеческого существования, красоту окружающего мира, логически рассуждать, сочувствовать, умение из огромного объема информации отбирать самое главное, существенное, умело использовать различные источники, обмениваться знаниями и опытом друг с другом, смело высказывать свои предположения, свое мнение, аргументировать его. На данном этапе с 5 по 11 класс предмет «Русский язык и литература» в классах с нерусским языком обучения является интегрированным. И в своем содержании предполагает обучение языковым и коммуникативным навыкам на основе литературных текстов. Что весьма является своевременным для казахско-язычных детей. Что позволяет, опираясь на лучшие образцы литературы на русском языке, учиться грамотной устной и письменной связной речи, раскрывать творческий потенциал учащихся и решать проблему одаренных детей в соответствии с их возрастными запросами и особенностями, учить детей видеть и понимать добро и зло. Анализ художественных текстов с использованием органайзеров, инфографики вырабатывает навыки

аналитического, критического, креативного мышления, умение осмысленно читать, видеть в тексте не только внешнюю событийную сторону, но психологические, социальные аспекты информации, скрытый смысл, ее подтекст. Учить детей тому, что само название текста извещает нас, о чем пойдет в нем речь. Если говорить о грамотной устной речи, то обучение этому навыку начинается с активного слушания. Как определить, что слушание эффективно? Конечно же, через использование языкового навыка – говорение. Через постановку вопросов и озвучивание ответов, мы выясняем, понял ли ребенок то, что услышал. Но для этого необходимо знать, какие вопросы наиболее эффективны в данном случае. Оказывать поддержку, если дети затрудняются в ответах. Уточнять, выяснять, конкретизировать при помощи фраз: «Я не понял», «Повторите еще раз», «Что Вы имеете в виду?», «Не могли бы Вы объяснить?», парафраз, т.е. повторение слов собеседника своими словами, чтобы удостовериться, что Вы его правильно поняли: «Вы считаете, что …», «Другими словами…», отражение чувств: «Мне кажется, Вы чувствуете…», «Понимаю, Вы сейчас разгневаны…», резюмирование: «Итак, Вы считаете…», «Ваши слова означают…» [1]. Для того, чтобы учащийся развивал свою речь, предложить ему записать на сотовый телефон эти фразы с собственным продолжением и прослушать их. Такой прием помогает не только детям, но и взрослым. С этой же целью в рамках Программы обновления предлагается «нерефлексивное и рефлексивное слушание»: «Ценность первого вида слушания (нерефлексивного) заключается в овладении техникой слушания, т.е. внимательное молчание без вмешательства в речь собеседника или с минимальным вмешательством» [1]. Конечно же, и детям, и взрослым эти условия очень сложно выполнять, им все время хочется вмешаться и задать уточняющие вопросы или вставить свое мнение, поделиться своим опытом. «Второй вид слушания (рефлексивное) предполагает, помимо вслушивания в смысл произносимого, расшифровку закодированного в речи истинного сообщения и отражение мнения собеседника, «сверку» того, что вы поняли из его речи с тем, что он хотел вам сообщить в действительности» [1]. Очень часто происходит следующее: не поняв собеседника, человек говорит совершенно о другом. Подобное происходит и с детьми. Чтобы достичь цели: научить детей понимать говорящего, в программе предлагается хорошее разминочное задание «Бормотание и лепет»: «Один … начинает говорить, как можно быстрее; говорит все, что он может вспомнить из предыдущих занятий. Второй … внимательно слушает. Педагог дает команду: «Меняйтесь» и участники меняются ролями, продолжая с того, на чем закончил партнер» [1]. Для отработки навыков эффективного слушания и говорения программой также предлагаются следующие стратегии: «Бабл-Габл», «Снежный ком», «Партнеры по беседе», «Мешалки для кофе», «Думай-делись-работай в паре»,

«Пила», но, к сожалению, не даются разъяснения, как это проводить. И разъяснений в Интернете кроме «Снежного кома» вы не найдете. Тренер-коллега дал разъяснения по организации и проведению тренинга «Бабл-Габл»: называются правильные и неправильные утверждения, если правильно - участники кричат: «Бабл», если неправильно: «Габл». Принцип организации и проведения похож на тренинги: «Да-нетка», «Правильно-неправильно», «Верно-неверно» и т.п. «Мешалки для кофе» мы проводим следующим образом: складываем в коробочку палочки-мешалки для кофе (или палочки от мороженного) в коробочку с небольшим отверстием, предварительно на них пишем имена участников, достаем по очереди палочки с именами. В такой очередности выступают или отвечают на вопросы участники. Еще один вариант: вытащивший палочку задает вопрос тому, чье имя написано на палочке. Стратегию «Пила» я провожу также по-своему: очень сложные длинные вопросы мы распиливаем на логические куски. И поэтапно разбираем, и анализируем каждый кусок, затем все складываем воедино. Как проводить стратегии «Партнеры по беседе», «Думай-делись-работай в паре», я думаю, можно исходя из названия. Цель организации и проведения данных стратегий: формирование и развитие навыков эффективного говорения и слушания. Помимо перечисленных выше активных форм, существует еще и много других. И каждую из них можно адаптировать с учетом возрастных особенностей учащихся, их потребностями. Насколько будут развиты коммуникативные и языковые навыки учащихся зависит и от навыков эффективного, рефлексивного чтения. В данном направлении огромное значение имеет умение работать с информацией и текстом. Для первоначальной работы с текстом необходимо выбрать адаптированный текст под возрастные и интеллектуальные способности учащихся с учетом темы и цели обучения. Немаловажное значение имеет выразительное первичное чтение данного текста. Это должен быть образец грамотного, с соблюдением всех норм чтения, с полагающимися логическими паузами, интонацией, дикцией, правильным произношением, постановкой ударения в словах. Если человек правильно и выразительно читает, значит, он читает осмысленно, т.е. понимает, о чем идет речь в тексте. Как это ни странно, но в наше время, время быстрого развития инновационных и информационных технологий стали появляться дети, не умеющие читать вслух. Конечно же, данный факт боятся предавать гласности, но, возможно, рано или поздно вынуждены будут его признать и тогда начнут искать причины подобного явления. Возможно, объяснение этому - психологические причины или недоработка учителей начальных классов, переполненные классы, плохой контроль со стороны администрации школы, равнодушие родителей к будущей судьбе ребенка, отсутствие взаимодействия мамы и дочери, ее нежелание оказания помощи

своему ребенку в подготовке к урокам. Причина всего скорей не одна, а целый их букет. Как бы то ни было, учителя среднего звена должны теперь искать выход из положения, дорабатывать и устранять чьи-то недоработки. Поле для исследовательской деятельности обширно, проблема: какие пути, приемы необходимо использовать для ее решения.

Использованная литература:

1. Материалы по Программе обновления содержания среднего образования РК. Презентации по предмету «Русский язык и литература». ЦПМ. Астана, 2016.

3.14. Активизация познавательной деятельности обучающихся посредством проектной технологии

Асем Исаевна Булшекбаева
доктор философии PhD. старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра дошкольного образования и социальной педагогики (г. Алматы, Казахстан)
Мейрамгул Кадыровна Суранширева
доктор философии PhD. старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая, кафедра дошкольного образования и социальной педагогики (г. Алматы, Казахстан)

Метод проектов не является принципиально новым в мировой педагогике. Он возник еще в 20-е годы 20-го столетия в США и связывался с идеями гуманистического направления в философии и образовании, разработанными американским философом и педагогом Дж. Дьюи [1], а также его учеником В.Х. Килпатриком. Дж. Дьюи предлагал строить обучение на активной основе, через целесообразную деятельность обучающегося, сообразуясь с его личным интересом именно в этом знании. Отсюда чрезвычайно важно было показать им их личную заинтересованность в приобретаемых знаниях, которые могут и должны пригодиться им в жизни. Но для чего, когда? Вот тут-то и важна проблема, взятая из реальной жизни, знакомая и значимая для него, для решения которой ему необходимо приложить полученные и новые знания, которые еще предстоит приобрести. Где, каким образом? Преподаватель может подсказать новые источники информации, а может просто направить мысль в нужном направлении для самостоятельного поиска. Но в результате обучающиеся должны самостоятельно и совместными усилиями решить проблему, применив необходимые знания подчас из разных

областей, получить реальный и ощутимый результат. Вся проблема, таким образом, приобретает контуры проектной деятельности. Разумеется, со временем идея метода проектов претерпела некоторую эволюцию. Возникнув из идеи свободного воспитания, в настоящее время метод проектов встроен в структуру системы образования. Но суть ее остается прежней - стимулировать интерес ребят к определенным проблемам, предполагающим владение определенной суммой знаний и через проектную деятельность, предусматривающую решение одной или целого ряда проблем, показать практическое применение полученных знаний. Другими словами, от теории к практике – знания должны быть востребованы в собственном социальном опыте.

В США, Великобритании, Бельгии, Израиле, Финляндии, Германии, Италии, Бразилии, Нидерландах и многих других странах идеи гуманистического подхода к образованию Дж. Дьюи, его метод проектов нашли широкое распространение и приобрели большую популярность в силу рационального сочетания теоретических знаний и их практического применения для решения конкретных проблем окружающей действительности в совместной деятельности обучающихся.

Под руководством русского педагога С.Т. Шацкого в 1905 году была организована небольшая группа сотрудников, пытавшаяся активно использовать проектные методы в практике преподавания.

Проектная технология или технология саморазвивающего обучения. «Единственный путь, ведущий к знанию, — это деятельность», - говорил Бернард Шоу. Основная цель метода проекта — это предоставление обучающимся возможности самостоятельно приобрести знания в процессе решения практических задач или проблем, которые требуют интеграции знаний из различных предметных областей. В данной технологии преподаватель — это координатор, тот, кто направляет. Невозможно не согласиться со словами английского поэта, прозаика, критика Ричарда Олдингтона: «Ничему тому, что важно знать, научить нельзя, - всё, что может сделать учитель, это указать дорожки».

Учебный проект с точки зрения обучающегося — это возможность делать что-то самостоятельно или в группе, это деятельность, позволяющая проверить себя, попробовать свои силы, приложить свои знания, принести пользу и показать публично достигнутый результат. Благодаря данной технологии обучающиеся приобретают навык исследования как универсального способа освоения действительности, развития способностей к исследовательскому типу мышления, активизация личностной позиции на основе самостоятельно получаемых знаний, являющиеся новыми и личностно-значимыми для конкретного студента. Темы проектов предлагаются не только по программному материалу, но и выходящие за рамки [2].

Целью и средством в педагогическом процессе становится доминанта самосовершенствования личности, включающая в себя установки на самообразование, на самовоспитание, на самоутверждение, самоопределение, саморегуляцию и самоактуализацию. Технология обучения, основанная на использовании мотивов самосовершенствования личности, представляет собой новый уровень развивающего обучения и может быть названа саморазвивающим обучением.

Можно выделить основные положительные стороны проектной технологии:

- обучающийся находится в центре внимания, осуществляется помощь развитию его креативных способностей;
- каждый обучающийся может обучаться в соответствии со своим уровнем развития, поскольку применяется индивидуальный темп работы над проектом;
- грамотное развитие основных психических и физиологических функций;
- высокий уровень мотивации;
- достаточно глубокое усвоение основ знаний по дисциплине.

Однако в проектной технологии, как и в любой другой технологии, существуют ограничения, обусловленные трудностями её использования, а именно:

- низкая мотивация обучающихся к принятию участия в проекте;
- недостаточные умения обучающихся заниматься исследовательской деятельностью;
- неточность определения результатов [3].

Несмотря на перечисленные недостатки, проектная технология сегодня играет важную роль в процессе обучении, является довольно прогрессивной технологией.

Проектная деятельность обучающихся организована в системе урочных занятий, внеурочных занятий, участие в конкурсах, конференциях различного уровня. Проектное обучение создает условия для творческой самореализации, повышает мотивацию к учению, способствует развитию интеллектуальных возможностей, самостоятельности, ответственности, умений планировать, принимать решения, оценивать результаты.

Многие проекты, созданные обучающимися востребованы, это дает стимул на успешное выполнение работы, повышает значимость обучающихся, активизирует их познавательную деятельность. Пример и успехи одних обучающихся стимулируют активность других обучающихся, изменяются коммуникативные отношения, творчество сплачивает обучающихся и преподавателя, способствует росту творческой активности не только во время занятий, но и во внеурочное время.

Принципом технологии проектного обучения является: «Скажи мне – и я забуду. Покажи мне – и я запомню. Вовлеки меня – и я научусь» (китайская пословица).

Все, что я познаю, я знаю, для чего это мне надо и где и как я могу эти знания применить - вот основной тезис современного понимания метода проектов, который и привлекает многие образовательные системы, стремящиеся найти разумный баланс между академическими знаниями и прагматическими умениями [4].

В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве, развитие критического мышления.

Главная идея проектной технологии (главная задача) состоит в следующем: научить обучающихся учиться или, иначе, научить совершать учебную деятельность. С большим увлечением выполняется только та деятельность, которая выбрана им самим свободно. А это значит, что обучающийся должен почувствовать себя активным участником учебного процесса, а не пассивным исполнителем воли преподавателя.

Цель проектной технологии - создать условия, при которых обучающиеся:

- самостоятельно и охотно приобретают недостающие знания из разных источников;
- учатся пользоваться приобретенными знаниями для решения познавательных и практических задач;
- приобретают коммуникативные умения, работая в различных группах;
- развивают исследовательские умения (выявление проблем, сбор информации и т.д.), наблюдение, проведение эксперимента, умение строить гипотезы, обобщать; развивают аналитическое мышление [5].

Суть проектного обучения состоит в том, что учащиеся в процессе работы над проектом постигают реальные процессы, проживают конкретные ситуации, приобщаются к проникновению в глубь явлений, конструированию новых процессов, объектов и т.д.

По количеству участников можно выделить проекты:

- индивидуальные, т.е. когда каждый учащийся самостоятельно готовит проект от его начала и до конца: все собранные материалы представляет классу и защищает перед классом свой проект;
- групповые (командные), т.е. когда класс делится на группы (команды) по подготовке проекта.

Командный способ имеет следующие правила и принципы:

В команде нет лидеров; все члены команды равны;

Команды не соревнуются;

Между всеми членами команды доброжелательные отношения, они должны получать удовольствие от общения друг с другом при выполнении проектного задания;

Каждый член команды уверен в себе;

Все члены команды должны проявлять активность и вносить свой вклад в общее дело;

Ответственность за конечный результат несут все члены команды, выполняющие проектное задание.

По продолжительности проведения проекты могут быть:

- краткосрочными (для решения небольшой проблемы или части более крупной проблемы). Такие небольшие проекты могут быть разработаны на одном - двух уроках;
- средней продолжительности (от недели до месяца);
- долгосрочные (от месяца до нескольких месяцев).

Как правило, краткосрочные проекты проводятся на уроке (двух-трех) по отдельному предмету, иногда с привлечением знаний из другого предмета. Что касается проектов средней и значительной продолжительности, то такие проекты являются междисциплинарными и содержат достаточно крупную проблему или несколько взаимосвязанных проблем и тогда они могут представлять собой программу проектов.

Этапы работы над проектом. Состоит из шести стадий [6].

1. Подготовка. Определение темы и целей проекта. Преподаватель знакомит участников со смыслом проектного подхода и мотивирует их, помогает им в постановке целей. Участники обсуждают проект с преподавателем и получают при необходимости дополнительную информацию.

2. Планирование.

- Определение источников информации;
- Определение способов сбора и анализа информации;
- Определение способа представления результатов (формы отчета);
- Установление процедур и критериев оценки результатов и процесса;
- Распределение задач (обязанностей) между членами команды.
- Преподаватель предлагает идеи, высказывает предположения, а обучающиеся разрабатывают план действий, формулируют задачи, выдвигают гипотезы, которые будут подтверждены или опровергнуты на следующем этапе работы.

3. Исследование.

Это стадия сбора информации, решения промежуточных задач. Преподаватель наблюдает за деятельностью участников, советует, косвенно руководит ими.

4. Результаты и выводы.

Обучающиеся анализируют собранную информацию, оформляют результаты проведенного исследования и формулируют выводы.

5. Представление результатов.

Формы представления результатов могут быть разными: устный отчет, письменный отчет, представление модели, презентация и т.п. Преподаватель, как и другие участники обсуждения, задает вопросы.

6. Оценка результата и процесса.

Обучающиеся принимают участие в оценке проекта: они обсуждают его и дают самооценку. Преподаватель помогает оценивать деятельность участников, качество информационных источников, неиспользованные возможности, потенциал продолжения, качество отчета, а также активность деятельность во время дискуссии. Учатся мыслить, а не пересказывать.

Проектное обучение способствует развитию интереса к данному предмету, повышению мотивации учения вообще, расширяет его кругозор.

Технологию проектного обучения нужно вводить в практику современного обучения. Ведь если цели достигнуты, мы можем рассчитывать на получение качественно-нового результата, выраженного в развитии познавательных способностей обучающихся и их самостоятельности в познавательной деятельности.

Прежде чем использовать метод проектов нужно все тщательно продумать, разработать, просчитать; четко определить учебные задачи, продумать, какую помощь можно оказать обучающимся, не предлагая готовых решений. Необходимо спланировать всю серию занятий, на которых предполагается использовать метод проектов.

Проектная технология всегда ориентирована на самостоятельную деятельность - индивидуальную, парную, групповую, которую обучающиеся выполняют в течение определенного отрезка времени. Этот подход органично сочетается с групповым подходом к обучению. Метод проектов всегда предполагает решение какой-то проблемы, предусматривающей, с одной стороны, использование разнообразных методов, средств обучения, а с другой, интегрирование знаний, умений из различных областей науки, техники, технологии, творческих областей. Результаты выполненных проектов должны быть, что называется, "осязаемыми", т.е., если это теоретическая проблема, то конкретное ее решение, если практическая, конкретный результат, готовый к внедрению.

Умение пользоваться проектной технологией, групповым обучением - показатель высокой квалификации преподавателя, его прогрессивной методики обучения и развития. Недаром эти технологии относят к технологиям XXI века, предусматривающим, прежде всего умение адаптироваться к стремительно изменяющимся условиям жизни человека постиндустриального общества.

Использованная литература:

1. Дьюи Дж. Школа будущего - М.: Госиздат, 1926.
2. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студентов педагогических вузов и системы повышения квалификации педагогических кадров / под ред. Е.С. Полат. - М.: Издательский центр Академия, 2003. - 272 с. - (Высшее образование). - ISBN 5-7695-0811-6.
3. Пидкасистый П.Н. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: теоретико-экспериментальное исследование / П.Н. Пидкасистый. - М.: Педагогика, 1980. - 240 с.
4. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума: учебное пособие для студентов вузов / М.А. Холодная; М.А. Холодная. - 2-е изд. - СПб.: Питер, 2004. - 384 с.: ил. - ISBN 5-469-00128-8.
5. Поддьяков А.Н. Методологические основы изучения и развития исследовательской деятельности / А.Н. Поддьяков // Школьные технологии. - 2006. - № 3. - С. 85-90.
6. Справочное пособие по организации поисково-исследовательской деятельности учащихся образовательных учреждений / сост.: Н.В. Карпова, С.В. Кускова, Л.Е. Толкачева. - Псков: ПГПИ, 2001. - 46 с. - ISBN 5-87854-175-0.

3.15. Сущность педагогических инновационных технологий на современном этапе

Алла Ивановна Леонова
Кандидат филологических наук, ст. преподаватель «кафедры методика иностранного языка». Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова
(Атырау, Казахстан)
Дамира Жолдаскалиевна Жубайкулова
Магистр, ст. преподаватель кафедры «методика иностранного языка». Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова
(Атырау, Казахстан)

Понятие «инновация» происходит от английского слова «novation», обозначающего новшество, замену чего-либо новым.

Инновация (анг. innovation - нововведение) - изменение внутри системы (in - внутри); создание и внедрение различного вида новшеств, порождающих значимые прогрессивные изменения в социальной практике.

Различают социально-экономические, организационно-управленческие, технико-технологические инновации. Одной из разновидностей социальных инноваций являются педагогические инновации.

Педагогическая ***инновация*** — это педагогическое нововведение; целенаправленное прогрессивное изменение, вносящее в образовательную среду стабильные элементы (новшества), улучшающие характеристики отдельных частей, компонентов и самой образовательной системы в целом.

Педагогические инновации могут осуществляться как за счет собственных ресурсов образовательной системы (интенсивный путь развития), так и за счет привлечения дополнительных мощностей (инвестиций) — новых средств, оборудования, технологий, капитальных вложений и т.д. (экстенсивный путь развития).

Соединение интенсивного и экстенсивного путей развития педагогических систем позволяет осуществлять так называемые «интегрированные инновации», которые строятся на стыке разноплановых, разноуровневых педагогических подсистем и их компонентов. При таком подходе инновации не будут выглядеть надуманными, чисто «внешними» мероприятиями, а станут осознанными преобразованиями, происходящими из глубины потребностей и знания системы. Подкрепив «узкие» места новейшими технологиями, можно повысить общую эффективность педагогической системы.

Педагогическими новшествами, инновациями могут быть педагогические идеи, процессы, средства, методы, формы, технологии, содержательные программы и т.п. Педагогические инновации классифицируются по различным признакам.

Инновации могут осуществляться на различных уровнях. К высшему уровню относятся те инновации, которые затрагивают всю педагогическую систему.

Прогрессивные нововведения возникают на научной основе и способствуют продвижению практики вперед. В педагогической науке возникло принципиально новое и важное направление - теория новаций и инновационных процессов.

Концепция модернизации образования Казахстана на период до 2020 года так определяет социальные требования к системе школьного образования: "Развивающемуся обществу нужны современно образованные, нравственные, предприимчивые люди, которые могут самостоятельно принимать ответственные решения в ситуации выбора, прогнозируя возможные последствия, способные к сотрудничеству, отличаются мобильностью, динамизмом, конструктивностью, обладают развитым чувством ответственности за судьбу страны".

В этом свете важнейшая задача школы - формирование полноценных граждан своей страны. А от решений этой задачи во многом зависит, чем будут заниматься повзрослевшие школьники, какую профессию изберут, и где будут работать.

Школа не может дать человеку запас знаний на всю жизнь. Но она в состоянии дать школьнику основные базовые ориентиры основных знаний. Школа может и должна развивать познавательные интересы и способности ученика, привить ему ключевые компетенции, необходимые для дальнейшего самообразования.

Информатизация общества – это глобальный социальный процесс, особенность которого состоит в том, что доминирующим видом деятельности в сфере общественного производства является сбор, накопление, продуцирование, обработка, хранение, передача и использование информации, осуществляемые на основе современных средств микропроцессорной и вычислительной техники, а также на базе разнообразных средств информационного обмена. Информатизация общества обеспечивает:

- активное использование постоянно расширяющегося интеллектуального потенциала общества, сконцентрированного в печатном фонде, и научной, производственной и других видах деятельности его членов.
- интеграцию информационных технологий с научными, производственными, инициирующую развитие всех сфер общественного производства, интеллектуализацию трудовой деятельности;
- высокий уровень информационного обслуживания, доступность любого члена общества к источникам достоверной информации, визуализацию представляемой информации, существенность используемых данных.

Применение открытых информационных систем, рассчитанных на использование всего массива информации, доступной в данный момент обществу в определенной его сфере, позволяет усовершенствовать механизмы управления общественным устройством, способствует гуманизации и демократизации общества, повышает уровень благосостояния его членов. Процессы, происходящие в связи с информатизацией общества, способствуют не только ускорению научно–технического прогресса, интеллектуализации всех видов человеческой деятельности, но и созданию качественно новой информационной среды социума, обеспечивающей развитие творческого потенциала индивида.

Одним из приоритетных направлений процесса информатизации современного общества является информатизация образования – внедрение средств новых информационных технологий в систему образования. Это сделает возможным:

- совершенствование механизмов управления системой образования на основе использования автоматизированных банков данных научно–педагогической информации, информационно-методических материалов, а также коммуникационных сетей;

- совершенствование методологии и стратегии отбора содержания, методов и организационных форм обучения, соответствующих задачам развития личности обучаемого в современных условиях информатизации общества;
- создание методических систем обучения, ориентированных на развитие интеллектуального потенциала обучаемого, на формирование умений самостоятельно приобретать знания, осуществлять информационно–учебную, экспериментально – исследовательскую деятельность, разнообразные виды самостоятельной деятельности по обработке информации;
- создание и использование компьютерных тестирующих, диагностирующих, контролирующих и оценивающих систем.

Интенсивное развитие процесса информатизации образования влечет за собой расширение сферы применения средств новых информационных технологий. В настоящее время можно уже вполне определенно выделить успешно и активно развивающиеся направления использования современных информационных технологий в образовании:

- реализация возможностей программных средств учебного назначения (проблемно-ориентированных, объектно-ориентированных, предметно-ориентированных) в качестве средства обучения, объекта изучения, средства управления, средства коммуникации, средства обработки информации;
- интеграция возможностей сенсорики, средств для регистрации и измерения некоторых физических величин, устройств, обеспечивающих ввод и вывод аналоговых и дискретных сигналов для связи с комплектом оборудования, сопрягаемого с компьютером, и учебного, демонстрационного оборудования при создании аппаратно-программных комплексов.

Использование таких комплексов предоставляет обучаемому инструмент исследования, с помощью которого можно осуществлять:

1) регистрацию и сбор накопление информации об изучаемом или исследуемом реально протекающем процессе;
2) создавать и исследовать модели изучаемых процессов;
3) визуализировать закономерности процессов, в том числе и реально протекающих;
4) автоматизировать процессы обработки результатов эксперимента;
5) управлять объектами реальной действительности.

Применение этих комплексов, учебного, демонстрационного оборудования, функционирующего на базе средств новых информационных технологий, позволяет организовывать экспериментально-исследовательскую деятельность – как индивидуальную (на каждом рабочем месте), так и групповую, коллективную с реальными объектами изучения, их моделями и

отображениями. Это обеспечивает широкое внедрение исследовательского метода обучения, подводящего учащегося к самостоятельному "открытию" изучаемой закономерности, способствует актуализации процесса усвоения основ наук, развитию интеллектуального потенциала, творческих способностей.

Системы интеграции возможностей компьютера и различных средств передачи аудиовизуальной информации при разработке видеокомпьютерных систем и систем мультимедиа представляют собой комплекс программно-аппаратных средств и оборудования, который позволяет объединять различные виды информации (текст, рисованная графика, слайды, музыка, реалистические изображения, движущиеся изображения, звук, видео) и реализовывать при этом интерактивный диалог пользователя с системой. Использование видеокомпьютерных систем и систем мультимедиа обеспечивает реализацию интенсивных форм и методов обучения, организацию самостоятельной учебной деятельности, способствует повышению мотивации обучения за счет возможности использования современных средств комплексного представления и манипулирования аудиовизуальной информацией, повышения уровня эмоционального восприятия информации.

Реализация возможностей систем искусственного интеллекта при разработке так называемых интеллектуальных обучающих систем (Intelligent Tutoring Systems) типа экспертных систем, баз данных, баз знаний, ориентированных на некоторую предметную область. Использование возможностей систем искусственного интеллекта создает веские предпосылки для организации процесса самообучения; формирует умения самостоятельного представления и извлечения знаний; способствует интеллектуализации учебной деятельности; инициирует развитие аналитико-синтетических видов мышления, формирование элементов теоретического мышления. Все это является основой интенсификации процессов развития личности обучаемого. Использование средств телекоммуникаций, реализующих информационный обмен на уровне общения через компьютерные сети (локальные или глобальные), обмен текстовой, графической информацией в виде запросов пользователя и получения им ответов из центрального информационного банка данных.

Телекоммуникационная связь позволяет в кратчайшие сроки тиражировать передовые педагогические технологии, способствует общему развитию обучаемого.

Новая технология неконтактного информационного взаимодействия, реализующая иллюзию непосредственного вхождения и присутствия в реальном времени в стереоскопически представленном "экранном мире" - система "Виртуальная реальность".

Использование этой системы позволяет обеспечить аудиовизуальный и тактильный контакт между пользователем и

стереоскопически представленными объектами виртуальной реальности при наличии обратной связи и использовании средств управления.

Реализация средств новых информационных технологий позволяет обеспечить:

1) предоставление обучаемому инструмента исследования, конструирования, формализации знаний о предметном мире и вместе с тем активного компонента предметного мира, инструмента измерения, отображения и воздействия на предметный мир;

2) расширение сферы самостоятельной деятельности обучаемых за счет возможности организации разнообразных видов учебной деятельности (экспериментально-исследовательская, учебно-игровая, информационно-учебная деятельность, а также деятельность по обработке информации, в частности и аудиовизуальной), в том числе индивидуальной, на каждом рабочем месте, групповой, коллективной;

3) индивидуализацию и дифференциацию процесса обучения за счет реализации возможностей интерактивного диалога, самостоятельного выбора режима учебной деятельности и организационных форм обучения;

4) вооружение обучаемого стратегией усвоения учебного материала или решения задач определенного класса за счет реализации возможностей систем искусственного интеллекта;

5) формирование информационной культуры, компоненты культуры индивида, члена информационного общества, за счет осуществления информационно-учебной деятельности, работы с объектно-ориентированными программными средствами и системами;

6) повышение мотивации обучения за счет компьютерной визуализации изучаемых объектов, явлений, управления изучаемыми объектами, ситуацией, возможности самостоятельного выбора форм и методов обучения, вкрапления игровых ситуаций.

Процесс информатизации образования и связанное с этим использование возможностей средств новых информационных технологий в процессе обучения приводит не только к изменению организационных форм и методов обучения, но и к возникновению новых методов обучения.

Интеллектуализация учебной деятельности, общие интеграционные тенденции процесса познания окружающей информационной, экологической, социальной среды, поддерживаемые использованием средств новых информационных технологий, приводят к расширению и углублению изучаемых предметных областей, интеграции изучаемых предметов или отдельных тем. Это обусловливает изменение критериев отбора содержания учебного материала. Они основываются на необходимости интенсификации процесса интеллектуального и саморазвития личности обучаемого, формирования умений формализовать знания о предметном мире,

извлекать знания, пользуясь различными современными методами обработки информации.

Таким образом, в связи с развитием процесса информатизации и образования изменяется объем и содержание учебного материала, происходит переструктурирование программ учебных предметов, интеграция некоторых тем или самих учебных предметов, что приводит к изменению структуры и содержания учебных предметов и, следовательно, структуры и содержания образования.

Параллельно этим процессам происходит внедрение инновационных подходов к проблеме уровня знаний учащихся, основанных на разработке и использовании комплекса компьютерных тестирующих, диагностирующих методик контроля и оценки уровня усвоения.

Изменение содержания и структуры образования, представлений об организационных формах, методах обучения и контроля за его результатами приводит к изменению частных методик преподавания.

Реализация возможностей средства новых информационных технологий в процессе обучения и связанное с этим расширение спектра видов учебной деятельности приводят к качественному изменению дидактических требований к средствам обучения, учебной книге. Это наглядно демонстрируется на примере педагогических программных средств (ППС) учебного назначения.

«О том, что компьютеры стремительно вошли в нашу жизнь и в процесс обучения английскому языку, несколько потеснив традиционные методики и заставив преподавателей иностранных языков решать проблемы, о существовании которых несколько десятков лет назад ни один лингвист даже не подозревал» пишет С.В. Фадеев. Нет ничего удивительного в том, что не все преподаватели оказались готовыми к широкому внедрению компьютеров в такую нетрадиционную сферу, как обучение иностранным языкам [23].

Система образования, по мнению многих исследователей, не может быть независимой от общественного и политического устройства государства, она во все времена откликалась на социальный заказ. Именно в силу этого политика государства в последнее время направлена на то, чтобы внедрить информационные технологии в школы и вузы, превратить стихийный процесс, каким он по преимуществу был в течение целого ряда лет, в управляемый и контролируемый, привлечь к работе над новыми учебными материалами специалистов в предметных областях, стимулировать компьютерные фирмы к созданию электронной обучающей продукции для российских школьников и студентов.

Необходимо, чтобы каждый преподаватель понял простую мысль: компьютер в учебном процессе – не механический педагог, не заместитель или аналог преподавателя, а средство при обучении детей, усиливающее и расширяющее возможности его обучающей

деятельности. То, что преподаватель желает получить в результате использования машины, в неё необходимо запрограммировать.

Таким образом, компьютер берёт на себя львиную долю рутинной работы преподавателя, высвобождая ему время для творческой деятельности, которая на современном уровне развития техники не может быть отдана компьютеру.

Как известно, пригодность технических средств обучения и контроля для использования на занятиях по иностранному языку определяется по следующим критериям:

- они должны способствовать повышению производительности труда и эффективности учебного процесса;
- обеспечивать немедленное и постоянное подкрепление правильности учебных действий каждого учащегося;
- повышать сознательность и интерес к изучению языка;
- обеспечивать оперативную обратную связь и пооперационный контроль действий всех обучаемых;
- обладать возможностью быстрого ввода ответов без длительного их кодирования и шифрования.

Как показывает статистика, из всех существующих средств обучения компьютер наилучшим образом "вписываются" в структуру учебного процесса, наиболее полно удовлетворяют дидактическим требованиям и максимально приближают процесс обучения английскому языку к реальным условиям. Компьютеры могут воспринимать новую информацию, определённым образом обрабатывать её и принимать решения, могут запоминать необходимые данные, воспроизводить движущиеся изображения, контролировать работу таких технических средств обучения, как синтезаторы речи, видеомагнитофоны, магнитофоны. Компьютеры существенно расширяют возможности преподавателей по индивидуализации обучения и активизации познавательной деятельности учащихся в обучении английскому языку, позволяют максимально адаптировать процесс обучения к индивидуальным особенностям учащихся. Каждый ученик получает возможность работать в своём ритме, т.е. выбирая для себя оптимальные объём и скорость усвоения материала.

Применение компьютеров на уроках английского языка значительно повышает интенсивность учебного процесса. При компьютерном обучении усваивается гораздо большее количество материала, чем это делалось за одно и то же время в условиях традиционного обучения. Кроме того, материал при использовании компьютера усваивается прочнее.

Компьютер обеспечивает и всесторонний (текущий, рубежный, итоговый) контроль учебного процесса. Контроль, как известно, является неотъемлемой частью учебного процесса и выполняет функцию обратной связи между учащимся и преподавателем. При

использовании компьютера для контроля качества знаний учащихся достигается и большая объективность оценки. Кроме того, компьютерный контроль позволяет значительно сэкономить учебное время, так как осуществляется одновременная проверка знаний всех учащихся. Это даёт возможность преподавателю уделить больше внимания творческим аспектам работы с учащимися.

Ещё одно достоинство компьютера – способность накапливать статистическую информацию в ходе учебного процесса. Анализируя статистические данные (количество ошибок, правильных / неправильных ответов, обращений за помощью, времени, затраченного на выполнение отдельных заданий и т.п.), преподаватель судит о степени и качестве сформированности знаний у учащихся.

Необходимо отметить, что компьютер снимает такой отрицательный психологический фактор, как «ответобоязнь». Во время традиционных аудиторных занятий различные факторы (дефекты произношения, страх допустить ошибку, неумение вслух формулировать свои мысли и т.п.) не позволяют многим учащимся показать свои реальные знания. Оставаясь же "наедине" с дисплеем, учащийся, как правило, не чувствует скованности и старается проявить максимум своих знаний.

Благоприятные возможности создают компьютеры и для организации самостоятельной работы учеников на уроках английского языка. Учащиеся могут использовать компьютер как для изучения отдельных тем, так и для самоконтроля полученных знаний. Причём компьютер является самым терпеливым педагогом, способным сколько угодно повторять любые задания, добиваясь правильного ответа и, в конечном счёте, автоматизации отрабатываемого навыка.

Однако, сказав о достоинствах компьютеров, Носенко Э.Л., Ломов Б.Т. отмечают и некоторые недостатки. Диалектичность педагогических явлений состоит в том, что какое бы то ни было, положительное само по себе свойство или качество целостного учебно-воспитательного процесса оборачивается своей противоположностью и становится крайне нежелательным при неумеренном, гипертрофированном проявлении, подавляющем другие, не менее важные свойства. Это замечание имеет самое непосредственное отношение к индивидуализации обучения, тем более что в условиях компьютеризации существенно меняются условия взаимодействия педагога и учащихся, а также учащихся друг с другом [18].

Уже на первом этапе обучения английскому языку, в процессе постановки целей и задач предстоящей познавательной деятельности учащихся учитель участвует опосредованно. Непосредственное предъявление заданий учащемуся осуществляет компьютер. Конечно, учитель должен принимать самое активное участие в составлении обучающих программ, определяющих последовательность действий учащегося в решении той или иной задачи. Но в реализации важнейшей

психолого-педагогической функции обучения – предъявлении и принятии учащимися целей и задач учебно-познавательной деятельности – в условиях компьютеризации возможен острый дефицит непосредственного общения учителя и ученика, живого слова учителя.

Хотя передача всех функций преподавателя машине в принципе возможна, идею полной автоматизации обучения, как справедливо подчеркнул на всероссийской конференции, посвященной психологическим проблемам создания и использования компьютера Б.Ф. Ломов, едва ли можно рассматривать как практически реализуемую и гуманную. Обучение немыслимо без воспитывающего воздействия личности обучающего на учеников, а для этого необходим их непосредственный контакт.

Модернизация содержания образования в Казахстане на современном этапе развития общества не в последнюю очередь связана с инновационными процессами в организации обучения иностранным языкам.

Приоритетным направлением развития современной школы стала гуманистическая направленность обучения, при котором ведущее место занимает личностный потенциал. Он предполагает учет потребностей и интересов обучающегося, реализацию дифференцированного подхода к обучению.

Основными направлениями и объектами инновационных преобразований в педагогике являются:

- разработка концепций и стратегий развития образования и образовательных учреждений;
- обновление содержания образования; изменение и разработка новых технологий обучения и воспитания;
- совершенствование управления образовательными учреждениями и системой образования в целом;
- улучшение подготовки педагогических кадров и повышения их квалификации;
- проектирование новых моделей образовательного процесса;
- обеспечение психологической, экологической безопасности учащихся, разработка здоровье сберегающих технологий обучения;
- обеспечение успешности обучения и воспитания, мониторинг образовательного процесса и развития учащихся;
- разработка учебников и учебных пособий нового поколения и др.

Прогрессивные нововведения возникают на научной основе и способствуют продвижению практики вперед. В педагогической науке возникло принципиально новое и важное направление — теория новаций и инновационных процессов. Реформы в образовании представляют собой систему нововведений, направленных на коренное преобразование и улучшение функционирования, развития и

саморазвития образовательных учреждений и системы управления ими.

Таким образом, в соответствии с целостным подходом при разработке и реализации проекта педагогического процесса как системы необходимо стремиться к обеспечению органичного единства всех его компонентов, имея в виду, что изменения в одном из них автоматически вызывают изменения других. Педагогическая технология в отличие от методики предполагает разработку содержания и способов организации деятельности самих воспитанников. Она требует диагностического целеобразования и объективного контроля качества педагогического процесса, направленного на развитие личности школьников в целом.

Список литературы:

1. Алхазишвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. - М., Просвещение, 2004 г., с. 334.
2. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. М., Высшая школа. 2002г., с. 256.
3. Беляева Е.И. Принцип вежливости в речевом общении (способы оформления декларативных высказываний в английской разговорной речи) // Иностранные языки в школе, 2005 г., № 2, с. 12-16.
4. Бим И.Л. Некоторые проблемы обучения диалогической речи // Иностранные языки в школе, 2005 г., № 5, с. 20-22.
5. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. - М., Просвещение, 2002 г., с. 278.

3.16. Тенденции развития цифровых технологий в системе повышения квалификации работников образования

Сауле Талапеденовна Мухамбетжанова
доктор педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой Менеджмента и информационных технологий филиала акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Республиканский институт повышения квалификации руководящих и научно-педагогических работников системы образования РК (г. Алматы, Казахстан)
Кенжегуль Зарлыхановна Жаксылыкова
старший преподаватель кафедры Менеджмента и информационных технологий филиала акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Республиканский институт повышения квалификации руководящих и научно-педагогических работников системы образования РК (г. Алматы, Казахстан)

Жанар Шынасыловна Мурзекенова
PR, SMM-специалист кафедры Менеджмента и информационных технологий филиала акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Республиканский институт повышения квалификации руководящих и научно-педагогических работников системы образования РК (г. Алматы, Казахстан)
Меруерт Токтакыновна Белденбаева
старший преподаватель кафедры Менеджмента и информационных технологий филиала акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» Республиканский институт повышения квалификации руководящих и научно-педагогических работников системы образования РК (г. Алматы, Казахстан)

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в «Стратегии «Казахстан - 2050» Новый политический курс состоявшегося государства» обозначил следующие приоритеты в образовании: «Нам предстоит произвести модернизацию методик преподавания и активно развивать онлайн-системы образования, создавая региональные школьные центры... Мы должны интенсивно внедрять инновационные методы, решения и инструменты в отечественную систему образования, включая дистанционное обучение и обучение в режиме онлайн, доступные для всех желающих.., изменить направленность и акценты учебных планов среднего и высшего образования, включив туда программы по обучению практическим навыкам и получению практической квалификации...» [1].

В соответствии с Государственной программой развития образования РК на 2011-2020 годы содержание курсов повышения квалификации педагогических работников направлено на формирование информационно-коммуникационной компетенции педагогов по использованию SMART-технологий в организации образовательного пространства.

При внедрении цифровизации в систему образования быстрым темпом развиваются современные технологии в образовательном процессе. Поэтому кардинальным образом меняются образовательные технологии, методы и способы обучения, появляются новые требования к образованию и профессиональным навыкам педагога.

В последние годы во всем мире наблюдается бурное распространение и повсеместное использование цифровых технологий (ЦТ) [2]. Проект Национального института образования Сингапура «Школа будущего» направлен на выработку эффективных путей использования возможностей ИКТ в школьное образование. Учебный процесс в этой школе кардинально отличается от традиционного, так как полностью опирается на использование ИКТ. Учащиеся не имеют традиционных книг и тетрадей, вместо них – электронные планшеты, имеющие беспроводный доступ к общей системе управления

обучением и Интернету. Учитель выступает организатором активной деятельности самих учеников. Задания преследуют цель организовать самостоятельную работу учеников с различными источниками информации, в том числе и сетью Интернет. Развить умения грамотной работы с информацией, в том числе: поиска необходимой информации на родном и иностранном языках, отбора личностно-значимой информации, оценки ее полезности и истинности, ее логической обработки, способности к концентрации внимания на предмете; коммуникативных и языковых умений. Если существует необходимость при изучении темы обратиться к кому-то из компетентных специалистов, можно это сделать по сети в режиме он-лайн, независимо от того, в какой стране тот находится. Работа учителя и ученика в таких условиях перерастает в реальное сотрудничество, что позволяет совместными усилиями преодолевать возникающие трудности, обмениваться мыслями, рассуждать, опираясь на полученные знания, факты.

Таким образом, в Сингапуре идет по пути интеграции информационно-коммуникационных и педагогических технологий, что программы информатизации не ограничиваются решениями поставки техники и развития инфраструктуры.

Сингапурский опыт показывает, что эффективное применение ИКТ в учебном процессе обеспечивается при использовании промышленных решений цифровизации образования.

В данной тенденции стратегия развития образования XXI века ориентирована на развитие информационно-коммуникационной компетентности педагогов, принципом которых должно стать «обучение через всю жизнь» на основе мобильного инфокоммуникационного взаимодействия в открытом информационно-образовательном пространстве.

Цифровизация образования повышает доступность и дает возможность самостоятельному развитию профессиональной траектории педагога, уравнивает образовательную диспозицию педагогов городских и сельских школ, открывает путь на мировую арену. Цель данного процесса является формирование информационно-коммуникационной компетентности педагогов с учетом международных опытов.

Важность понимания наступления эпохи цифрового общества нашли отражение в выступлениях Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева и программных документах государства. В Послании Главы государства к народу Казахстана было отмечено: «Мы должны достичь уровня мирового стандарта в качественном образовании. Наша главная цель – достичь высокого уровня качественного образования, развивать IT-сферу в Казахстане, войти в информационное пространство и обновить структурное содержание образования».

В связи с этим цифровизация стремительно стала глобальным трендом. В мире функционируют 35 миллиардов устройств, что позволяет постоянно генерировать данные и обмениваться ими. Эта цифра в 5 раз больше, чем население мира. Все это демонстрирует глобальную вовлеченность в процессы цифровизации и прежде всего, это касается в системе школьного образования.

Поэтому в Казахстане цифровизация школьного образования является одним из ведущих трендов в процессе его реформирования. Видение школ будущего чаще всего связывается с постепенным переходом всех предметов на облачную систему обучения. Речь идет об онлайн-учебниках и виртуальных лабораториях, открытом образовательном контенте, гибкий и индивидуальный подход к каждому учащемуся. Домашние задания ученики смогут выполнять совместно в онлайн-режиме. Школьные библиотеки трансформируются в информационно-компьютерные центры. Планируется, что весь учебный процесс будет привязан к ID каждого ученика, что позволит выставлять оценки и формировать рейтинги [3].

Повышении квалификации педагогов по использованию и применению системы цифровых образовательных ресурсов нами рассматривается как важная составляющая реализации идеи цифрового обучения в системе образования, так как успешность и эффективность последней зависит, в первую очередь, от цифровой компетентности педагогов.

Для формирования информационно-коммуникационной компетентности педагогов в условиях внедрения системы цифровых технологий необходимо решить следующие задачи [4]:

- определить пути интеграции традиционного и цифрового обучения;
- определить преимущественный индикатор внедрения цифрового обучения в систему образования, путем сравнительного анализа зарубежных и отечественных опытов;
- создать нормативно-правовую базу по внедрению цифрового обучения в систему повышения квалификации работников образования;
- определить в модульном направлении содержание повышения квалификации;
- создать механизм единого информационного образования в системе повышения квалификации работников образования;
- создать модель путем проведения мониторинга формирования информационно-коммуникационной и технологической компетентности педагогов путем введения цифрового обучения в систему повышения квалификации работников образования.

В процессе реализации указанных задач перед институтами повышения квалификации часто возникает вопрос о том, как учить современных педагогов. Нынешний педагог использует в своей

профессиональной деятельности наряду с традиционными методами возможности ИКТ средств и это является показателем сформированности информационно-коммуникационной компетентностей личности. А в традиционной системе повышения квалификации педагогов схема организации курсов не полностью удовлетворяет требования процесса информатизации образования, и соответственно не формируется информационно-коммуникационная компетентность личности. Также не сформирована виртуальная среда самостоятельного повышения профессиональной квалификации педагогов.

Основные проблемы, связанные с введением цифрового обучения в систему повышения квалификации — это,

во-первых, психологический настрой педагогов. Для решения данной проблемы была сделана многовекторная модульная учебная программа подготовки педагогов в системе цифрового обучения, в состав которой введен «Психологический» модуль.

Во-вторых, проблема создания единой информационной системы повышения квалификации. В связи с этим было создано многовекторное движение повышения квалификации педагогов. Основа введения многовекторного движения в электронное обучение в системе повышения квалификации соотносится с традиционным повышением квалификации и характеризуется переходом на непрерывное повышение квалификации.

В-третьих, проблема заключается в отсутствии преемственности зарубежных экспериментов при внедрении цифровизации обучения. В ходе решения этой проблемы анализировались зарубежный опыт и учитывалась норма формирования информационно-коммуникационной компетентности педагогов в системе повышения квалификации педагогов на основе стандарта ЮНЕСКО. Разработана матричная связь формирования уровни компетентности педагогов по использованию ИКТ. Это дает возможность формирования профессионального имиджа педагога на основе внедрения цифровых технологий в образовательном процессе.

В-четвертых, это проблема обеспечения цифровыми образовательными ресурсами, контента для цифрового обучения. В связи с этим в системе повышения квалификации разработана технология создания цифровых образовательных ресурсов и видеоконтентов. Утверждены образовательные программы курсов повышения квалификации учителей информатики по робототехнике и STEM-технологий. При прохождении курсов повышения квалификации педагогов по STEM-технологиям должны соответствовать следующим базовым ценностям: *креативное видение, критическое мышление, коммуникативные ценности и умение работать в команде.*

Введение цифрового обучения в систему повышения квалификации дает возможность педагогам получить необходимые знания и навыки, способствующие формированию жизненной позиции

подрастающего поколения в процессе обучения: свободный вход в мировую арену образования, обмениваться опытом через сетевое творческое общество и т.д. Отметим также важное преимущество овладения этими знаниями для саморазвития педагогов – это обмен профессиональным опытом в электронном формате.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 14.12.2012 г. Стратегия «Казахстан - 2050». Новый политический курс состоявшегося государства. [Электронный ресурс] // Режим доступа http://www. akorda.kz/ru/.
2. Ахметова Г.К., Мухамбетжанова С.Т. Методика электронного обучения в организациях образования. – Алматы, 2013, с. 110.
3. Мухамбетжанова С.Т. Методика разработки цифровых образовательных ресурсов. – Алматы, 2014, с.100
4. Мухамбетжанова С.Т. Теоретико-методологические основы формирования ИКТ-компетентности педагогов в системе повышения квалификации работников образования. – Монография. - Алматы, 2015, с. 320.

3.17. Основные проблемы использования компьютерных программных средств в учебном процессе

Ильяс Жансеркенович Есенгабылов
Кандидат педагогических наук, и.о. ассоц. профессора.
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)
Айгуль Оналбековна Алдабергенова
Кандидат педагогических наук, и.о. ассоц. профессора.
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)
Шыгыс Болатович Нургожаев
Докторант, преподаватель. Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)

В данной статье рассматриваются основные проблемы использования компьютерных программных средств в учебном процессе. В ходе исследования данной проблемы было выявлено, что внедрение в учебный процесс информационно-коммуникационных технологий требует дальнейшего совершенствование. Таким образом мы пришли к выводу о необходимости интеграции применения информационно-коммуникационных технологий с традиционными формами обучения.

С момента появления персонального компьютера и его практического использования возникла одновременно проблема получения значимого эффекта от компьютеризации образования. А.О. Кривошеев пишет, что «... компьютер создавался не как специфически педагогическое, а, прежде всего, как многоцелевое средство управления техническими системами. В модели «идеального» персонального компьютера были заложены некоторые эргономические и психолого-педагогические свойства. Тем не менее, остается главное препятствие применения его возможностей – устаревшая теоретико-методологическая основа информационных технологий и, соответственно, неадекватное им содержание обучения» [1, С. 12-13].

В условиях все большего насыщения образовательных учреждений компьютерами и активного применения информационно-коммуникационных технологий назрела необходимость в переоценке устоявшихся представлений о закономерностях учебного процесса и информационных технологиях.

Для освещения роли компьютерных программных средств в повышении эффективности понимания и усвоения изучаемого материала мы выделим и рассмотрим не решенные на сегодняшний день проблемы компьютерного обучения. В результате анализа методической литературы и передового педагогического опыта мы сформулировали несколько наиболее существенных проблем.

Первая проблема – это соотношение объема информации (потока информации) который может предоставить компьютер и объема сведений, которые обучающийся может, во-первых, мысленно охватить, во-вторых – осмыслить, а в-третьих – усвоить.

Традиционный путь учебного познания заключается, согласно понятиям диалектической логики, в переходе от явления к сущности, от частного к общему, от простого к сложному и т.д. [2, С. 42].

Такое «пошаговое» обучение позволяет ученику перейти от простого описания конкретных явлений, число которых может быть весьма ограниченным, к формированию понятий, обобщений, систематизации, классификации, а затем и к выявлению сущности разных порядков. Новый путь познания отличается большим информационным потоком, насыщенностью конкретикой (т.е. фактами), позволяет быстрее проходить этапы систематизации и классификации, подводить фактологию под понятия и переходить к выявлению различных сущностей. Однако, скорость таких переходов и осмысления фактов, их систематизация и классификация ограничены природными возможностями человека и довольна слабо изучены. В связи с этим, соотношение традиционного и информационного потоков учебной информации не может быть точно определено. Сюда же относится и проблема ориентации учащихся в потоке информации, предоставляемой компьютером.

На сегодняшний день можно констатировать тот факт, что учащиеся не приучены ориентироваться в мощном потоке учебной информации, они не могут разделять ее на главную и второстепенную, выделять направленность этой информации, перерабатывать ее для лучшего усвоения, выявлять закономерности и т.п. В сущности, информация (сведения об устройстве и конструкции приборов и технических систем электрооборудования, а также физических процессах лежащих в основе работы данных систем) может рассматриваться, как некая многофакторная система, детали которой скрыты от ученика, а потому и весь этот поток сведений в целом (его основы, направленность, цели, связи между элементами, причинно-следственные зависимости и т.п.) оказывается трудно доступным для восприятия.

Одним из направлений решения данной проблемы мы считаем улучшение методики применения компьютерных средств обучения, заключающееся в более качественном подходе к созданию обучающих программ на основе использования ИПС (ИПС инструментальные программные средства). При их создании необходимо учитывать возможность изменение потока учебной информации в зависимости от уровня подготовки обучающихся воспринимать новую информацию. Если обучающая программа рассчитана на индивидуальное использование, то необходимо предусматривать обратную связь обучающегося с компьютером в виде небольших контрольных заданий для выяснения уровня усвоения изучаемой темы. При использовании ММК (мультимедийные комплексы) последовательность изложения материала должна предусматривать изначально несколько вариантов, выбор которых определяется преподавателем.

Вторая проблема вытекает из первой – это проблема темпа усвоения учащимися учебного материала с помощью компьютера (проблема возможной индивидуализации обучения при классно-урочной системе) [3, С. 10-11].

В результате использования обучающих ППС происходит индивидуализация процесса обучения. Каждый ученик усваивает материал по своему плану, т.е. в соответствии со своими индивидуальными способностями восприятия. В результате такого обучения уж через 1-2 занятия они будут находиться на разных стадиях (уровнях) изучения нового материала. Это приведет к тому, что преподаватель не сможет продолжать обучение по традиционной классно-урочной системе. Основная задача такого рода обучения состоит в том, чтобы ученики находились на одной стадии перед изучением нового материала и при этом все отведенное время для работы у них было занято. По-видимому, это может быть достигнуто при сочетании различных технологий обучения, причем обучающие ППС должны содержать несколько уровней сложности. В этом случае ученик, который быстро усваивает предлагаемую ему информацию,

может просмотреть более сложные разделы данной темы, а также поработать над закреплением изучаемого материала. Слабый же ученик к этому моменту усвоит тот минимальный объем информации, который необходим для изучения последующего материала. При таком подходе к решению проблемы у преподавателя появляется возможность реализовать дифференцированное, а также разноуровневое обучение в условиях традиционного преподавания.

Третья проблема заключается в соотношении «компьютерного» и «человеческого» мышления. «Машинное» и человеческое мышление существенным образом различаются. Если компьютер «мыслит» только в двоичной системе, то мышление человека значительно многостороннее, шире и богаче [3, С. 12]. Как использовать компьютер, чтобы развить у учащихся человеческий подход к мышлению, а не привить ему некий жесткий алгоритм мыслительной деятельности?

Процесс внедрения информационной технологии в обучение учащихся достаточно сложен и требует фундаментального осмысления. Применяя компьютер в обучении, необходимо следить за тем, чтобы обучающийся не превратился в автомат, который умеет мыслить и работать только по предложенному ему кем-то (в данном случае программистом) алгоритму. Для решения этой проблемы необходимо наряду с информационными методами обучения применять и традиционные. Это связано с тем, что «...ожидания сторонников компьютерного обучения не всегда оправдываются приростом знаний у студентов по сравнению с обучающимися традиционно» [4, С. 98]. Это подтверждается данными D. Richardson [5, С. 9-10] о том, что студенты американских университетов в значительной мере предпочитают обычные лекции компьютеризированным. Используя различные технологии обучения, мы приучим учащихся к разным способам восприятия материала: чтение страниц учебника, объяснение преподавателя, получение информации с экрана монитора и др. С другой стороны, обучающие и контролирующие программы должны предоставлять пользователю возможность построения своего собственного алгоритма действий, а не навязывать ему готовый, созданный программистом. Благодаря построению собственного алгоритма действий ученик начинает систематизировать и применять имеющиеся у него знания к реальным условиям, что особенно важно для их осмысления. Как один из вариантов решения этой проблемы может быть широкое внедрение в педагогическую практику ММК, который сочетает в своей работе компьютерные и традиционные методы обучения. Кроме этого, участие наиболее подготовленных учеников в разработке компьютерных сценариев для ММК позволит исключить односторонний подход к последовательности усвоения учебного материала.

Четвертая проблема носит организационный характер и связана с неподготовленностью, а в некоторых случаях и нежеланием,

преподавательского состава применять компьютерные технологии. Пути решения этой проблемы мы видим в улучшении программ подготовки педагогов в высших и средних учебных заведениях (больше внимания уделять теоретическим и практическим навыкам использования информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе), а также в активизации такой сферы, как переподготовка учителей школ и преподавателей вузов.

Пятая проблема охватывает круг вопросов, связанных с созданием виртуальных образов. Работая с моделирующими ППС (программы создания компьютерных сценариев для ММК), пользователь может создавать различные объекты, которые по некоторым параметрам могут выходить за грани реальности, задавать такие условия протекания процессов, которые в реальном мире осуществить невозможно. К примеру, показ медленного движения электрического тока по первичной цепи катушки зажигания. Появляется опасность того, что ученики в силу своей неопытности не смогут отличить виртуальный мир от реального. Поэтому, во избежание возможного отрицательного эффекта использования информационно-коммуникационной технологии в процессе обучения, при разработке ППС, содержащих элементы моделирования, необходимо накладывать ограничения или вводить соответствующие комментарии (например «В реальных условиях ваша модель не может существовать» и.т.п.), чтобы ученик не мог «уйти» за грани реальности в результате манипулирования физическими явлениями. Виртуальные образы, наряду с опасностью создания нереальных ситуаций, могут сыграть положительную дидактическую роль. Информационно-коммуникационная технология позволить учащимся осознать модельные объекты, условия их существования, улучшая, таким образом, понимание изучаемого материала и, что особенно важно, их умственное развитие. Следует отметить, что компьютер, как педагогическое средство, используется в школе и вузе, как правило, эпизодически. Это объясняется тем, что при разработке современного курса физики не стоял вопрос о привязке к нему информационно-коммуникационной технологии. Применение компьютера, поэтому, оказывается целесообразным лишь при изучении отдельных тем, где имеется очевидная возможность вариативности. Для систематического использования информационно-коммуникационной технологии в процессе обучения необходимо переработать (модернизировать) весь тематический план дисциплины.

Анализ исследований по проблемам применения информационно-коммуникационной технологии в процессе обучения показал, что пока еще мало внимания уделено вопросам рассмотрения основных форм сочетания традиционной и информационно-коммуникационной технологий обучения. Именно поэтому можно сделать вывод, что важным методическим принципом применения

компьютерных программ является их совместимость с традиционными формами обучения. При планировании занятий необходимо находить оптимальное сочетание таких программ с другими (традиционными) средствами обучения. Наличие обратной связи с возможностью компьютерной диагностики ошибок, допускаемых учащимися в процессе работы, позволяет проводить занятия с учетом индивидуальных особенностей обучающихся. Контроль одного и того же материала может осуществляться с различной степенью глубины и полноты, в оптимальном темпе, для каждого конкретного человека. Таким образом, мы предполагаем, что информационно-коммуникационную технологию наиболее целесообразно применять для осуществления предварительного контроля знаний, где требуется быстрая и точная информация об усвоении обучающимися учебного материала.

Использованная литература:

1. Кривошеев А.О. Проблемы развития компьютерных обучающих программ. Высшее образование в России, 1994, № 3 - С. 12-20.
2. Харламов А.Б. Педагогика – Минск: Знания, 1998 – 292 с.
3. Раткеевич Е.Ю. Повышение эффективности формирования химических знаний школьников при использовании информационной технологии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук – М.: МГПУ, 1998 - 20 с.
4. Маньков О.А. Некоторые проблемы компьютеризации обучения. Высшее образование в России, 1998, № 3 - С. 97-100.
5. Daniel Richardson. Student perception and learning outcomes of computer assisted verus traditional in physiology // Advances in physiology education, 1997, V. 18 - № 1- p. 6-12.

3.18. Бастауыш сынып оқушыларын патриоттыққа тәрбиелеу – руханилықтың бастауы

Қалибек Тұрдығазыұлы Ыбыраимжанов
п.ғ.д., профессор. І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Талдықорған қ., Қазақстан)
Ғазиза Адилбековна Тулегенова
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің 6D010200- «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 3 курс докторанты (Талдықорған қ., Қазақстан)
Лев Владимирович Мардахаев
п.ғ.д., профессор. Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей)

Moral Education of Younger Students – The Beginning of Spirituality

Елбасы Н. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін атап көрсетті, ұлттық құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді. Биылғы Жастар жылында жастарға басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы абзал [1].

Қазақстан Республикасы Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасының «Қазақстан мұраты» деп аталатын бөлімінде – еліміздің тұтастығын, оның тыныштығын яғни мемлекетімізге қауіп төндіретін қандай да болмасын ішкі және сыртқы күштерден сақтау міндетінің өзі, жастарымызды отаншылдық, елжандылық, патриоттық рухта тәрбиелеуді жүктейді. Өзінің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында Елбасы қазақстандық патриотизм мен саяси ерік-жігер жаңа Қазақстанды құрудың аса маңызды факторлары екендігін атап өтеді. «Біздің бірлескен шешімдеріміз бен тындырған ісіміздің нәтижелері таңданарлықтай болды, - дейді Н.Ә. Назарбаев, - мұның бәрі де, жаңа жалпы қазақстандық патриотизмнің іргетасын қалап, біздің Отанымыздың - біздің барша көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыздың, біздің балаларымыздың тамаша келешегі бар екеніне негізді мақтаныш пен сенімдікті туындатады» [2, 3].

«Патриотизм Отанға деген сүйіспеншілік жеке адамның аман – саулығы, мемлекеттік қауіпсіздікке байланыстығын сезіну, әр адам өзінің мемлекетке тәуелді екендігін, олай болса мемлекетті нығайту жеке адамдарды күшейту екендігін мойындау», - деп жазады Б. Момышұлы [4].

Қазіргі таңда жас ұрпақ бойында патриоттық сананы қалыптастыру, ол үшін патриоттық іс - әрекет ұйымдастыру, бұл шараны іске асыру үшін оқу – тәрбие үдерісінде отансүйгіштік тәрбие беруді жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Үздіксіз білім беру жүйесінің барлық сатыларында оқушылардың отансүйгіштік сезімдерін қалыптастыруды жаңа сапалық деңгейге көтеру Отанымыз – Қазақстан Республикасының даму болашағының көзденген ұлы мақсаттарымызды іске асырудың кепілі. Осыған байланысты патриоттық тәрбие мемлекеттік, әлеуметтік орын алатын педагогикалық тұрғыдан зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе.

Патриоттыққа тәрбиелеу мәселелеріне жақын және алыс шетелдік педагог-ғалымдардың (А.П. Кабаченко, Л.В. Метелица, Г.П. Лебедев т.б.) еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

Отандық педагог-ғалымдар А. Бейсембаева, А.Ә. Түктібаева, Ө. Жұмақанов, Р.Ж. Ержанова, С. Қалиев, А.А. Қалыбекова, Қ.Ж. Қожахметова, С.Т. Иманбаева, Ш. Әміралиев т.б. еңбектерінде

оқушылардың патриоттыққа тәрбиелеуге байланысты мәселелер қамтылған.

Дегенмен, педагогикалық, психологиялық және оқу-әдістемелік әдебиеттерді, қазіргі жағдайдағы мәселен, «Мәңгілік ел», Елбасының жолдауындағы Қазақстандық патриотизмді жүзеге асыру жолдары мен патриоттық актіні өмір тәжірибесіне ендіру жолдары жайлы» арнайы зерттеулердің жүргізілмеуі мен ғылыми негізден талдаулардың болмауы бүгінгі күнде жалпы білім беретін мектептердің бастауыш сыныптарында гуманитарлық пәндерді оқытуда оқушылардың отансүйгіштік сезімдерін қалыптастыру әдістемесінің назардан тыс қалып келе жатқандығын көрсетеді. Бастауыш білім беру кезеңінде гуманитарлық пәндерді оқыту үрдісінде оқушыларды патриоттыққа тәрбиелеу одан әрі жетілдіруді талап етеді. Бұл жағдайларда бастауыш сынып оқушыларын патриоттыққа тәрбиелеудің міндетті деңгейіне қойып отырған талаптары мен қазіргі таңдағы гуманитарлық пәндерді оқыту үрдісінде басты орынға ие болуы тиіс екендігі анық. Отанды сүюге, оны қорғауға, мемлекетті нығайтуға дайындықтарын қамтамасыз ету тәжірибесі арасында сәйкессіздікке әкеліп соқтыруда.

Сондықтан бастауыш білім беру кезеңіндегі гуманитарлық пәндерді оқыту үдерісінде оқушылардың отансүйгіштік сезімдерін қалыптастырудың деңгейіне қойылатын қазіргі талаптар мен оны жүзеге асырудың ғылыми – негізделген педагогикалық шарттары және әдістемесінің жасалынбауы арасында қайшылық туындап отыр. Демек айқын көрініп отырған қарама – қайшылықты ғылыми негізде шешу біздің зерттеуіміздің проблемасы болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу – рухани құндылығымызды бойына бала кезінен қалыптастырудың бастауы болмақ. Осы ретте, біз төл тарихымызды білетін, бағалайтын, мақтан ететін, ұлы даланың даналарын ұлықтай алатын, ұлы өркениеттерін сақтай алатын, мәдениетімен сусындаған, ұлағаттарын бойына сіңірген, әдептен озбай ар тазалығын жоғары ұстайтын биязы, өнегелі қыз бен ата-бабамыздың білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғаған жерін, елін сүйетін, Отанға қорған болатын елжанды, ер жүректі ұлт тәрбиелеу – мемлекетіміздің басты бағыты.

Бұл міндетке халқымыздың ғасырлар бойғы ұрпақ өсірудегі ұлттық тәрбие дәстүрлер тәжірибесі негізінде адамгершілік қадір-қасиеттері тағылымды, рухани дүниесі бай, креативті ойлайтын, шығармашылық, іскерлік, бәсекелестікке дайын, түрлі мамандықтарды меңгере алатын, бойында азаматтық пен патриоттық сезімі қалыптасқан жеке тұлғаны тәрбиелеу арқылы жетуге болады.

Қазақ халқының ұлы педагогы Ыбырай Алтынсарин: “Өнер-білім бар жұрттар” – деген өлеңінде үлгі өнеге алуға шақырып, өз халқының болашағына сенімі мол болды. “Қазақ хрестоматиясына” енген әңгіме - новеллаларында жастарды еңбек сүйгіштікке, оқу-өнерге ұмтылуға,

Отанын, елін сүйетін, патриоттық сезімге, адамгершілікке бастап, жігерлі, кішіпейіл болуға баулиды [5].

Қазақ халқының ұлы ақыны, жазба әдебиетінің негізін салушы, ұлы ойшылы Абай Құнанбаев өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде жастарды ерлік рухта, патриотизмге баулып, ақыл- ой, елін, жерін сүйетін сезімдерін шыңдай түсетін, адамгершілік қасиеттерін тудыратын жыр жолдарын кездестіреміз.

Ұлы Абай жастарды ғылым-білімді меңгеріп халыққа адал қызмет етуге шақырады, еңбек пен өнерді, оқу мен білімді қатар насихаттайды, адамгершілік мінез- құлық, имандылық қасиеттер жөнінде ой-пікірлерімен бөліседі. “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым” деп Қазақ тағдырына деген оның бостандық сүйгіш халқының болашағына деген қамқорлықпен өз жырларын айшықтаған [6].

Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеудің басты мақсаты – қоғамға қажетті рухани-адамгершілік құндылығы жоғары, еңбексүйгіш, ғылыми дүниетанымы қалыптасқан, эстетикалық талғам сезімі мен дене күші мығым, белсенді, өмірлік позициясы айқындалған креативті жеке тұлғаны қалыптастыру болса, міндеттері:

- жалпы адамзат қоғамы жинақтаған мәдени байлықты танып білуге қатысу;
- ішкі ар бостандығын дамыту: өзіне-өзі баға беру, өзін-өзі басқара білу, өз беделін кез келген ортада және кез келген жағдайда сақтап, қорғай білу;
- жас ұрпақтың білімге, ғылымға деген ынтасын, ықыласын арттыру, ақыл-ой қабілетін, диалектикалық дүниетанымын қалыптастыру;
- жер тағдыры мен ел тағдырының, табиғат пен адам өмірінің бірлігін терең сезінетін жер, су, ауа, ғарыш әлемінің қадірін бағалай білетін, табиғатты аялап, оны қорғай алатын зияткер тұлғаны тәрбиелеу;
- жас ұрпаққа ұлттық мәдениет пен өнер негізінде жан-жақты эстетикалық тәрбие беру және оларды сұлулыққа, тазалыққа үйрету; саламатты өмір сүруге баулу;
- қазақ халқының ерлік, жауынгерлік тарихын, ұрпаққа ерліктің өшпес үлгісін қалдырған батырлардың өмір өнегесімен таныстыру, өз жерін, елін қорғай алатын елжанды, ұлттық намысы мол, жігерлі азаматтарды тәрбиелеу;
- мемлекет заңдарын білу және оған сый-құрметпен қарау, оны жүзеге асыруға дайын және ынталы болу; қоғамдық заң ережелерін бұзушылыққа төзбестік білдіру, адамгершілікке жат кеселдерге қарсы күресуді әрбір жастың күнделікті мінез-құлқына айналдыру болып табылады.

Ұрпақ бойында рухани-адамгершілік құндылқты қалыптастыруда нақыл сөздер, мақал-мәтелдер орны ерекше. «Қайда баратыныңды емес, қайдан шыққаныңды ұмытпа» деген қазақта әдемі айтылған

мақалдың түп-төркіне қарасақ, біздің ұлтымыздың ғасырларға жалғасып келе жатқан құндылығының өзі – ұрпағына ұлттық құндылықтарды сіңіруінде, игеруінде дер едім. Ес білгеннен, бір-ақ ауыз сөзбен «ұят болады» деген сөз біздегі ұлттық тәрбиенің бастауы десек артық емес. Өмірінің соңына дейін тәрбиенің бастауы, шамшырағы - осы «ұят болады» деген сөз біздің жадымызда, жүрегімізде мәңгі сақталады. Бала кезімізден, атадан, ападан, әке-шешеден, көрші-қолаңнан, т.б., өсе келе дос-жолдастарыңнан, елден «ұят болады» деген сөз біздің тәрбиеміздің темір-қазығы іспеттес болды.

Бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеу үдерісінің өзіндік ерекшелігі бар. Мектепке дейінгі жылдары бала кейбір эмоционалдық және адамгершілік тәжірибесін меңгерумен бірге, онда мінез-құлықтың белгілі бір ерекшеліктері пайда болады, жеке тұлғаның қасиеттері қалыптаса бастайды. Мектепке бару бала өміріндегі өзгерістерге байланысты, яғни оқушылардың зейіні қоршаған ортада көбінесе: туған үй, отбасы, жақын-туыстарына, ауыл, аудан, туған қала, оның өткені мен бүгінгісіне, туған өлке табиғатына бағытталып, қайсарлы мінезді қалыптасатын адамгершілік сезімдері қарқынды дамиды, жақын адамдары мен туған жеріне эмоционалдық-жағымды көзқарастан байқалатын алғашқы патриоттық сезімдері көрсетіледі.

Рухани жаңғыру бағдарламасын жүзеге асыруда бастауыш мектеп оқушылары, ең алдымен, өз ана тілін жетік меңгеріп, сабақты өзінің ақыл – ой дүниесіне, сезіміне, қиялына күшті әсер ететін көркем сөз зергерінің бояулы да сырлы, асқақ та әсем, кестелі де айшықты, мағыналы сөз бедерлерін ұстаздары меңгертсе, оқушыларға өмір құбылыстарын, табиғат көріністерін, адамдар арасындағы түрлі қарым – қатынастарды дұрыс түсініп, баланың дүниетанымын дұрыс қалыптастыруға ықпал ететіні айқын Оқушыны ана – тілінде жазылған әңгіме, өлеңдер арқылы рухани өмірмен, халқының арман - мүддесімен таныстырып, ана тіліне, сол арқылы халқына, еліне, сүйіспеншілік сезімін оятса, балада елжандылық қасиет қалыптасады.

Рухани құндылықты адам бойына сіңіру үшін ең алдымен жас ұрпақтың тәрбиесінде аса көңіл бөлген жөн. Ең бастысы, ата-бабамыз келешек ұрпаққа деп қалдырып кеткен рухани мұрасын құрметтеп кастерлеуге, отаншыл болып өсуіне, тұлғаның өз бетімен жұмыс жасауына ықпалымызды тигізгеніміз абзал. Мемлекетіміздің өркениеттілікке құлаш сермеп, адамгершілігі мол, сапалы да салауатты ұрпақ тәрбиелеуде рухани құндылықтарды қалыптастырудың алатын орны ерекше. Қазіргі оқу орындарында ұлттық құндылықты дәріптеуге айрықша мән беріледі. «Жастар – біздің болашағымыз», өз отанын сүйетін патриот, ұлттық рухы биік парасатты азамат етіп тәрбиелеу үшін олардың тәрбие үдерісінде рухани құндылықтың қажет екенін өмірдің өзі – ақ көрсетіп отыр.

Алланың адамға берген рухани куатынан ешқандай басқа жасанды күштің артық еместігін ұмытпайық. Рухани куаты дамыған

халықты әлде қандай апаттың алуы мүмкін емес. Адамның кілті біреу, ол – сананың жетілуі. Бұған жете алғандар он сегіз мың ғаламның сырынан азықтанады, гүлденеді, мәңгілік өркендеудің жолын іздейді.

«Руханият» сөзі «рухани ниет» деген сөздің қосындысы. Рухани ниетте болу, рухани іздену, рухани жұмыс істеу, рухани ләззат табу. Рух «жан дүниесі», кейде «жан» - атауының баламасы ретінде өолданылады. Құндылық - объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіреін философиялық – әлеуметтік ұғым. Рухани – адамгершілік – адамдардың күнделікті қарым – қатынасына қатысты гуманизм принциптерін бейнелейтін моральдық қасиет. Рухани – адамгершілік тәрбиесі – ол жүрек тәрбиесі. Адамгершілік тәрбиесі – мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты мінез – құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастыруға және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым – қатынасты дамытуға, жалпы адамзаттық құндылықты тиімді пайдалануға бағытталған жалпы адамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі. Құндылықтар дегеніміз – мінез – құлықтар әрекеттердің бір түрі, ол мәдениеттің белгілі бір түрінде ерекше орын алады деген ойды білдіреді.

Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық тәрбие үдерісінде рухани құндылық қасиеттерін қалыптастырудың бірден – бір жолы жүргізілтін тәрбилік іс-шаралар.

Қазіргі таңда тәлімгер ұстаз оқушылармен тәрбие ұйымдастырушысы болып табылады, оған негізінен, мынадай үш түрлі міндет жүктеледі:

- тәрбие жұмысын үйлестіріп отыру;
- тәрбие жұмыстарын ұйымдастыруға бағыт беру;
- отбасының байланысын жасу.

Халқымыздың туындылары – тұнып тұрған білім мен тәрбие көзі. Сондықтан оны халық даналығы деп бекер айтпаған. Ұзақ жылдар бойы өз ұрпағын тәрбиелеуде осы қазнасын жинастырып, ұрпақтан – ұрпаққа мұра ретінде қалдырып отырған. Бүгінгі күні халық даналығын сабақта пайдалану оқытушының шеберлігін талап етеді. Халық даналығын жүйелі түрде сабаққа еңгізу, оқушыларда жүйелі білім қалыптастыруға тәрбиелейді. Әдептілік, имандылық, инабаттылық, мейірімділік, қайырымдылық құндылықтары қалыптасқа, халқымыздың асыл қасиеін жас ұрпақтың бойына ұялату қажет. Ол үшін колледж оқытушылар қауымы ғасырдар бойы қалыптасқан салт дәстүр мен әдет ғұрыптарды жан-жақты терең меңгерген, бойларына ізгілік қасиеттерін терең сіңірген, рухани таза болуы шарт.

Осы уақытқа дейін педагогика ғылымы дәстүрлі педагогикамен шектеліп келсе, енді ұлттық құндылықтарды қамту қажеттілігі туындап отыр. Қазақ халқы үшін жасаған қызметін, ұстанған принципін, өз ұлтының ұлттық құндылығын жоғалтпауға, насихаттауға, қорғауға ат салысқанын қоғам қайраткерлері Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов және т.б. қағидаларын ұстаным етіп алып отыр. Осы тұлғалар сияқты ұлттық

тәрбиені бойына сіңірген, рухани құндылықты жадынан ешқашан шығармаған азаматтарды дәріптеу біздің міндетіміз.

Адамзат баласының қол жеткізген ұлы игіліктерінің бірі – білім қазынасы, сондықтан ұлттық құндылықты қалыптастыру отбасымен бірге мектеп қабырғасында оқу-тәрбие үдерісінде қалыптастыру қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсатын жүзеге асырып, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруда маңызды орынға ие. Рухани жаңғыру арқылы әлем мойындар табысты бәсекеге қабілетті, жаңашыл білімді ел болып, жарқын болашаққа деген сенім мен үмітті үндестіре отырып, баршамыз бірлік туы астында бақытқа бірге кенелу әр тұлғаның құзырлығында болмақ.

Қорыта келгенде, халықтың тыныс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері, бақыт жолындағы күресі, адамдардың өзара қарым-қатынастары мен мінез-құлықтары, қазақ халқының ең жақсы қасиеттері – еңбек сүйгіштігі, өз халқына, еліне, туып-өскен жері мен табиғатқа т.б. сүйіспеншілігі бейнеленген. Өзара қатынастағы рухани-адамгершілік құндылығы, үлкенге құрметпен қарау, адамгершілік қамқорлық, мейірбандыққа үндеу күнделікті әдетке айналған қасиет болғаны абзал.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 2017. 12 сәуір.
2. Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. **–** Астана, 2007. – 22 б.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. – Алматы: Білім, 1997. – 256 б.
4. Момышұлы Б. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы, 1996. – 47 б.
5. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1995. – 259 б.
6. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 355 б.

3.19. Бастауыш сынып оқушыларының тарихи түсініктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: шет ел тәжірибесінен

Гульфайроз Кенжегалиевна Бозахаева
академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ «Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасының докторанты.
Атырау инженерлік-гуманитарлық институты аға оқытушысы
(Атырау, Қазақстан)

Тарихи түсініктер қалыптастыру мәселесінің теориялық негізі В.Н. Ашурков, Т.А. Бабакова, А.С. Барков, В. Хамзин, А.А. Вагин, Т.Е. Вендрова, И. Верба, В.Е. Глуздовский, Дариян А.В., В.П. Есипов, Н.В. Ефременков, Б.А. Заруцкий, Е.А. Звягинцев, П.В. Иванов, Д.В. Кацюба, Г.Н. Матюшин, Г.П. Пирожков, Т.О. Размустова, А.Е. Ставровский, К.Ф. Строев, В.Е. Туманов, Т.В. Хорхорди, С.О. Шмидт және т. б. ғалымның еңбектерінде қаланған.

Тарихи түсініктердің психологиялық аспектілеріне В.Г. Ананьев, П.П. Блонский, А.С. Выгодский, Е.И. Игнатьев, В.С. Кузин, Н.А. Менчинская, П.А. Рудин, Б.М. Теплов және т. б. зерттеуші назар аударған. Тарихи деректерді оқу әрекетін қалыптастырудың бастапқы кезеңінде қолданудың түрліше психологиялық аспектілері, білім беруді жоспарлау әрі әзірлеумен байланысты жеке әрі топтық жұмысты ұйымдастырудың түрлі қыры осы бағытта талданған болатын [1].

Бастауыш сыныпта тарихи деректерді беру дүниетанымдық әрі жалпы білім берушілік сипатта болғаны абзал. Сондықтан таптауырын болған тарихи дерекке қатысты көзқарастың мазмұнын да, оқыту әдіснамасын да өзгерту керектігі жайлы ғалымдардың пікірі өзекті саналып отыр.

Америка Құрама Штаттары. Американдық мектептерде тарихты оқыту, әрине, американдық қоғамның мақсаттарына қызмет етуге арналған. Дегенмен, Құрама Штаттардағы кез-келген басқа тақырып сияқты, оқыту тарихы ретінде әртүрлі мектеп арасында (шартты түрде – дамыған әрі дамымаған) маңызды айырмашылық бар. Дамымаған мектептерде тарихты оқыту дамыған мектептерге қарағанда әлдеқайда еркін. Бұл табиғи нәрсе, себебі елде өмір сүре алмайтын және өз елінің тарихын елестете алмайтын балалардан көптеген фактінің ауырлығын және есте сақтауын талап ету қиынға соғады.

Бірнеше жыл бұрын АҚШ-та «Америка тарихын оқыту» бағдарламасы басталды, оның мақсаты – федералдық қорлар оқу тарихының сапасын жақсартуға және балаларға «американдық тарихтың тамаша идеяларын бағалауына» көмектесу.

Әдетте, тарихқа аптасына 5 академиялық сағат (яғни, күніне 1 сабақ) бөлінеді, бірақ сағаттардың саны мектептің оқу жоспарына және мемлекеттік әлеуметтік тапсырысқа байланысты өзгеруі мүмкін. Жоғары мектепте күнделікті негізде оқытылады.

Оқу әдістеріне келетін болсақ, ең алдымен американдық мектептердегі мұғалімдердің біліктілігіне назар аудару керек. АҚШ-та мұғалімдер үшін стандарттар туралы шешімдер жергілікті немесе мемлекеттік деңгейде қабылданады, яғни көптеген стандарт бар. Федералдық бюджеттен ақша алу үшін мемлекет мұғалімдердің құзыреттілігін дәлелдеуі керек. Әрбір мемлекеттің «құзыретті болу» деген тұжырымы және анықтау керектігі туралы тұжырымдамасы бар. Бұл - мектеп оқушыларының тарихқа деген қызықпаушылық себептерін

айқындаудың дәлелі, мұғалім тарихты бастауыш сынып оқушыларына қалай ұсыну керектігін білуі қажет.

Басқа мектептің пәндерінен айырмашылығы, АҚШ-та тарихты оқыту мектептің оқулықтарына негізделген. «Тарихи мәліметтерді жариялау маңызды жұмыс болып саналады, бұл салада бәсекелестік өте жақсы, мектепке келген сәттен бастап тарих оқулықтары түрлі тексерістен өтеді» [2].

Құрама Штаттардағы тарих оқулықтары бастауыш сынып оқушыларының елін, жерін сүю, патриотизм мен азаматтылық сүйіспеншілігі мен мақтанышын қалыптастыруға бағытталған. Бастауыш сынып оқушыларына тарихи білімді беруде туындайтын негізгі сұрақ: Тарихи білімнің мақсаты қандай болуы керек: елге деген сүйіспеншілікті арттыру ма немесе баланы сын тұрғысынан ойлауды дамыту керек пе? Қазіргі заманауи оқулықтарда Америка Құрама Штаттарының тарихында көптеген күрделі, қайшы сәттер орын алғанын ғалымдары мойындап отыр.

Американдық қоғамды біріктіру әрі нығайту мақсатында заманауи оқулықтарда міндетті түрде мына мәселелер күн тәртібінен шықпауы тиіс, мысалы, Калифорния штатындағы мектептерде бағдарлама ұлт пен әйел, мексикандықтар, кәсіпкерлер, Шығыс Азия өкілдері, ақ нәсіл, үндістер және жұмысшылардың елдің қалыптасуы мен орнығуындағы рөлі мен орны турасында міндетті түрде тоқталу талап етіледі [3].

Мектеп оқулықтарының атаулары айрықша болатынын да атап өту керек. «Азаттық жолында», «Американдық Ұлттың өркені» секілді ұранды атаулардың берілуі ел тарихына немқұрайлы қарамаудың бірден бір көрінісі деп санаймыз. Қарабайыр, күнделікті, салқын қанды атаулардың берілмеуі қатаң бақылауға алынады.

Оқыту әдістеріне тоқталатын болсақ, оқушылардан негізгі талап етілетіні - нақты факті, дерек, атаулардың шығу тегі, тарихын білу. Оның себеп, салдарына тереңінен бойлау деген жоқ, берілген ақпаратты жаттап айтып береді де, екінші күні ұмытады. Өткенді тереңінен бойлай отырып зерттеу, зерделеу дегенге бармайды. Өткенге қатысты жеке көзқарасты қалыптастыру деген жоқ. Тарихи деректер, тарихи тұлғалар туралы мәлімет жинау қызықты екеніне қарамастан, американдық оқушылар үшін тарих ең қызықсыз пән саналады. Себебі американдықтар бүгінгі күнмен өмір сүреді. Ал техникалық жабдықталулары жағынан көш ілгері: әр сабақта мультимедиялық жабдықтар, карталар, фотосуреттер, интернет қоры, бейнематериал, арнайы білім беру бағдарламалары және т.б. тарихты зерделеуде белсенді қолданылады, өз кезегінде американдық мектепте қосымша білім берудің жақсы жолға қойылғанының көрсеткіші.

Әлеуметтік пәндердің қосымша саласы ретінде оқушылар «әлеуметтік мәселелер», «коммунизм», «Құрама Штаттардағы шағын топтар тарихы» және т.б. сияқты курстарды таңдауы мүмкіндігіне ие болды.

Калифорния штатында біржыныстық (gay history) және мүгедектер тарихын оқытуды бастайтын заң жобасы қабылданғалы отыр, оқытумен қатар мектептерде бір жыныстық жоққа шығаратын материалдарды қолдануға тыйым салынады, заңға қол қойылса, ол күшіне енеді. Қалай болғанның өзінде, Америка құрама штаттары мектептерінде, американдық қоғамда, төзімділік пен толеранттылық тұрғысынан тәрбиелеуге көңіл бөлінеді, себебі көпұлтты халық тұрады.

Американдық мектептердегі тарих және басқа әлеуметтік пәндер бойынша емтихандар көп жағдайда жазбаша түрде беріледі. Емтиханда алынған баға жылына пән бойынша бір жалпы баға алу үшін пайдаланылады.

АҚШ-та заманауи қазақстандық ҰБТ ұқсас емтихан бар, бірақ оларда «тарихи» компоненттер жоқ (SAT және ACT). «Алайда, жеделдетілген/жетілдірілген (advanced) бағдарламаны оқитын «университеттік» емтиханды (AP жүйесі) кем дегенде 4 балл (5 баллдық шкала) өтуі керек, себебі ол ұпайлары таңдаған университетінде есептелетін болады. Оқу жылының соңында әдеттегі мектеп емтиханын тапсырады, егер университетте тақырыпты босатқысы келсе, олар сондай-ақ AP емтиханын тапсырады ».

Осылайша, Құрама Штаттарда мектептерді оқытудың (соның ішінде тарихты оқытудың), ең алдымен қоғам дамуының тарихи және саяси жағдайларының арқасында өзіндік оқыту жүйесі жасалды. Американдықтар өздері осындай жүйені үлгілі деп санайды.

Бастауыш сыныпта тарихты мектептерде оқыту жеткілікті мөлшерде жүргізіледі. Оқыту қоғамның алдына қойған мақсаттарына толықтай жауап береді. Оқытудың нәтижелері мектеп деңгейі, мұғалім біліктілігі, оқыту әдістері және оқушылардың тақырыпты қабылдау дайындығына тікелей байланысты.

Ұлыбритания. Мектептегі, біздің жағдайда бастауыш сыныптарда, тарихты оқытудың қазіргі заманғы британдық жүйесі XX ғасыр бойы қалыптасты, ал 1988 жылы оны қалыптастыруда маңызды рөл атқарды десек болады. Білім беруді реформалау туралы заң немесе Білім беру реформасы туралы заң (1988 ж.) барлық деңгейдегі білім беру сапасын жақсарту, білім беру стандартын көтеру, білім беруді таңдау еркіндігін кеңейту және халықтық дауыс беру негізінде қабылданды.

Сонымен қатар, 1972 жылы мектептің жоғары сынып оқушылары үшін «әйел», «қара нәсіл» және «жергілікті» тарих жаңа тақырыптары енгізілді және «ұлы дәстүрден» түбегейлі ауытқу басталды десек болады. Осылайша, тарих таптауырыннан және ұлттық қайшылықтан бөлек қарастырыла бастады. Ұлыбританиядағы қазіргі заманғы тарихи білім беру толерантты және объективтік десек болады [4].

Британдық мектеп тарихының білім беру мақсаттарына қатысты британдық теоретиктер мен практиктер ортақ тұжырымдаманы әзірлеген кезде, олардың мақсаты олардың мінез-құлқына өзін-өзі бейімдеуге дайын адамның азаматтық ұстанымын қалыптастыру екенін

атап өтеміз. Сондықтан тарихшылар: «*Оқушыларға өткенді бүгінгі және келешекке деген әсерінің сөзсіздігін ғана емес, сондай-ақ адам қарым-қатынасының шексіз күрделілігін және қақтығыстағы мүдделердің теңгерімін сақтаудың қиындықтарын қамтамасыз ету керек*», - деп жазды. Олар сондай-ақ саяси мәселені жеке немесе сыныптық мүддеге қарағанда емес, жалпыға ортақ мүдделерді ескере отырып дайындауға және тиісті міндеттердің жоқтығына және өзін-өзі басқарудың негізін еркін талқылауға құқығы жоқ екеніне сендіруге және аргумент күшімен басқарудың жалғыз баламасы болып табылады. Әдіскерлер тарих сабағы «*азаматтық сана рухын, қоғамға тиесілі және оның жасаған жауапкершілігін қалыптастыру керек*» деп санаған болатын [5].

Жаңа оқу жүйесі енгізілгеннен кейін бірден дерлік нәтижесін берді. 1990- жылдардың ортасынан бастап жоғары оқу орындарының тарихи мамандықтарына 80 орынға 1200 өтінім түскен болатын. Мектептің жаңа түлектері бірінші курс студенттері тарихи білімдерімен таң қалдырды, студенттер тарихи білім мен дағдыларын мектеп қабырғасынан меңгергенін білдірді.

Қазіргі заманғы мектепте Ұлыбритания тарихын оқытуда соңғы онжылдықтағы «ресми тарихнама» ғана емес, сонымен қатар өткен тарихтың «шынайы» бейнесі бар деген тұжырымдама берілген. Оқушыларға «шынайы» тарих жоқ, әрбір ұрпақ өзгерген сайын өз тарихын жазады, әр адамның өзіне қатысты тарихы бар деген негізде білім беріледі. 1994 жылы орта мектеп оқушыларына арналған «Тарихты қайта бағалау» атты оқулықта бейтарап немесе қызықсыз ұстанымы бар тұжырым жоқ, жазылған тарих бұл жай ғана жеке тұлға, топ және мекемелердің интеллектуалдық мүдделерін білдіру деген пікірді басшылыққа алған.

Британдық мектептегі сыныпта, біздің жағдайда бастауыш сыныпта, білім беру мен жұмыс істеудің негізгі көзі оқулық емес, құжат немесе басқа тарихи дерек, ол көбінесе графикалық (картиналар, бейнелер, суреттер және т.б.) болуы мүмкін.

Ұлыбританиядағы мектепте тарихты зерттеу саясат және соғысқа (мысалы, қазақ елі мектебінде тарихты зерттеген кездегідей) назар аудармайды, әртүрлі кезеңдегі британдықтардың күнделікті өмірін, тұрмысын, тіршілігін зерттеуге үлкен уақыт бөлінеді. Оқулықтар мен кітаптар тек көмекші материал ретінде ғана қызмет етеді (әр сыныпқа арналған кітаптар саны мол, мұғалім таңдауына зор мүмкіндік болады).

Сабақтар, әсіресе біздің нысанға айналған төменгі сыныптарда, көбінесе әңгімелесу түрінде өткізіледі, олардың барысында бастауыш сынып оқушылары «ежелгі адамдар қалай өмір сүрді» деген сұраққа жауап іздейді.

Бастауыш сынып оқушыларын тікелей өздеріне байланысты тарихты зерделеу қызықтырады, яғни балалар - ауылы, қаласы, көшесі

немесе тіпті отбасының тарихи тамырын зерттеуге бағытталған жұмысты орындауға тырысады.

«Материалды жүйелі түрде ұсынған елдердің хронологиялық тәртібі секілді, Ұлыбританияда, батыс елдерінде сияқты, тарих «тақырып-тақырыппен» ұсынылады. Кейбір тақырып ауқымды әрі күрделі болуы мүмкін. Кей тақырып әртүрлі көзқараста бірнеше әдіспен зерттелуі мүмкін.

«Ұлттық оқу бағдарламасы» (National Curriculum) бағдарламасы тарих бойынша негізгі бөлімдерді анықтайды, оқушылар бірнеше модульді өтулері керек: бұл бөлімдер әлемдік тарихты, яғни Ұлыбританиядан басқа барлық елдің тарихын (әлемдік зерттеу), сондай-ақ 1900 жылға дейінгі және кейінгі тарихы зерттеуге арналады. Әлемдік тарих бөлімінің модульдерінен мұғалім, мысалы, Ежелгі Рим, Француз революциясы немесе Американдағы қара нәсілдері (Black peoples of the Americas) модулын таңдай алады. Ұлыбритания оқушыларының қызығушылығын оятатын тақырыптардың ішінен 1800 Батыс Америка және Германиядағы нацизм алғашқы орынды алады. Модульге әдетте берілген тақырып бойынша бірнеше сабақ кіреді де, бүкіл семестр бойы жалғасуы мүмкін. Бұл тақырыптар арасындағы байланысты анықтауға және тарихты біртұтас нысана, елі мен халқынан бөлмей бір-бірімен сабақтас оқиға ретінде қабылдау мүмкіндігін береді.

Бастауыш сынып оқушылары қазіргі заманғы Еуропаға ортақ жалпы құндылықтар мен идеяларды меңгереді. Бұл адамзаттың білімі мен шығармашылық қабілеті, тәртіп пен заңды құрметтеу, адам құқы мен еркіндігін сақтау, демократия мен прогреске деген талпыныстыдәріптеуге негізделген. Тарихи процесс әмбебап саналады, сондықтан жер шарында өмір сүретін әрбір ұлттың тарихы бірдей маңызды. Ер мен әйел, әртүрлі нәсіл, ұлттың әлеуметтік рөлі туралы таптауырынды жеңу арқылы құндылықты мақұлдау Ұлыбританиядағы мектеп тарихының басты міндеті болмақ.

Англияның ел-елге бөлінуіндегі заманауи қиындықты ескере отырып қазіргі британдық мектепте Англия тарихы ғана емес, сондай-ақ Біріккен Корольдіктің басқа да бөліктері зерттеліп жатыр, сондықтан «британдық» деген түсінік «ағылшындық» орнына келуі заңды құбылыс.

Британдық мұғалімдердің пікірінше, ел тарихындағы «даулы мәселелер» объективтік және әділ түрде ұсынылуы керек, бұл өз кезегінде қарама-қарсылық көзқарас тудырады. Алайда, оқулықтарда таптауырын толған немесе Ұлыбритания үшін «қолайсыздық» тудыруына байланысты шектелген тақырыптар да бар.

Мұғалім лекцияда айтқан нәрселерді қарапайым қайталау үшін жасалмайды, бірақ оқушы жобасын дамыту үшін, идеясын дамыту үшін және ең бастысы, тақырып бойынша мағыналы, жан-жақты және ақылға қонымды жауап беру үшін ресурс (Интернет, кітапхана) пайдаланады.

Тарих сабақтары мұғалімнің пікірімен сәйкес келмесе де, пікіріңізді қабылдайды. Тек оны қорғауға және дәлелдеуге тура келеді.

Жалпы алғанда, дайындық мектебінде 4-5 жас аралығындағы ағылшын баласы даму бағдарламасы арқылы, мысалы, ежелгі грек вазасын модельдеу арқылы, ежелгі римдік жауынгерді «ойнап» немесе ортағасырлық витраж терезелерді салып, тарихқа шоми, ене алады. Ағылшын мектептерінің көпшілігінде тарих пәні жеке пән ретінде 11-14 жастан оқытыла бастайды, аптасына 1,5 сағат уақыт бөлінеді.

Германия Федеративтік Республикасы. Германиядағы білім беру құрылымына негізделе отырып, бастауыш мектептің бір бөлігі ретінде бастапқы «пропедевтикалық» тарихи ақпараттар беріледі (1-4(6 сыныпта)), содан кейін оқу бағдарламасында оқуға арналған бөлек және міндетті пән ретінде 5-6 сыныптан бастап пайда болады. Әртүрлі неміс елінде жалпы алғанда білім берудің әртүрлі тәсілі, біздің жағдайда тарихты бастауыш сыныпта оқыту жүргізіледі.

Тарихи білім беру мемлекет азаматтық ұстанымымен патриотизм рухында тәрбиеленетін қоғам мүшелеріне қызығушылық танытатындай маңызды рөл атқарады. Тарихтың академиялық пән ретінде қосқан үлесі мен маңызы бағдарламамен анықталады. Германияда қоғамның әртүрлі міндетіне жауап беретін мектептің әртүрі бар және, тиісінше, әртүрлі мектептегі тарихты зерттеуге арналған уақыт та түрліше. Әрбір оқу жылының тарихын зерттеуге 52 сағат беріледі.

Тарихты түсінудің күрделі екеніне қарамастан, оның негізін қалаған негізгі идея өте қарапайым, бірақ сонымен бірге методологиялық тұрғыдан қарабайыр емес: жас оқушыларға қол жетімді нысанда қолжазбалық немесе әңгімелейтін тарихқа ұсынылған әңгіме сонымен бірге бастапқы филогенетикалық адамзат тарихындағы «балалық шақ» дәуірінің жалпы дәуірге сәйкестігі, ең алдымен өткен туралы айту өнері дұрыс деп саналды, бірақ әрқашан терең әлеуметтік мәні бар. Мақаламызда шет елдегі тарихты оқыту тәжірибесіне шолу жасап өттік. Жүйелі, күрделі зерделеу алдағы уақыттағы зерттеулердің еншісінде болмақ.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

[1] Тұрлығұлов Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқыту териясы мен әдістемесі, Алматы: 2003 ж.

[2, 3, 4, 5] Интернет материалдары.

[6] Шолпанқұлова Г. Педагогика ғылымында пәнаралық байланыс дамуының теориялық негізі // Ұлт тағылымы, 2005 ж. № 3.

[7] Методика формирования понятий в школьном курсе истории. Жұмыстың samzan.ru сайтына жүктелген мерзімі: 2016-06-20.

[8] Методика преподавания истории в средней школе: учеб. пособие / С.А. Ежова, И.М. Лебедева, А.В. Дружкова – М: Просвещение, 1986. – 272 с.

[9] Вяземский, Е.Е. Стрелова, О.Ю. Методические рекомендации учителю истории: основы профессионального мастерства / Е.Е. Вяземский, О.Ю. Стрелова – М.: ВЛАДОС, 2000. – 160 с.

[10] Вяземский, Е.Е., Стрелова, О.Ю. Теория и методика преподавания истории / Е. Е. Вяземский, О.Ю. Стрелова – М.: ВЛАДОС, 2003. – 384 с.

[11] Бархинцева, Н.Е. Формирование понятий в процессе обучения / Н.Е. Бархинцева [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://festival.1september.ru/articles/410040.

[12] Волкова, Т.И. Методика работы с историческими и обществоведческими понятиями / Т.И. Волкова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://edu.znate.ru/docs/653/index-20421-1.html.

3.20. Об организации работы с родителями дошкольников по программе «Біргеміз»

Вера Константиновна Омарова
кандидат педагогических наук, доцент, профессор кафедры педагогики, Павлодарский государственный педагогический университет (г. Павлодар, Казахстан)
Татьяна Викторовна Шмидт
заведующая Центра развития ясли-сад №1 «Ромашка» (г. Экибастуз, Казахстан)

Современные условия деятельности дошкольных организаций выдвигают взаимодействие с семьей на одно из ведущих мест. По мнению специалистов, общение педагогов и родителей должно базироваться на принципах открытости, взаимопонимания и доверия. Родители являются основными социальными заказчиками детского сада, поэтому взаимодействие педагогов с ними просто невозможно без учета интересов и запросов семьи. Именно по этой причине многие дошкольные учреждения сегодня ориентируются на поиск таких форм и методов работы, которые позволяют учесть актуальные потребности родителей, способствуют формированию активной родительской позиции.

Одной из задач дошкольных организаций, как подчеркивается в Типовых правилах деятельности организаций образования соответствующих типов, является «оказание консультативной и методической помощи родителям по вопросам воспитания, обучения, развития детей и охраны здоровья» [1].

Инструктивно-методическое письмо «Об организации воспитательно-образовательного процесса в дошкольных организациях Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году» республиканского центра «Дошкольное детство» предусматривает

работа с социумом. В том числе взаимодействие с родителями, консультационный пункт для родителей, а также совместные мероприятия [2].

Сегодня, когда родители зачастую испытывают трудности в общении с собственным ребенком, нельзя ограничиваться только пропагандой педагогических знаний, в которой родители лишь пассивные участники. Инициирование педагогами взаимодействия с семьей только по финансово-хозяйственным вопросам тормозит развитие разносторонних, конструктивных отношений, полезных всем участникам образовательного процесса. Недооценка ресурсов семьи, неумение ими грамотно «распорядиться» сдерживает переход как общественного, так и семейного воспитания из одного качественного состояния в другое.

Стремление педагогов дошкольного учреждения к изменению формы общения педагогов и родителей, несомненно, является положительной тенденцией. Эффективно организованное сотрудничество может дать импульс построению взаимодействия с семьей на качественно новой основе, предполагающей не просто совместное участие в воспитании ребенка, но осознание общих целей, доверительное отношение и стремление к взаимопониманию.

Для осуществления перехода взаимодействия с родителями на новый уровень с учетом современных требований КГКП Центром развития я\с №1 «Ромашка» г Экибастуза была разработана программа «Біргіміз», которая предусматривает совместные усилия педагогов, родителей и детей.

Цель программы: поиск и внедрение наиболее эффективных форм сотрудничества с родителями воспитанников. Задачи: установление партнерских отношений с семьей каждого воспитанника, объединение усилий для развития и воспитания детей; создание атмосферы общности интересов, эмоциональной взаимо-поддержки и взаимопроникновения в проблемы друг друга; развитие воспитательных умений родителей и поддержка их уверенности в собственных педагогических возможностях.

Взаимодействие с родителями основывалось на следующих принципах:

1. Преемственность согласованных действий.
2. Гуманный подход к выстраиванию взаимоотношений семьи и детского сада.
3. Открытость по отношению к семье воспитанника.
4. Индивидуальный подход, учет социального положения, традиций, интеллектуального и культурного опыта родителей.
5. Выбор эффективных форм взаимодействия детского сада и семьи.
6. Доброжелательный стиль общения педагогов с родителями.
7. Сотрудничество.

8. Динамичность, реагирование на изменения социального состава родителей, образовательные потребности и воспитательные запросы.

9. Постоянная обратная связь.

Планирование работы с родителями охватывает все возрастные группы, включено в раздел годового плана учреждения и является обязательным для всех педагогов.

Всю работу по вовлечению родителей к деятельности дошкольного учреждения можно разделить на четыре этапа:

I. Педагогический мониторинг (выявление потребностей родителей в области воспитания и образования собственного ребенка).

II. Педагогическая поддержка родителей (формирование у родителей знаний о воспитании и развитии детей, развитие практических навыков).

III. Педагогическое образование (педагогическое просвещение родителей, вовлечение их в жизнедеятельность группы).

IV. Партнерство педагогов и родителей в деятельности детского сада.

Таблица 1 – Направления и формы взаимодействия с родителями

Направления	**Задачи**	**Формы работы**
Педагогический мониторинг	Изучение своеобразие семей, их потребностей, запросов, проблем воспитания. Изучение удовлетворенности родителей работой детского сада.	Социологические срезы, изучение медицинских карт. «Лестница доверия». Беседы с родителями. Посещения на дому. Наблюдение за детьми. Анкетирование, опрос. «Почтовый ящик».
Педагогическая поддержка родителей	Создание атмосферы общности интересов, взаимоподдержки в решении проблем воспитания детей. Организация совместной деятельности, направленной на развитие у родителей умений воспитания дошкольников, проявление уверенности в успешности воспитательной деятельности.	Наглядно-текстовая информация: памятки, стенды, папки-передвижки в родительских уголках. Выставки литературы, игр, совместного творчества. Ежедневные беседы. Информационный стенд «Что интересного у нас произошло». Консультации. Выпуск газет, буклетов. Библиотека художественной литературы, игр. Общие родительские собрания. Работа консультационного пункта.

Направления	Задачи	Формы работы
		День открытых дверей, вечера вопросов и ответов.
Педагогическое образование родителей	Формирование у родителей знаний о воспитании и развитии детей, практических навыков. Индивидуальная адресная помощь в воспитании детей.	*Тренинги и семинары.* *Практические занятия.* *Родительские собрания.* *Информация на сайте детского сада.* *Информационные уголки в группах и фойе детского сада*
Педагогическое партнёрство	Обмен информацией о развитии ребенка, его особенностях. Объединение усилий для развития и воспитания детей, приобщение родителей к педагогическому процессу. Создание условий для творческой самореализации родителей и детей.	«Встречи с интересными людьми» - знакомство с профессиями, увлечениями. Создание альбомов «Моя семья». Акция «Зеленый наряд к лицу нашему детскому саду! Создание предметно-развивающей среды в группах, на территории детского сада. Совместные проекты. Совместное проведение мероприятий.

На первом этапе эффективным средством работы с родителями явилась «Лестница доверия», каждая из ступенек которой – своеобразный этап сближения с семьёй. Также педагогам помогут беседы с родителями, посещения на дому, наблюдение за детьми, анкетирование, опрос, «Почтовый ящик».

С помощью анкетирования мы выявляем потребности родителей, их умения общаться с детьми, интересы в области воспитания и образования детей. При помощи *анкеты «Давайте познакомимся»* мы ближе узнаем своих воспитанников, интересы семей, условия проживания, место работы родителей, любимые игры и занятия детей.

Посещение семьи ребенка много дает для ее изучения, установления контакта с ребенком, его родителями, выяснения условий воспитания, если не превращается в формальное мероприятие. Педагогу необходимо заранее согласовать с родителями удобное для них время посещения, а также определить цель своего визита. Прийти к ребенку домой — это прийти в гости. Значит, надо быть в хорошем настроении, приветливым, доброжелательным. Следует забыть о жалобах, замечаниях, не допускать критики в адрес родителей, их семейного хозяйства, уклада жизни, советы (единичные!) давать тактично, ненавязчиво. Поведение и настроение ребенка (радостный, раскованный, притихший, смущенный, приветливый) также помогут понять психологический климат семьи.

День открытых дверей, являясь достаточно распространенной формой работы, дает возможность познакомить родителей с детским садом, его традициями, правилами, особенностями воспитательно-образовательной работы, заинтересовать ею и привлечь к участию. Но, учитывая сложившуюся тенденцию занятости родителей, для знакомства родителей со структурой и спецификой проведения занятий, условиями пребывания детей в Центре мы проводим «Неделю инновационных технологий» для родителей», а не один день. В результате этого увеличилось количество родителей, посетивших мероприятия, проводимые в течение этой недели.

Эта форма работы нравится родителям, так как позволяет увидеть реальные достижения каждого ребенка, научиться самим некоторым приемам и методам работы с детьми. .

Для *педагогической поддержки и образования родителей* – ***второй этап*** – используются коллективные и индивидуальные формы взаимодействия: вечера вопросов и ответов, деловые игры, родительские собрания (общие и групповые), устные журналы, встречи с интересными людьми, родительский клуб «Семейное кафе», библиотечка, беседы, выполнение индивидуальных поручений, переписка, наглядная агитация и др.

Необходимо помочь родителям ориентироваться в литературе по семейному чтению, увлечь обсуждаемой на встрече темой, расположить их к анализу распространенных стереотипов в воспитании, вызвать ассоциации с собственным опытом.

Важно заинтересовать родителей, вызвать их на откровенный разговор, разбудить желание поделиться с педагогом своими мыслями, сомнениями. Если воспитатель смог затронуть сознание и чувства родителей, то их можно считать союзниками, они уже никогда не останутся равнодушными созерцателями происходящего. Все это поможет лучше понять ребенка, найти оптимальные способы решения проблем воспитания конкретной личности в детском саду и дома.

Консультации. Обычно составляется система консультаций, которые проводятся индивидуально или для подгруппы родителей. На групповые консультации можно приглашать родителей разных групп, имеющих одинаковые проблемы или, наоборот, успехи в воспитании (капризные дети; дети с ярко выраженными способностями к рисованию, музыке). Целью консультации является усвоение родителями определенных знаний, умений; помощь им в разрешении проблемных вопросов. Формы проведения консультаций различны (квалифицированное сообщение специалиста с последующим обсуждением; обсуждение статьи, заранее прочитанной всеми приглашенными на консультацию; практическое занятие, например, на тему «Как учить с детьми стихотворение». Важным условием планирования консультаций является выявление интересующих родителей тем.

Родители, особенно молодые, нуждаются в приобретении практических навыков воспитания детей. Их целесообразно приглашать на *семинары-практикумы.* Эта форма работы дает возможность рассказать о способах и приемах обучения и показать им: как читать книгу, рассматривать иллюстрации, беседовать о прочитанном, как готовить руку ребенка к письму, как упражнять артикуляционный аппарат и др.

Родительские собрания – это тёплые дружеские встречи в форме: «Педагогическая лаборатория», «Аукцион», «Семинар – тренинг», «Душевный разговор», «Мастер – класс», «Ток – шоу».

На родительских собраниях нетрадиционной формы используются следующие *методы* активизации родителей: «Мозговой штурм», «Реверсионная мозговая атака или Разнос», «Список прилагательных и определений», «Ассоциации», «Коллективная запись», «Запись на листах», «Эвристические вопросы», «Мини-эксперимент».

О теме, дате и времени проведения собрания родители уведомляются заранее, получают письма-приглашения, написанные воспитателем и оформленные собственным ребенком. После собрания родители имеют возможность поговорить с воспитателем о своем ребенке индивидуально.

Каждая наша встреча с родителями дает повод к раздумью, вызывает желание анализировать, рассуждать. Перед собранием педагог при помощи опроса определяет интересующую родителей тему. Даёт задания родителям (подготовить выступление, обеспечить явку родителей и т. д.).

Родительские конференции. Основная цель конференции – обмен опытом семейного воспитания. Родители заранее готовят сообщение, педагог при необходимости оказывает помощь в выборе темы, оформлении выступления. На конференции может выступить специалист. Его выступление дается «для затравки», чтобы вызвать обсуждение, а если получится, то и дискуссию. Важно определить актуальную тему конференции («Забота о здоровье детей», «Роль семьи в воспитании ребенка», «Секреты семейного воспитания» и др.). К конференции готовятся выставка детских работ, педагогической литературы, материалов, отражающих работу дошкольной организации, и т.п. Завершить конференцию можно совместным концертом детей, сотрудников детского сада, членов семей.

Учитывая занятость родителей, используется и такая форма общения с семьей, как *«Говорящие блокноты»*. Любой член семьи имеет возможность в короткой записке высказать сомнения по поводу методов воспитания своего ребенка, обратиться за помощью к конкретному специалисту и т.п.

Сотрудничество психолога, *воспитателей и семьи* помогает не только выявить проблему, ставшую причиной сложных

взаимоотношений родителей с ребенком, но и показать возможности ее решения. При этом необходимо стремиться к установлению равноправных отношений между психологом, воспитателем и родителями. Они характеризуются тем, что у родителей формируется установка на контакт, возникают доверительные отношения к специалистам, которые, однако, не означают полного согласия, оставляя право на собственную точку зрения. Взаимоотношения протекают в духе равноправия партнеров. Родители не пассивно выслушивают рекомендации специалистов, а сами участвуют в составлении плана работы с ребенком дома.

Эффективной формой работы с родителями являются *индивидуальные беседы* воспитателей и других сотрудников с взрослыми членами семьи. В этих беседах родители более охотно и откровенно рассказывают о тех огорчениях, которые порой могут быть в семье; о беспокойстве, которое вызывает поведение ребенка, об успехах малыша. Индивидуальные беседы могут проходить по инициативе воспитателя или самих родителей. Иногда о такой беседе нужно договариваться заранее, иногда бывает достаточно разговора утром или вечером, когда родители приходят в детский сад.

Вечерние беседы проводятся как индивидуальные, так и групповые. И в том, и в другом случае четко определяется цель: что необходимо выяснить, чем можно помочь. Содержание беседы лаконичное, значимое для родителей, преподносится таким образом, чтобы побудить собеседников к высказыванию. Педагог должен уметь не только говорить, но и слушать родителей, выражать свою заинтересованность, доброжелательность.

Особое место в пропаганде педагогических знаний занимает организация *уголков для родителей*. Творческое использование этой формы работы позволяет широко знакомить родителей с вопросами воспитания детей. Оформление текстового и иллюстративного материала в них может быть — в зависимости от условий — самым различным; стенд, полка или стол для демонстрации детских работ, педагогической и художественной литературы, специально оборудованные витрины, паспарту.

Чтобы систематизировать содержание уголка, можно расположить материалы по разделам, а для обновления текстов установить примерное время их сменяемости.

*Главной задачей **на третьем этапе** явилось создание условий для развития партнерских отношений в образовательном пространстве дошкольного образования*, а это может быть достигнуто только при совместной деятельности педагогов, родителей и детей, которая реализуется в различных формах.

Совместное посещение музея, выставок, экскурсии в природу, походы – всё это позволяет детям, родителям, педагогам лучше узнать

друг друга, приобрести навыки взаимодействия, а детям из неполных семей компенсировать недостаток мужского или женского воспитания.

Участие родителей в проведении праздников и развлечений, выступление в качестве известных детям сказочных персонажей по сценариям осенних, новогодних, весенних, выпускных утренников дает родителям возможность наблюдать за своими детьми не со стороны, а в процессе совместной деятельности. Дети меньше волнуются при выступлении, радуются и гордятся своими родителями.

Спортивные и интеллектуальные соревнования и эстафеты, конкурсы и викторины очень нравятся и родителям, и детям. Победители принимают активное участие в различных конкурсах детского сада, города, области.

Одна из форм работы с родителями *«Гость группы».* Родители принимают участие в занятиях вместе с детьми, а иногда и сами выступают в роли педагогов, рассказывая детям о своей профессии, показывая свои умения и навыки при изготовлении поделок и т.д.

Разнообразие форм и методов работы помогают найти точки соприкосновения с разными категориями родителей, объединить интересы семьи и детского сада в вопросах обучения, воспитания и развития детей дошкольного возраста, повысить педагогическую культуру родителей и воспитателей.

Список литературы:

1. Об утверждении Типовых правил деятельности организаций образования соответствующих типов: приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 30 октября 2018 года № 595 // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017657.

2. Об организации воспитательно-образовательного процесса в дошкольных организациях Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году. Инструктивно-методическое письмо – г. Нур-Султан: Республиканский центр «Дошкольное детство», 2019. – 17 с.

3.21. STEAM-образование дошкольников

Нургуль Рзагалиевна Отебай
магистрант института педагогики и психологии.
Казахский национальный педагогический университет
имени Абая (г. Алматы, Казахстан)
Асем Исаевна Булшекбаева
доктор PhD, старший преподаватель, института педагогики
и психологии. Казахский национальный педагогический
университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Сегодня происходят существенные изменения в системе дошкольного образования. Это связано с обновлением содержания дошкольного воспитания и обучения. Дошкольное образование ставит целью воспитание творчески мыслителя, способного ориентировать мир и самостоятельно создавать новые виды техники, оснащенные техникой высокого уровня. Важным условием обновления содержания является использование робототехники в образовании. Сегодня робототехника является одной из самых динамично развивающихся отраслей экономики. В ряде европейских государств (США, Япония, Корея, Китай и др.) робототехника развивается достаточно быстро. В понятие национальной идеи Японии входит модернизация и робототехника. Поэтому в этой стране наблюдается интенсивное развитие технологий. Робототехника-отрасль науки и техники, связанная с созданием, исследованием и применением роботов. Робототехника включает в себя вопросы проектирования, программного обеспечения, осознания роботов, управления ими, а также роботизации промышленных и непромышленных отраслей. Лего-робототехника в конструировании и образовании дает новые возможности для развития технически грамотной личности в дошкольной организации [1].

На сегодняшний день встает все большая необходимость поиска иных путей проведения занятий с детьми дошкольного возраста, поэтому рассказ об опыте работы в направлении STEAM-образования является актуальным. Постановка проблемных задач и их решение в процессе интегрированного обучения имеет огромное значение для будущего детей, для развития науки, различных технологий — детские креативные открытия привлекают внимание своей смелостью, свободой, возможностями интерпретации.

Инженерно-математические арт-проекты в дошкольном детстве должны быть долгосрочными, тематически взаимосвязанными, их цели закреплены итогами, на основе которых можно ставить новые задачи, обеспечивая таким образом динамику и цикличность развития ребенка.

Главное со стороны педагога — обеспечить свободу творчества детей, не торопить маленьких изобретателей, иметь время и желание наблюдать, самому учиться и активно участвовать в процессе.

Аббревиатура STEAM (science – наука, technology – технология, engineering – инжиниринг, arts and math – искусство и математика) подразумевает как получение знаний по данным наукам, так и способность применять их на практике. Благодаря STEM-подходу дети могут развиваться сразу в нескольких предметных областях – информатике, физике, технологии, инженерии и математике, понимая, что у изучаемой, порой скучной, теории есть и прикладной характер. Например, образовательные решения LEGO Education – части всемирно известной группы компаний LEGO – нацелены как раз на

развитие STEAM-компетенций и навыков: научно-исследовательских, инженерно-технических, математических и проектных [2].

STEAM вдохновляет наших детей – будущее поколение изобретателей, новаторов и лидеров проводить исследования как ученые, моделировать как технологи, конструировать как инженеры, созидать как художники, аналитически мыслить, как математики, и играть как дети.

Сегодня STEAM-образование развивается, как один из основных мировых трендов и основано на применении междисциплинарного и прикладного подхода, а также на интеграции всех пяти направлений в единую схему обучения. Обязательными условиями такого обучения являются его непрерывность и возможность взаимодействия детей в рабочих группах, где они могут аккумулировать идеи и обмениваться размышлениями. Именно поэтому, модули для развития абстрактного и логического мышления, такие как: Лего-технология, детская опытно-экспериментальная деятельность и детская исследовательская деятельность – входят в нашу основную образовательную программу.

Благодаря STEM-подходу дети могут вникать в логику происходящих явлений, понимать их взаимосвязь, изучать мир системно и тем самым вырабатывать в себе любознательность, инженерный стиль мышления, умение выходить из критических ситуаций, вырабатывают навык командной работы и осваивают основы менеджмента и самопрезентации, которые, в свою очередь, обеспечивают кардинально новый уровень развития ребенка.

STEAM – акроним, который состоит из слов: **science, technology, engineering, art, mathematics** (наука, технология, инженерия, искусство, математика). Эти дисциплины связаны друг с другом и развиваются синхронно, причем быстрыми темпами. Вскоре появятся профессии, которые нам с вами даже сложно вообразить, но все они будут так или иначе касаться технологий в разрезе естественных наук.

STEAM – это один из трендов в мировом образовании, который подразумевает смешанную среду обучения, и показывает ребенку, как применять науку и искусство воедино в повседневной жизни.

Сегодня развитию технической направленности отдан приоритет. По всей России развивается сеть технопарков, создан новый российский формат дополнительного образования детей в этой сфере, обеспечивающий объединение усилий науки, бизнеса и государства для формирования системы ускоренного развития технических способностей детей с целью взращивания инженеров и ученых нового типа. Но творчество и изобретательность всегда занимали центральное место в российской истории прогресса, а креативность является ведущей компетенцией XXI века, поэтому вектор развития дошкольного образования совпадает с пределами и возможностями STEAM-образования [3].

Вся история развития экономики состоит из взаимного влияния самых разных областей науки, на первый взгляд весьма далёких друг от друга. В XXI в. именно на стыках разных наук часто делаются важнейшие открытия и создаются новые прорывные технологии. Объединение в одно целое каких-либо частей объекта, предмета, процесса (свойства которых часто изучаются в разных предметных областях), восполнение некогда нарушенного единства и целостности в восприятии окружающего мира — это и есть

ИНТЕГРАЦИЯ, которая является актуальным направлением обновления содержания в системе общего и дополнительного образования детей дошкольников и взрослых и реальным полем для реализации проектной деятельности [4].

Реализация модели STEAM-образования, является важным компонентом многих проектов, реализуемых сегодня, в значительной степени зависит от **создания новой предметно-пространственной среды** системы образования в целом, обновления содержания, программно-методического обеспечения, материально-технической базы, развития кадрового потенциала системы образования в частности. Причем все эти изменения уже почти сделаны в нашем ДОУ в достаточно сжатые сроки и с оптимальным использованием бюджетных средств, выделенных на их реализацию.

Для современной системы дошкольного образования сегодня актуальна триада «ЧЕМУ УЧИТЬ – НА ЧЕМ УЧИТЬ — КАК УЧИТЬ». В этой триаде средства обучения являются тем компонентом, который может принципиально преобразовать и деятельность педагога, и организацию учебной детальности обучающихся, и во многом определить результаты обучения, но только если средства обучения и учебное оборудование соответствуют:

- стратегическим изменениям в образовании;

- внедряются вместе с грамотным методическим обеспечением;

Комплексное использование элементов ранее известных и современных методик детского экспериментирования и Лего-технологии с учетом интеграции образовательных областей основной образовательной программы дошкольного образования ДО.

Создание условий, способствующих организации творческой продуктивной деятельности на основе LEGO-конструирования и робототехники в образовательном процессе дошкольной организации, позволит сформировать первичные технические навыки.

Систематическое и целенаправленное обучение конструированию детей позволяет овладеть методами моделирования, формирует устойчивый интерес к данному виду деятельности. У детей формируются умения целенаправленно изучать строительные материалы, совместно планировать работу, контролировать свои действия, самостоятельно исправлять ошибки.

При обучении детей конструированию развиваются самостоятельность, активность, творческий, зрительный вкус, а также аккуратность в достижении целей, настойчивость и др. Дети учатся планировать работу, контролировать свои действия, самостоятельно исправлять ошибки.

В результате деятельности детей на основе LEGO-конструирования и робототехники у ребенка складывается не только для расширения границ социализации ребенка в обществе, активизации познавательной деятельности, но и начальные знания об инженерно-технических специальностях.

В период дошкольного детства ребенок учится управлять своими психическими процессами, что является важной предпосылкой для успешного обучения в школе.

Таким образом, внедрение в образовательный процесс современных образовательных технологий с использованием робототехники и конструкторов LEGO будет способствовать воспитанию будущих инженеров из детского сада, выявлению детей, способных в области научно-технического творчества, и созданию условий для их дальнейшего развития [5].

Выводы. Изучая различные материалы и публикации, посвященные STEAM-образованию детей дошкольного возраста, даем следующее заключение: необходимо постоянное и внимательное изучение разнообразного опыта работы педагогов разных стран в данном направлении с целью дальнейшего использования в образовательных учреждениях, заинтересованных в новых подходах к обучению и развитию дошкольников.

Список литературы:

1. Примерная основная общеобразовательная программа дошкольного образования «Мир открытий» / под общ. ред. Л.Г. Петерсон, И.А. Лыковой. М.: Изд. дом «Цветной мир», 2012.
2. Kulderknup E. Uldoskuste areng koolieelses eas. Riiklik Eksami— ja Kvalifikatsioonikeskus. Tallinn, 2009.
3. Шацкий С.Т., Шацкая В.Н. Сохраним то, что есть в детях. М.: Изд. дом «Карапуз», 2011.
4. Савенков А.И. Методика исследовательского обучения дошкольников. Самара: Дом Федорова, 2010.
5. Krajcik J., Delen İ. Opilaste kaasamine STEM-haridusse // Eesti Haridusteaduste Ajakiri, nr 5 (1), 2017.

3.22. Адаптация ребенка к условиям детского сада

Разия Елеупановна Каримова
м.п.н., старший преподаватель института педагогики и психологии.
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(г. Алматы, Казахстан)
Мейрамгул Кадыровна Суранширева
доктор PhD, старший преподаватель института педагогики
и психологии. Казахский национальный педагогический
университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)
Асем Исаевна Булшекбаева
доктор PhD, старший преподаватель института педагогики
и психологии. Казахский национальный педагогический
университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

Адаптация ребенка к новым социальным условиям протекает болезненно: иногда резкая смена условий существования может сопровождаться тяжелыми переживаниями, изменениями в поведении, расстройством сна, аппетита, снижением речевой и игровой активности, а нередко все это сказывается и на здоровье ребенка.

Несмотря на это, в психолого-педагогической литературе мало уделяется внимания проблеме адаптации ребенка к детскому саду, а ведь успешная адаптация ребенка к изменяющимся условиям его существования – залог его будущей успешной взрослой жизни, залог его побед и достижений.

Адаптация ребенка к детскому саду – это сложный процесс приспособления организма ребенка к условиям детского сада, который происходит на разных уровнях:

- физиологическом;
- социальном;
- психологическом [1].

Биологическая адаптация ребенка к детскому саду – это изменение физиологической активности органов ребенка в ответ на изменение условий существования. Так, в условиях тяжелой адаптации к детскому саду у ребенка возможны замедление речевого, психического развития, и задача логопеда детского сада – помочь ребенку в процессе адаптации сохранить и приумножить речевое развитие малыша.

Социальная адаптация ребенка к детскому саду – это формирование новых социальных отношений и связей ребенка в группе. Речь является при этом очень важным связующим компонентом между детьми.

Биологическая и социальная адаптация тесно взаимосвязаны, что отражается, например, в снижении функциональной активности

организма в период возникновения сложных социальных взаимоотношений, проявляется в снижении иммунитета малыша.

Наиболее сложная перестройка организма происходит в начальные период адаптации ребенка к детскому саду, который может затянуться и перейти в дезадаптацию, что приведет к нарушению здоровья, поведения, психики ребенка [2].

Адаптивные возможности ребенка раннего возраста ограничены, резкий переход в новую социальную ситуацию и длительное пребывание в стрессовом состоянии могут привести к эмоциональным нарушениям или замедлению темпа психофизического развития.

Процесс привыкания ребенка к детскому саду довольно длительный и связан со значительным напряжением всех физиологических систем детского организма.

Чтобы избежать осложнений и обеспечить оптимальное течение адаптации, необходим постепенный переход ребенка из семьи в дошкольное учреждение.

Адаптация ребенка к яслям обычно длится 7-10 дней, к детскому саду в 3 года – 2-3 недели, в старшем дошкольном возрасте – 1 месяц.

Чаще всего дети приходят в детский сад в 3 года.

Адаптацию трехлетнего малыша к детскому саду можно разделить на три вида: тяжелая, легкая, средняя [3].

Тяжелая адаптация к детскому саду может длиться месяцами. В этот период у ребенка наблюдаются ухудшение аппетита, вплоть до полного отказа от еды, нарушение сна и мочеиспускания, происходят резкие перепады настроения, частые срывы и капризы.

Кроме того, ребенок очень часто болеет, что связано в первую очередь с нежеланием ребенка идти в детский сад. Такие дети в коллективе чувствуют себя неуверенно, практически ни с кем не играют.

При тяжелой адаптации возможен ее срыв, который может привести к психосоматическому заболеванию ребенка: разлука → страх → стресс → срыв адаптации → болезнь.

Второй тип адаптации к детскому саду — это легкая, противоположная той, что была описана выше. В этом случае ребенок вливается в новый коллектив безболезненно, ему там комфортно, он не устраивает скандалов, когда мама ведет его в детский сад. Такие дети, как правило, болеют нечасто, хотя в период адаптации физиологические "срывы" все же возможны.

Последний тип адаптации - **средняя**, когда малыш более-менее терпимо переносит походы в детский сад, может периодически "всплакнуть", но ненадолго. Этот период может длиться до двух-трех месяцев. Чаще всего в это время заболеваний не избежать.

Первая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – это отрицательные эмоции. В адаптационный период для некоторых детей присуще подавленное настроение, агрессия по отношению к

окружающим, все внимание ребенка сосредоточено на ожидании родителей, все время ребенок смотрит на дверь, хнычет или плачет.

Вторая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – ребенок постоянно испытывает страх. Страх вызывает новая обстановка, воспитатели, предположение ребенка, что родители его забыли и за ним не придут, в детском саду он останется навсегда.

Третья реакция при адаптации ребенка к детскому саду – это злость, гнев. Ребенок ведет себя агрессивно, бросается на каждого, кто подойдет к нему, поводом для злости может стать любой пустяк.

Четвертая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – это социальные контакты. Если ребенок от природы общителен, тем быстрее и легче будет происходить адаптация к детскому саду. Впервые дни посещения сада общительность может полностью исчезнуть, через какое-то время она постепенно вернется, но сначала ребенок сам начнет проявлять инициативу в общении с другими взрослыми. Ребенок просит воспитателя отвести домой, затем постепенно устанавливает контакты со сверстниками. Дружба с детьми поможет завершить процесс привыкания к детскому саду. Иногда в период адаптации у ребенка меняется манера движений, мимика.

Пятая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – под воздействием стресса угасает любопытство, познавательная активность, возникает полное равнодушие ко всему.

Шестая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – это потеря приобретенных социальных навыков. Под влиянием стресса ребенок может временно разучиться самостоятельно есть, умываться, мыть руки, одеваться - раздеваться, пользоваться салфеткой и носовым платком, когда стресс от адаптации исчезнет, ребенок вспомнит все забытые навыки.

Седьмая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – это заторможенность речи.

Ребенок от стресса может забыть многие слова, малыш начинает говорить односложными предложениями, очень кратко, несвязно.

Восьмая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – нарушается двигательная активность. От стресса ребенок становится или слишком медлительным, или слишком быстрым.

Девятая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – нарушается сон. В первое время ребенок не может уснуть днем, часто он сидит на кровати и плачет, спокойный нормальный сон приходит только после закончившей адаптации.

Десятая реакция при адаптации ребенка к детскому саду – это потеря аппетита. Под воздействием стресса ребенок может полностью отказываться от еды в детском саду [4].

Иногда в процессе адаптации некоторые дети худеют, освоившись, ребенок вернет себе потерянный вес.

Во время адаптационного периода иногда повышается температура, появляется рвота, возникает чувство страха, характерны истерические реакции, неуправляемое поведение, стремление спрятаться от взрослых, пристрастие к личным вещам [5].

Для успешной адаптации ребенка к детскому саду необходимо в условиях семьи его готовить к новой обстановке.

Содержание сущности подготовки ребенка к детскому саду заключается в следующем:

- наблюдение за здоровьем малыша и его оздоровления: вылечить все детские недуги и сделать необходимые профилактические прививки.

Причем прививки делают не позднее, чем за месяц до поступления малыша в детский сад.

Воздушные ванны, влажные обтирания, длительные прогулки на свежем воздухе и другие процедуры являются необходимым элементом всей подготовки детей к поступлению в детский сад. Закаленные, физически подготовленные малыши почти не болеют в новых для них условиях.

Необходимо научить ребенка общаться с другими детьми и взрослыми: для этой цели важно посещать с ребенком детские парки и площадки, приучить к игре в песочницах, на качелях, на праздниках, ходить на дни рождения друзей. Причем в данном случае родитель должен показать, как надо общаться, делиться игрушками, вместе играть с другими детьми. Родителям необходимо наблюдать, как он себя ведет: стесняется, уединяется, конфликтует или нелегко находит общий язык, контактирует со сверстниками, тянется к общению, раскован [6].

Важно психологически подготовить ребенка к детскому саду. Настроить ребенка на мажорный лад – внушить ему, что это очень здорово, что он дорос до сада и стал таким большим. «Ты теперь уже большой, скоро пойдешь в детский сад, там много ребятишек, с ними можно играть. А еще там много разных игрушек и очень весело. Только мамы рядом не будет, так как мне надо ходить на работу. В детском саду все ребята без мам, с ними играет добрая тетя – воспитатель, она всегда будет тебе помогать. А я как денежки заработаю, сразу приду за тобой».

Постоянно рассказывать ребенку, что такое детский сад, что там очень интересно. Чем больше ребенок знает о предстоящем событии, тем меньше тревоги оно вызывает.

В семье необходимо соблюдать режим дня, иначе неизбежен протест со стороны ребенка по отношению к жестким рамкам.

К режиму детского сада необходимо подготовиться заблаговременно – обычно детей приводят к 8-9 утра, а забирают в 6 вечера, тихий час – с 13 до 16.00 часов.

Далеко не все дети привыкли вставать в 7 утра, поэтому перестраиваться под новый лад нужно начинать как минимум за 2-3 месяца. Отправляться ко сну лучше в 21.00.

Необходимо познакомить ребенка с блюдами «общественного питания»: приучить есть каши, творожные запеканки, суфле, овощные блюда, пить компот, чай с молоком и т.п. [7].

В условиях семьи надо научить ребенка всем необходимым навыкам самообслуживания и личной гигиены: кушать и пить самостоятельно, надевать и снимать одежду (носки, колготки, обувь), а также подготовить ребенка к временной разлуке с родителями и дать понять ему, что это неизбежно только потому, что он уже большой.

Список литературы:

1. Бежаева Д. Н., Зиновенко О. А. Особенности адаптации детей раннего возраста к условиям детского сада // Аспекты и тенденции педагогической науки: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, декабрь 2016 г.). — СПб.: Свое издательство, 2016. — С. 34-37.
2. Жиенбаева С.Н., Бекмағамбетова Р.К., Сыздықбаева А.Ж., Бөлшекбаева Ә.И. Мектепке дейінгі педагогика. Оқу құралы. Алматы: «Альманах» баспасы», 2018. – 269 б.
3. Аксарина М.Н. Воспитание детей раннего возраста. – М.: Медицина, 2007- 64 с.
4. Белкина Л.В. Адаптация детей раннего возраста к условиям ДОУ. – Воронеж: Учитель, 2006 - 36 с.
5. Печора К.Л., Пантюхина Г.В. Дети раннего возраста в дошкольных учреждениях - М.: Владос, 2007 – 76 с.
6. Адаптация ребенка к условиям детского сада: управление процессом, диагностика, рекомендации / Сост. Н.В. Соколовская. – Волгоград: Учитель, 2008. – 188 с.
7. Айсина, Р. Социализация и адаптация детей раннего возраста / Р. Айсина, В. Дедкова, Е. Хачатурова // Ребенок в детском саду. – 2003. – № 5. – С. 49-53.

3.23. Подготовка будущих учителей начальных классов к профессиональной деятельности

Калибек Турдыгазиевич Ыбыраимжанов
д.п.н., профессор Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)
Сымбат Сабитовна Чункенова
Докторант 3 курса специальности «Педагогика и методика начального обучения» Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова (г. Талдыкорган, Казахстан)

У любого здания должен быть фундамент, который не заменит ни красивый фасад, ни модный интерьер, ни новая крыша. Без фундамента здание обрушится. Именно таким фундаментом для каждого человека является начальная школа, а точнее здания, умения, навыки и качества, полученные в начальной школе. Поэтому человек, который выбирает профессию учителя начальных классов, должен точно отдавать себе отчет, какое ответственности он несет. Как говорил знаменитый древнегреческий философ А. Демокрит *«Быть учителем рискованное дело. В случае удачи последняя приобретается ценой большого труда и забот – это радость, в случае же неудачи – горе, не сравнимое ни с каким другим»* [1].

Так каким же должен быть учитель начальных классов, сотворивший чудо превращения маленького человека в ученика с большой буквы. Считаю, что ему должны быть присущи 7 качеств.

1. Умеренность – сочетание спокойной требовательности с хорошим доброжелательным отношением к детям. Ребенок должен знать, что, если учитель дает здание, он его обязательно проверит.

Четкие дисциплинарные рамки на уроке при общении учитель – ученик создают ощущение безопасности. Когда ребенок видит границы в поведении (что можно, что нельзя) не возникает страх и не рождается агрессия. Классы с высоким уровнем агрессии детей по отношению друг к другу – это классы со слабой дисциплиной.

2. Успешность. Это значит, что образ учителя начальной школы должен служить олицетворением активной успешной жизненной позиции.

3. Удивительность. Учитель начальной школы должен уметь удивлять. Ребенок начальной школе – это альпинист, стоящий у подножия высокой вершины, на которую ему предстоит взбираться долгие 11 лет. Ребенок приходит в 1 класс с широко раскрытыми от удивления глазами. Его удивляет все. И учитель должен не только не погасить этот огонек во взоре ученика, но и постараться разжечь его как можно ярче.

Считаю, что оттого насколько учителю начальной школы удастся сохранить мотивацию к обучению на протяжении 4-х лет, настолько эта мотивация останется у него в дальнейшем.

4. Убедительность. Учитель начальных классов должен уметь разговаривать с детьми на их языке. У детей свой мир, свой язык, свои понятия и определения. Учителю необходимо найти такие слова и формулировки, чтобы быть для ребенка понятным и убедительным.

5. Уважительность. Понятно, что уважение к личности каждого, маленького человека – основа успешного общения на уроке и соответственно всего процесса обучения в начальной школе.

6. Уравновешенность. Нервозность учителя на уроке всегда передается детям, что провоцирует страх: боязнь неверно ответить на

уроке. В таком случае даже зная правильный ответ, ребенок будет сидеть, не поджимая руки.

Урок в начальной школе не должен быть сухим. Учитель начальных классов не машина для выдавливания научной информации. На уроке должно быть интересно, а иногда даже и весело. А в классах с нервозной обстановкой и неуравновешенным учителем дети боятся реагировать смехом даже на шутку учителя.

7. Улыбчивость. Антуана де Сент-Экзюпери сказал, что «улыбка – рабочий инструмент учителя. Единственное условие – улыбка должна быть искренней, потому что все же самое главное – любить этого маленького человека, только начинающего путь во взрослую жизнь». Педагог начальных классов готовый добиваться и соответствовать – это и есть учитель новой формации – надежный фундамент обновления образования [2].

Основным условием самообразования выступают «три кита»: творчество, опыт, рефлексия.

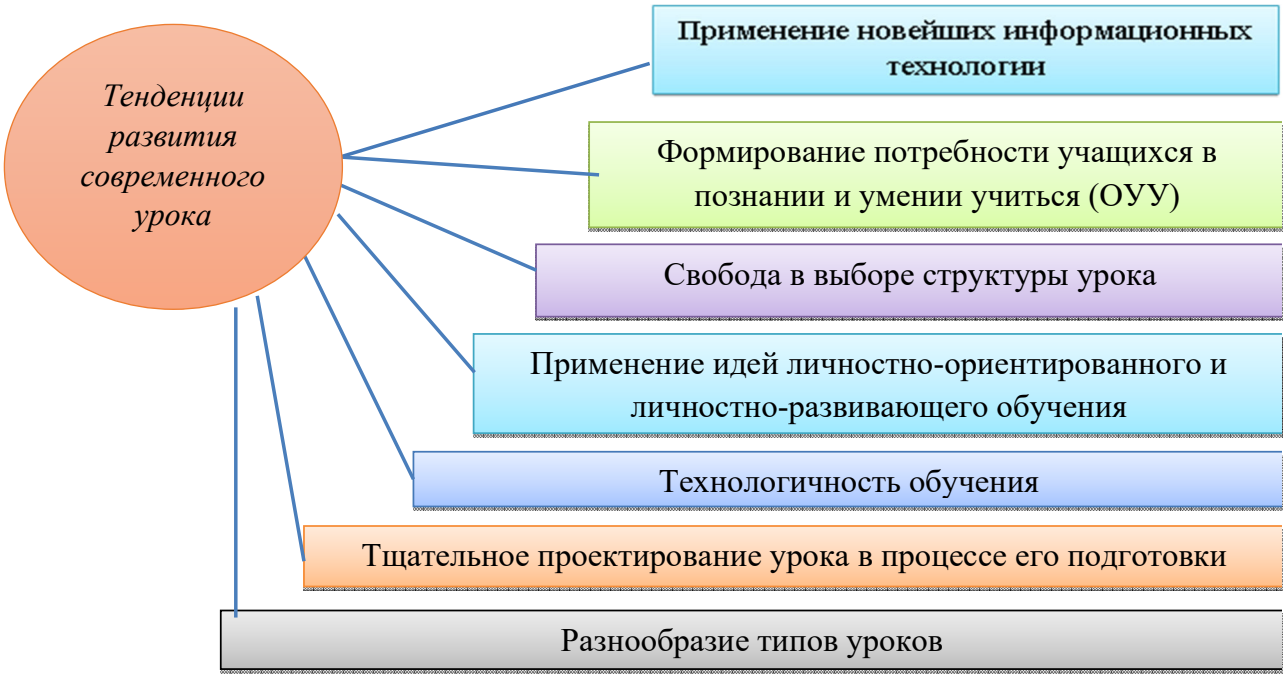

Рисунок 1. Профессиональная среда учителя начальных классов

У педагогического работника, реализующего основную образовательную программу начального общего образования, должны быть сформированы основные компетенции, необходимые для обеспечения реализации требований стандарта и успешного достижения обучающимися планируемых результатов освоение основной обновленной образовательной программы начального общего образования.

Современного учителя начальных классов должны отличать высокая креативность, направленность на активную созидательную и преобразующую деятельность, технологическая подготовленность. Компетенциями, которые должны освоить ученик, должен владеть сам учитель.

Ожидаемые результаты от деятельности учителя начальных классов:

- Рост качества знаний обучающихся;
- Рост профессионального мастерства педагогов;
- Развитие навыков самоопределения обучающихся;
- Развитие коллаборативной среды обучения и воспитания;
- Значительный рост профессиональной компетенции педагогов.

Учитель начальных классов готов к следующим видом деятельности:

- преподавание по обновленным программам начального общего образования;
- организация внеурочной деятельности и общения младших школьников;

- классное руководство;
- методическое обеспечение образовательного процесса [3].

Рисунок 2. Характеристика современного урока

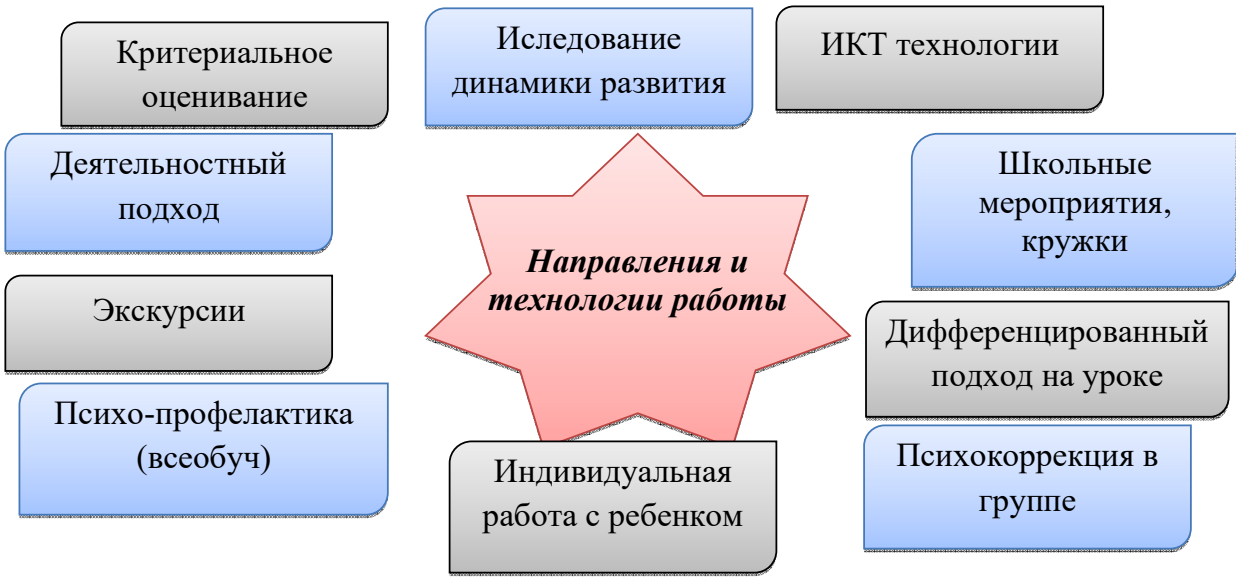

Рисунок 3. Модель деятельности учителя начальных классов

Создавать условия, чтобы дети сами добывали знания в процессе познавательной исследовательской деятельности в работе над

знаниями, непосредственно связанными с проблемами реальной жизни.

Учение выступает как сотрудничество – совместная работа учителя и учеников в ходе овладения знаниями и решения проблем, в связи с этим меняются задачи педагогической деятельности учителя начальной школы.

Основная цель: научить ребенка учится, создать условия для становления субъектных качеств, активизировать деятельность учащихся.

Учиться знать – это предполагает развитие умений обучающихся.

Учиться делать – означает акцент на практическом применении полученных знаний.

Учиться жить вместе – касается важнейших навыков, необходимых для жизни в обществе.

Учиться быть – означает акцент на тех навыках, которые необходимы человеку для развития своего потенциала.

Учитель начальных классов должен решать следующие проблемы:

- быть актуальным, т.е соответствовать потребностям школы
- идти в ногу со временем: усовершенствовать отдельные стороны педагогической деятельности
- иметь результативность в их личностном развитии, в методическом обеспечении учебно-воспитательного процесса
- быть оптимальным, достигать более высоких результатов при экономной затрате сил и времени
- быть стабильным: подтверждать эффективность опыта при изменении условий, достигать устойчивых положительных результатов на протяжении длительного времени [4].

Опыт должен содержать рациональную идею, которую могут использовать другие педагоги.

Список использованной литературы:

1. Гайденко П.П. История греческой философии в её связи с наукой / Гайденко П. П. - М.: Наука, 1980 г.

2. Ангеловский А.А. Анализ понятий: профессия, профессиональное сознание, профессиональная деятельность, профессионализм / А.А. Ангеловский // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. - 2010. – Т. 12, № 5 (2).

3. Смирнов Г. М. Содержание профессиональной компетентности педагога профессионального обучения. - М.: 2010 г.

4. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования. - М.: Просвещение, 1990 г.

3.24. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер

Зина Үсенғазықызы Адильшинова
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті (Қазақстан, Ақтөбе)
Ақерке Амантайқызы Амантай
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті (Қазақстан, Ақтөбе)

Мемлекет болашағының кепілі-жастарға білім мен тәрбие беру мәселесінен өткір мәселе жоқ екені белгілі. Қазақтың кемел талантты ұлы ұстазы А. Байтұрсынов: «Елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастау керек», - деген.

Қазіргі кезеңдігі оқытудың негізгі мақсаты-болашақ мамандығына байланысты әрбір балаға тереңірек білім беру, білімді өзгермелі өмір жағдайларына пайдалана білу дағдысын қалыптастыру. Сондықтан қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі-әлеуметтік экономикалық өзгермелі жағдайларда өмір сүруге дайын болып қана қоймай, сонымен қатар оны жақсартуға игі ықпал ететін жеке тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар: шығармашылық, белсенділік, әлеуметтік жауаптылық, жоғары интеллектілік, терең білімділік, кәсіби сауаттылық.

Қоғамның өзгеруімен байланысты білім беру әдістері де білім көлемі де үнемі өзгеріп отырады. Ол білім беру заңдылықтарына байланысты өзгеріп дамып отырады. Біз ұстаздар қауымы қандай болмасын жаңалыққа құлақ түре жүретініміз айқын.

Бастауыш білім беру мақсаты - келесі негізгі кең ауқымды дағдыларға:

- білімдерді функционалдық және шығармашылық қолдану;
- сыни ойлау;
- зерттеу жұмыстарын жүргізу;
- ақпараттық-коммуникативтік дағдыларды пайдалану;
- әр түрлі коммуникация тәсілдерін пайдалану;
- топта және жеке жұмыс істеу ептілігі;
- проблемаларды шешу және шешімдер қабылдауға ие оқушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы білім беру кеңістігін құру.

Педагогикалық әдіс-тәсілдер

- құндылықты-бағдарланған;
- әрекетті;
- тұлғалық-бағдарланған;
- кіріктірілмелі;
- коммуникативті әдіс-тәсілдер пән бойынша оқу бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнын құрудағы негізгі бағдарлар болып табылады. [1]

Оқушылар барлық пәндерді оқу кезінде АКТ қолдану дағдыларын дамытады. Ақпаратты іздеу және өңдеу барысында ұжымда идеялармен алмасады, өз жұмыстарын бағалайды және жетілдіреді, түрлі жабдықтар пен қосымшалардың кең ауқымын пайдаланады. АКТ оқушы білімінің, оларды тиімді қолдану бойынша дағдыларының дамуына жәрдемдеседі.

Оқу бағдарламаларында оқу мақсаттарының жүйесі түрінде берілген күтілетін нәтижелер тұжырымдалған. Күнделікті білім беру үдерісі оқу мақсаттарына жетуге және оқушыларда алынған білім мен дағдыларды кез келген оқу және өмір жағдайында шығармашылық пайдалануға дайындығын қалыптастыруға бағдарланған. [2]

Оқыту әдіс-тәсілдері:

Құндылықты-бағдарланған тәсіл - оқушының құндылықтар жүйесін қалыптастырушы оқу-тәрбиелік үдерістің сәйкесінше формалары арқылы тұлғаның өзін-өзі танытуы үшін алғышарттар құруды көздейді.

Орта білім беру құндылықтары: қазақстандық отансүйгіштік және азаматтық жауапкершілік; құрмет; ынтымақтастық; еңбек және шығармашылық; ашықтық; өмір бойы білім алу.

Тұлғалық-бағдарланған тәсіл - педагогтің назарын оқушы тұлғасының тұтастығына, оның тек ақылойы, азаматтық жауапкершілік сезімінің ғана емес, сондай-ақ эмоционалдық, эстетикалық, шығармашылық нышандары мен даму мүмкіндіктерімен қоса рухани дамуы туралы қамқорлыққа шоғырландыруды көздейді.

Жүйелік-әрекетті тәсіл - оқу-тәрбие үдерісінде оқушының өз бетінше білім алуына бағытталып, осы мақсатта мұғалімнің тиімді іс-әрекеттің түрлі формаларын қолдануын көздейді.

Коммуникативтік тәсіл - бірінші кезекте оқушылардың ауызша және жазбаша сөйлеу дағдыларын дамытуға, қарастырып отырған мәтін, қатысып отырған әңгіме мазмұнын түсініп, туындаған жағдаятқа сәйкес тілді қолданып үйренуге бағытталған.

Интегративтік тәсіл - оқу үдерісін жобалау және өткізу кезінде әр түрлі оқу пәндерінің мазмұнын өзара кіріктіру есебінен оқушыда әлемнің тұтас бейнесін қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Бастауыш білім беру мазмұнына ортақ тақырыптарды енгізу әр түрлі пәндік салалардан білімдерді кіріктіруге және сол арқылы алынатын білімдердің функционалдығына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеу тәсілі - зерттеушілік әрекет дағдыларын дамытуға, ғылыми таным әдістерімен танысуға жәрдемдеседі, оқушыларда танымдық қызығушылық қалыптастырады. [3]

«Екі әріп» ойыны.

Бірінші қатысушы бір сөз, зат есімді айтады. Келесі қатысушы сол сөздің соңғы екі әрпінен келетін сөзді ойлап табады, бірақ дауыстап айтпайды, тек өз сөзімен түсіндіреді, үшінші қатысушы мұның не туралы

айтып жатқанын түсінеді де, сол сөздің соңғы екі әрпіне сөз ойлап табады. Бір қызығы балалар сөзді жасырушының не туралы айтып жатқанын біледі, бірақ ешкім оны дауыстап айтуына болмайды.

«Екі ассоциация» ойыны. Екі баған сызады да, оған төрт сөзден жазады. Бағанға кез келген адам, жануар, заттардың атын жазады. Осы екі жақтағы сөзді байланыстырып, ерекше бір ассоциация ойлап табуы керек. Мысалы егер бірінші бағанға мысық, екіншісіне жарық деп жазылса, екі сөзді қосып «жарыққа жылынған мысық», «лампочка спиралы мысық мұртына ұқсайды», «лампочка сияқты» мысық томпақ және жылы», «мысықтың басы лампочка сияқты» т.б. ерекше ұқсастықтар табады. Орындауға 5 минут уақыт беріледі. Жазғандардың ішінен ең қызықты ассоциация таңдалады.

«Қара жәшік» ойыны. Оқушылар екі топқа бөлінеді. Стол үстіне екі жәшік қойып, ішіне көзілдірік, түйме, гүл, желпуіш, айна т.б. заттарды салады. Ойыншының міндеті жәшік ішіндегі затты өмірде қай кезде, қалай қолданатынын сипаттап айтуы керек. Қарсы топ оларды жасырып отырған затын айтқан сөздеріне қарап табуы керек.

«Дұрыс-дұрыс емес» ойыны. Ойынға қатысушыларды екі топқа бөледі. Оларды бір-біріне қарама-қарсы отырғызған дұрыс. Ортаға бос екі орындық қояды. Бір орындық «дұрыс» дегенді білдірсе, екінші орындық «дұрыс емес» дегенді білдіреді. Мұғалім немесе бір оқушы қағазда жазылған ой-тұжырымды оқиды: Ы. Алтынсарин - алғаш мектеп ашушылардың бірі.

Бұл тұжырымды дұрыс деп санаса, олар тез барып «дұрыс» орындығына отыруы тиіс. «Дұрыс емес» деп санаса, соған сәйкес белгіленген орындыққа отырады. Қайсысы бірінші барып отырса және жауапты дұрыс тапса, сол жеңімпаз болады.

«Жолға шығу» ойыны. Ойын айналадағы заттарға талдау жасауға мүмкіндік береді. Жолға шыққан жолаушы қандай заттарды алады? деген сұрақ қойылады. Бір топ керекті заттар тізімін айтады, екінші топ ол заттар не үшін қажет екенін айтып беруі керек.

«Кемпірқосақ» ойыны. Бір минут ішінде түстері әртүрлі бес түсті затты ретімен тез айтып шығуға тапсырма береді. Мысалы: қарбыз (қызыл), лимон (сары), аспан (көк), жапырақ (жасыл), топырақ (қоңыр). Кімде-кім түске сәйкес заттың атын таппай қалса, ойыннан шығады.

1. “Ыстық орындық” әдісі. Берілген тапсырмаға байланысты қойылған сұрақтарға жылдам жауап беру керек, себебі, орындық ыстық.

2. “Автор орындығы” оқушының өзі жазған шығарма, эссесін оқытқанда отырғызып оқытуға болады. Бұл әдістер үй тапсырмасын сұрауда, өткен сабақты бекітуде тиімді.

3. «Миға шабуыл» стратегиясы (Мұғалімдермен жұмыс). Тақырыпқа байланысты идеяларды көбірек жазыңыз.

Уақыт аяқталғанда кезектесіп өз идеяларыңызды оқисыз, идея қайталанбау керек. Қайталанған идеяларды сызып тастап отырыңыз. Мысалы: “оқушылар мектепті тастамас үшін не істеу керек?”

4. «Бинго» ойыны. (Мұғалімдермен жұмыс) Лотоға түскен сандарға байланысты сұрақтар беру. Мысалы: 16-сұрақ. Семинарға не үшін келдіңіз? Алдымен мұғалімдерге жауап бергізіп, соңынан дайын жауапты ашу, салыстыру. «Әдіс алмасу үшін».

5. «Өзіңізді тексеріңіз» әдісі Бұл мәлімет ШЫНДЫҚ па немесе ЖАЛҒАН ба? Өтілген мәтін бойынша мысалдар келтіріледі. Мысалдарды оқу кезінде оқушылар ол келтірілген мысалдың өтілген мәтінде бар, жоғын анықтайды.

6. «Он сұрақ!» әдісі. (мұғалімдермен жұмыс, гүл, семинар, сабақ, оқу сөздерін келтіру) Мұғалім бір оқушыны таңдап алады және оның маңдайына негізгі сөз жазылған стикерді жапсырады – қатысушы сыныпқа 10 сұрақ қоя алады, оған жауап не ИӘ, не ЖОҚ деп беріледі.

7. «Серпілген сауал» әдісі

Тақырыптың түсіну деңгейін арттыруға және талқылау дағдыларын дамытуға қол жеткізу үшін сыныптағы оқушылардың арасында сұрақтарды лақтырыңыз.

Жалпы қорыта айтқанда, аталған бағдарламаға сәйкес алынған тәсілдерді сабақта тиімді қолданысқа енгізсеңіз, баланың танымдық белсенділігін арттыруға, өз бетінше білім алуға, шығармашылығын қалыптастыруға ықпал етеді, оқушылар оқудың қызықты жеңіл өтетіндігін, ұжымда бірлесіп жұмыс жасауға үйретететіндігін, білімнің тереңдігі, әрі тиянақтылығы артатындығын баяндайды. Яғни, оқушы өз ой-пікірін ашық еркін айтады, бір-бірін тыңдауға үйренеді сыныпта ынтымақтастық атмосферасы қалыптасады. Сондықтан басқа пәндердің де осындай оқыту формасымен оқытылса, тиімді болатындығын айтуға болады. Осы бағдарламаны меңгергенде ғана жан-жақты дамыған, болашағы айқын, бағдары анық, бәсекеге қабілетті рухани бай тұлға қалыптастыра алатынымызға сенімімиз мол. [4]

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бастауыш білім беру мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 25 сәуірдегі № 327 қаулысы.

2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. - Астана: Ақорда. - 12 сәуір 2017 жыл.

3. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары. - Астана: Ақорда, 2010.

4. Мұғалімге арналған нұсқаулық «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2015.

3.25. Бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалаудағы психологиялық ерекшеліктері

Зина Усейнгазиевна Адильшинова
п.ғ.к., доценті. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті (Қазақстан, Ақтөбе қ.)
Шынар Әлібекқызы Рән
оқытушы, магистр. Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті (Қазақстан, Ақтөбе қ.)

Теориялық талдауларымыз көрсеткендей, өзін-өзі бағалау - өз қабілетіне, мүмкіндігіне, мінез-құлқына, ішкі жан дүниесіне, басқа адамдардың ортасында өз орны, т.б. бойынша өзіне баға беруі болып табылатын адам санасының құрамдас бөлігі. Өзін-өзі бағалау арқылы адамның мінез-құлқы реттеледі, өзіне сыни көзқарасымен қарауға үйренеді. Өзін-өзі бағалау оқушыны сенімділікке, ойлануға, шығармашылыққа тәрбиелеуге баулиды .

Өзін-өзі бағалау саналы түрде, өзін-өзі басқарудың ядросы екені белгілі. Өзін-өзі бағалауда екі өзара байланысты аспектілер органикалық түрде қосылады: операциялық-процессуалды және құрылымдық. Өзін-өзі бағалаудың екі жақты табиғаты психологиялық әдебиеттерде, оған берілген анықтамаларда көрінеді. Оларда өзін-өзі бағалау не операциялдық сипаттама, не тұлғалық құрылым болады [1].

Өзін-өзі бағалауды қалыптастырушы бірнеше факторлардың (жас ерекшелік, жыныстық, әлеуметтік) өзара байланысын, олардың өзін-өзі бағалаудың дамуына әсерін тигізеді. Өзін-өзі бағалаудың маңыздылығы: істеген істері мен жеткен жетістіктерінің нәтижесін бағалау.

Өзін-өзі бағалау құрылымы екі компонент түрінде көрсетілген: көңіл-күй және когнитивтік. Шетелдік гуманитарлық теорияда, өзін-өзі бағалауды аффектілік білім алумен салыстырады. К.Роджерс өзін-өзі бағалаудың көңіл-күйлік компонентін “аффектіні” өзіне жинауы, өзін қабылдау деп түсінсе, Джеймс «өзін-өзі сынау» деп түсінеді. Өзін-өзі бағалау - әлеуметтік жағынан шартталған психикалық құрылым болып табылады. Оның дамуының негізгі шарты баланың айналасындағылармен қарым-қатынасы мен іс-әрекеті. Қарым-қатынас кезінде бала бағалаудың шарттарын, салыстырудың тәсілдерін игереді. Ғылыми мәліметтер бағалаудың өсуі индивид өмірінде маңызды құндылықтық аспект ретінде орын алатындығын көрсетеді.

Жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуы кіші мектеп жасындағы балаларда қарқынды жүретіні белгілі. Сондықтан бастауыш сыныптағы жеке тұлғаның өзін-өзі бағалаудың тиімді әдістемелік жүйесін жасау жұмысын олардың физиологиялық, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып жүргізу қажет.

А. Байтұрсынов: «Бала оқытуды жақсы білейін деген адам әуелі балаларға үйретететін нәрселерін өзі жақсы білуі керек, екінші, балалардың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам болуы керек. Оны білуге баланың туғаннан бастап, өсіп жеткенше тәнімен қатар, ойы арқылы қалай кіретін жолын білу керек», - [2] деген психологиялық мәні бар ой тұжырымында мұғалім оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін есепке алу қажеттігін ескерте отырып, сондай-ақ жеке тұлғаның өзіндік табиғатына көңіл аударып оқытудың ғылыми негізін айқындап берген болатын

Психологиялық әдебиеттерде оқушылардың психологиялық таным үрдістері мен жеке ерекшеліктері қалай қалыптасып дамитындығы жөнінде нақты мағлұматтар берілген. Психологиялық таным үрдісінің әрекетін белгілі бір объектіге жинақтап, тоқтататын зейін болып есептеледі. Зейін сананың белгілі нысанмен байланысын байқатып, оған бағытталуын білдіреді.

Оқу іс-әрекетін ұйымдастыруда бұлардың әрқайсысына өзіндік мән, мағына тән. Оқу үрдісінде оқушыны таңдандыратын қызықты, әдемі көрнекі заттар, шығармаларды пайдаланып, оның ырықсыз зейініне сүйене отырып, сол зейінді тұрақтандыруға біртіндеп ырықты зейіннің қалыптасуына көңіл бөлу керек. Сондықтан оқу материалының нақтылығы, мазмұндылығы, тартымдылығы, ал сабақтың эмоциялық сезімге толылығы, маңызды шарт.

Алғашқы оқу жұмысына үйретуде бастауыш сынып оқушыларының зейінін пәнге шоғырландыру керек. Осы мақсатта баладан сабаққа дайындалуды талап ету, бала зейінін ұзақ уақыт сақтай білуге, тұрақтандыруға үйрету қажет. Оқу үрдісінде өзін-өзі бағалауын дамытуда үйреншікті зейіннің маңызы зор. Ол құбылыстар мен заттардың, олардың мазмұнын санада тез бейнеленуін, қабылдау үрдісінің жылдам және оңай болуын қамтамасыз етеді. Үйреншікті зейін көп жағдайда бастауыш сынып оқушысының өз зейінін өзі басқаруынан көрінеді. Көптеген жағдайларда, мектепте оқу іс-әрекеті барысында мұғалім оқушы зейінін ұйымдастыра отырып, сонымен бірге оқушының өз зейінін басқара аларлық дағдысын тәрбиелеп отырған жөн.

Түйсіктер балаға қоршаған орта мен өз тәнінің сигналдарын қабылдап, олардың қасиеттері мен белгілерін бейнелеуге мүмкіндік береді. Олар баланы төңіректегі дүниемен байланыстырып, негізгі таным көзі ретінде қызмет етеді, солардың арқасында баланың даму мүмкіндігі ашылады.

Егер оқушы сурет салумен әуестенсе, салғандары сәтті шықса, бояу біткеннің қасиетін білуге ынталанып тұратын болса, оның түсті айыру қабілеті басқалардан жоғары болады. Қалыпты жағдайда көру қабілетін дамытуға болады. Мәселен, бала партада отыру тәртібін бұзса, оқығанда не жазғанда қисайып жатып алса, кітапқа не дәптерге көзін жақын ұстаса, оның көру қабілеті нашарлайды. Жатып оқу көру ағзасына қатты зиян келтіреді. Ұстаздар қатты бақылап, мұндай

әрекеттерден сақтандыру тиіс. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке дейінгілермен салыстырғанда, дыбыс естуі жоғары болады. Бірінші сынып балалары кейде дыбысты ажырата алмайды, сөйтіп жазу дағдыларына кедергі келтіреді. Шет тілі, ана тілі сабақтарында сөйлетуге үйрету арқылы фонемалық естуді қалыптастыруға болады. Ән айту – есту түйсігін, сурет салу – көру түйсігін, еңбек сабақтары – қозғалыс, сипай сезу түйсіктерін кемеліне келтіреді. Мұғалім бала түйсігін үнемі іс-әрекет үстінде, оқу үрдісінде қалыптастырып отыру керектігін еске алу керек.

Абай өзінің 43-қара сөзінде: “Адам баласы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан… Көзбен көріп, құлақпен естіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады… Әрнешік өз суретімен көңілге түседі… бес нәрседен өткен соң, оларды жайғастырып суреттемек. Ол – жанның жибили қуаты дүр”-деп, түйсіктің дүниені танудағы рөлін атап көрсетеді [3].

Түйсік жөнінде Ш. Құдайбердиев:

“Тән сезім, құлақ естіп, көз көрмек,
Мұрын – иіс, тіл – дәмнен хабар бермек.
Бесеуінен мидағы ой хабар алып,
Жақсы – жаман әр істі сол тексермек”, - дейді.

Бірақ түйсіну жекелеген сезім мүшелерінің қызметі арқылы іске асатын болғандықтан, әсер еткен тітіркендіргіштің мазмұны жөнінде бала ештеңе білмейді. Сол себепті сабақта берілетін мағлұматтар тек қабылдауға жеткенде ғана, әсер еткен тітіркендіргіштің қасиеті санада тұтастай, толық бейнеленеді. Сондықтан оқушылардың ұсынылған материалдарды дұрыс қабылдауы үшін баланың сезім мүшелерінің бәрін (иіс, дәм, есту, көру, сипап сезу) әрекетке түсіру қажет.

Сонымен өзін-өзі бағалау - өзінің іс-әрекеттерін, олардың мотивтерін және мақсаттарын, өз мүмкіндіктері және қабілетін бағалауға және біліктерін көруге, тұлғаның өзін-өзі тану ерекшеліктеріне әсер етеді.

Өзін-өзі бағалаудың қалыптасуы балалардың белсенді іс-әрекеттерін өзін-өзі байқау және өзін-өзі бақылаумен байланысты.

Өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың шешуші әсері 2 факторды көрсетеді: қоршаған ортаға қарым-қатынасы және баланың өзінің іс-әрекетіндегі ерекшеліктерін ұғынуы. Бұл ұғынуды ата-ана, тәрбиеші баланы өзін түсінуге және көре білуге, басқа адамның әрекетімен өз әрекетін, басқа адамның қажеттілігі мен тілегін өзінің мүддесімен сәйкестендіре білуге үйрету керек.

Әрбір жас ерекшелік кезеңдерінде өзін-өзі бағалауды қалыптастыруда іс-әрекет басымырақ әсер етеді. Әсіресе, бұл кезеңде жетекші әрекет маңызды. Бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекеті өзін-өзі бағалаудың бастаушысы болып табылады. Баланың оқу іс-әрекетінің өзін-өзі бағалауды қалыптастырудың шешуші деңгейлері анықталады. Бұл оның оқу жетістіктері мен үлгерімімен тікелей

байланысты. Баланың мектепке келген алғашқы айларынан бастап тұлғаның қалыптасуына, оқу, жетекші іс-әрекетін түзету жүргізіледі.

Психологиялық зерттеулер кіші мектеп жасындағы баланың өзін-өзі бағалауы өз бетімен емес, оған қоршаған ортаның бағалауы, әсіресе, мұғалімнің бағасы үлкен әсерін береді. Баланың өзін-өзі бағалауы мұғалімнің бағалауымен сәйкес келеді. Үлгерімі жоғары оқушыларда көбіне-көп өзін-өзі бағалауы өте жоғары, үлгерімі нашар оқушыларда төмен немесе өте төмен болып қалыптасады. Бірақ артта қалушы оқушылар өздерінің тұлғалық сапасына және іс-әрекетіне төмен бағаның берілуіне келіспей, кей жағдайларда конфликтілік жағдайлардың болуы, баланы жоғары эмоционалды күштеу, оның тынышсызданып және абыржуына әкеледі. Осыдан келіп, әлсіз оқушыларда өзіне деген сенімсіздік, алаңдаушылық қалыптасып, өздерін сыныптарының ортасында нашар сезінеді. Ал керісінше, жақсы оқитын оқушыларда өзін-өзі бағалауының жоғарылығы тұлғалық сапасын жоғарылатуға әкеледі. Олар алғашқы, үлгі болуымен, өзіне деген сенімділігімен ерекшеленеді.

Жеті жастан он жасқа дейінгі кезеңге тән негізгі белгі мынада: бұл жаста мектеп жасына дейінгі бала мектеп оқушысына айналады. Бұл кезең балалық шақтың белгілерін оқушының ерекшеліктерімен ұштастыратын өтпелі кезең. Бұл белгілер оның мінез-құлқында, санасында күрделі, ал кейде қайшылықты үйлесім түрде қатар жүреді. Кез-келген өтпелі күй сияқты бұл шақ көзі ашылмаған даму мүмкіндіктеріне бай, оларды дер кезінде байқап қолдап отыру маңызды [4]. Адамның көптеген психикалық қасиеттер негіздері тап осы шақта қалыптасады.

Баланың психикалық дамуының әрбір кезеңі оның іс-әрекетінің негізгі, жетекші түрімен сипатталады. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балалық шақта ойын іс-әрекеті жетекші болады. Бұл жастағы балалар үйреніп, тіпті шама-шарқынша еңбек етіп жүрсе де, олардың бүкіл болмысын анықтайтын шынайы әр түрлі ойындар болып табылады.

Ойын үстінде қоғамдық баға беруге тырысушылық пайда болады, қиял және символиканы пайдалана білуі дамиды. Осының бәрі баланың мектепке даярлығын сипаттайтын негізгі сәттер болып табылады. Бала мектеп табалдырығынан аттасымен-ақ оқушы болады. Оның өмірінде ойын әлі маңызды болғанымен осы уақыттан бастап, ол біртіндеп басымдылық ролін жоғалта бастайды. Бастауыш сынып оқушысының жетекші іс-әрекеті оның мінез-құлық мотивтерін елеулі түрде өзгертетін, оның танымдық және адамгершілік күштерін дамытудың жаңа көздерін ашатын оқу болады. Мұндай қайта өзгеріс үрдісінің бірнеше кезеңдері бар.

Әсіресе баланың мектеп өмірінің жаңа жағдайларына алғаш енуі айқын аңғарылады. Балалардың көпшілігі бұған психологиялық жағынан даярланған. Олар бұл жерден үймен немесе бала-бақшамен

салыстырғанда, әдеттен тыс бірдеңелер кездестіруді күте отырып, мектепке қуана барады.

Баланың бұл ішкі позициясы екі жағдайда маңызды. Алдымен мектеп өмірінің жаңалығын алдын-ала сезіну және қалау баланың сыныптағы мінез-құлық ережелеріне, жолдастарымен ерекше қарым-қатынас нормаларына, күн тәртібіне қатысты мұғалімнің талаптарын жылдам қабылдауға көмектеседі. Бұл талаптарды бала қоғамдық маңызды және орындамауға болмайтын талаптар деп қабылдайды.

Жекелеген психикалық үрдістерді дамыту бүкіл бастауыш мектеп шағында жүзеге асырылады. Балалар мектепте қабылдау үрдістері едәуір жетіліп келсе де (оларда көру мен есту қабілеті жоғары екені байқалады, олар түрлі формалар мен түстерді жақсы бағдарлайды), олардың оқу ісіндегі қабылдау формалары мен түстерді тану және атауға келіп тіреледі. Бірінші сынып оқушылары өздері қабылдайтын заттардың қасиеті мен сапаларына жүйелі талдау жасай алмайды. Бұл жағдай арнайы жасалған тәжірибеде көрінді. Мәселен, 1 сынып оқушылары қарап отырып салу үшін түрлі түсті құмыра алды. Балалар оны тез қарап шығып, атын атады, содан соң арнайы көңіл аудармай, бірден оның суретін салуға ұмтылды. Олардың салған суреттерінде құмыралардың көлемі де, формасы да әр түрлі болып шықты, тіпті бір-бірінен едәуір айырмашылығы да болды, Бірінші сынып оқушылары бұл түсті танып, атап та берді, бірақ оның нақты ерекшеліктері оларды қызықтырмайды. Саралап қабылдаудағы кемшіліктер басқа тәжірибелерден байқалады. Баланың қабылдаған заттарды талдау және саралау мүмкіндіктері заттардың жекелеген тікелей қасиеттерін аңғару мен айырудан гөрі күрделілеу қызмет түрі - мектептегі оқу үрдісі кезінде қалыптасады. Сабақтардың үстінде оқушы қандай да бір пәннің және құралдың қабылдау міндеттерін алып, ал одан кейін өзі кең түрде тұжырымдайды. Осының арқасында қабылдау мақсатқа бағытталады

Баланың өзін-өзі бағалауының қалыптасуы алдымен үлкендердің, әсіресе мұғалімнің бағыттаған, ұйымдастырған жұмысының нәтижесі, оны дамытудың жалпы бағыты баланың мұғалім қойған мақсатқа жетуден бастап, өздері қойған міндеттің шешімін табуды қамтиды.

Бірінші сынып оқушыларының ырықты зейіні олар әлі өздерін, өздерінің іс-әрекетін дербес басқарып жүрудің ішкі механизмін игермегендіктен тұрақты болмайды. Сондықтан тәжірибелі мұғалім оқу ісінің сабақта бірін-бірі ауыстырып отыратын және балаларды шаршатпайтын әр алуан түрлерін (түрлі тәсілдермен ауызша есептеу, есептер шығару және нәтижелерді тексеру, жазбаша есептердің жаңа тәсілдерін түсіндіру, оларды орындап жаттықтыру) қолданып отырады.

Бастауыш сынып оқушыларының ақыл-ой әрекетінен гөрі сыртқы іс-әрекетті орындауда зейіні неғұрлым тұрақты. Бұл ерекшелікті ақыл-ой сабақтарын графикалық схемалар, суреттер, макеттер жасаумен алмастыра отырып сабақтарда пайдаланудың маңызы зор. Қарапайым, бірақ біркелкі тапсырмаларды орындауда бастауыш сынып оқушылары

жұмыстың түрлі әдістері мен тәсілдерін қолдануды талап ететін неғұрлым күрделі тапсырмаларды шешу кезіндегіден гөрі көбірек алаңдайды. Сондықтан оқу тапсырмаларын былай қойған дұрыс: бала өз тапсырмасын орындай отырып, жолдастарының жұмысын қадағалау керек және қадағалай алатындай етіп, мысалы, берілген мәтінді оқи отырып, оқушы басқа оқушылардың мінез-құлқын тексеріп отыруға міндеттеу. Қате жіберіп алған жағдайда ол жолдастарының теріс әсерін байқап, оны өзі түзетуге тырысады. Кейбір балалар сыныпта зейін бөле алмайтындықтан “алаңғасар” болады: олар бір іспен айналысып отырып, басқаларын естен шығарады. Мұғалім оқу ісінің әртүрін балалар бір мезгілде бірнеше іс-әрекетті бақылауды үйренетіндей жалпы жанама жұмысқа дайындалатындай етіп ұйымдастыру керек. К.Д. Ушинский: “Адам әрекетінің нәтижелі болуы – алдымен оған әдейі зейін қоюға, соған зейінді тұрақтауда”, [5] – дейді.

Оқушылар күн тәртібін, мінез-құлық ережелерін, үй тапсырмаларын арнайы есте сақтаған дұрыс, ал одан кейін оларды өзінің мінез-құлқына басшылыққа ала білуі немесе оларды сабақта еске түсіре білуі тиіс. Балалар мнематикалық міндеттерді ажырата алатын болады. Олардың біреуі материалды дәлме-дәл есте сақтауды, екіншісі оны тек өз сөзімен айтып шығуды қарастырады. Бастауыш сынып оқушыларының есте сақтауының табыстылығы олардың мнематикалық міндеттердің сипатын түсінуге, еске сақтау мен еске түсірудің тиісті әдіс-тәсілдерін меңгеруге байланысты. Есте сақтау нәтижесі баланың өзін тексеруі тану деңгейінде ғана болады. Мысалы, 1-сынып оқушысы мәтінді бір қарайды да таныс сияқты болып көрінгесін жаттап алдым деп ойлайды. Аздаған балалар есте еркін сақтаудың тиімді әдістерін қолданады. Көпшілігі мектепте және үйде мағыналық жағынан есте сақтау әдістерінің қалыптасуымен, екіншісі – уақытпен белгіленген еске түсіру тәсілдерін, есте сақтау нәтижелерін өзіндік тексеру тәсілдерін қалыптастырумен байланысты. Материалды мағыналық бірліктерге бөлу әдісі жоспар жасауға негізделген. Ол балалар қандай да бір картинаның немесе естіген әңгіменің мазмұнын ауызша формада айтып беретін пән сабақтарында оқылады. Балаларға бөлінген мағыналық бірліктердің салыстырмалылығын бірден көрсеткен жөн. Қандай да бір картинаның мазмұны туралы хабарлап әңгімелесу, ал одан соң еске түсіріп, әңгімелеп айту мақсатына қарай әртүрлі бірліктерге сүйене отырып, жүзеге асырылатын болады. Кең не тар жоспар жасау жөніндегі жұмыс балалар оқи және жаза алатын 1 сыныптың II жарты жылында үлкен орын алады. 2-3 сыныптарда бұл жұмыстар математикалық және грамматикалық мәтіндердің көлемі жөнінен мол материалмен жалғастырылады. Мысалы, 3-сынып оқушылары мәтіндерді шарттардың күрделі жүйесіне негізделген математикалық есептер шығарудың жоспарын жасайды. Енді оқушылардың тек қана мағыналық бірліктерді бөліп көрсету емес, материалды қисынды етіп топтау талап етіледі. Топтастыру нәтижелерін жазбаша жоспар түрінде белгілеп

отырған дұрыс. Материалды мағыналық жағынан топтау, жоспар құру бастауыш сынып оқушыларында алғашқыда еркін еске түсіру тәсілдері ретінде қалыптасады. Бірақ балалар оларды жетік меңгергеннен кейін, бұл тәсілдердің психологиялық ролі айтарлықтай өзгереді: олар дамыған еріксіз есте сақтаудың негізі болады.

Демек, жоғарыда айтылған ой-пікірлерді қорытындылай келе, педагогика, психология ғылымында өзін-өзі бағалауды дамытудың зерттелуі мына кезеңдер бойынша жүзеге асады:

1. Өзін-өзі бағалауды қалыптастыру жүйесі оқушылар логикасының тұтастай, ұйымдастырылған, мазмұнды, үрдісті-технологиялық құрамдас бөліктерінің тұтастығын білдіреді. Өзін-өзі бағалаудың мақсаты келесі тапсырмалардың шешілуімен анықталады: ойлау операцияларын, өзін-өзі бағалаудың логикалық формасының құрылымын, ой-әрекетінің тәсілдерін бір білім аумағынан келесіге ауыстыру дағдыларын білуі және меңгеруі. Өзін-өзі бағалауға логикалық даярлықты ұйымдастыру, жас ерекшеліктерін есепке алу ұстанымдарына, жалпы маңызды логикалық формалар мен байланыстарды аша білуге негізделеді. Ал оның мазмұны өзін-өзі бағалау дағдылары және оларға сай ой операцияларын қамтиды. Өзін-өзі бағалаудың дамуы ойлау үрдістерін үйрену, сөз мәнерін белсенді қолдану, ойлаудың барлық түрлерін біріктіре білу арқылы жүзеге асады.

2. Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде және бастауыш сынып оқушыларының өзін-өзі бағалау тәжірибесінде келесі ойлар теориялық тұрғыдан дами түсті және экспериментті түрде көрсетілді: кіші мектеп жасы ақыл-ой әрекетінің тәсілдері мен меңгерілген құралдарын тез игеріп әкетуге бейім келеді; белгілі бір мақсатқа ұмтылушылық және бағытталғандық, үздіксіздік, нәтижелілік өзін-өзі бағалауға логикалық даярлықты ұйымдастыру ұстанымы болып табылады; жалпы өзін-өзі бағалау - дағдылардың мектеп пәндерін оқыту үрдісінде қалыптасуы мазмұны болып табылады.

3. Бастауыш білім беру тәжірибесінде өзін-өзі бағалауда логикалық операцияларды білу және меңгеру, сонымен қатар ойлаудың логикалық формаларының құрылысын көрсету және ой әрекетінің тәсілдерін бір саладан өзге салаға ауыстыруды жүзеге асыра білу дағдысы болып табылатын логикалық ойлаудың даму жүйесі қалыптасты. Өзін-өзі бағалау ұстанымдары жалпы дидактикалық, сондай-ақ арнайы талаптар ретінде рөл атқарады. Өзін-өзі бағалаудың бағдарлама материалдарымен байланысты пәндік әрекет және модельдеу шарттарындағы тапсырмалар жүйесін шешу үрдісінде жүзеге асады.

Сонымен, өзін-өзі бағалауды дамытудың оқушы өміріндегі орны ерекше екені белгілі болды. Сондай-ақ өзгермелі жағдайға тез бейімделе алатын, жеке тұлғаны қалыптастыруда, оның ақыл-ойын дамытуда маңызы орасан зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Братусь Б.С. Стиль жизни. О самооценке и притязаниях (Беседы о развитии личности). // Семья и школа. – 1978. - № 8. – с. 37-39.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М., 1977. – 270 с.
3. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка // Изучение мотивационного поведения детей и подростков. – М., 1972.
4. Қазмағанбетов А.Ғ. Формирование системы оценочных притязаний школьников. Методическое пособие. – Алматы, 1997. – 45 с.
5. Едильбаева М.У. Формирование самооценки учащихся в учебном процессе. – Актобе, 2008. – 50 с.

3.26. Психологиялық құзіреттіліктің мазмұны мен теориясы

Шолпан Оралгалиевна Орынгалиева
PhD докторанты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті (Семей қ., Қазақстан)

Қазіргі білім беру парадигмасының өзгеруі және білім беру мемлекеттік міндетті стандартының міндеттерін жүзеге асыру болашақ педагогтердің психологиялық құзіреттілігін қалыптастырудың негізі болып табылады. Бұл оқу әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін, педагогикалық қарым-қатынастың субъектілері ретінде білім алушылардың психологиялық сипаттамаларын меңгерудің механизмдері мен заңдылықтарын ұғынуды жетілдірумен байланысты.

Құзыреттілікке бағытталған білім беру қазіргі таңда әлемдік білім беру жүйесінде нәтижелілігі, тиімділігі мойындалған бағыт болып табылуда. Құзыреттілік бағыты бойынша кез-келген оқытудың негізгі мақсаты – тұлға өзінің әрекетін нәтижелі жүзеге асыруы үшін қажетті білім, білік және тұлғалық қасиеттерді меңгеріп, мінез-құлық тәсілін, сонымен қатар, қажетті құзыреттіліктер түрлерін игеруі міндетті. Басқаша айтқанда, білім алушы тек білім және біліктілік жиынтығын меңгеріп қоймай, оқудың соңында не үшін білім алғандығын саналы түсініп, игерген білімін өзінің кәсіби әрекетінде қолданысқа енгізе алу.

Осы жағдайда Л.С. Выготскийдің: "...тәрбие процесінің негізі психологиямен байланысты болғандықтан, психологияның жалпы негіздерін білу аталған үрдісті ғылыми тұрғыдан түсінуге көмектеседі ... » деген тұжырымы дәлел іспеттес. Болашақ педагогтердің кәсіби қызметінің табыстылығы жоғары оқу орнында білім алу кезеңі болып табылатын оның психологиялық құзыреттілігімен айқындалады.

Субъектінің психологиялық құзыреттілігі психологиялық феномен ретінде түрлі бағыттар мен концептуалды тұжырымдармен

айналысатын отандық және шетелдік психологтардың зерттеу пәні ретінде қарастырылды. Шетелдік психологияда XX ғасырдың басынан бастап құзыреттіліктің теориялық және эмпирикалық зерттеулерінің көп саны болғанымен, бұл феноменді қарқынды зерттеу XX ғасырдың 90-шы жылдарына жатады.

"Психологиялық құзыреттілік" ұғымының мазмұнына авторлар психологиялық білімнің, іскерліктің және дағдылардың жиынтығы, сонымен қатар мағыналық, мотивациялық, эмоционалдық, тұлғалық және мінез-құлық деңгейлерін қамтитын әмбебап жеке жүйенің байланысын да көрсетеді.

Бүгінгі күні психологиялық феномен ретінде психологиялық құзыреттілікті диагностикалаудың феноменологиялық мазмұнын, құрылымын, тәсілдерін және құралдарын айқын түсінуде біршама тұжырымдамалар бар. Сонымен қатар, басқа проблемаларды зерттеу контекстінде психологиялық құзыреттіліктің жеке түрлерін сипаттайтын жұмыстар көбірек пайда болды.

Мәселен, И.Н. Елина мемлекеттік қызметкерлердің психологиялық құзіреттілігін зерттей отырып, оны мотивациялық, операциялық және рефлексивті құрамдастардан тұратын көп параметрлік сипаттама ретінде анықтайды [1, 20].

Н.В. Яковлева дәрігерлердің психологиялық құзіреттіліктерін іс-әрекеттегі оңтайлы жай-күйін қамтамасыз ететін қызмет субъектісіндегі өзін-өзі реттеудің функционалдық жүйесі ретінде анықтайды [2, 48].

Психологиялық құзыреттілік индивидтің санасында психологиялық мазмұн, психологиялық жағдайлар және оларды шешу тәсілдерін меңгеру, өзін-өзі реттеу жүйесінің қызмет ету сапасы ретінде қарастырылады.

Көптеген педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде психологиялық құзіреттілікті қалыптастыру мәселесі болашақ педагогтың немесе педагогтың педагогикалық іс-әрекетіне байланысты зерттелген.

Мәселен, А.Д. Алферов, А.К. Маркова, Н.В. Кузьмина, Г.И. Метельский, Л.А. Колмогорова және т.б. ғалымдар зерттеген "психологиялық құзыреттілік" ұғымының мәнін түсіндірудің тәсілдері өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады.

А.Д. Алферов [3, 117] психологиялық құзіреттілікті болашақ педагогтарды кәсіби дайындаудың құрамдас бөлігі деп қарастыра отырып, психологиялық құзіреттілік мазмұнын төмендегі жағдайлармен көрсетеді:

- психология бойынша білім, іскерлік және дағдылардың жиынтығы;
- педагогтың кәсіби қызметіндегі психологияның рөліне қатысты ұстанымның айқындығы;

- баланың мінез-құлқынан оның жай-күйін, танымдық үрдістердің, эмоционалды, ерік-жігер аймағын, мінез ерекшеліктерінің даму деңгейін бақылай алу;

- баламен немесе балалар тобымен қарым-қатынаста психологиялық жағдайларды бағдарлау, бағалау және қарым-қатынастың тиімді тәсілдерін таңдау қабілеті.

Автор психологиялық құзіреттіліктің құрылымы мен мазмұнын аша отырып, психологиялық құзіретті болу үшін білімнің, шеберліктің, дағдылардың жеткілікті көлемді тізімін ұсынған.

А.К. Маркова педагогтың психологиялық құзіреттілігін модульдік құрылымда құрастырған [4, 58]. Біздің көзқарасымыз бойынша, әр педагогтың еңбегінің кәсібилігі ғана емес, психологиялық мінездемедегі жүйені қамтуы да міндетті.

И.С. Якиманскаяның тұлғалық дамыту оқыту тұжырымдамаларын дамыта отырып, психологиялық құзіреттілікті қалыптастыруда психологиялық білім, іскерлік, дағды және педагогикалық қызметтегі психологияның мәні мен рөліне қатысты кәсіби ұстанымның айқындығы, оқушылармен жұмыс жасауда психологиялық ақпараттандыруды қолдана білу, баланың жағдайын, танымдық үдерістердің даму деңгейін, жеке-тұлғалық сипаттамаларын, сондай-ақ психологиялық мәселелерді бағалау және қарым-қатынастың ұтымды тәсілін табу, білім алушыға психологиялық сауатты және педагогикалық тұрғыдан қарауды жатқызады [5, 28].

Л.А. Лазаренконың көзқарасы бойынша, қазіргі педагогтың психологиялық құзіреттілігі психологиялық ақпаратты қабылдау, оны сезіну, іс-әрекет барысы негізінде қарым-қатынас жүйесін құру, сауатты психологиялық шешімдер қабылдау қабілеттілігі [6, 67].

Е.С. Алешина және И.С. Клецина әлеуметтік-психологиялық құзіреттілікті педагогикалық оқу орны студенттерінде педагогикалық қабілеттіліктерін қалыптастырудың мәнді факторы деп қарастырады [7, 15].

Мамандық психологиясын және кәсіби жетістіктер мәселесін зерттеген Э.Ф. Зеер [8, 85] кәсіби құзіреттіліктің компоненттерін әлеуметтік құзыреттілік ынтымақтастыққа қабілеттілік ретінде, кәсіби міндеттерді тиімді шешу, өз еңбегінің нәтижелерін өз бетінше бағалау, жаңа кәсіби білім мен біліктерді іздеу, иемдену білігін қамтитын арнайы құзыреттілік рефлексия, кәсіби дағдарыстар мен деформацияларды конструктивті еңсеру, кәсіби біліктілігін арттыруға дайындықтан тұратын жеке құзыреттілік деп қарастырған. Оның жекелеген түрлерін зерделеуден басталған психологиялық құзыреттілікті зерттеу барынша интегративтік сипатқа ие болды және бүгін өмірдің құзыретті стилінің мәселесі ретінде қарастырылады.

И.Ф. Демидова психологиялық құзіреттілікті психологиялық білім мен іскерліктің жүйесі арқылы анықтайды. Автордың тұжырымдамасы бойынша, психологиялық құзіреттілік психологиялық білімнің және

оларға негізделген алдыңғы біліммен байланыстылығы бар іскерліктер жиынтығы болып табылатын күрделі тұлғалық білім. Психологиялық білім мазмұнын психология ғылымының түрлі салаларынан ақпараттың болуы, ал психологиялық іскерліктер деп психология негізіндегі педагогикалық әрекетті сауатты құрастыра алу қабілеттілігі деп түсіндіреді [9, 17]. Сонымен қатар, психологиялық құзіреттіліктің мазмұнын екі жақты бөліп қарастырды: когнитивті (педагогикалық жағдаяттарда не істеу керектігін білуі) және мінез құлықтық (қалай істеуді және оны жүзеге асыруды білу).

В.Н. Козиев психологиялық құзіреттілікті психологиялық-педагогикалық білім берудің салдары деп есептейді. Психологиялық құзіреттілік – педагогикалық іс-тәжірибеде оның психологиялық білімін іске асыру болып табылатын мұғалімнің жеке жетістігі [10, 92].

Н.Е. Костылева психологиялық құзіреттілікті жеке тұлғалық кәсіби қасиеттер жүйесінің жеке сипаттамасына жатқыза отырып, оны әдіснамалық және әлеуметтік ғылыми құзыреттілікпен қатар, жеке сипаттағы танымдық механизмдердің құрамдас бөлігі деп санайды. Психологиялық құзіреттілік құрылымына тұлғаның жалпы сипаттамасы, психикалық процестердің өту ерекшеліктері, оқыту және тәрбиелеу заңдарын психологиялық зерттеу әдістері, баланың жас ерекшелік даму заңдылықтарын білумен қатар, шынайы педагогикалық іс-тәжірибемен психологиялық білімді ауыстыру іскерлігі мен өзін-өзі реттеу, тәсілдерді меңгеруді жатқызады [11, 22].

Н.В. Андронова: «Психологиялық құзыреттілік құрылымы зияткерлік немесе когнитивті жақтары деп аталатын психологиялық білім мен психологиялық ойлау, практикалық немесе әрекет етуші психологиялық іс-әрекет пен дағды» деп нақтылайды [12, 170].

Психологиялық құзіреттілікті көп жағдайда жалпы кәсіби құзыреттіліктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде және құзыреттіліктің басқа түрлерінің (коммуникативтік, әлеуметтік, кәсіби-педагогикалық) маңызды құрылымы ретінде қарастыруға болады.

Психологиялық құзіреттілікті жалпы элементтері бойынша бөліп қарастыруға болады:

- өзін-өзі танудың, қарым-қатынастағы психологиялық құралдарды меңгеру;
- өткен тәжірибені талдау және оны өзекті психологиялық мәселелерді шешуде қолдана алу;
- білім, дағды және іскерліктерді меңгеру;
- тиімді мінез-құлық бағдарламасын жасау [13, 42].

О.В. Щербинаның [14, 299] пікірінше, педагогқа кәсіби қызмет субъектісі ретінде психологиялық құзыреттіліктің жоғары деңгейі тән болуы тиіс. Осы сипаттаманың жоғары дәрежедегі айқындылығының арқасында педагог тұлға ресурстарын сауатты қолдана алады, сыртқы және ішкі белсенділіктің тепе-теңдігін оңтайлы мақсатта жүзеге асыра алады, кәсіби қызметтің мүмкін болатын нәтижелерін жобалай алады,

алдын-ала болжайды, өзін-өзі дамытудың тиімді тәсілдері мен құралдарын құра алады.

Психологиялық құзіреттілікті меңгеру тұлғаның жеке қасиеті ретіндегі өзін-өзі дамытуды ынталандырады, және кәсіби белсенділікті қалыптастырады. Сонымен қатар, білімді, тәжірибені, өзінің жеке қасиеттерін дұрыс пайдалануға, өзін-өзі бақылауды, жағдайдың өзгеруіне байланысты өз қызметін қайта құра білу қабілеттілігін жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жоғары педагогикалық оқу орындарында құзіретті маман даярлау мәселесі отандық ғалымдардың (С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова, Н.Н. Хан, Х.Т. Шерьязданова және т.б.) еңбектерінің де түйінді мәселесі болған. Педагогикалық үрдісте тұлғалық даму мақсатының басымдылығын, іс-әрекет негізінде құзіреттілікті қалыптастыруды С.М. Джакупов, З.Б. Мадалиева және А.Р. Ерментаева өз зерттеулерінде кеңінен талдаған.

Зерттеушілердің психологиялық құзіреттілік құрылымын психологиялық білім (білім берудегі саналы мағыналық), тұлғаның мағыналық білімін ұғынуға негізделген Мен-концепциясының, оңтайлы өзін-өзі ұйымдастыру мақсатында өзіне бағытталған белсенділік, іс-әрекеттердің барынша тиімділігін қамтамасыз ететін өзін-өзі реттеу және кәсіби өзін-өзі тану жиынтығы деп көрсетуі аталған ұғымның мазмұнын ашатыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Елина И.Н. Компетентность как интегральная характеристика профессиональной деятельности государственного служащего: автореферат дис. канд. психол. наук. М., 1998. С. 20.

2. Яковлева Н.В. Психологическая компетентность и ее формирование в процессе обучения в вузе (на материале деятельности врача): дис. канд. психол. наук. Ярославль, 1994. С. 277

3. Алферов А.Д. Опыт и проблемы повышения психологической компетентности учителя // Вопросы психологии. 1999. № 4. С. 116-120.

4. Маркова А.К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. С. 107.

5. Якиманская И.С. Динамика готовности к инновациям у современных педагогов // Сборник научных трудов. 2011. Т. 21. № 3. С. 26–33.

6. Лазаренко Л.А. Психологическая компетентность педагога как фактор профессионализации // Современные наукоемкие технологии. 2008. № 1. С. 67–68.

7. Алешина Е.С., Клецина И.С. Социально-психологическая компетентность как фактор формирования психологических способностей // Психология учителя. Тезисы. М., 1989. С. 14-16.

8. Зеер Э.Ф. Психология профессий. М.: Gaudeamus, 2006. С. 336.

9. Демидова И.Ф. Развитие психологической компетентности студентов – будущих учителей: автореф. дис. … канд. психол. наук. СПб, 1993. С. 17.
10. Козиев В.Н. Психологический анализ профессионального самосознания учителя // Вопросы психологии. 2003. № 4. С. 92.
11. Костылева Н.Е. Психологические условия эффективности управления развитием профессиональной компетентности учителя в процесс гуманизации и демократизации школы: автореф. дис. канд. психол. наук. Казань, 2007. С. 22.
12. Андронова Н.В. Психологическая компетентность как компонент профессиональной компетентности учителя // Вестник Мордовского университета. – 2011. № 2. – С. 166-171.
13. Аболина Н.С., Остапчук Н.В. Психологическая компетентность личности: содержание, уровни и механизмы развития. Монография. Екатеринбург, 2011. С. 42.
14. Щербина О.В. Развитие психологической компетентности педагогов // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – № 8. – С. 297-302.

3.27. Болашақ педагог-психологтың интеллектуалдық құзырлығын жетілдіру мәселесінің әдіснамалық ұстанымдары

Ғалым Бұлтұлы Іркітбай
педагогика ғылымының магистрі, «Менеджмент және ақпараттық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, «Өрлеу» біліктілік арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамының филиалы Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыратын республикалық институты (Алматы қ., Қазақстан)
Жанар Алибековна Жартынова
Халықаралық ақпараттандыру ғылымдары академиясының корреспондент мүшесі, «Менеджмент және ақпараттық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, «Өрлеу» біліктілік арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамының филиалы Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыратын республикалық институты (Алматы қ., Қазақстан)
Гүлнар Абдуллаевна Сүлейменова
«Менеджмент және ақпараттық технологиялар» кафедрасының аға оқытушысы, «Өрлеу» біліктілік арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамының филиалы Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыратын республикалық институты (Алматы қ., Қазақстан)

Уахит Сәкенұлы Хусаинов
«Менеджмент және ақпараттық технологиялар» кафедрасының
аға оқытушысы, «Өрлеу» біліктілік арттыру ұлттық орталығы
акционерлік қоғамының филиалы Қазақстан Республикасы білім беру
жүйесінің басшы және ғылыми-педагогикалық қызметкерлердің
біліктілігін арттыратын республикалық институты
(Алматы қ., Қазақстан)
Самара Сатканулovна Субанбекова
«Бизнес информатика және жалпы білім беру пәні» кафедрасының
аға оқытушысы, әлеуметтік даму және кәсіпкерлік институты
(Бішкек қ., Қырғызстан)

XXI ғасыр өркениеттің алға басуымен сипатталатын болса, ол әр адамның жаратушылық болмысының нәтижесі. ұлттың интеллектуалдық құзырлығы де әр жеке тұлғаның интеллектуалдық деңгейімен анықталады. Көптеген зерттеушілердің өркениеттің өзін әр адамдағы интеллектуалдықтың болуымен байланыстыруы осыдан. Белгілінің шекарасынан тыс ойлай алатын, мәселені шешудің өзіндік, соны жолын таба білетін, заман талаптарына орай өзін саналы түрде өзгерте алатын интеллектуалды адамдар қазіргі білімнің идеалы, мұраты. Бұл жағдай білім беру саласының алдына іргелі міндеттер жүктеп, білім сапасын дамытудың жаңа қосымша көздерін іздеуге ынталандыруда.

Жұмысымыздың тірек ұғымдары болып табылатын «құзырлық», «интеллектуалдық» одан туындайтын «интеллектуалдық құзырлық» түсініктерінің мәнін ашу мақсатында осы бағыттағы әлемдік, шығыс, қазақ философиясындағы өрелі ойларға талдау жасалды. Бұдан әрі солардан түйген қорытындыларды сипаттайтын боламыз.

«Құзырлық» категориясы педагогика үшін аса маңызды жалпығылыми әдіснамалық ұғым болып табылады. Адамға қатысты айтылатын бұл ұғымның философиялық сөздіктегі түсіндірмесі адамның бойындағы «күш-жігер», «қайрат» деген сөздерімен мағыналас екендігін көрсетеді. Басқаша айтсақ, адамның белгілі бір мәселені шешу, нәтижеге жету үшін жұмсайтын қор, ішкі мүмкіндіктер көзі. Ұғымды ең алғаш тұрмыста қол жеткен нәтижелер мен болашақты екі бөліп қарастыру үшін қолданысқа Аристотель енгізгені белгілі.

Құзырлығы жоғары мамандар - елестің, интуицияның күшті қалыптасуымен, қалыптан тыс өнімді ойлай алуымен, ойды интеллектуалдықпен іске асыра алуымен, интеллектуалдық әрекет барысында ішкі күштерін жылдам жұмылдыра алушылығымен сипатталатын адамдарды айтуға болады.

Бұл ұғымның психологиялық және педагогикалық түсіндірмелері диссертацияның келесі тарауларында берілетін болғандықтан, жұмысымыздың келесі тірек түсінігі *интеллектуалдық* - адамның мәні,

оның ішкі күштерінің яғни құзырлықінің бастауы, ішкі құрамаларының даму барысы екендігі анықталды.

«Интеллектуалдық» деген сөздің мәніне үңілсек, ол адамның мақсатты ісіне жету жолындағы талаптануы мен талпынысынан, жігері мен сабырынан, сұранысы мен ізденісінен түзіліп, ақыл ойы мен сезімінің, қиялының ерекше бітімінен көрінеді. Интеллектуалдық – адамның ойлауының және өз бетінше әрекетінің жоғарғы формасы. Дегенмен интеллектуалдықтың объективті және субъективті болатындығы белгілі. Оның алғашқысы ғылымда, зерттеулерде бұрын болмаған жаңалық деп танылса, соңғысы субъектінің өзі үшін жаңалық болып, оны әрі қарай жаңа бастамаларға шабыттандыратынымен сипатталатыны мәлім.

Бұл ұғым философиялық сөздікте: «Интеллектуалдық проблемалық сипаты бар, барлық ішкі байланыстарды біріктіретін, нәтижеде жаңа материалдық және идеалдық құндылықтар алынатын адамның мақсатты әрекеті» – деп түсіндіріледі [1].

Қазіргі кезде интеллектуалдылық - қоғамның өрлеуі мен тоқырауының индикаторы болып саналады. Бұл мәселені зерттеуде де өрлеулер мен құлдыраулар болғаны белгілі. өйткені интеллектуалдылық адам догмалар мен стереотиптерден арылған, өзгеше ойлаудың, кез келген мәселені өзінше шешудің сипаты болғанымен, ондай адамның қалыптасу барысында жұртшылық тарапынан әрқалай көзқарастардың болғаны, әлі де орын алып отырғаны жасырын құбылыс емес әрине.

Философтар шығыс аймақтардың философиялық жүйелерінде шығыс адамының белсенділігі оның тікелей адамға бағытталғандығымен ерекшеленетіндігіне ерекше назар аударады. Адам өзін және өз қабілеттерін дамыта отырып, табиғи жүйенің жетілген формасына дейін көтеріледі және адам мен әлем, табиғат заңдылығы мен табиғи ортаның болмысы арасындағы үйлесімділікті сақтай отырып, табиғаттың қалыптасуына өз ықпалын тигізетіндігі айтылады. Осы ойларды тарқата кетуді қажет еттік.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби тұлғаның өз әрекеті мен оның қалыптасуы жөнінде сындарлы тұжырым қалдырған - шығыстың ұлы ойшылы. Оның сана (ойлау) туралы ілімінде сана сарқылмайтындығымен сипатталып, ол құзырлықтене отырып, бардың мәнін түсінуге әкеледі деген ой айтылады. Оның «Бақытқа жол сілтеу» атты трактатында адамның өмірден кеткеннен кейінгі баянсыз бақыты туралы емес, тірі адамның бақыты туралы сөз етіледі. Оған жету үшін адам өзін-өзі жетілдіруі, қиын жолдардан өтуі тиіс екені көрсетіледі. Сондықтан бақытқа барар жолдардың бірі - адамның интеллектуалдық жағынан қалыптасуы екеніне тоқталады. Бұл еңбектегі біз үшін маңызы бар мәселе - ойдың, интеллектінің қалыптасуы логикалық жаттығулар мен сабақтар нәтижесінде жүзеге асады, тек солар арқылы адам айналадағы ақиқатты танып біледі, жетіледі, адамның интеллектуалдық

құзырлығы де жоғарғы ойлау әрекетінде және оны ұдайы жаттықтыру барысында іске қосылып, өз өнімін беретіндігі турасындағы тұжырымы дәлел [2].

Өз заманында сан алуан ғылым салаларын меңгерген ғұлама ақын Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» атты дастанында жан-жақты дамыған адамды сипаттауда «толық пішімді» ұғымын қолданып, оған жетудің бірден-бір жолы ғылым мен білім екенін атап көрсеткен. Адамның ақыл парасаты барлық нәрсенің мән-мағынасын түсінуге қабілетті деген пікірі айтылған [3].

Қазақ халқының бүкіл ұлағатты мәдениеті тарихында үлкен орын алатын ұлы ақын Абай Құнанбаевтың біздің зерттеуіміз үшін зор мәні бар ойларының бірі – адамдардың әртүрлілігі және кісілік жайлы пікірлер. Оның «Адам бол» деген шығармасындағы негізгі философиялық ойда адамның өз орнын табуының маңыздылығын айта отырып, әр адам ішкі мүмкіндігін іске қосып, өзін жетілдіре алады және жетілдіруі тиіс екендігі аталып өтіледі. Сонда ғана жаратылысынан өзіне берілген орынға сай келетіндігіне ерекше назар аударылады. Бұл үшін оған жол сілтеу, бағыт беру қажеттілігі оның барлық шығармаларының негізгі лейтмотиві деуге тұрарлық [4].

Мысалы ақынның терең философиялық шығармаларының бірі - 1896 жылы жазған «Сенбе жұртқа...» деп басталатын сол дәуірдің жалпы жұртына ғана емес, көкірегі ашық, көзі ояу ойлы жанға арналған өлеңінің негізгі идеясы кісіні биік мұратқа бастайтын, сол мұратқа жеткізетін ұлы күш оның өз бойында дегенге келіп саяды. Онда шын асыл әр адамның жүрегінде, сол асылды таңдаған адам «жүрегінің түбіне терең бойлап», іздегенін тек содан ғана табады дегені, терең де тағылымды философиялық тұжырым жасағаны білініп тұр. Ақын бұл ойының психологиялық сипаттамасын 43 қара сөзінде келтіреді: онда адам баласының екі нәрсемен: тән және жан қуатымен адам екенін, оның ішінде жан қуатын ерекше бөліп атап, әуелде оның кішкене ғана болатынын, ескеріп баққан адам оны үлкейтіп, ұлғайтып, зорайтатынын, ал ескерусіз қалса, ол қуаттың қайсысы болса да жоғалады делінген [5]. Біздің зерттеп отырған интеллектуалдық құзырлық та жан қуатына жататын құбылыс, оның өсіп сол адамның өз қажетіне жарауы тек кісінің сол асылды аршып ала білуі, қаншалықты іске қоса алуына байланысты деген тұжырымға келдік.

Ғалым, этнограф, саяхатшы Ш. Уәлиханов адамды табиғаттың өзгеруіне байланысты өзгеретін биологиялық тіршілік деп қарайтын антропологиялық материализмге қосылмайтындығын атап өтеді. Адам табиғаттың бір бөлігі болғанымен одан айырмашылығы онда (адамда) білім бар. «Білім – миға, жүйкеге әсер ете отырып, адамды өзгертеді. Сондықтан адам білім ала отырып, табиғаттан тәуелсіз бола алады», – деген пікірі дәлел [6].

Қазақ ағартушыларының көрнекті өкілі Ыбырай Алтынсарин арнайы философиялық тақырыпта еңбек жазбаған, дегенмен оның

ағартушылық шығармаларында дүниетанымдық ерекше пікірлер болғаны белгілі. Ол уағыздаған «Өнер, білім бар жұрттар» атты өлеңінің басты идеясы халықтың өркендеуі, оның өркениетке ұмтылуы деген насихат еді. Мұндай үндеу егемендікті енді алып жатқан еліміздің қазіргі күнгі де басты ұрандарының бірі болуы тиіс екендігі білімге қатысты барлық мемлекеттік құжаттарда көтеріліп келеді. Интеллектуалдық - білімді адамдар жететін биіктік. Демек бұл ойлардың өзектілігі жойылған жоқ [7].

Қазақтың рухани мәдениеті мен менталитетінде өшпес із қалдырған тұлғалардың бірі - Шәкәрім Құдайбердиев Абай көзқарастарындағы адамдыққа байланысты ойларды жалғастыра отырып, батыстағы материализм және идеализм сияқты екі анықпен шектелмей, өз жолы үшінші анықты ұсынған [8].

Осы философиялық ойдың заңды жалғасы С. Торайғыровтың мына бір өлеңінде байқалады десек қате болмас:

Шығамын тірі болсам адам болып,
Жүрмеймін бұл дүниеде жаман болып.
Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе?
Жүргенше өмір сүріп надан болып [9].

Дәл осы шығарманы бүгінгі күннің адамға деген сұраныстары тұрғысынан қарастырар болсақ, «адам болу» бұл жерде көптің бірі болып қалмау, артында із қалдыру деген философиялық тұжырымға сәйкес келеді деген болар едік. Интеллектуалдылық болу да ақын көксеген «адамдықты» аша түсетін сипаттаманың бірі екендігіне көз жеткізуге болады.

Белгілі философ Кішібеков Д. – интеллектуалдыққа, оның негізі болатын құзырлыққа байланысты шығыс философиясындағы ойларды шығыстық менталитетке қатысты пікірмен аяқтау дұрыс секілді. «Менталитет» деген ұғым бізге Батыс елдерінен келгенімен оның негізгі түбірі латын тілінен алынып, жеке адамдардың, не топтардың «ақылының» сапасы мен саналық қабілетін, күшін, ақылдың бастауын, мазмұнын, құрылымын, ойлау түрін, бағытын, сондай-ақ мүмкіндігін бейнелейді деген ойды айта келе, қазақ менталитеті көшпенді елдің ерекшелігіне сай қалыптасқандығына тоқталады. Дегенмен әлемде өзгермейтін ешнәрсе жоқ. Менталитет те сол заңдылықтан тысқары тұрған құбылыс емес болғандықтан, тегінде талантты ұлтымыздың қазіргі өкілдерінде нарықтық қоғам талап етіп отырған іскерлік, әрекет ете білушілік, тапқырлық яғни интеллектуалдық деңгейлері дамып келе жатқандығын атап өткен [10].

Интеллектуалдық әрекеттің мәні мен оның жан қуаттарымен байланыстылығы ертедегі философтардың еңбектерінен бастау алады. Бұл жайлы адамның интеллектуалдықпен өзін-өзі жетілдіру идеясын ең алғашқылардың бірі болып ұсынған Гераклит өз оқушыларына интеллектуалды тапсырма ретінде өздерін зерттеуді тапсырған.

Ал Сократ әр адамның тұлға ретінде жетілуіне ерекше мән бере отырып, «интеллектіні» жетілдіру, қабілеттерді жетілдіру оқытушының басты міндеттерінің бірі деп есептей отырып, оқушыларға дайын ұсыныстар бермей, «ақиқатқа жетуді» өздеріне тапсырып отырған. Бұл «сократтық әдістің» қазіргі уақытта да құндылығы жоғары екендігін білеміз.

«Өз рухын өзіне қарату» идеясын әрі қарай белсенді түрде дамытқан ойшылдардың бірі - Платон. Оның философиялық идеяларындағы педагогикалық ойдың түйіні – адам өзі белгілеген биіктіктерге жетуі үшін алдымен өзінің интеллектуалдық идеяларымен үйлесімділік табуы қажет екендігі жайлы пікірі дәлел [10].

XIX ғасырда интеллектуалдық мәселесі немістің классикалық философиясында әрі қарай дами түседі. Оның көрнекті өкілдерінің еңбектерінде адам интеллектуалдықтың субъектісі деген тұжырымдаманың негізі қаланып, танымдық әрекеттің интеллектуалдық сипатын түсінудің жаңа кезеңі басталады (И. Кант,т.б.); интеллектуалдықтың мәдени-тарихи детерминациясы негізделді (Г. Гегель, И.Г. Фихте, И.В. Шеллинг т.б.); интеллектуалдықтың адамның өмірлік әрекеті мен әлеуметке қатыстылығының байланысы ашылды (Л. Фейербах).

Өзіне дейінгі көзқарасқа қарағанда И. Кант интеллектуалды адамды сипаттауда, оның белсенділігіне көңіл бөліп, танымдық белсенділігі жоғары субъект деген пікір айтады [11].

Канттың осы айтқан пікірін дамыта отырып И.Г. Фихте философия тарихында алғаш рет интеллектуалдық теориясын әрекет теориясы ретінде қарастыруды ұсынды. Интеллектуалдық үрдістің тетіктерін терең зерттей отырып, ол интеллектуалдылық субъект өзінің әрекетінің өнімі деген ереже қалыптастырады [12].

И.Г. Фихтеден кейін Ф.В. Шеллинг интеллектуалдықты тірі организмнің диалектикасы деп санап, саналы және санадан тыс интеллектуалдық бастамаларды зерттеп, интеллектуалдық *жаңалық ашады* дегенмен оның *белгіліден бастау* алатынын алға тартады .

Интеллектуалдық мәселесінің қалыптасуына ерекше үлес қосқан философтардың бірі Л. Фейербах болды. Ол интеллектуалдыққа антропологиялық тұрғыдан қарап, оны адамның жеке қасиеттерімен байланыстырды. Ойшыл интеллектуалдықты тек қана адамның өз белсенділігі, күші мен ерік-жігері және еркіндігі деп қарастыратын идеяға негізделген тұжырымдаманы ұстана отырып, адамның ішкі қуаттары мен құзырлығы туралы мәселе көтереді [13]. Бұл идея қазіргі уақытқа дейін интеллектуалдыққа қатысты зерттеулердің негізі болып отырғаны белгілі. Біздің зерттеуімізде де осы идея басшылыққа алынады.

Интеллектуалды педагог-психолог - белгілі бір позиция мен әлеуметтік мәртебені иеленген, өзінің ішкі мүмкіндіктерін жетілдіруге, педагогикалық ақиқатқа жаңашылдық тұрғысынан өзгерістер жасауға

мүмкіндігі бар, өзінің кәсіби мәнділігін жүзеге асыра алатын маман. Ондай маман қоғам талап етіп отырған біртұтас, ашық, динамикалық, дамушы интеллектуалдылық тұлғаны қалыптастырады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Философиялық сөздік «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. - 1993. – 356 б.
2. Әл-Фараби Философиялық трактаттар. Алматы. – Ғылым. 1973.
3. Баласағұн Ж. Құтты білік. (аударған А. Егеубаев) Алматы. – 1986. – 87 б.
4. Абай Шығармаларының 2 томдық жинағы. Алматы. Жазушы. - 1995. – 335 б.
5. Сегізбаев О.А Қазақ философиясының тарихы. – Алматы.: Ғылым. - 1999. – 200 б.
6. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы. Рауан 1991. - 185 б.
7. Торайғыров С. Таңдамалы шығармалар. Алматы. Жазушы - 1985 . – 241 б.
8. Д. Кішібеков Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. - Алматы: Ғылым - 1999. – 200 б.
9. Аристотель. Сочинения. М.: Изд. Мысль, 1976. Т. 1. – 550 с.
10. Кант И. О педагогике // Кант И. Трактаты и письма. М.: Педагогика - 1980. – 210 с.
11. Фихте И.Г. Избранные сочинения. М.: 1961. – Т. 1. - 369 с.
12. Шиллинг Ф.В. Система трансцендентального идеализма: Избран. Соч. – М.: 1907. - 457 с.
13. Избранные философские произведения. В 2-х томах. Т. 2. М.: 1996. - 546 с.

3.28. Болашақ педагог-психологтарды кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға даярлау мәселесінің зерттелу дәрежесі

Гүлнар Кенесбекқызы Шолпанқұлова[1]
[1]п.ғ.к., профессор м.а.
Жанар Кудабаевна Дуйсебаева[2]
[2]7М01103 – «Педагогика және психология»
1 курс магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті, әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аннотация

Бұл мақалада болашақ педагог-психологтарды кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға даярлау мәселесінің зерттелу дәрежесі қарастырылады. Осы мәселені

зерттеген ғалымдар еңбектеріне талдау жасай отырып, кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың мәні ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: *кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру.*

Степень изученности проблемы подготовки будущих педагогов-психологов к профессиональной самореализации

Гульнар Кенесбековна Шолпанкулова[1]
[1]к.п.н., и.о. профессора
Жанар Кудабаевна Дуйсебаева [2]
[2] магистрант 1 курса
[2]7М01103 – «Педагогика и психология»
Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева,
Факультет социальных наук, кафедра социальной педагогики и самопознания (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация
В данной статье рассматривается степень изученности проблемы подготовки будущих педагогов-психологов к профессиональной самореализации. На основе анализа работ ученых, которые изучали эту проблему, раскрывается сущность профессиональной самоопределении и самореализации.

Ключевые слова: *профессиональное самоопределение, профессиональная самореализация.*

The Degree of Knowledge of the Problem of Preparing Future Teachers-Psychologists for Professional Self-Realization

Gulnar K. Sholpankulova[1]
[1]Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor
Zhanar K. Duisebayeva[2]
1st year undergraduate
[2]7M01103 - «Pedagogy and psychology»
L.N. Gumilov Eurasian National University, Faculty of social Sciences, Department of social pedagogy and self-knowledge
(Nursultan, Kazakhstan)

Annotation
In this article is studied the degree of knowledge of the problem in preparing future teachers-psychologists for professional self-realization. Based on the analysis of the work of scientists who studied this problem, the essence of professional self-determination and self-realization is revealed.

Key words: *professional self-determination, professional self-realization.*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар:

оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Орта және жоғары білім берудің оқу жоспарларының бағыттылығы мен басымдықтарын оларға тәжірибелік машықтарға үйрету бойынша және тәжірибелік біліктілікке ие болу бағдарламаларын қосып, өзгерту» - қажет екенін көрсетті [2].

Қазіргі уақытта білім беру мекемелері үшін педагог-психологтардың тиімді жұмыс жасау әрекетін бағалаудың ортақ стандартының болмауы, кадр даярлау жүйесінде жеткілікті деңгейде қарастырылмауы, т.б. мәселелер назар аудартады. Осы жағдай, әсіресе, қосымша білім беру мекемелерінің өзіндік ерекшелігіне байланысты, яғни, вариативтілігімен, көп бейімділігімен, білім алу үрдісіндегі баланың таңдау еркінділігі, жеке ерекшелігіне сай уақыт бөлінуі, білім беру бағдарламасының мазмұны мен қарқындылығы, маман құрамымен (суретшілер, спорт, музыка, т.б сияқты арнайы педагогикалық және психологиялық білімі жоқ мамандарын қоса алғанда) ерекшеленеді. Қалыптасқан жағдай педагог-психологтарды өзін-өзі бақылауды күшейтуге және өзінің кәсіптік қызметінде өзін-өзі реттеу қажеттілігіне әкеледі.

Осыған байланысты, кәсіби қызмет тиімділігінің негізгі өлшемі – өзін-өзі жүзеге асыруды қазіргі қосымша білім беру тәжірибесінде қажет етеді. Тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруындағы мәселелерді К.А. Абульханова-Славская, Е.Е. Вахромов, Л.А. Коростылева, С.И. Кудинов, Д.А. Леонтьев және т.б. көптеген зерттеу жұмыстарын жасаған. Педагог-психологтардың кәсіби тұрғыдан өзін-өзі жетілдіруін Л.А. Коростылева, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Ю.П. Поваренков В.Д. Шадриков секілді ғалымдар өз еңбектерінде қарастырған. Аталған авторлар педагог-психолог кәсібінің нағыз маманы болу үшін тұлғалық факторларға көп көңіл бөлген, ал білім беру және қосымша білім беру мекемелерінде кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру мәселесі жеткілікті зерттелмеген.

Зерттеу мәселесі бойынша әдебиеттерді теориялық және салыстырмалық талдау нәтижесі педагог-психологтардың өзін-өзі анықтау, рефлексия, кәсіби өзіндік дамуға дайындық сияқты жеке факторлармен кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруының өзара байланысын анықтаудың қажеттілігін көрсетеді. Соның ішінде, кәсіби өзін-өзі анықтау тұлғаның пәндік-еңбек ортасына қатынасын қалыптастыру үрдісі және онда өзін-өзі таныту тәсілі, ол құндылық бағдар мен ұстанымға, кәсіп туралы түсініктің қалыптасу деңгейіне, өзін-өзі бағалауды дамыту деңгейіне, қабілеттеріне, икемділігіне және қызығушылығына, кәсіби мотивацияның даму деңгейіне, тұлғалық ерекшеліктеріне, әлеуметтік

ортасына, нақты өмірлік жағдайына (отбасылық қатынас, денсаулық, материалдық қамтамасыздандырылу, т.б.) байланысты.

Кәсіби өзін-өзі анықтау кәсіби-еңбек саласына қатынасын қалыптастыру үрдісі және оны тұлғалық және әлеуметтік-кәсіби қажеттіліктердің үйлесуіне сай өздігінен жүзеге асыру тәсілі ретінде белгіленеді. Кәсіби өзін-өзі анықтау адамның барлық өмірін және еңбек жолын қамтиды және сондықтан өмірлік өзін-өзі анықтаудың маңызды құраушысы ретінде қарастырылады, яғни қоғамның әлеуметтік құрылымындағы белгілі бір білім алу орны, әлеуметтік топқа кіру, еңбек әрекеті мен кәсіпті таңдау саласы [3].

Психологияда (Л.И. Божович, Д.И. Фельдштейн, т.б.) тұлғалық өзін-өзі анықтау мәселесі ұзақ уақыт зерттелініп келеді. И.С. Конның пікірінше, «кәсіби өзін-өзі анықтау жеке өмірлік стилді қалыптастыру; тұлғалық талап-тілек пен еңбек жүйесіне сай қабілетті ескере отырып, шешім қабылдау сияқты міндеттерден тұратын көпқырлы және көпсатылы үрдіс [4].

Психологиялық анықтамалық сөздікте кәсіби өзін-өзі анықтау - бұл тұлғаның болашақ еңбек әрекетін таңдау туралы шешім қабылдау үрдісі, адамның өмір жолындағы маңызды оқиға. Ол тұлғаның өткен тәжірибесімен ғана емес, болашаққа созылатын «Мен» бейнесін қалыптасуымен байланысты. Кәсіпті таңдау бойынша шешімді қабылдауда, іс-әрекетті табысты орындауда өзінің жауапкершілігін саналы түсінудегі және өзінің қабілеттерін жүзеге асырудағы тұлғаның белсенді әрекеті (М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович) [5].

Психологтар кәсіби өзін-өзі анықтаудың негізгі екі: кәсіби бағыттылығын қалыптастыру және кәсіпті таңдау шешімін қабылдау қызметтерін бөліп көрсетеді. П.А. Шавир «кәсіби өзін-өзі анықтаудың негізгі мазмұны кәсіби бағыттылықты қалыптастыру», - деп есептейді. Ол табысты кәсіптік таңдауды қамтамасыз ететін тұлғалық факторлардың екі тобын бөліп көрсетеді. Бірінші топ кәсіптік таңдау мәселесін табысты шешуді қамтамасыз етеді, бірақ бұл үрдіске тікелей қатыспайды. Екінші топ кәсіби өзін-өзі анықтау үрдісінің дамуына әсер ететін тұлғаның бағыттылық компоненттерін құрайды: кәсіби өзін-өзі анықтауға сұранысы, оқу және кәсіби қызығушылық пен қабілеттілік, сенім мен ұстаным, сонымен бірге іс-әрекеттің белгілі бір түріне бейімділігін қамтамасыз ететін тұлғаның бағыттылығының жалпы ерекшеліктері [6].

Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова «тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауының мазмұндық сипаты өзіне кәсіби іс-әрекеттің субъектісі ретінде қарым-қатынасын қалыптастыруы», - деп тұжырымдайды [7].

А.К. Маркова «кәсіби өзін-өзі анықтау қоғамда салыстырмалы қалыптасқан кәсіби шеберліктің өлшемдеріне сай адамның өзін-өзі жүзеге асыруы», - деп сипаттайды [8].

Е.М. Борисова кәсіби өзін-өзі анықтауды кәсіптік даму тұрғысынан талдай отырып, тұлғаның кәсіби іс-әрекетте өзінің қабілеттері мен жеке-

психофизиологиялық мүмкіндіктерін толық пайдалану негізінде өзін-өзі іс жүзінде жүзеге асыру үрдісі ретінде түсінеді. Ол кәсіби өзін-өзі анықтауға нақты сипаттама береді, ондағы үш фазаны бөліп көрсетеді: таңдап алыған кәсіпке психологиялық даярлығын қалыптастыру; бұл таңдауды жүзеге асыру; кәсіптік білім алу; жеке стиль және кәсіби іс-әрекет құралдары негізінде кәсіби шеберлікті меңгеруі, іс-әрекетті дамытуға шығармашылық үлес қосуы кәсіби тәжірибені басқа адамдарға беру [9].

Кейбір зерттеушілер кәсіби дамудың бөлігі және ұзақ үрдіс ретінде өзін-өзі анықтаудың келесі қызметтерін белгілейді: кәсіпке және өзіне маман ретіндегі қатынасын қалыптастыру; кәсіби іс-әрекетте өзін-өзі жүзеге асыру; болашақ кәсібі мен кәсіби іс-әрекетін орындаудың мәнін түсінуі; іс-әрекеттің өзіндік жеке стилін қалыптастыру. Кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру үрдісін зерттеу бағыттары мен тұғырларының көптүрлілігі оның құрылымы жөнінде сан алуан нұсқалардың пайда болуына мүмкіндік туғызады. Демек кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру өзін-өзі анықтау үрдісінің бөлігі, тұлғаның әлеуметтенуімен тығыз байланысты болғандықтан, психологиялық және әлеуметтік сипаттағы факторлар қатары әсер етеді.

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың келесі факторлары бөліп көрсетіледі: әлеуметтік жағдай, жағымды үлгерім, территориялық фактор (В.В. Водзинская, С.Н. Иконников, В.Т. Лисовский); әлеуметтік жағдайлар, локалды фактор – тұрғылықты жер, формалды немесе формалды емес топтар мүшесі (М.Х. Титма); кәсіпті таңдау жасы, жастардың ақпараттану және талаптану деңгейі (И.С. Кон). Бірқатар ғалымдардың (Э.Ф. Зеер, С.Н. Чистякова, И.Н. Захарова) көзқарастары бойынша, жалпы және аймақтық факторлар топтары бар: жалпы факторларға мазмұны қоғамның экономикалық құрылымына (адам өмірінің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, қоғамдық ұйымдар, қоғамның рухани мәдениеті, бұқаралық ақпарат құралдары, насихат және т.б.) байланысты макроорта факторлары жатқызылады; аймақтық факторларға мемлекеттің нақты амйғының экономикалық және демографиялық даму ерекшеліктері (жоғары, орта және кәсіптік – техникалық оқу мекемелерінің жүйесі; отбасының мәдени-білімдік және кәсіптік деңгейі; бос уақытты өткізу формасы және т.б.) жатады [10].

Жалпы алғанда, кәсіби өзін-өзі жүзеге асырудың құрылымы**:** кәсіби өзін-өзі анықтауға қатысушының тұлғасы мен жеке даралығы; сыртқы және ішкі іс-әрекеттері (өзінің қабілеттерін, мүмкіндіктері мен тұлғалық белгілерін бағалау бойынша рефлексивті әрекеті, сонымен бірге оны жүзеге асыру бойынша нақты әрекеті); болжамдық әрекеті (мақсаты, жоспары, кәсіптің мәртебесіне, беделіне қатынасы); әлеуметтік енуі (қоғамның талаптары, еңбек нарығына бағдарлану біліктілігі, кәсіптің әлеуметтік-экономикалық жақтарын талдау біліктілігі, т.б.) компоненттерден тұрады. Кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру адамның

өзіне қатынасының өзгеруіне және бұл қатынастың өлшемдерінің өзгерісіне қарай адамның еңбек әрекетінің барысына созылады.

Қорыта келгенде, кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру кәсіби таңдау жағдайында субъектінің дербестігіне; тұлғаның ішкі құрылымын қалыптастыру және оны іс-әрекетте тиімді пайдалануға; өзін профессионал ретінде бағалаудың ішкі өлшемдерін дайындауға; еңбек әрекетінде тұлғалық мәнін табуға ықпал ететін үрдіс деп тұжырымдауға болады. Болашақ педагог-психологтардың кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруына білім беру ортасын қабылдау түрінің әсерін анықтауды талап етеді. Қосымша білім беруде әлеуметтік педагогтардың кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруының түрлі кезеңдерінде сапалық және сандық өзгерістерінің динамикасын зерттеу маңызды деп саналады. Сондықтан да кәсіби өзін-өзі жетілдіруді қарастыруда оның факторлары мен динамикалық үрдістері болашақ маманның тәжірибесіне, педагогикалық стажына байланысты болады. Ол ары қарай қосымша білім беруде өзін-өзі жүзеге асыру феноменін тереңірек түсінуге, сонымен бірге болашақ кәсіби іс-әрекетінің тиімділігін бағалауға, болашақ педагог-психологтарды кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал ететін іс-шаралар кешенін дайындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. 27.07.2007 ж., № 319-III ҚРЗ. Астана. Ақорда.
2. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы (2012 ж. 14.12.). – Астана, 2012.
3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / Жалпы редакциясын басқарған Е. Арын. - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ. 2006. - 482 б.
4. Кон И.С. Психология ранней юности. - М.: Просвещение, 1989. - 254 с.
5. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь-справочник. – М.: Харвест, 2007. – 332 с.
6. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. - Тюмень, 2000. 116 с.
7. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности // Вопр. психологии. 1983. № 2. - С. 53.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М., 1996 – 308 с.
9. Борисова Е.М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект. Автореф. док. пед. наук. – М., 1995. – 45 с.
10. Зеер Э.Ф. Психология профессий. – Екатеринбург, 1999. 104 с.

3.29. Әлеуметтік педагогтардың дарынды балалармен жұмысының ерекшеліктері

Гүлнар Кенесбекқызы Шолпанқұлова[1]
[1]п.ғ.к., профессор м.а.
Дамира Жүзбайқызы Торғауыт[2]
[2]7М01823 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»,
1 курс магистранты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті, әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аннотация
Бұл мақалада әлеуметтік педагогтардың дарынды балалармен жұмысының ерекшеліктері қарастырылады. Осы мәселені зерттеген ғалымдар еңбектеріне талдау жасай отырып, дарындылықтың мәні ашып көрсетіледі.
Түйін сөздер: *дарынды бала, дарындылық, әлеуметтік-педагогикалық қолдау, психологиялық қолдау.*

Особенности работы социального педагога с одаренными детьми

Гульнар Кенесбековна Шолпанкулова[1]
[1]к.п.н., и.о. профессора
Дамира Жузбаевна Торгауыт[2]
[2] магистрант 1 курса
7М01823 – «Социальная педагогика и самопознание»
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Факультет социальных наук, кафедра социальной педагогики и самопознания (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация
В данной статье рассматриваются особенности работы социального педагога с одаренными детьми. На основе анализа работ ученых, которые изучали эту проблему, раскрывается сущность одаренности.
Ключевые слова: *одаренный ребенок, одаренность, социально-педагогическая поддержка. психологическая поддержка.*

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет «Әр баланың қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы және адамның дарындылығын таныту» сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі [1].

Демек, дарынды балаларды анықтау, дамыту және оларға қолдау көрсету қазіргі білім саясатының басым міндеттерінің бірі. Сондықтан дарындылықты анықтауда адам қабілеттерінің даралық

ерекшеліктерінің негізге алынуы шарт, сонымен қатар оларды әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық қолдау қажет.

Тұлға дарындылығының ерте көрінуі қазіргі өзекті мәселенің бірі. Тәжірибеде психикалық даму жылдамдығына байланысты дарындылықтың ерте байқалуы көрініс береді. Мамандардың пікірінше, өте қарқынды даму кезеңі 2-5 жас аралығы деп есептелінеді. Осы жас кезеңінде адамның негізі қаланады, қабілеттің бірінші байқалуы іс-әрекет түрлеріне еріксіз ұмтылуынан байқалады. Ерте дарындылық мысалы ретінде «вундеркинд – таңқаларлық бала» мағынасындағы балаларды алуға болады. Олар қандай да бір іс-әрекет түрлерінде табысқа жетуде (музыка, сурет, ән айту, ерте әріп тану, оқу, санау, т.б.).

Бұл дарындылық феноменінің көпөлшемділігін көрсетеді, оны зерттеуде «балалар дарындылығы» категориясының ғылыми түсінігін нақтылау қажет.

«Дарындылық» ұғымының мәнін түсіндіру «қабілет» түсінігімен байланысты. Қабілеттілік адамның жеке басына тән белгілі бір іс-әрекетті орындауда жетекші рөл атқаратын ерекшелік, белгілі бір тәсілді шешудегі шапшаңдықтың, терендіктің және тұрақтылықтың көрініс беруі.

Дарын - адам бойындағы асқан талант, ерекше қабілет, ал дарындылық - бала бойындағы алғырлық, зеректік. Адамның әртүрлі іс-әрекеттер аймағына қажет білім, білік, дағдылар бірлігін жеңіл әрі нәтижелі меңгеруді қамтамасыз ететін қабілеттер ерекшелігін дарындылық деп аталады. Ол әрбір адамның ақыл-сана, оқу, шығармашылық, көркем-өнер, тұлғааралық қарым-қатынас түзу ерекшеліктерінен байқалады.

Тарихқа көз жіберсек, дарындылық мәселесі туралы идеялар сонау ежелгі грек философтары (Платон, Аристотель, Сократ) еңбектерінен бастау алып, одан кейінгі орта ғасыр ойшылдары (Әл-Фараби, т.б.), ағартушылар (А. Құнанбаев, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, т.б.) еңбектерінде жалғасын тапқан.

Ы. Алтынсарин «Табиғи ақыл өзін қоршағанды құшағына ала алса, оны дамытып, өзі көрмегенді де танып білуге мүмкіндік жасайтын тек қана өркениетке жетелейтін озық білім» деп, бала дарындылығын туа біткен кездегі қасиетін дамыту негізімен байланыстырған [2].

М. Дулатов «Туысында қанша зеректік болса да ғылымсыз, тәрбиесіз кемеліне жетпейді. Кімде-кім өзін табиғатында не нәрсеге шеберлік барлығын сезініп, өз жолына түссе ғана, көзге айнытпай сала білсе, жақсы жазушы да адамның ішкі сырын, мінезін, әдетін бұлжытпай көрсете біледі, оқығанда – көріп тұрғандай боласын» - деп, дарындылықтың бір қыры зеректік екендігін ашып көрсеткен [3].

Ж. Аймауытов «Неғұрлым баланың қабілеті мен талантын дамытуға көңіл бөлінсе, соғұрлым оны толық ашуға мүмкіндік туады. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді, оған жақын жасы үлкендер жігерін ескеру қажет» - деп тұжырымдаса [4], ал М. Жұмабаев жеке тұлға

тәрбиесін интеллектуалды қабілетпен тығыз байланыста қарастырған, баланы оқыту мен тәрбиелеу жолдарын жан-жақты саралаған [5].

Белгілі бір іс-әрекетке сәйкес дарындылықтың мынадай түрлері бөліп көрсетіледі: кәсіптік, түрлі деңгейдегі интеллектуальдық, эстетикалық, хореографиялық, әдеби-ақындық, музыкалық, лидерлік, т.б. Шетелдік ғалымдар интеллектуальдық (академиялық); көркемдік, шығармашылық (креативтілік); модерлік немесе әлеуметтік психомоторлық немесе спорттық дарындылық түрлерін бөілп көрсетеді.

Сонымен бірге қарастырылып отырылған мәселені зерттеуге шетелдік ғалымдар (Г. Мелхорн, Х. Мелхорн, Дж. Гилфорд, Т. Мейснер); Ресей психологтары (А.М. Матюшкин, В.С. Юркевич, Б.М. Теплов, В.Э. Чудновский, Ю.Д. Бабаева, Т.Г. Мороз, Г.Л. Парфенова, Г.В. Тарасова) және Қазақстандық зерттеушілер (У.Б. Жексенбаева, Л.М. Нарықбаева, т.б.) өз үлестерін қосты.

Н.С. Лейтес ақыл-ой теориясына сүйене отырып, дарынды балаларды үш санатқа бөліп көрсетеді: 1) кез-келген шарттардағы ерекше жоғары ақыл-ой дамуының деңгейіндегі балалар (мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағылар); 2) арнайы ақыл-ой дарындылығының белгілері байқалатын балалар (математика, әдеби, музыка, т.б.) (орта жастағылар); 3) әлеует және «жасырын» дарындылыққа байланысты танымдық белсенділігі және ой-ерісі терең балалар (жоғарғы мектеп жасындағылар) [6].

Дж. Рензулли «дарындылық жоғары интеллектілік, креативтілік және нәтижеге жетудегі ынталылық байланыстарының үйлесімділігі, осы үш қасиеттің біреуі болмаса, адам дарын ретінде қалыптаспайды. Интеллектіліктің жетіспеуінен адам жақсы нәтижеге жете алмайды» - деп тұжырымдайды [7].

Ү.Б. Жексенбаева дарындылықты анықтаудың әдістерін бөліп көрсетеді: арнайы психометриялық тест; баланы бақылаудың түрлі тәсілдері (оқу және оқудан тыс әрекеттерінде, зертханалық жағдайларды); арнайы бағдарлама аясында сынақ сабақтарын өткізу; педагог тарапынан оқушының іс - әрекеті мен мінез - құлқын эксперттік бағалау; әртүрлі зияткерлік жарыстар, байқаулар, олимпиадалар т.б. өткізу; оқушы шығармасының туындыларын эксперттік бағалау; арнай психодиагностикалық тренинг; т.б. [8]

Л.А. Галкина дарынды балаларды қамтитын, қауіпті топтардың барлық санаттарымен нәтижелі жұмыс істей алатын әлеуметтік педагогтардың теориялық және практикалық даярлығын жетілдіруге қойылатын талаптарды қарастыра отырып, дарынды балалармен жұмыс жасау саласында олардың кәсіби және жеке дайындығының қанағаттанарлықсыз деңгейін, критерийлер бойынша арнайы зерттеулердің жеткіліксіздігін және осы санаттағы балалармен жұмыс жасауға дайындық деңгейлерін айқындайды [9].

Дарынды балаларды оқытудағы ғылыми көзқарас (А.И. Савенков), шығармашылық пәнаралық дайындық тұжырымдамасы және жалпы

дарынды балаларды оқыту мен дамыту жүйесі оның негізінде құрылды, дарындылықтың негізгі құрылымдық компоненттері және оның дамуы - дарындылықтың триадалық теориясы (Дж. Рензулли), дарындылық тұжырымдамасы (П. Торренс), дарындылықтың интегралдық құрылымы (А.М. Матюшкин), жас дарындылығы теориясы (Н.С. Лейтс), дарынды баланы психологиялық-педагогикалық қолдау, оқыту, дамыту және әлеуметтену тұжырымдамасы (Э. Ландау, Н.И. Паню, т.б.), дарындылықтың негізгі компоненттері, дарынды балаларды дамыту және тәрбиелеу туралы әртүрлі көзқарастарды көрсете отырып, дарынды балалары бар мұғалімдердің жұмыс ерекшеліктері туралы бұрын жинақталған ғылыми білімдерді жүйелеуге мүмкіндік берген; мұғалімнің субъективтік қасиеттері туралы ұғымдар (Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова), мұғалімнің тұлғалық үлгілері (Б.Г. Ананьев, К.К. Платонов, А.И. Щербакова), мұғалімнің жеке картасы (Ф.Н. Гоноболин, т.б.).

Көрсетілген теориялар мен тұжырымдамаларды талдау негізінде балалардың дарындылығы әлеуметтендіру нәтижесінде дамып келе жатқан, оқыту үрдісінде және әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесуде процесінде осы жастағы басқа балалармен салыстырғанда өте жоғары деңгейде нәтижелерге қол жеткізу әлеуеті бар жеке тұлғаның сапасы болып табылатыны нақтыланады. Бұл ретте жалпы білім беретін мектепте оқу және оқудан тыс үдерісте балалардың осы категориясымен жұмыс істеу үшін арнайы жағдайлар жасау талап етіледі.

Демек дарындылық әлеуметтік құбылыс, өйткені, адамның іс-әрекетінің әлеуметтік салада жетістіктерге жетуі. Әлеуметтік ортаның (әлеуметтік-экономикалық қатынастар, қаржылық қамтамасыздандыру, әлеуметтік күнделікті тіршілік шарттары, т.б.) дарындылыққа әсері жөнінде көптеген зерттеулер баршылық. Соның ішінде, дарындылықтың дамуында жанұя, оның құрылымы мен эмоциялық аймағы, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас стильдері, т.б. өте маңызды,

Қазіргі уақытта балалардың қабілеттерін дамытуға, мектепке дейінгі, мектеп, орта кәсіптік мекемелер мен жоғары оқу орындарында дарындылықты дамытуға жағдай туғызуға бағытталған әртүрлі бағдарламаларды әзірлеуге және қолдануға ерекше көңіл бөлінуде. Бұл әлеуметтік институт ретінде білім беру міндеті болып табылады.

Бүгінде елімізде «Дарынды балалар» бағдарламасы республикалық деңгейде жүзеге асырылуда, оның мақсаты дарынды балаларды анықтау, дамыту және оларға әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық қолдаудың бірыңғай мемлекеттік жүйесін құру үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету болып табылады.

Қорыта келгенде, жоғарыдағы ғалымдар еңбектерінде жасалған талдау болашақ әлеуметтік педагогтарды дарынды балалармен жұмыс істеуге кәсіби және жеке дайындығын қалыптастыру мәселесін

зерттеуді талап етеді. Дарындылық ақыл-ой дамуының жоғары деңгейі ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның дамуына бағытталған кейбір ішкі талап-мақсаттар. Дарындылықтың қалыптасу деңгейлерін ғалымдар екі топта қарастырады: өзекті дарындылық - бұған қабілеттілігі қалыптасқан белгілі іс-әрекетте өз жетістігін байқата алатын, әлеуметтік ортада, үлкен сында жоғары көрсеткішті иемдене алатын балаларды жатқызуға болады; әлеуеттік дарындылық - баланың жалпы психикалық мінез-құлқында белгілі бір қабілеті бар, бірақ ол еш жерде байқалмайды, сондықтан жағдай жасағанда ғана нәтижелі болады.

Сонымен әлеуметтік педагогтың дарынды балалармен жұмыс жасаудағы негізгі мақсаты заман талабына сай бәсекеге қабілетті, білімді, іскер, еркін ойлау жүйесі дамыған, адамгершілігі жоғары, логикалық тұжырым жасауға бейім жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады, дарынды балалармен жұмыс жасаудағы бағыт оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асырылады.

Сондықтан болашақ әлеуметтік педагогтардың бүгінгі қоғам талабына сәйкес кәсіби, соның ішінде дарынды (жағымды ауытқуы бар) балалармен жұмысқа дайындығын қалыптастыруға мүмкіндік жасаудың қажеттілігін талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. http://adilet.zan.kz/.
2. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1994. – 285 б.
3. Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 381 б.
4. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы 4 том. Психология / ред. алқасы С. Қирабаев, М. Базарбаев; т.б. – А.: Ғылым, 1998. – 448 б.
5. Жұмабаев М. Педагогика. - А.: Ана тілі, 1992. – 256 б.
6. Лейтес Н.С. Психология одаренности детей и подростков / Под ред. Н.С. Лейтеса. – М.: Академия, 1996. – 416 с.
7. Рензулли Дж. Модель обогащающего школьного обучения: практическая программа стимулирования одаренных детей // Основные современные концепции творчества и одаренности. – М.: Молодая гвардия, 1997. - С. 214-241.
8. Жексенбаева Ү.Б. Научно-педагогические основы управления системой работы с одаренными детьми в Республике Казахстан: Дисс... канд. пед. наук. – Алматы, 1999. – 149 с.
9. Галкина Л.А. Подготовка социального педагога в вузе к работе с одаренными детьми младшего школьного возраста: дисс... канд. пед. наук. – Волгоград, 2015. – 215 с.

3.30. Әлеуметтік серіктестік - үздіксіз білім беру жүйесіндегі стратегиялық ресурс

Гүлнар Кенесбекқызы Шолпанқұлова[1]
[1]п.ғ.к., профессор м.а.
Айгүл Құдайбергенқызы Садықова[2]
[2]8D01823 – «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»
1 курс докторанты.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті, әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Аннотация
Бұл мақалада әлеуметтік серіктестіктің мүмкіндіктерін үздіксіз білім беруді дамытудың көрсеткіші ретінде талқыланады. ЖОО-дағы кәсіби педагогикалық білім беру саласында әлеуметтік серіктестік оқыту кластерінің интеграциялық механизмін қамтиды.
Түйін сөздер*: әлеуметтік серіктестік, өзара әрекеттесу, кластерлік тұғыр, білім кластері, білім беру жүйесі, кооперациялық процесс.*

Социальное партнерство - стратегический ресурс непрерывного образования

Гульнар Кенесбековна Шолпанкулова[1]
[1]к.п.н., и.о. профессора
Айгуль Кудайбергеновна Садыкова[2]
[2] докторант 1 курса
[2]8D01823 **–** «Социальная педагогика и самопознание»
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Факультет социальных наук, кафедра социальной педагогики и самопознания (г. Нур-Султан, Казахстан)

Аннотация
В данной статье возможности социального партнерства анализируется как показатель развития непрерывного образования. Социальное партнерство в сфере профессионального образования в вузах охватывает интеграционный механизм обучающего кластера.
Ключевые слова: *социальное партнерство, взаимодействие, кластерный подход, система образования, кооперационный процесс.*

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына жолдауында: **«**Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты

назар аудару қажеттілігін ерекше атап көрсетуі білім беру жүйесінің алдына көптеген міндеттер жүктейді [1].

Бұл міндеттер бүгінгі таңдағы экономика, саясат, әлеуметтік-мәдени саланың дамуындағы жаңа стратегиялық бағдарлар мен өзгерістердің динамикалық сипаты басымды бағыттардың бірі ретінде кәсіби-педагогикалық мамандарды дайындаудың сапасын арттыру мәселесін өзектендіреді.

Сондықтан әлеуметтік серіктестік жұмыс берушілерді, кәсіподақты, жұмыспен қамту қызметін, жоғары оқу орындарын, сондай-ақ білім беруді басқару органдарын біріктіреді, олар жұмыс берушілер мен еңбек нарығының талаптарын толық есепке алуға мүмкіндік береді.

Осыдан әлеуметтік серіктестіктің мақсаты мемлекеттің, жұмыс берушілердің және өндірістік қызметкерлердің қызығушылықтарын теңгерімділігіне бағытталған еңбек саясаты мен әлеуметтік-экономикалық серіктестік жақтар өкілдерінің бірлескен жоспарын дайындау және жүзеге асыру болып табылады.

Педагогикалық білімді жаңарту үрдісі негізінде заманауи қоғамның талабы жоғарғы оқу орындарында болашақ бакалавр педагогтарды дайындау барысында жаңа деңгейдегі әлеуметтік сұраныстарға сәйкес іс жүргізіп, тиесілі мақсаттарды игеру мүмкіндігінің әлсіздігі болашақ әлеуметтік педагог мамандарды дайындау бағдарламасын ұсынып, онда бірнеше маңызды өлшемдерді ескеруді қажет етеді.

Сондықтан, болашақ әлеуметтік педагогтардың білім алуының бастапқы кезеңінен бастап жоғарғы оқу орны арнайы әлеуметтік ұйымдармен серіктестік құру негізінде білім мен тәжірибені ұштастыра жетілдіруге басты назар аударды. Өйткені, қоғамда қалыптасқан білім беру жүйесінің реформалар арқылы өзгеріске енуі барысындағы жаңаша талаптар мен бағдарламалар қайшылықтарды айналып өте ала алмай келеді. Жоғары оқу орындарының мақсаты әлемдік талаптарға сай мобильді, жаңаны қабылдауға бейім, креативті, сыни ойлай алатын, поликоммуникативті кәсіби құзыретті, болашақта еңбек ететін ұйымдардың талаптарына толығымен сай болатын мамандарды дайындау қажеттілігін туындатады.

Жоғары оқу орнында педагогикалық мамандықтарды, соның ішінде болашақ әлеуметтік педагогтарды даярлауға қойылатын талаптарды орындаудың маңызды шартының бірі - болашақ әлеуметтік педагогтарды әлеуметтік серіктестік жағдайында дайындауды сүйемелдеу технологиясы болып табылады.

Кәсіби білім берудегі әлеуметтік серіктестік пәнаралық феномен. Тарихқа көз жіберсек, болашақ маман тұлғасын қалыптастыру жөніндегі идеялардың сонау ежелгі философтар Сократ, Платон, Аристотель еңбектерінен бастау алып, орта ғасыр ойшы әл-Фараби және т.б., сондай-ақ ағартушылар А. Құнанбаев, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б. еңбектерінде жалғасын тапқанын көреміз, олардың болашақ

әлеуметтік педагогтарды әлеуметтік серіктестік жағдайында дайындауда алатын орны ерекше.

Әлеуметтік серіктестік әлеуметтік құбылыс ретінде демократияның дамуымен байланысты қоғамдық тәжірибе. Білім беру саласындағы және кәсіптік білім берудегі әлеусметтік серіктестік мәселесінің негізгі бағыттары мен стратегиясы қалыптасқан (П.Ф. Анисимов, Н.С. Александрова, А.В. Борилов, Е.Я. Бутко, В.Ю. Выборнов, А.Т. Глазунов, В.С. Гринько, Л.Г. Гуслякова, Л.В. Емельянова, Н.В. Зыков, Е.А. Корчагин, Н.З. Камалиев, Л.А. Каменщикова, А.А. Костин, В.А. Луговский, М.В. Никитин, М.В. Оборин, О.Н. Олейникова, А.А. Скамницкий, И.П. Смирнов, Е.В. Ткаченко және т.б.).

Білім беру саласындағы әлеуметтік серіктестердің міндеті айқын: жоғары оқу орны - кәсіби даярлауды ұйымдастырушы; жұмыс берушілер - бітіруші түлектердің еңбек және әлеуметтік кепілдемесі; мемлекеттік органдар - барлық серіктестердің іс-әрекетіне келісім жасаудың құқықтық-нормативтік мүмкіндіктерін қамтамасыздандырады.

Кәсіби білім беру жүйесінде әлеуметтік серіктестік білім беруді модернизациялаудың стратегиялық бағыттарының біріне саналады, бұл процестің барлық қатысушыларының мүдделерін барынша үйлестіруге және ескеруге бағытталған оқу орындары мен жұмыс берушілер, мемлекеттік және жергілікті билік органдары, қоғамдық ұйымдар арасындағы қазіргі заманғы қарым-қатынас түрі.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «бірлескен оқыту» түсінігі мемлекеттің, жұмыс берушілердің және оқу орындарының жауапкершілігіне негізделген оқытуды ұйымдастырудың бір нысаны ретінде, сондай-ақ «Кәсіптік білім беру саласындағы әлеуметтік серіктестік» жаңа бабы енгізілді. Онда мамандарды даярлауда, кәсіптік практиканы ұйымдастыруда және оларды жұмысқа орналастыруда жұмыс берушілердің өзара әрекеттесуінің негізгі бағыттары, өндірушілерден мамандарды даярлау процесіне жұмыс берушілерді тарту және түлектердің кәсіби дайындығын бағалау қарастырылған [2].

Білім берудегі әлеуметтік серіктестік өзара әрекеттесу субъектілерінің теңдігіне баса назар аударуды білдіреді, бұл оны әлеуметтік институттардың, топтардың, жеке тұлғалардың өзара мүдделерін еркін білдіруге және оларды үйлестірудің және жүзеге асырудың тиімді тәсілдерін табуға, өзара әрекеттестік нысаны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

«Өзара әрекеттесу» түсінігі институттар, әлеуметтік топтар, жеке адамдар арасындағы «сапалық әр түрлі қызмет түрлерінің, әлеуметтік ұстанымдар мен рөлдерде әр түрлі қатынастардың тұрақты тасымалдаушысы ретінде» мазмұнын білдіреді. Билік, жұмыс берушілер, оқу орындары қызмет барысында өзара әрекеттер жасайды,

қоғамдық келісімге қол жеткізеді және оның нәтижелері үшін өзара жауапкершілікте болады.

Әлеуметтік серіктестіктің заманауи аспектісі әр серіктестің өз жұмыс орнының нақты анықтамасын және қызметкерлердің топтық әлеуметтік жауапкершілігінің және жалпы қоғам алдындағы барлық әлеуметтік топтардың үлесін қамтиды. Отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірінше, бұл дәл XXI ғасырдың белгісіне айналған серіктестіктің бағыты.

Ғалымдардың пікірінше, әлеуметтік серіктестікке жақын ұғымның бірі желілік өзара әрекеттестік болып табылады, оны мекеменің ақпараттық, инновациялық, әдістемелік, кадрлық, материалдық-техникалық, қаражаттық ресурстардың интеграциясы мен кооперациясы негізіндегі білім беру әрекетін ұйымдастыру тәсілі ретінде анықтайды [3].

«Әлеуметтік серіктестік» ұғымы әртүрлі мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ жеке тұлғалардың саланың алдында тұрған нақты мәселелерді шешуге бағытталған бірлескен іс-шараларға қатысуы ретінде қарастырылады [4].

Көптеген авторлар әлеуметтік серіктестікті «өзінің табиғаты және әлеуметтік міндеті бойынша мәмілеге келу тәсілі деп есептейді. В.Н. Якимец зерттеуінде серіктестік әлеуметтік мәселелерді шешу үшін ұйымдардың екі немесе үш секторының конструктивтік өзара әрекеттестігі ретінде сипатталады, онда тұтас алғанда белгілі бір территорияда және оның әрқайсысы үшін «пайдалы» жүзеге асырылуына мән беріледі [5].

Э.В. Четошникова, О.А. Брылева «желілік өзара әрекеттесу» маманға өзін-өзі жүзеге асырудың барлық кезеңдеріндегі өз мүмкіндіктерін түсіну аясын кеңейту арқылы, белгілі бір жағдайға балама және тиімді мінез-құлықты анықтап, өзіне сәйкестілікке қол жеткізуге көмектесуді білдіреді [6].

Серіктестік әлеуметтік өмірдің ерекше саласы ретінде білім беру жүйесінде бастамашылық етеді. Әлеуметтік серіктестік азаматтық қоғамды құру жолы, әлеуметтік элементтердің, яғни әртүрлі әлеуметтік топ өкілдері бірлесіп бөлінген іс-әрекеті, оның нәтижесі осы іс-әрекетке қатысушылардың жағымды тиімділігі болып табылады.

Білім берудегі серіктестікті түсіндірудің бірнеше тұғырлары қалыптасқан:

- мектептің отбасымен серіктестігі тұрғысында серіктестік отбасы мен білім беру ұйымдарының арасындағы өзара қарым-қатынас жүйесі ретінде қарастырылады. Бұл тұғырды зерттеушілердің пікірінше, балаларды оқыту, тәрбиелеу, дамыту және олардың әлеуметтік-мәдени ортасында екі жақтың да қызығушылығы негізінде қалыптасатын субъектілердің теңқұқылы өзара әрекеттестігі ұжымдық келісім-шартты орындауда және мәмілеге келуде адамгершілік жауапкершілігін, еріктілігі мен еркіндігін сезінуді сипаттайды [7];

- серіктестік білім беру ұйымдары мен қоғамның ынтымақтастық формасы ретінде анықталады, соның ішінде «әлеуметтік-педагогикалық серіктестік білім беру сапасын арттыру мақсатындағы әртүрлі әлеуметтік топ өкілдерінің білім беру мекемелерімен әлеуметтік-ұйымдастырылған бірлескен іс-әрекетін сипаттайды [8];

- серіктестік «бірегей әрекет стратегиясын» қамтамасыз ететін субъектілердің диалогтық қары-қатынасында құрылған әлеуметтік серіктестіктің көптүрлілігі [9].

Жоғарыдағы мәселені шешуде білім беру ұйымдарының мемлекеттік-дербес серіктестеріне ерекше орын беріледі. Педагогтар, білім алушылар мен олардың ата-аналары, білім беруді басқару органдары, мемлекеттік билік органдары, жұмыс берушілер (кәсіпорын, салалық ассоциациялар, жеке меншік серіктестер), қоғамдық ұйымдар серіктестік ретінде қатысады.

Бүгінгі таңда білім беру саласын дамыту мақсаттарына қол жеткізуде өзара тиімділікті, үздіксіздікті, ынтымақтастықты, өзара қатысуды көрсететін кластерлік тәсілдің маңыздылығы артуда.

Сондықтан білім беру кластерін мелекеттік-дербес серіктестіктің тиімді формасы ретінде қарастырылуы қажет. Бұл кластер білім беру қызметін психологиялық-педагогикалық қолдау барысында іске асыруға мүмкіндік туғызады. Біз кәсіби оқыту кластерін құрылымдық компонет деп қарастырамыз, және педагогикалық ұжымның үздіксіз тренингтердің ең басты шарты болашақ оқытушының дамуына тікелей ықпал жасайды.

Білім кластерімен бірлесе отырып жұмыс жасайтын білім ұйымдарының әлеуметтік серіктестіктері бірқатар артықшылықтары бар: олар механизмдердің сыннан өткізілуін қамтамасыз етеді; оқыту үдерісінің пәні университет, мектеп, балаларңға арналған қосымша оқыту ұйымдары, оқытушылардың кәсіби біліктілігін арттыратын орындар мен өзара әрекеттестіктің әдістері мен формалары; педагогикалық білімнің көмекші нұсқасы мен құрылымдық мазмұны оқу кластерінің барлық пәндерге қызығушылығы; білім ұйымдарының желілік әрекеттесу негізінде оқушылар мен студенттерге арналған кең ауқымды элективті курстар мен арнайы мамандардырылған курстарды өткізу; оқушылар мен студенттердің әр түрлі біріккен шығармалышық, ғылыми жобалар мен мектеп пен университеттік ғылыми іс-шараларға қатысу мүмкіндіктері;

Ғалымдардың пікірімізше, әлеуметтік серіктестік жүйесіндегі педагог ұжымының кәсіби дамуының моделін енгізу “университет - мектеп - кеңейтілген білім - мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыратын мекемелер” келесі жүйелерден тұрады: (а) оқыту практикумының жүйесі; (ә) білім жүйесінің дамытудағы тұрақты семинарлар; (б) оқыту қиыншылықтарына бағытталған семинарлар, ғылыми-практикалық конференциялар; (в) әр түрлі бағыттағы әдістемелік қоғамдар network; (г) тақырыпқа байланысты әдістемелік апталар және әдістемелік

күндер; (д) педагогикалық шеберлік мектептері; (ж) дөңгелек үстелдер, мастер сыныптар, педагогикалық конференциялар; (з) әдістемелік кеңестер (жеке, топтық) [10].

Жалпы орта білім беру мекемелерімен қатар ЖОО-ын өзара әрекеттесу моделін жетілдіру жайында Г.А. Мелекесов және Н.Е. Эрофеева әрекеттесудің келесі заңдылықтарын көрсетеді: (1) білім институттарты негізінде қабілеттердің дамытып, мүмкіндіктерін таңдаудағы жайдарылық заңдылығы; (2) икемділік заңдылығы, білім ұйымдары мен әлеуметтік орта арасында байланысты нығайтатын икемділік; (3) мекемелерде ішкі және сыртқы өзіндік оқыту траэкториясын құру мақсатында білім ұйымдарының тұрақтылық заңдылығын құру; (4) білім ұйымдарының жақын мерзімді келешектеріне бағытталған қолжетімділік заңдылықтары, және оқушылар мен ата-аналарға кең көлемде қолжетімділік; (5) білім ұйымдарының мәдени орта, қоғам және аймақ орналасқан ортаны қолдануды қолдайтын мәдени келісімділік заңдылығы; (6) өзін-өзі дамыту мен дарынды балалардың мінез-құлқын дамыту, ересектер мен балаларға арналған бірлескен ұйымдар, және өзара әрекеттесу диалогтары негізінде құрылған серіктестік заңдылықтары [11].

Осылайша, әлеуметтік серіктестік сенім, ортақ мақсаттар мен құндылықтар, волонтерлік және ұзақ мерзімді қатынастар арқылы педагогикалық білім жүйесінің даму басқармасының нағыз әлеуметтік механизмі болып табылады.

Қорыта келгенде, кәсіби білім берудегі әлеуметтік серіктестіктің үш негізгі категориясын анықталады: жұмыс берушілер (салалар), жұмысшылар қауымдастықтары (кәсіподақтар, үкіметтік емес ұйымдар) және мемлекеттік басқару органдары, соның ішінде жұмыспен қамту қызметі.

Әлеуметтік серіктестік әлеуметтік бейбітшілікті қамтамасыз ету, жұмыс берушілер мен жұмысшылар мүдделерінің оңтайлы тепе-теңдігін сақтау және азаматтық қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ету мәселелерін шешуде тиімді.

Әлеуметтік серіктестіктің мақсаты жұмысшылар мен жұмыс берушілердің құқықтары тең дәрежеде жүзеге асырылатын қолайлы жағдайлар туғызуға және жұмысшылар мүдделерінің мемлекеттік кепілдіктерін орнатуға бағытталған еңбек қатынастарын және олармен тікелей байланысты басқа қатынастарды реттеу бойынша жұмысшылар мен жұмыс берушілердің мүдделерін үйлестіру болып табылады. Әлеуметтік серіктестіктің негізгі қағидаттары - шешімдердің айқындылығы.

Әлеуметтік серіктестіктің негізгі қағидаттары: тараптар өкілдерінің өкілеттілігі; тараптардың тең құқықтары; талқыланатын мәселелерді таңдау еркіндігі; ерікті міндеттеме; тараптардың мүдделерін құрметтеу; ұжымдық шарттардың міндетті түрде орындалуы; тараптардың, олардың өкілдерінің келісіммен қабылданған міндеттемелерді өз

кінәлары бойынша орындамағаны үшін жауаптылығы; әлеуметтік серіктестікті нығайтуға және дамытуға мемлекетке көмек.

Сонымен, Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік серіктестік келесі міндеттерді шешуге бағытталған: әлеуметтік, еңбек және байланысты экономикалық қатынастарды реттеудің тиімді механизмін құру; қоғамның барлық секторларының мүдделерін объективті ескеру негізінде әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамдық келісімді қамтамасыз етуге жәрдемдесу; жұмысшылардың еңбек саласындағы құқықтарының кепілдіктерін қамтамасыз етуге, оларды әлеуметтік қорғауды жүзеге асыруға жәрдемдесу; барлық деңгейдегі әлеуметтік серіктестік тараптары арасындағы консультациялар мен келіссөздер процесінде көмек көрсету; ұжымдық еңбек дауларын шешуге көмектесу. Білім беруді саралау және жекелендіру білім беру ұйымдарының инновациялық ресурстарын құруға мүмкіндік беретін және бірегей білім беру ортасын құруды қамтамасыз ететін интеграциялық және кооперациялық процестердің алғышарты болып табылады. Бұл процестер білім беру үдерісіне қатысушылардың күштерін және ресурстарын біріктіруге мүмкіндік беретін білім беру саласын басқарудың жаңа тұғырларын іздестірудің қажеттілігін негіздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың **«**Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан. www. akorda.kz.

2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы (2018.04.07. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). - Астана: Ақорда, 2018 жылғы 4 сәуірдегі № 171-VI ҚРЗ.

3. Глушанок Т.М. Социальное партнерство как средство повышения качества профессионального образования // Современные проблемы науки и образования. – 2008, № 6. – С. 80-83

4. Ананьина Ю.В. Образовательная среда: развитие образовательной среды среднего профессионального образования в условиях сетевой кластерной интеграции / Под общ. ред. В.И. Блинова. – Москва: Аванглион-принт, 2012. - 152с.

5. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнёрство. М., 2004. - 384 с.

6. Брылева О.А., Григоричева И.В., Четошникова Е.В. Наука и инновации: потенциальность системы образования в высшей школе// Инновационное развитие науки: приоритеты, ресурсы и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции (Семипалатинский государственный педагогический институт, 24–26 марта 2011 г.). - Семипалатинск, 2011.

7. Одинец Н.Г. Формирование экологического сознания подростков в условиях партнёрства школы с семьёй: Дис. … канд. пед. наук, Иркутск, 2006. – 136 с.

8. Никольская О.Д. Организация социально-педагогического партнёрства как фактора повышения качества дошкольного образования: Автореф. дис. … канд. пед. наук: Челябинск, 2007. – 167 с.

9. Корсунов А.В. Управление региональной системой подготовки кадров на основе социального партнёрства: Дис. … канд. экон. наук. СПб.: 2000. – 211 с.

10. Залялова А.Г. Региональная модель подготовки педагогических кадров в условиях образовательного кластера: автореф. дис. канд. пед. наук. – Казань, 2010. – 24 с. – URL: http://leb.nlr.ru/edoc/354549/ (дата обр.: 23.11.14).

11. Мелекесов Г.А., Ерофеева Н.Е. Образовательный кластер подготовки педагогических кадров // Вестник ОГУ. – № 3 (164). - 2014. – С. 84–88.

3.31. Феномен тревожности сквозь психоаналитическую призму

Эльнур Торегельдиевна Курманалиева
кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Психология и педагогика» Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)
Зарина Болатовна Исаева
магистрант Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати (г. Тараз, Казахстан)

Аннотация
В данной статье рассматриваются психоаналитические представления о таком понятии как тревожности, а также описание причин и следствий данного психологического феномена.
Ключевые слова: *тревожность, тревога.*

Статья посвящена актуальному на сегодняшний день вопросу – тревожности. Тревожность является одной из наиболее распространенных проблем психического здоровья, возникающих в клинической практике сегодня и, вероятно, одна из самых непонятых. О том, как строились представления о данном психологическом понятии, восприятие и понимание тревожности выдающимися психоаналитиками, будет исследовано в данной статье. Значительное внимание уделяется анализу причин и следствий тревожности.

Психоаналитические представления понятия о тревожности

Вопрос тревожности занимает центральное место в психоанализе. Одним из первых, кто сделал попытку объяснить природу тревожность, был З. Фрейд. Согласно учению Фрейда, определенные переживания, имевшие место в жизни человека:

действия, импульсы, мысли или воспоминания, – мучительно болезненные или порождающие сильную тревогу вытесняются из сознания, а те силы, которые привели к вытеснению произошедшего из памяти, мобилизуются, препятствуя их восстановлению в сознании [1. 355 с.]. Здесь действует физиологический механизм, близкий к механизму «охранительного» торможения, когда торможение при сверхсильном возбуждении защищает кору от излишнего перевозбуждения, и именно поэтому резкие аффективные переживания, мучительные и неприемлемые для субъекта, активно тормозятся, «вытесняются» из сознания, забываются субъектом [2. 127 с.]. Когда вытесненные идеи грозят вырваться на сознательный уровень, они могут снова вызвать тревогу, и поэтому подавляются вновь. В результате человек переживает нескончаемый подсознательный конфликт. В основе вытеснения решающее значение имеет сильная тревога [1. 357 с.]. В своих вводных лекциях по психоанализу Фрейд различал два вида тревоги: “реалистическую тревогу“, то есть страх реальной опасности, и то, что он называл “невротической тревогой”, которая проистекает из внутренних психических конфликтов. Он также сказал, что тревога может быть заменой почти любому чувству, которое трансформируется или разрядится в форму тревоги [3. 449 с.]. То есть, всякое проявление тревожности сводится к организации психологической защиты, и это можно выразить формулой: «Нет страха и тревоги – нет защитных механизмов». Возникновение в развитии различных страхов и тревог стимулирует онтогенез разновидностей защитных механизмов. При этом страх и тревога побуждают человека включать механизмы защиты неосознанно, и только потом они начинают действовать сознательно и целенаправленно. В одной из последних работ Фрейд определил защиту как общее наименование всех тех механизмов, которые будучи продуктами развития и научения, ослабляют диалектически единый внешне – внутренний конфликт и регулируют индивидуальное поведение. Тем самым она связывается с такими функциями психики, как уравновешивание, приспособление и регуляция [4. 37 с].

Карен Хорни в своих работах усматривает основу сущности человека во врожденном чувстве беспокойства. Младенец рождается с этим чувством. Выходя из утробы матери, он начинает чувствовать себя неуютно на органическом уровне и затем всю жизнь. Чувство беспокойства фиксируется и становится внутренним свойством. Беспокойство порождает желание избавиться от него. Все, что человек делает, – это трансформация чувства беспокойства. Оно является основной мотивацией его поступков. Коренная тревога – заставляет человека стремиться к безопасности [5. 36 с.]. Также Хорни проводит сравнение между страхом и тревожностью. Страх – реакция, пропорциональная наличной опасности, а тревога является несоизмеримой реакцией на воображаемую опасность. Страх и тревога

– адекватные реакции на воображаемую опасность, но в случае страха опасность очевидна, объективна, а в случае тревоги она скрыта, субъективна. Интенсивность тревоги пропорциональна тому смыслу, который для данного человека имеет данная ситуация [6. 156 с.]. Следует выделить то, что тревога позволяет личности в трудных и угрожающих ситуациях реагировать защитными способами. Вытеснение можно рассматривать как первичный, исходный защитный механизм, который избавляет человека от мучительного для него переживания тревоги. Но достаточно часто вытесненные мысли и побуждения не удается удержать на подсознательном уровне, и вместе с ними наружу прорывается и тревога, которая с ними связана. Вследствие этого начинают действовать различные дополнительные защитные механизмы, функция которых – укрепление «плотины», которая сдерживает запрещенные импульсы. Среди них – замещение, рационализация, реактивное образование, проекция, регрессия, сублимация и изоляция (интеллектуализация) [1. 360 с.]. Вытеснение зависит от наличия угрозы «Эго» (основная угроза самооценке), а не от простой неприятности или угрозы. Дальнейшие исследования показали: когда причина вытеснения (угроза «Эго») исчезает, то вытесненное содержание возвращается в сознание. Если угроза устранена, то для вытесненного материала становится безопасным возвращение на уровень осознания [7. 423 с.].

Основная проблема человеческого существования заключается в том, чтобы справиться со страхом и тревожностью, которые возникают в самых разных ситуациях. Поэтому ликвидация этих психологическими образований – это наиболее мощный критерий эффективности действия защитных механизмов.

А. Адлер в своей индивидуальной теории личности рассматривал тревогу в качестве симптома невроза, а последний понимал достаточно широко - как диагностически неоднозначный термин, охватывающий многочисленные поведенческие нарушения. «Невроз – это естественное, логическое развитие индивидуума, сравнительно не активного, эгоцентрически стремящегося к превосходству и поэтому имеющего задержку в развитии социального интереса, что мы наблюдаем постоянно при наиболее пассивных, изнеженных стилях жизни» [7. 192 с.]. Больные неврозами – это люди, вы бравшие неправильный стиль жизни в основном по причине того, что в раннем детстве они или пере носили физические страдания, или их чрезмерно опекали и баловали, или их отвергали. При таких условиях дети становятся повышено тревожными, не чувствуют себя в безопасности и начинают развивать стратегию психологической защиты, чтобы справиться с чувством неполноценности. Жизнь больного неврозом сопряжена с чувством постоянной угрозы самооценке, ощущением неуверенности и повышенной чувствительности [7. 195 с].

В зависимости от того, какую школу психоаналитической мысли вы спросите, вы получите разные точки зрения на этот вопрос. Тем не менее, одна общая черта заключается в том, что, как и любой другой симптом из психоанализа, симптом тревоги понимается как имеющийся бессознательный смысл, специфический и уникальный для человека, который в котором проявляется.

Изучение тревожности в психологической науке

Что такое тревожность? Тревожность – склонность человека к переживанию тревоги [8. 136 с.], то есть такое эмоциональное состояние, которое возникает в ситуациях неопределенной опасности и связанное с ожиданием отрицательного хода событий. Тревожность выражается в постоянном ощущении угрозы собственному «я» в любых ситуациях [9. 473 с.]. В теории дифференцированных эмоций утверждается, что феномен тревожности сложен и состоит из доминирующей эмоции страха, взаимодействия страха с одной или несколькими другими фундаментальными эмоциями – страхом, гневом, виной, стыдом и интересом. Тревожность включает потребностные состояния и биохимические факторы. Можно выделить формы тревожности в зависимости от комбинации входящих в нее аффектов. Синдром тревожности может различаться у отдельных индивидов, например, страх – вина или страх – стыд – вина, страх – страдание, страх – гнев, страх – страдание – гнев, однако доминирующей эмоцией является страх [10. 236 с.].

Многие известные специалисты в области психоанализа и психиатрии, такие как Зигмунд Фрейд, Карл Юнг, Карен Хорни и Мелани Кляйн утверждали, что причиной тревожности является взаимодействие субъективного восприятия происходящих событий, эмоциональной зрелости и вегетативных явлений [5. 93 с.].

Анализируя литературу, посвященную вопросу тревожности, кажется, что тревожность является синонимом слова «страх», несмотря на родство между этими понятиями в них достаточно особенностей, чтобы различать эти понятия. Обычный пример тому, мать, обнаружившая у своего ребенка высыпания или боль в руке, боится того, что ее ребенок умрет от этих симптомов, тут мы имеем дело с тревожностью. Но если мать боится за жизнь своего ребенка, у которого серьезное заболевание, тот это можно назвать страхом. Поскольку условия, порождающие тревогу неизвестны – тревога являясь эмоциональной реакцией, рассматривается как «беспредметная» Особенностью тревоги является то, что интенсивность эмоциональной реакции на стрессовую ситуацию непропорционально выше величины объективной опасности. В случае же страха интенсивность эмоциональной реакции пропорциональна величине опасности, вызывающей ее [11. 134 с.]. Страх есть реакция на определенную опасность, тогда как тревожность рассеянна, неспецифична, беспредметна. Каждый человек испытывает

тревожность в определенной степени. В области психологии хорошо доказано, что умеренные уровни тревожности на самом деле полезны и способствуют обучению, решению проблем и производительности. Однако, когда тревога становится слишком высокой, учитывая наши ресурсы и способности, чтобы справиться со стрессорами и изменения в окружающей среде, она становится подавляющей и может вызвать негативные последствия. Постоянное чувство тревоги является следствием внутриличностного конфликта.

В психоаналитических источниках тревогу связывают с детским страхом наказания и страхом быть брошенным матерью. Если исходить из того, что все комплексы и все внутренние противоречия зарождаются в детском возрасте, отсюда мы берем исток и для тревожности. Практически все исследователи соглашаются с тем, что определенные ситуации или события, способные привести к фиксации страхов в детском возрасте, находят отражение в поведенческих и личностных реакциях в дальнейшей жизни индивида. В первоначальном объяснении понятия тревожности Фрейд не учитывал фактора Эго и межличностных отношений в среде развития личности. Фрейд предполагал, что ребенок направляет свое либидо на мать. Но нереализованное либидо в результате трансформируется в тревогу [12. 205 с.]. Исходя из данных предположений о природе тревожности детей и строились терапевтические отношения со взрослыми пациентами. Понимание причин появления тревожности помогало осознать ее и найти альтернативные пути, которые облегчали травматический детский опыт.

А.М. Прихожан рассматривает тревожность как переживание эмоционального дискомфорта, предчувствие грозящей опасности. Тревожность – устойчивое личностное образование, сохраняющееся на протяжении достаточно длительного периода времени. Она имеет собственную побудительную силу и константные формы реализации в поведении с преобладанием компенсаторных и защитных проявлений. Возникновение и закрепление тревожности связаны с неудовлетворением ведущих возрастных потребностей ребенка, которые приобретают гипертрофированный характер. Доподросткового возраста тревожность является производной широкого круга семейных нарушений. В подростковом возрасте обсуждаемый конструкт приобретает форму устойчивого личностного образования, опосредуясь при этом особенностями «Я – концепции», отношения к себе. Механизм закрепления и усиления тревожности представляется как «замкнутый психологический круг», ведущий к накоплению и углублению отрицательного эмоционального опыта, который, порождая в свою очередь негативные прогностические оценки и определяя во многом модальность актуальных переживаний, способствует увеличению и сохранению тревожности [13. 12 с.].

По мнению Карен Хорни очевидным признаком тревоги является ее иррациональность. Для некоторых людей сама мысль о том, что какие-то иррациональные факторы могут руководить ими, является совершенно непереносимой. Так что они не потерпят на сознательном уровне наличия каких-либо иррациональных моментов. Кроме индивидуальных мотивов это последняя реакция, которая хранит в себе влияние культурного фактора, считает Хорни, так как культура производит большое воздействие на поведение и рациональное мышление [14. 145 с.]. Хорни описывает тревожность как адекватную реакцию на опасность, которая может быть скрытой и субъективной.

То есть интенсивность тревожности равна и пропорциональна тому, какой смысл для определенного человека имеет та или иная ситуация. Следствия тревожности человеку, в сущности, не известны.

Обнаружения тревожности многообразны. Она проявляется и в виде неясного чувства, и в форме приступов паники или страха. Тем не менее многие время от времени ощущают и испытывают тревожность. Изучение данного понятия актуально уже на протяжении длительного времени, и до сих пор является темой вызывающей споры и разногласия. Ясно одно, тревожность является эмоциональная реакция на что-то волнующее личность, и вопрос тревожности в рамках психоанализа достаточно индивидуален. Однако анализ помогает осознать тревожность и проложить тропу к причине ее возникновения, через интерпретацию снов и свободные ассоциации.

Таким образом, тревожность будет правильно рассматривать как феноменологическое образование, обусловленное множеством причин, особенно произошедших в детском возрасте. Наиболее важным в изучении тревожности является ее взаимосвязь с детскими переживаниями и влияние этого фактора на дальнейшее развитие индивидуума.

Список использованной литературы:

1. Глейтман Г., Фридлунд А., Райсберг Д. Основы психологии / под ред. В.Ю. Большакова, В.Н. Дружинина. СПб.: Речь, 2001. 1247 с.
2. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии. СПб.: Питер, 2004. 320 с.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ. пер. с нем. Г.В. Барышниковой. – Москва: Издательство АСТ. (Эксклюзивная классика). – 2017. – 544 с.
4. Психологическая диагностика индекса жизненного стиля (пособие для врачей и психологов) / под ред. Л.И. Вассермана. – СПб.: ПНИ, 1998. – 54 с.
5. Илюсизова С.М. Общая и юридическая психология: Учеб. пособие. – Алматы: АЮ – ВШП «Әділет», 2005. – 196 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. М.: Айрис-пресс, 2004. 464 с.

7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб.: Питер Ком, 1998. 608 с.
8. Словарь для начинающего психолога. 2-е изд. / Под ред. И.В. Дубровиной. – СПб.: Питер, 2009. – 160 с.
9. Бреслав Г.М. Психология эмоций: учеб. Пособие для вузов. М.: Академия: Смысл, 2004 – 541 с.
10. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 1999. 464 с.
11. Левитов Н.Д. Психическое состояние беспокойства, тревоги // Вопр. психологии. 1969. № 1. С. 131-137.
12. Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1989. – 296 с.
13. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности // Психологическая наука и образование. 1998. № 2. С. 11-17.
14. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. М.: Айрис-пресс, 2004. 464 с.

3.32. Психолог-маман бойындағы кәсіби қасиеттер

Улмекен Жамирова
Педагогика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университетінің «Психология және педагогика»
кафедрасының доценті (Тараз қ., Қазақстан)
Гүлжаз Батырбекқызы Әліпбекова
М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің
магистранты (Тараз қ., Қазақстан)

Бұл мақалада психолог маманның бойында кездесетін қажетті кәсіби қасиеттер жайлы айтылады. Сонымен қатар, ғалымдардың психологтардың кәсіби қасиеттері туралы тұжырымдамаларына сүйене отырып, маман бойындағы кәсіби қасиеттер ашылған.

«Қазіргі заманда жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс», - деп Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтып өткендей, әр адам үнемі дамып, жетіліп, үйреніп отыруы керек.

Қазақстан Республикасы білім беру заңында көрсетілгеніндей, адамзат құндылықтары, ғылым мен тәжірибе негізінде, жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау - білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр. Кәсіби мамандарды дайындау мәселесін шешудің де жаңа жолдары қарастырылуда.

Кәсіби психолог - құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман. Психолог мамандығы,

зиялылар ішіндегі көп топтасқан мамандықтардың ірі тобына жатады. Білім беру жүйесінде педагогтар мемлекеттік қызметкерлер болып табылады. Психолог өз мамандығының сапасын, біліктілігін арттыруды психологиялық тұрғыдан қамтамасыз етуі үлкен рөл атқарады. Психологтың тың іс-әрекеті көбінде оның кәсіби шеберлігінің кеңістігіне қатысты, педагогикалық қарым-қатынас механизмдеріне, оқушылардың (студенттердің) психологиялық ерекшеліктерінің табиғатына да байланысты. Психологиялық іс-әрекеттің дамуының жоғары деңгейі мынада – психолог өзін-өзі дамыту механизмдерін қалыптастыруға мақсат қояды және оқушыларға (студенттерге) өз қабілеті бойынша даму бағыттарын ұштайды, кәсіби дамуды көздейді.

Психолог-маманның бойында болатын ерекше қасиеттерді қарастыру үлкен қызығушылық тудырады. Бұл проблема қазіргі отандық ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады. Психолог мамандығын «Адам - адам» деген қызмет түріне жатқызу дұрыс болар еді. Бұл типтің өкілдері бірқатар ерекше қасиеттермен сипатталады: ең бастысы - тыңдай және ести білу, адамның ішкі әлемін түсіну, яғни «оны өзіңіздің аршинмен өлшеу емес»; гуманитарлық білім саласында өзіндік кең көзқарасы болу қажет, соның ішінде ерекше байқалатыны – сөйлеу (тілі) – ол түсінікті, жүйелі, анық, сөйлеу мазмұны түсінікті болуы керек; ақыл-ойдың өзіндік психикалық бағытын, адамның ақылы мен мінез-құлқына, сезіміне деген байқампаздығы, оның ішкі әлемін өзінің таныс тәжірибесі ретінде есептемей ойша көз алдына келтіру қабілеттілігі маңызды болып табылады. (Е.А. Климов, 1995; с. 176, 181).

Сондай-ақ, басқа адамға деген жанашырлық сезімі (жанашырлық таныту пен қуану), адамның мінез-құлқын байқау, жауапкершілік, ізгілік, шыдамдылық және мінез-құлықтың әртүрлі стандартты емес көріністеріне бейімділік – бұл қасиеттердің барлығы кәсіби психолог үшін де қажет. Сонымен қатар, психологқа шығармашылық ақыл-ой, адамдардың белгілі бір іс-әрекет салдарының түрлерін нақты ұсына білу қабілеттілігі, белгілі бір жеке тұлғаны, олардың арасындағы қақтығыстардың нәтижесін ескере отырып, неғұрлым тиімді болжай білуі қажет. Психолог өз білімін, дағдыларын үнемі жетілдіріп, ағымдағы қоғамдық оқиғалардан хабардар болуы тиіс. Басқа адамдарға өзінің мінез-құлқын, моральдық және құқықтық нормалармен қатаң сәйкестендіре білуі керек, бұл көптеген ғалымдардың айтуынша, оңай емес.

Ал, А.А. Деркач ерекше психологиялық ерекшеліктер (қасиеттер) кәсіби психиканың барлық компоненттерінің, яғни оның таңдаған қызметін орындауға мүмкіндік беретін психикалық процестердің, қасиеттерінің, жағдайының, білімінің қалыптасқандығын көрсетеді. Олардың өзіне тән ерекше сипаты психологтың табиғи ерекшеліктері ретінде, еңбек сипатымен, объектінің ерекшелігімен анықталады.

Ғалымдардың пікірінше, ойлаудың талдама-конструктивтік жүйесі мен пайымдау дербестілігі, зейінділік пен зеректік, эмоциялық-жігерлі

тұрақтылық пен шыдамдылық, күйзеліске төзімділік пен клиенттің өмірі мен еңбек жағдайындағы міндеттерді орындау факторлары және әртүрлі жағдайларға бейімделу қабілеті, сонымен қатар жеке мақсатты іс-шараларды жүргізу кезіндегі эмпатия мен рефлексия, жалпы психофизикалық белсенділік – осының барлығы ең маңызды психологиялық қасиеттерге жатады.

К.А. Рамуль «ғалымдар психологиясы, атап айтқанда, ғалым-психологтың психологиясы» туралы айта келе психологтар үшін арнайы қасиеттердің болу қажеттілігін жоққа шығарады. Ол: «Психолог үшін өзіндік ең маңызды немесе қажетті қабілеттіліктері туралы мәселені біз жоққа шығарамыз, қалай болғанда да бұл қазіргі психологтарға қатысты болмақ» дейді. Психолог-теоретик, осы автордың пікірі бойынша, басқа білім саласының зерттеуші-ғалымдары алған қасиеттерге ие болуы тиіс: өздігінен білім алу қабілеті, ұзақ уақыт бойы бір проблеманы шешумен шұғылдану қабілеті, салыстырмалы жоғары дарындылық дәрежесі; ынта, сын және өзін-өзі сынауға қабілеті, бейтарап және адамдармен қарым-қатынас жасай білуі (1965, с. 126).

Н.В. Бачманова мен Н.А. Стафурин (1985) арнайы қасиеттердің болуы туралы мәселе әлі де дау тудырып отыр. Ғалымдар мұндай қасиеттер психолог-тәжірибе қызметінің ерекшелігіне негізделіп пайда болады деген пікірді ұстанады. "Объектімен қарым-қатынас ерекшелігі психологтан тек эксперимент ретінде ғана емес, әңгімелесуші ретінде де көмектесуге қабілетті болу керек екендігін талап етеді. Егер ол сыналушының сеніміне ие бола алмаса және онымен байланысқа шыға алмаса ешқандай техникалық құралдар психологқа көмектесе алмайды".

Зерттеушілер бес блоктан тұратын шартты "қарым-қатынас таланты" деп аталатын белгілі бір қабілеттер кешенін ұсынады:

1) объектіні толық және дұрыс қабылдау қабілеті, байқампаздық, жағдайға қарай жылдам ыңғайлану, бейнелі сапалы талдау қабілеті;

2) субъектінің ішкі қасиеттері мен ерекшеліктерін түсіну қабілеті, оның рухани әлеміне кіру қабілеті, терең жалпы эрудицияға және адамгершілік бағытқа негізделген психологиялық интуиция;

3) зерттеушінің адамгершілікке және жоғары моральдық-этикалық деңгейіне негізделген қарым-қатынас жасау қабілеті, эмпатия, мейірімділік;

4) өзінің мінез-құлқына талдау жасау қабілеті, рефлексия, өзінің жеке тұлғасына және басқа адамдар тұлғасының қызығушылығына байланысты өзінің жеке мінез-құлқын талдау қабілеті;

5) Өзін-өзі басқару мен қарым-қатынас процесін басқару қабілеті, зейін қабілеті, тыңдау қабілеті, әдептілігі, қайырымдылық танытуы, байланыс орнату қабілеті, адамдардың сенімін туғызу және тілін табу, қобалжуды сейілте білу қабілеті, әзілді түсіне білу.

Қазіргі отандық психологияда тұлғаның кәсіби қалыптасу мәселелерін шешуге, жалпы оларды негіздеуге, сонымен қатар оның

жекелеген аспектілерін қарастыруға арналған, ең алдымен, еңбек психологиясы аясында көптеген жұмыстар бар (В.А. Бодров. 1991, Е.А. Климов. 1996, И.М. Кондаков. 1981, Т.В. Кудрявцев. 1988, Ю.П. Поваренков. 1991, Н.В. Тарабрина. 1988, А.М. Эткинд. 1987 және т.б.).

Сонымен қатар, "кәсіби қалыптасу" термині жасерекшелік психологиясы мен педагогикалық психологияда кеңінен қолданылады (Е.М. Борисова, 1974; О.Г. Вершловский, 1982; А.Б. Каганов, 1983; Е.А. Климов, 1995; Т.В. Кудрявцев, 1985; А.И. Щербаков, 1967 және т.б.).

"Кәсіби қалыптасу" ұғымының мазмұны туралы талдауларға көз жүгіртсек, бірқатар авторлар (С.Г. Вершловский, 1982; Т.В. Кудрявцев, 1985 және т. б.) аталған процесті кәсіби мақсаттарын қалыптастырудан бастап, өзінің толық кәсіби қызметін іске асырғанға дейінгі тұлғаның ұзақ даму процесі ретінде қарастырады.

Э.Ф. Зеер «Кәсіби қалыптасу – бұл кәсіби қызмет талаптарына сай жеке тұлғаның қалыптасуы және " өзара байланысқан кәсіби маңызды қызмет түрлері жүйесіндегі жеке тұлғаның прогрессивті дамуының динамикалық және үздіксіз процесі" деген қорытындыға келеді (1988, Б. 36).

Психологиялық әдебиеттерде адамның кәсіби қалыптасуы мен оны қызмет субъектісі ретінде қалыптастыру мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Бұл салада Б.Г. Ананьевтің (1974), Е.И. Борисованың (1974), А.В. Брушлинскийдің (1994), Е.А. Климовтың (1991), Т.В. Кудрявцевтің (1981) және т. б. жұмыстары ерекше қызығушылық тудырады.

Жалпы қабылданған ереже - бұл қызмет адамның кәсіби қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Даралықтың «өзара қарым-қатынасы» тұлға мен қызметті дамытудағы шын ретінде өзара бейімделуінде, олардың құрылымдарын бейімдеуде көрінеді (нәтижесі қызметтің жеке стилі мен кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыру, т.б. болып табылады).

Осылайша, бұл процесте кәсіби маңызды қасиеттерді, қабілеттерді, білім мен дағдыларды жай ғана өзектендіру ғана емес, кәсіби тұлғаның дамуы да орын алады. Бұл даму "индивидтің нақты және әдеттегі өмірлік, кәсіби жағдайларда айтарлықтай сенімді мінез-құлқын қамтамасыз ету" мақсатын көздейді, бұл жеке тұлғаның, атап айтқанда, болашақ қызмет түріне тән тұрақты белгілерін қалыптастыруды айқындайды". Осылайша, іс-әрекеттік факторлары тұлғаға қойылатын талаптар ретінде, оның дамуына түрткі болады, мінез-құлық пен қызметтің нақты формаларына неғұрлым сәйкес келетін оның ерекшеліктері мен қасиеттерін қалыптастырады (В.А. Бодров, 1991; 4-бет). Сонымен, жеке тұлғаны кәсіби қалыптастырудың заманауи отандық зерттеулері негізінен пәндік-іс-әрекеттік тәсіл негізінде жүргізіледі.

Т.В. Кудрявцев пен В.Ю. Шегурованың пікірінше, аталған жалпы ұстаным дәлелденген. Яғни, жеке тұлға алдымен оқу-кәсіптік, содан

кейін кәсіби қызметке қатыса отырып, өз кәсібі мен өзінің мүмкіндіктері туралы барабар идеяны игеріп қана қоймай, оларды белсенді дамытады. Кәсіби қызметтің субъектісі ретінде қалыптасып, өзіне деген көзқарасын қалыптастыра отырып, ол тұлға ретінде дамиды (1983, 53 б.).

А.К. Маркова «кәсіби қалыптасуды кәсіби процесс және кәсіби маман тұлғасының біртұтас, үздіксіз процесі анықтайды, бұл мамандық таңдау кезеңінен басталып, адамның бүкіл кәсіби өміріне дейін созылады және адам өзінің кәсіби қызметін тоқтатқанда ғана аяқталады», сонымен қатар «Кәсібилік, жалпы алғанда, бұл әлеуметтенудің бір жағы... Тұлға кеңістігі кәсіби деңгейге қарағанда кең» дейді (1986, с. 62-64).

Осыдан тұлғаның кәсіби қалыптасу процесінің біркелкі емес екендігін және оның әлеуметтену процесімен тығыз, ажырамас байланыста екенін көруге болады. Осы айтылған пікірлер негізінде бұл екі процесті әртүрлі жас кезеңдеріндегі қатынастарын ескере отырып, олардың өзара әрекеттесуін қарастыру қажет. Осыған байланысты кәсіби қалыптасу тұлға дамуының бір формасы ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұдан біз «Адамның кәсіби қалыптасуы – белгілі бір кезеңі, сатысы бар ұзақ және динамикалық процесс» деп есептейтін авторлардың пікірін айтарлықтай нақты негізделген, әділ тұжырым екенін айтуға болады.

Психологиялық қызмет мамандары білім беру мекемелерінде оқуды жеңіл және тиімді етіп, жағымды эмоция қалдыруда үлесін тигізеді: өзін – өзі реттеу тәсілдерін үйретеді, хабарлама жасауға, реферат жазуға, конференцияларға қатысуға сөйлеу дағдыларын жетілдіруге тренингтер өткізеді, мазасызданудың, үрейдің, стресстің алдын алу шараларын ұйымдастырады. Психологиялық дайындықтан өткен адам өзін еркін және сенімді ұстап, ерекше ықыласпен, талпыныспен жұмыстанады. [3]

Осы тұрғыдан алып қарағанда еліміздегі Назарбаев зияткерлік мектептерінің жұмысында айтарлықтай оңды істер жүзеге асырылуда. Әрбір маманды танымал оқу орындарына біліктілігін арттыру курстарына, семинарларға, конференцияларға, жобалық жұмыстарға жіберіп, кәсіби жағынан шыңдалуға әсер етуде. Сыни тұрғыдан ойлап, жаңа тенологиялаларда жұмыстана алатын, құзыретті, артына ере білген баланы да жан – жақты дамытуға бағытталған біздің педагогтар нәтижелі жұмыстануда. «Сенің қолыңнан келеді», «Біз саған сенеміз», «Саған үміт артамыз» деген түрткі сөздердің өзі – ақ психологиялық ахуал қалыптастырудың бастамасы. Өз мектебімізде ұйымдастырылып отырған шетелдік әріптестер семинары, үштілділік саясаты, әлеуметтік жобаларға қатысуды бастама еткен келелі істер нәтижесін беруде. Ал енді біздің мамандар өзін «кәсіби тұрғыдан дайынмын ба?» деп психологиялық тұрғыдан сараға салуы әркімнің өз еншісінде болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кудрявцев Т.В. Исследование психологических особенностей профессионального становления. – М., 1988 – с. 1-13.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития.
3. Жарықбаев Қ. Жалпы психология. А., 2001.
4. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. – М., 2006.
5. Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество. - М., 2000.
6. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. А.,1982.
7. Основы педагогического мастерства / Под ред. И.А. Зязюна. - М., 2006.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма - М., 1996. – 308 с.
9. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях: Учеб. пособие. – М: Изд-во МГУ, 1995. – 224 с.

3.33. Основные требования к современному уроку в условиях обновления содержания среднего образования

Алия Тохтамысовна Арзиева
к.п.н., доцент, заведующая кафедрой «ИОиИТ»
ФАО «НЦПК»Өрлеу» ИПК ПР по г. Алматы
(Алматы, Казахстан)

Многим педагогам предстоит пересмотреть своё отношение к образовательному процессу. Какие бы требования мы не предъявляли к обучающимся и их родителям, главная нагрузка ложится на нас, учителей. Именно мы должны видеть позитивные изменения в сфере образования и готовить конкурентоспособную личность, владеющую всеми необходимыми знаниями, умениями и навыками. Мы должны по-новому взглянуть на наш урок, на подготовку к нему, помнить о том, что теперь мы призваны не давать готовые знания, а научить учащихся добывать их самостоятельно.

Урок всегда был и будет творчеством учителя. И от того, как учитель построит свой урок, какие задачи и цели поставит перед собой и обучающимися зависят многие основополагающие аспекты овладения учебным предметом. В уроке важно всё: чем и как будут заниматься дети, какие знания приобретут, каким способом приведёт учитель к получению знаний своих учеников. Несомненно, это очень большой и затратный труд для каждого учителя. Подготовка и распечатка учебного материала для детей, стикеры, маркеры, бумага для кластеров, составление КСП… Но, когда вы увидите счастливые лица детей, сделавших для себя маленькое открытие на вашем уроке, вы поймете, что ваш труд был не напрасен. Нам хочется поделиться своими скромными методическими приёмами и педагогическими

открытиями с вами, уважаемые коллеги, думая, что они вам помогут в построении своих уроков.

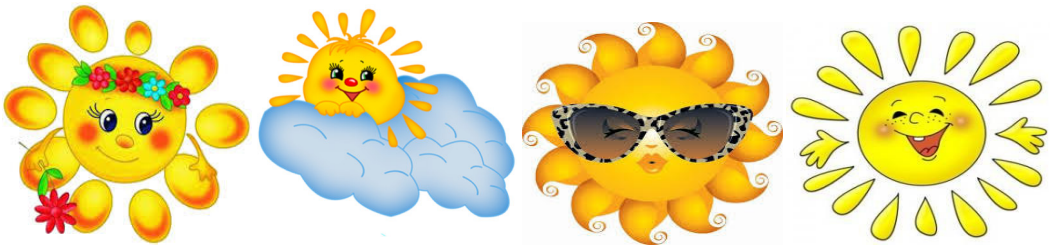
Одним из важных моментов в рамках урока является деление обучающихся на группы. Для обучающихся важным на этом этапе является попасть в одну группу со своими друзьями, а для учителя важно создать рабочую атмосферу на уроке, атмосферу сотворчества, сотрудничества. И мы пришли к выводу о том, что уже от простого деления учащихся на группы зависит ход дальнейшей работы на уроке.

Мы выделили несколько видов деления класса на группы.

1) Спонтанное. При спонтанном делении на группы мы создаем условия для тесного сотрудничества, общения, дискуссии. Такие стратегии, как *«Молекулы», «Расчёт по порядку», «Цветовые фигурки»* можно использовать на уроках повторения, закрепления пройденного материала. И еще, такое деление на группы можно провести учителю, когда он пришёл в новый класс.

2) Деление на группы, связанное с речевой деятельностью на уроке. Такая групповая работа позволяет развивать коммуникативные компетенции учащихся. Используются такие стратегии: *«Картинки с изображением времён года», «Тематические пословицы и поговорки», «Портреты поэтов, писателей»* и т.п.

3) Деление на группы, решающее вопросы дифференциации обучения. Такое деление позволяет создать равные условия для более способных и менее способных учащихся. Предлагаем один из примеров такого деления на группы. Стратегия *«Подарок учителя».* Для каждого ученика готовится картинка с изображением солнышки. Здороваясь с детьми, входящими в класс, произносим: *«Приветик, дарю тебе лучи хорошего настроения»:*

Для себя мы уже знаем, какое солнышко и какому ученику можно подарить. Таким образом, можно решить проблему уровневой дифференциации обучения. Есть и еще много других стратегий, которые позволяют организовать работу в группах с пользой. Не менее важным компонентом урока является и стадия вызова. У учащихся каждый день по 6-7 уроков. И порой им трудно перестроиться, быстро включиться в другой урок. На этом этапе урока очень важно заинтересовать ребят, дать им возможность самим сформулировать тему урока, вовлечься в активную работу. Как это можно осуществить на уроке? Очень часто на уроках русского языка мы предлагаем

учащимся решить грамматическую задачку и узнать, о какой части речи пойдёт разговор на уроке. Вот пример такой грамматической задачи: Возьмите приставку в слове **пришкольный,** корень в слове **часто,** окончание в слове **хорошие** и скажите, с какой частью речи мы будем работать на уроке. Решив такую грамматическую задачку, учащиеся указывают, что на уроке они будут изучать тему *«Причастие».* Ещё можно использовать такое начало урока, когда учащиеся в ходе групповой деятельности определяют тему предстоящего урока. Так, на уроке русского языка в 5 классе на тему *«Сила слова»* каждая группа учеников получила такое задание:

Прочитайте внимательно пословицы.

Как вы думаете, о чём мы будем говорить на уроке?

Какую орфограмму нужно знать, чтобы правильно вставить пропущенные буквы?

Доброе слово ск…зать – посошок в руки дать.

Доброе слово дом построит, а злое разрушит.

От доброго слова язык не усохнет

Рана от к...пья - на теле, рана от р…чей - в душе.

От слова сп…сение и от слова погибель.

Доброе слово лечит, а злое калечит.

Учащиеся сформулировали самостоятельно тему урока, рассказали, что они будут работать над тем, какую роль играет слово в жизни каждого человека, решили орфографическую задачку, на правописание безударных гласных в корне слова.

В новых учебниках, по которым учатся наши дети, очень много интересной и полезной информации. В них есть и правила, и упражнения по их применению, и работа с текстами. А как реализовать всё на практике это решит сам учитель. Творчески работающий учитель может применить такие формы работы, которые позволяют, не только научить обучающихся овладевать теоретическими знаниями, но и применять их на практике. Так, например, очень эффективно

использовать на уроке русского языка стратегию *«Свободный микрофон».* Учащиеся в течение 5-7 минут участвуют в конкурсе на лучшего лектора. Вот темы их лекторских выступлений:

«Я - удивительное имя прилагательное!»; «Давайте познакомимся, я – причастие!»; «Трудолюбивый глагол» «Я о себе такого мнения: огромна роль местоимения!», «Давно живу я в мире этом, даю названия предметам!» и другие. В ходе своих выступлений учащиеся рассказывают об общем грамматическом значении каждой части речи, её морфологических и синтаксических признаках. А затем учащиеся по группам отправляются в *«Орфографические лабиринты городов: «Причастинска», «Местоименска»,* посёлков: «*Прилагательское», «Деепричастинское»* и т.п. Так из урока в урок учитель может работать над развитием функциональной грамотности учащихся.

В целом, начинать всё новое всегда нелегко. Хочется верить, что все новшества, вводимые в казахстанском образовании, принесут достойные плоды.

3.34. Біліктілік арттыру курстары тренерлерінің рефлексиялық тәжірибелерінің ерекшеліктері

Қаныш Тлеужанұлы Бибеков
Филология ғылымдарының кандидаты, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ «Педагогикалық өлшеулер орталығы» филиалы
(Астана, Қазақстан)
Акмарал Кажигумаровна Жумыкбаева
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты
(Астана, Қазақстан)

Қазақстан Республикасындағы білім саласында заман талабына сәйкес өзгерістердің орын алуының қозғашуы күші мұғалімдердің біліктіліктерін арттыруға ерекше көңіл аударылып отыр. Біліктілік арттыру курстары барысында мұғалімдерде стандарттарға сәйкес білім, дағдылардың қалыптасуын тренерлер командасы қамтамасыз етеді. Тренерлердің үздіксіз кәсіби дамуы зерттеу мен рефлексия негізінде жүзеге асырылады. Тренерлер кәсіби даму мен рефлексия дәлелдемелерін портфолиода ұсынады. Тренерлердің портфолиоларын зерделеу арқылы олардың кәсіби дамуының қозғаушы күші болып отырған рефлексиялық тәжірибесі туралы мәлімет алуға болады.

Тренердің кәсіби дамуының маңызды факторы болып табылатын рефлексия оның педагогикалық қызметінің ерекшелігіне байланысты сан-қырлы болып келеді. Тренер «...өзін педагогикалық іс-әрекет субъекті ретінде, өзінің мінез-құлқын, өзінің мықты және әлсіз жақтарын ұғыну мұғалімнің пәндік-тұлғалық рефлексия мен проективті-

рефлексивті қабілеттерінің көрінуі мен нәтижесі болып табылады» [1. 270 бет]. Сонымен бірге тыңдаушы-педагогтермен қарым-қатынасқа түсіп, диалог орнату барысында тренер өзін осы қарым-қатынастың қатысушысы ретінде бағалайды әрі педагогикалық үдеріске қатысушылардың арасында қалыптасқан субъектаралық ахуал да рефлексияға түседі. Педагогикалық рефлексия үдерісінде тренер өзін қалыптасқан педагогикалық ахуалмен, қандай да педагогикалық қатынас мазмұнымен, тыңдаушылармен, өз әріптестерімен, бағалаушымен сәйкестендіріп көреді.

Тренер портфолиосын зерделеу үдерісінде педагогикалық үдерістің ерекшеліктеріне қарай рефлексияның бірнеше аспектісі көрініс табады. Соның ішінде кооперативтік рефлексия дәлелдемелері де орын алады. Кооперативтік рефлексия ұжымдық қызметі жобалау мен педагогикалық қызмет субъектілерінің бірлескен жұмысын ұйымдастыруда көрініс табады. Тренерлер өздерінің портфолиоларында тізбектелген сабақтарды жоспарлау кезінде кооперативтік рефлексияға байланысты дәлелдемелерін ұсынады. Олар жоспарлау үдерісінде: а) «тыңдаушылардың қажеттіліктері қандай?»; ә) «тыңдаушылардың ерекшеліктері қандай?»; б) «бұны тыңдаушылар қалай қабылдайды?»; в) «тыңдаушыларда қандай кедергілер болуы мүмкін?» деген мәселелерге басымдық бере отырып жоспарлайтыны портфолиода орын алады. Тренерлер тыңдаушылар тобының кәсіби даярлығын, олардың әлсіз және күшті жақтарын жоспарлауда ескереді. Тыңдаушылардың когнитивті-психологиялық ерекшеліктерін назарға ала отырып, оқыту үдерісінде оларға не қиындық келтіруі мүмкін екенін назарға алып, неғұрлым тиімді тәсілдерді жоспарлайды. Сонымен бірге белгілі бір тапсырма, әдіс тыңдаушылар үшін несімен пайдалы болады деген мәселеге де ой жүгіртеді. Мысалы, «Сонымен қатар сессияларды жоспарлау кезінде формативті бағалауды өзім топта қолданған сайын тоқталып, ол бағалау қалай және не үшін жасалғанын талқылап, тұжырымдамалар жасауды жоспарлап отырмын. Себебі осы арқылы сабақ беріп көрмеген тыңдаушылардың формативті және суммативті бағалаудың рөлін түсіндіруде тиімді болады деп ойлаймын» (Тренер портфолиосынан). Тренер жоспарлау үдерісінде өзін тыңдаушылармен сәйкестендіре қарап, педагогикалық үдерісте тыңдаушылар мүддесіне басымдық беретінін көреміз. Тыңдаушылардың кәсіби қажеттіліктерін қанағаттандыру, оқуларына қолайлы жағдай тудыру, оқу үдерісіндегі тыңдаушының танымдық-психологиялық жай-күйін түсіну дәлелдемелерін тренер портфолиоларынан көреміз. Бұл әлеуметтік перцепция және қатынас эмпатиясымен сабақтасып жатқан коммуникативтік рефлексиядан хабар береді. Тренерлер өздері пайдаланған әдіс-тәсілдер мен жұмыс түрлерінің ұтымды-ұтымсыз жақтарын қарастыруда интеллектуалдық рефлексияға жүгінетінін көреміз. Мысалы, «Сабақтар кезінде «Бұл не?» деген деңгейден өтіп

кеттік, ендігі кезекте қалай қолданамыз? Қалай оңтайландыруға болады деген мәселелерді қарастырып келемін. Қиындықтары мен кедергілерді жою жолдарын қарастырған жөн деп ойлаймын. Сондықтан оқытуда проблемалық сұрақтарды талқылау басым». Тренер тыңдаушыларға тәжірибелерінде танымал болып қалған «Сабақты зерттеу», «Коучинг», «Тәлімгерлік» үдерістерінің не екенін түсіндіруден гөрі, тәжірибеде жүзеге асу мәселелеріне басымдық беруді көздейді. Яғни, тыңдаушыларға берілетін ақпараттарды қайта өңдеу мен мәселені шешуде жаңа тәсілдерді таңдау үшін рефлексияның интеллектуалды аспектісіне жүгінеді.

Кейбір тренерлер портфолио жазу барысында рефлексиямен байланысты кедергілер кездесіп жатады. Осы орайда зерттеу шеңберінде тренерлер портфолиосындағы рефлексия дәлелдемелері жоғарыда көрсетілген рефлексия түрлеріне қарай жіктеліп, дәлелдемелер зерделенді. Тренер педагогикалық қызметінде өз тәжірибесінің сәтті-сәтсіз болуының себебін рефлексиялық талдау орынына, не жасалғанын тізбелеп, сәтсіздіктерді сыртқы себептермен түсіндіруге тырысады. Мұндай жағдайда табысқа жетудің жолы ретінде әдіс-тәсілдер мен тапсырмаларды түрлендіру қарастырылуы мүмкін. Ал педагогикалық үдерістегі тренер мен тыңдаушылардың өзара әрекеттестігі, нәтиже мен шынайы себеп-салдар назардан тыс қалады. Сырт қарағанда әдістемелік құралдармен қаруланған табысты тренер, нәтижесінде тыңдаушылар Бағдарламаның түйінді идеялары мен қажетті дағдыларды толық меңгере алмайды.

Мұның себебі рефлексияның тұлғалық аспектісін ескермеуден болады. Тұлғалық рефлексия субъектінің өз іс-әрекетін, жеке тұлға ретіндегі өз «Менін» зерттеуге итермелейді. Тұлғалық рефлексияны жүзеге асыру бірнеше кезеңдерге жіктеледі:

- тығырыққа тірелгенін мойындап, шешілуі қиын жағдай туралы толғаныс;
- жеке стереотипті әрекеттерді сынамалап көріп, шаблондардың жұмыс істемейтінін түсіну;
- жеке стереотиптерін қайта қарау, ішкі қақтығыстар мен проблемалық ахуалды шешу.

Жеке стереотиптерді қайта қарау үдерісінде, біріншіден, субъект өзіне, өзіндік «Мен»-іне деген қатынасын өзгертуі, сол арқылы басқаша әрекет етуі, өз білім, дағдыларына деген қатынасты өзгерту орын алуы керек. Бұл жағдайда ішкі қақтығыстан қашпай, сыртқы себептер мен сылтаулардың жетегінде кетпей, өзіндік «Мен»-нің барлық әлеуетін мәселені шешуге, нәтижеге жетуге шоғырландыру дағдысын қалыптастыру қажет. Ю.М. Орловтың көзқарасынша, рефлексияның тұлғалық типі тұлғаның өзін-өзі билеу қызметін атқарады. Кемелтұлғалықтың қалыптасуы ретіндегі тұлғалық өсу, даралық даму өмірлік үдерістің нақты сегментінде жүзеге асатын мәнді түсіну үдерісінде орын алады. Мен не істедім, неге істедім, қалай істедім және

басқаларға қалай қарадым, олар маған қалай қарады және не себепті дегенді қамтитын өзінің Мен-тұжырымдамасын ұғыну түріндегі өзін-өзі тану рефлексия арқылы жағдаяттың ерекшеліктерін ескере отырып, белгіленген тәртіп, ұстаным, қызмет үлгілерін өзгертуге деген жеке құқықты негіздейтін болады [2].

Тек тұрақты түрде жаңартылатын теориялық білім мен практикалық тәжірибенің рефлексивті үйлесімділігі ғана маманға нағыз кәсіпқой болып қалыптасуына мүмкіндік береді [2]. Тренерлік қызметте кәсіби дамудың қуатты құралы рефлексия бола алады. Рефлексия тренерге өзінің педагогикалық қызметін жоспарлауға, реттеуге және қадағалауға мүмкіндік береді. Өз ойының ақиқаттығын ғана емес, логикалық дұрыстығын да бағалауға жол ашады. Рефлексия тығырықтан шығудың бірден-бір амалдарын табуға көмектеседі. Біздің елімізде педагогикалық инновациялардың көшбасшылары болып келе жатқан тренерлер үшін орыны ерекше. Сондықтан да тренерлер өздерінің рефлексиялық дағдыларын қалыптастыру және дамытуда рефлексияның кооперативті, коммуникативті, интелектуалды және тұлғалық аспектілерінің барлығын бірдей назарда ұстағандары нәтижеге жеткізер еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Зимняя И.А. Педагогикалық психология: Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. Екінш., толықт., түзет. және қайта өңд. бас. / Орыс тілінен аударған М.А. Құсаинова. - М.: Логос; Алматы: TST-company, 2005. – 368 б.
2. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1991. — 287 с.
3. Дьюи Д. Ойлау психологиясы мен педагогикасы. Ағылш. аударған Н.М. Никольская. М.: Совершенство, 1997.

3.35. Уровни восприятия и понимания произведений изобразительного искусства у детей школьного возраста

Бауржан Аблаевич Нурумов
магистр психологии, доктор философии PhD, ассоциированный профессор Региональной Академии Менеджмента (РАМ),
старший преподаватель кафедры педагогики.
Павлодарский государственный педагогический университет
(г. Павлодар, Казахстан)

В статье представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи восприятия и понимания произведений изобразительного искусства у учащихся общеобразовательных школ.

Развитие эстетических и художественных ценностей детей связано непосредственно с такими психологическими факторами как обучение, воспитание, мотивация, рефлексия, деятельность и оценка. При благоприятных условиях обучения и воспитания в период дошкольного и школьного возраста у детей последовательно развиваются эмоциональное впечатление и оценка содержания произведения.

По данные исследования детей экспериментальной группы учебно-воспитательного комплекса № 42 г. Павлодара Республики Казахстан по методике «Домики» и контрольной группы, показали, что дети экспериментальной группы, занимающиеся искусством демонстрируют высокий уровень социальных и эстетических чувств, высокий уровень активности и зрелости ценностных ориентации.

Были обследованы 30 детей экспериментальной группы и 60 детей контрольной группы.

Анализ предпочтений социальных и эстетических эмоций показал, что дети экспериментальной группы отдают предпочтение позитивным социальным и эстетическим чувствам.

При восприятии произведения Клода Оскара Моне «Терраса в Сент-Адрессе» многие учащиеся не раскрыли взаимоотношения персонажей, всю красоту цветового тона «…мужчина сидит на кресле. Женщина с зонтиком и мужчина в шляпе о чем-то разговаривают…». Приведем правильное восприятие этой картины: «Красотой и свежестью ясных чистых тонов веет от картины Моне, в которой художник запечатлел вид маленького курортного местечка Сент-Адрессе. Залитая солнцем терраса, принизанные светом яркие краски роз, спокойные, любовно общающиеся персонажи, стремительно уходящие вдоль горизонта дымы кораблей, безбрежный простор моря и неба, развевающиеся флаги – все передает ощущение наслаждения праздником жизни». Здесь охарактеризовано основное действие, передача света и цвета, которые пространственно изображены художником.

С целью обобщения полученных данных нами были выделены уровни развития художественного восприятия у учащихся гимназии № 3 г. Павлодара Республики Казахстан и контрольной группы общеобразовательной школы, признаки которых базируются не только на самой структуре художественного произведения, но и на психологических закономерностях восприятия.

Высокий уровень эстетического восприятия у учащихся гимназии № 3 г. Павлодара Республики Казахстан и учащихся контрольной группы общеобразовательной школы отсутствует: эмоционально-оценочный и интеллектуальный уровень выявлен у 49% и 79% учащихся школьного возраста общеобразовательной школы и гимназии № 3 соответственно; предметный, внешне-действенный – у

51% и 21% учащихся школьного возраста общеобразовательной школы и гимназии № 3 соответственно.

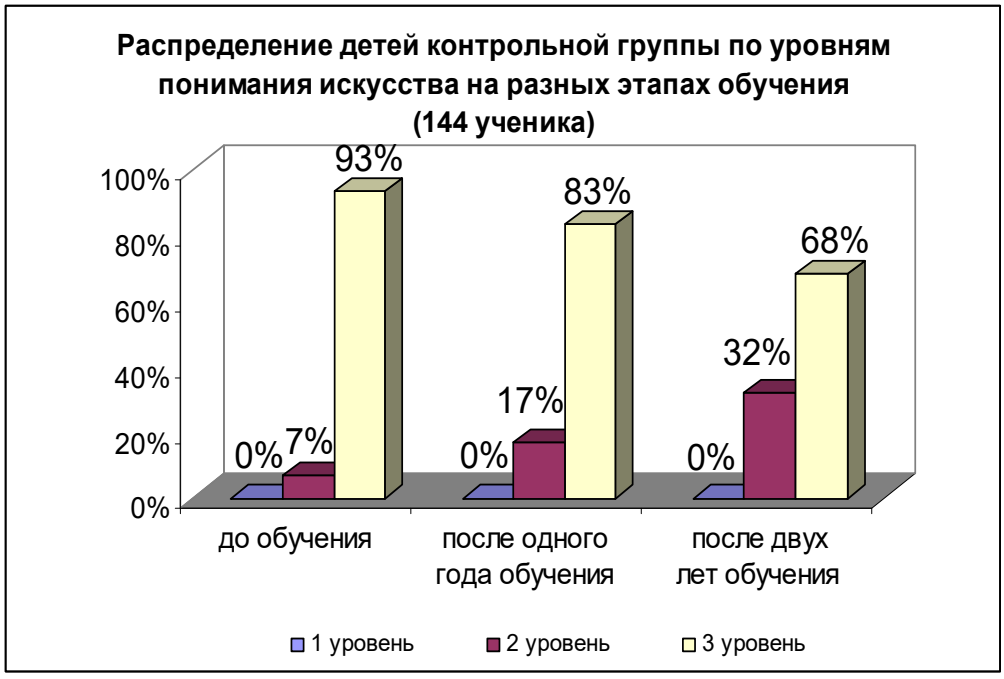
Некоторые результаты экспериментального исследования развития уровня способности к эстетическому восприятию детей школьного возраста

Данные исследования экспериментальной группы (гимназия № 3 и средняя общеобразовательная школа № 22 г. Павлодара) по методике «Впечатление» показали, что более высокому уровню развития способности к целостному восприятию цвета соответствует, в основном, и более высокому уровню понимания искусства (таблица 1). Это соответствие значимо по критерию x^2 на уровне $p< 0,05$.

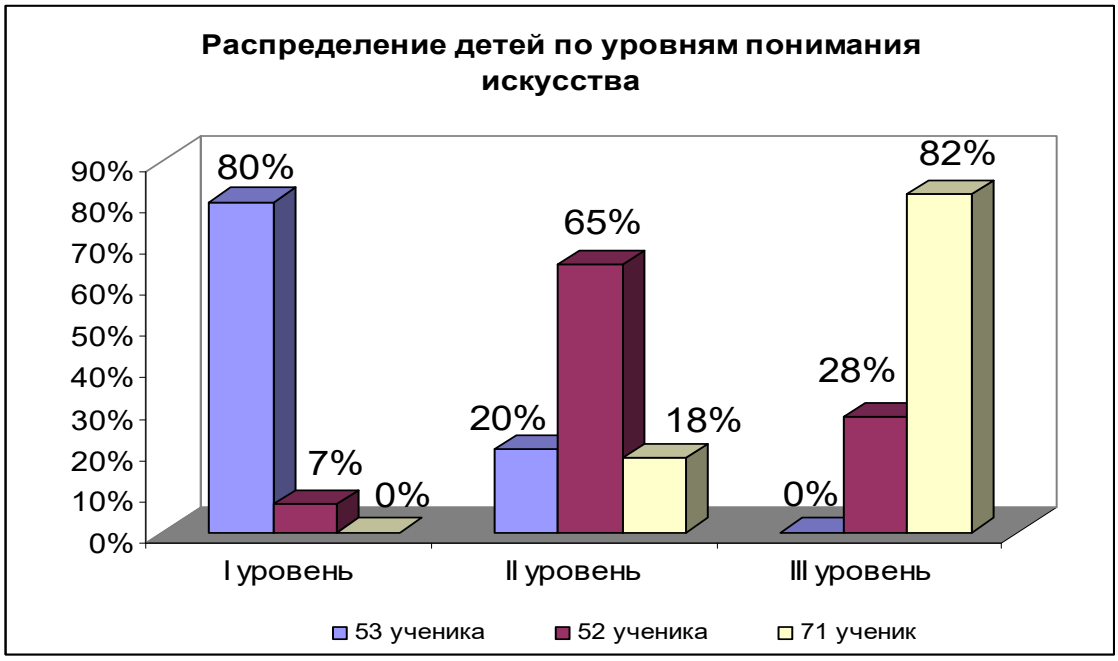
Таблица 1. Данные между пониманием искусства и развитием способности к целостному восприятию

Уровень развития способности к композиционному целостному восприятию цвета	Распределение детей по уровням понимания искусства		
	I уровень	II уровень	III уровень
I уровень (53 ученика)	80%	20%	-
II уровень (52 ученика)	7%	65%	28%
III уровень (71 ученик)	-	18%	82%

Развитие понимания изобразительного искусства учащимися контрольной группы.

Развитие понимания изобразительного искусства учащимися экспериментальной группы.

У учащихся общеобразовательной школы наибольшее количество суждений о произведении живописи касаются предметной и сюжетно-тематической линии картин, что говорит о конкретно-предметном восприятии формы произведений искусства.

Учащиеся общеобразовательной школы достаточно чутки к первому пласту художественного восприятия – эмоциональному тону картины. Они выделяют выразительные детали.

Недостатками художественного восприятия у учащихся общеобразовательной школы являются результатом не столько особенности возраста, сколько недостатков обучения, где основное делается на вербальных способах управления процессом художественного восприятия, что отвлекает учащихся от опоры на основные художественные средства, которыми пользуется автор при создании произведения.

У учащихся гимназии № 3 г. Павлодара смысловой (высокий) уровень художественного восприятия не был зафиксирован; преобладающим уровнем художественного восприятия для них оказался эмоционально-оценочный (средний), реже встречался предметный, внешне-действенный (низкий).

При сравнении результатов выполнения заданий учащимися 5-х, 6-х и 7-х классов гимназии № 3 г. Павлодара и общеобразовательной школы констатирующего эксперимента выявлено преобладание среднего уровня развития художественного восприятия у учащихся гимназии № 3 и преобладание низкого уровня художественного восприятия у учащихся общеобразовательной школы, что свидетельствует об ограниченности возможностей спонтанного развития художественного восприятия даже в рамках существующей учебной программы по изобразительному искусству.

Учащиеся общеобразовательной школы воспринимают предметно-функциональное содержание произведения искусства. В тоже время данная группа учащихся обнаруживают выраженную спонтанность эмоционально-оценочного восприятия, не подчиненную объективным художественным признакам.

Учащиеся экспериментальной группы гимназии № 3 г. Павлодара показали возросшую способность к содержательному обобщению художественной формы произведения, но смысловой (высокий) уровень художественного восприятия не был зафиксирован; преобладающим уровнем художественного восприятия для них оказался эмоционально-оценочный (средний). Эмоционально-оценочное восприятие этой группы детей подчиненно объективно присущим художественным стилевым характеристикам.

До обучения у большинства учащихся экспериментальной и контрольной групп были отмечены третий уровень понимания искусства. В результате кратковременной демонстрации картины учащиеся могли воспринять общее эмоциональное ее содержание. При долговременной демонстрации картины учащиеся перечисляли отдельные объекты, объясняя их лишь с точки зрения функциональности предметов. Например, при демонстрации иллюстрации картины советского художника В. Бакшеева «На окраине города Касимова» (1948 г. Ярославский областной художественный музей), где на левой части картины изображены два дома с оранжевыми крышами и общей оградой, деревом с правой стороны композиции и желтым лесом на заднем плане. Дети после кратковременной экспозиции утверждали, что на картине художник изображает деревню летом. При долговременной экспозиции дети утверждали, что «на картине осень: деревья и трава желтые, крыши домов оранжевые».

В результате первого и второго года обучения учащиеся экспериментальной группы показывали значительные результаты, чем учащиеся контрольной группы по уровню развития понимания искусства. Обработка данных учащихся контрольной группы показала восприятие отдельных частей картины в общем восприятии. Учащиеся после кратковременной экспозиции иллюстрации картины француз-ского художника Жана-Батиста Симеона Шардена «Мыльные пузыри» (Нью-Йорк, Музей Метрополитен) правильно говорили, что человек на картине занят выдуванием пузырей. При долговременной экспозиции рассуждения учащихся были иначе: «Человек опирается на горячие кирпичи и наклонился вниз. Здесь он выдувает стекло. Значит он стеклодув».

Данные обследования учащихся экспериментальной группы показывают высокую корреляцию между развитием способности к целостному восприятию цвета и развитием понимания изобразительного искусства.

Анализ данных помогает раскрыть психологические особенности развития учащихся, понимания художественной композиции на картине. До обучения из 176 учащихся экспериментальной группы 88% имели (самый низкий) III уровень развития способности к целостному эстетическому восприятию, 12% учащихся имели II уровень развития.

На первом этапе учащиеся соединяли изображения различных объектов в общий замысел рисунка. Это способствовало тому, что они могли выделить отдельные части картины и общую связь композиционного строя. Мы можем отметить, что на этом этапе еще не происходят большие изменения в развитии целостного восприятия. Учащиеся не могут одновременно воспринимать картину целиком и связать различные объекты в общий композиционный строй. Понимание изобразительного искусства ограничено движениями или действиями объектов в картине.

Анализируя данные исследования по методике «Впечатление» можно отметить, что учащиеся достигли больших результатов в понимании образного содержания произведений живописи. При описании картин различных художников, учащиеся характеризовали общую выразительность цветового решения в целостный образ. В результате им удавалось верно определить эмоциональное впечатление композиционного строя картины.

Таким образом, на основе проведенного анализа способности к эстетическому восприятию цвета и уровней формирования эстетических ценностей у учащихся общеобразовательных школ была выявлена структура, состоящая из эмоционального впечатления, общей выразительности цвета, сопоставления композиционного решения на картине.

Список литературы:

1. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. М.: Мысль, 1998.
2. Абульханова К.А. О субъекте психической деятельности. // Методологические проблемы психологии. М.: Наука, 1973.
3. Ольшанникова А.Е., Семенов В.В., Смирнов Л.М. Оценка методик, диагностирующих эмоциональность (опыт использования статистических закономерностей распределения показателей) // Вопросы психологии. 1976. № 5.
4. Серый А.В., Яницкий М.С. Ценностно-смысловая сфера личности. Кемерово: Изд-во КемГУ, 1999.
5. Гальперин П.Я. Основные результаты исследования по проблеме «Формирования умственных действий и понятий». – М.: МГУ, 1965.
6. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб., 1997.

7. Леонтьев А.А. Психологический подход к анализу искусства // Эмоциональное воздействие массовой коммуникации: педагогическая проблема. М., 1978. – С. 26-57.
8. Мелик-Пашаев А.А. Педагогика искусства и творческие способности. – М.: Знание, 1981.
9. Нурумов Б.А. Особенности развития эстетических ценностей школьников. – Lambert Academic Publishing. – Saarbrücken, Deutschland, 2013.
10. Орехова О.А. Цветовая диагностика эмоций ребенка. – Санкт-Петербург: Речь, 2006.

3.36. Исторический аспект исследования развития творческих способностей детей

Ботагоз Кыстаубаевна Кыстаубаева
Докторант 1 курса специальности 8D01301 – Педагогика
и методика начального обучения
Гульмира Сабыровна Майлыбаева
доктор философии PhD., ассоциированный профессор.
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)

Казахстан как молодая и суверенная страна, стремящаяся войти в круг самых развитых мировых держав начала свою деятельность с реформирования системы образования. Так, в 2009 году по инициативе Первого президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в стране запущен проект интеллектуальных школ. Изначально по задумке Президента – эти школы должны были стать экспериментальной площадкой, осуществляющей разработку, мониторинг, исследование, анализ, апробацию, внедрение и реализацию современных моделей образовательных программ по уровням школьного образования. Время показало актуальность этих нововведений. С 2016 года образовательная модель Назарбаев интеллектуальных школ внедрена во все общеобразовательные школы республики. В ее фундаментальной основе лежит модель Университета Кембридж.

Для модернизации системы среднего образования был создан прорывной проект - флагман “Назарбаев Интеллектуальные школы”. “Мы должны сформировать инновационную модель среднего образования, сочетающую лучшие традиции казахстанской и мировой образовательной систем. Эти школы будут адаптировать лучший международный опыт в области среднего образования и транслировать его в общеобразовательные школы Казахстана, что будет способствовать развитию интеллектуального потенциала нации, формированию образованного, высоконравственного, критически

мыслящего, физически и духовно развитого гражданина, стремящегося к самоактуализации, самореализации, саморазвитию и творчеству" [1].

Таким образом, на рубеже веков в нашем обществе возникает глобальный интерес к одаренным детям. Ведь одаренные, талантливые дети – это стратегический потенциал любой страны, позволяющий ей на высоком уровне решать как культурно-экономические, так и социально-политические задачи. Ребенок наделен великими возможностями, и если мы действительно стремимся к преображению общества, целью обучения должно стать развитие человеческих (творческих) способностей.

Для раскрытия темы нашего небольшого исследования мы сформулировали основной вопрос следующим образом: выяснить сущность понятия «творчество», «творческие способности» и саму природу этой проблемы. Проблему развития творческих способностей, на наш взгляд, невозможно решать, не разобравшись в сущности природы творчества, поэтому будет разумнее провести исторический анализ вышеупомянутой проблемы. Анализ размышлений античных философов-мыслителей относительно проблемы развития способностей, склонностей, задатков, творчества, позволил нам выявить следующее: в своих философских воззрениях древнегреческий философ, основоположник атомизма Демокрит полагал, что воспитание и обучение становятся эффективными лишь тогда, когда они проводятся с учетом индивидуальных особенностей ребенка, его способностей и склонностей.

Учителя мудрости – софисты придерживались мнения, что все от природы имеют одинаковые способности и права. Так, Антифот утверждал, что по природе мы во всех отношениях равны. Однако, в противовес мнению софистов, древнегреческий философ-мыслитель Сократ отмечал различные изначально заложенные способности у разных людей, считая, что разные виды деятельности предопределены для разных людей.

Основатель европейского идеализма Платон выделял идеально-разумную способность над всеми остальными и считал основным принципом этики мудрое равновесие всех естественных человеческих способностей. Судьба человека, по его мнению философа, зависит от того, какая способность берет вверх [2].

Греческий ученый и один из крупнейших философов всех времен, ученик Платона – Аристотель, акцентировал и выделял из природы души такую норму как «добродетель». Философ определял ее как деятельность совершенствования функций и способностей, которые присущи каждому человеку. Определяя специфику добродетелей, он говорил: «Душевные движения бывают троякого рода: аффекты, способности и приобретенные свойства. От природы в человеке заложены лишь определенные задатки качеств и способностей

личности и, помимо прирожденных, есть также «приобретенные качества души» [3].

В качестве компонентов творческой деятельности античными философами выделялись ум, разум, а также чувства, вера, чувственность. Так, Демокрит уделял внимание сильной памяти и восприимчивости к наукам; Сократ – эстетической и нравственной оценке любых предметов, явлений нашей жизни.

Античные философы положили начало двум основным направлениям, касающимся природы творчества: первое направление, связанное с пониманием смысла творческого процесса; второе направление, относящееся к компонентам творческих способностей.

Основанием Средневековой философии были теоцентризм, провиденциализм. Творчество, христианскими философами оценивалось как творчество человеческой истории, в процессе которой человеческие существа участвуют в осуществлении замысла Божьего о мире, в создании чего-то нового, уникального и неповторимого. Так, например, художественное творчество и научное, рассматривались как нечто второстепенное. В этом творчестве человек также постоянно обращен к Богу и ограничен им [3, с. 56-63].

Арабский мыслитель Ибн Сина (Авиценна), исследуя развивающую деятельность человека указывал: во-первых, на цель, которую обязательно ставит перед собой человек в деятельности, в отличие от деятельности животного; во-вторых, на то, что «человеческие устремления почти беспредельны» и почти всегда стремятся к усовершенствованию и благополучию либо общества, либо самого себя; в-третьих, на очень важную для человека способность «готовиться к будущему», которая в отличие от животного врожденного чувствования отличается процессом размышления [2, с. 89].

Философы этого периода считали, что процесс, связанный с созданием чего-либо нового, необычного не может быть обусловлен никакими внешними факторами и является лишь духовной деятельностью человека.

Эпоха Возрождения дала миру большое количество уникальных размышлений о способностях, творческой деятельности человека. Творчество рассматривалось как искусство, а гений понимается как носитель творческого начала. Многие ученые-гуманисты эпохи Возрождения изучали природные склонности и задатки человека, которые определяют его творческую деятельность. Так, итальянский гуманист Маттео Пальмиери придерживался мнения о необходимости учета природных способностей и склонностей человека, то есть способностей, существующих от рождения. Ученый считал необходимым молодому человеку, при выборе жизненного пути, определить цель в жизни и решить каким стать и какому образу жизни следовать; при этом нужно учитывать свои природные склонности, возможности ума и тела [3, с. 50]. Французский писатель, философ

Мишель Монтень негодовал по поводу того, что человек не уделяет должного внимания своим склонностям, не развивает себя и не планирует свой жизненный путь [4]. Таким образом, ученые-гуманисты эпохи Возрождения рассматривали творчество, как художественный процесс, ступени которого философы и художники пытались постичь. Они утверждали, что человек сможет подходить к каждому виду деятельности творчески, если получит гуманитарное образование, основами которого были философия, литература, особенно поэзия и риторика.

В эпоху Просвещения многие ученые-мыслители придерживались концепции, касающейся равенства способностей людей о влиянии среды и воспитания на развитие и становление личности. Так, Т. Гоббс – ученый-материалист, в своих работах пришел к выводу о том, что природа создала людей равными в отношении физических и умственных способностей [6].

Ученые-материалисты придавали особое значение социальной среде и воспитанию в развитии личности человека и его творческих способностей. Они утверждали, что каждый из нас от рождения «tabula rasa» (чистая доска). Классические идеалисты уделяли огромное внимание врожденным склонностям и идеям для развития личности. Так, основатель немецкого классического идеализма, И. Кант явился родоначальником завершенной концепции творчества. Проанализировав творческую деятельность человека, ученый назвал ее продуктивной способностью воображения. Философ считал, что с помощью творчества, человек может изменить облик мира, создать новый «очеловеченный» мир [7]. Это утверждение И. Канта поддерживал Ф. Шеллинг. Ученый высказывал мнение о том, что творческая способность воображения есть единство сознательной и бессознательной деятельности.

Итак, немецкими классическими идеалистами огромное внимание уделялось важности таких компонентов творческих способностей как развитие органов чувств, ощущений и восприятия, а также немаловажное значение имело социальная среда и воспитание в развитии личности человека его творческих способностей.

Эпоха Романтизма представляет особенный интерес в изучении проблемы развития творческих способностей. Главенствующим вопросом, которому уделяли огромное внимание ученые данной эпохи, был вопрос о творчестве, о таких качествах, присущих творческой личности как свойство поэтической натуры [5, с. 90-98].

Таким образом, в истории научного исследования проблемы развития творческих способностей сформировалось множество подходов, выделявших различные стороны этого психического явления. Так в трактатах древнегреческих философов (Аристотель, Платон, Конфуций), ученых Востока (Аль-Фараби, Ибн Сина и др.), ученых эпохи Возрождения (М. Монтень) существование выдающихся

способностей у отдельных людей объяснялось “неземным”, божественным происхождением. Сторонники философии Просвещения (Дж. Локк, Р. Декарт) указывали на решающую роль воспитания в формировании человека. Воспитательное воздействие они возводили в степень высшей силы, способной формировать из людей что угодно.

Проблему развития способностей, психики и личности в целом затрагивали в своих работах и казахские ученые-просветители (Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, А. Кунанбаев), а также передовые казахские общественные деятели и ученые XX века (Ж. Аймаутов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев). Великий казахский философ, просветитель Абай Кунанбаев говорил: «Ребенок рождается на свет, наследуя два начала. Первое из них требует еды, питья и сна. Это – потребность плоти, без этого тело не может служить пристанищем для души, не будет расти и крепнуть. Другое – тяга к познаниям. Младенец тянется к ярким вещам, берет их в рот, пробует на вкус, прикладывает к щеке. Встрепенется, услышав звуки дудки или свирели. Подросши, бежит на лай собаки, на голоса животных, на смех и плач людей, теряет покой, спрашивая обо всем, что видят глаза и слышат уши: "Что это? Зачем это? Почему он так делает?"– это уже потребность души, желание все видеть, все слышать, всему учиться. Не раскрыв для себя видимых и невидимых тайн Вселенной, не объяснив всего себе, человеку не стать человеком» [8].

Важный вклад в исследование психологических основ развития творческих способностей, творческого процесса, внесли видные ученые нашей Республики К.Б. Жарыкбаев, М.А. Кудайкулов, М.М. Муканов, Т.Т. Тажибаев и многие другие.

Следует выделить ряд диссертационных исследований, посвященных проблемам способностей и творчества, которые провели такие казахстанские ученые, как Б.А. Байжуманова (Психологические особенности развития творческих способностей у детей младшего школьного возраста); С.Н. Данилушкина (Развитие творческих способностей студентов художественных факультетов педагогических вузов на занятии по композиции); Б.А. Жетписбаева (Формирование творческой личности старшеклассников в процессе вербально-познавательной деятельности); А.Т. Кенжебаева (Педагогические условия формирования творческих способностей студентов); Т.У. Оспанова (Развитие творческих способностей на уроках музыки); Р.Ш. Сыдыкова (Педагогические основы развития творческой активности будущих учителей музыки); Б.А. Тургунбаева (Развитие творческих способностей младших школьников в процессе обучения).

Рассмотрим сущность понятия «творчество», которое является важным для нашего исследования. К примеру, американский психолог, психометрист Л. Терстоун в первых своих работах отметил эту разницу и провел исследование возможной роли в творческом поведении

способностей быстро усваивать и формировать идеи индуктивного мышления и некоторых особенностей восприятия. Полученные наблюдения и выводы легли в основу понятия «креативность» [9, p. 59].

Г.М. Коджаспирова и А.Ю. Коджаспиров в своем словаре по педагогике дают следующее определение этому понятию: «творчество – это деятельность, порождающее нечто новое, ранее не бывшее, на основе реорганизации имеющегося опыта и формирования новых комбинации знаний, умений, продуктов. Творчество имеет разные уровни. Для одного уровня творчества характерно использование уже существующих знаний и расширение области их применения; на другом уровне создается совершенно новый подход, изменяющий привычный взгляд на объект или область знаний [10].

В современной научной литературе касающейся проблемы развития творческих способностей, существует следующее определение этого понятия: «Творческие способности – это комплексные возможности ученика в совершении деятельности и действий, направленных на созидание им новых образовательных продуктов» [11].

Таким образом, анализ работ психологов, касающихся проблем творчества и способностей, показал, что творческие способности представляют собой такие индивидуально-психологические особенности, по которым один человек отличается от другого, и которые имеют отношение к успешности выполнения творческой деятельности [12].

Казахстанский исследователь К.К. Жумадирова, рассматривая развитие творческого потенциала учащихся в условиях взаимодействия лицея и вуза, определяет творческий потенциал как совокупность социально-личностных предпосылок, базирующихся на природно-генетической основе, проявляющихся в индивидуальности как способности к творчеству [13, с. 13].

В кандидатской диссертации казахстанского ученого А.Г. Гизатуллиной «Совершенствование изобразительной деятельности младших школьников» было выявлено, что совершенствование изобразительной деятельности младших школьников достигается постепенно, в результате накопления и усложнения образов представления об окружающем мире с одной стороны и овладение способами изображения – с другой [14, с. 54].

Казахстанский ученый Н. Гончарова [15] выделяет условия, при которых творческий потенциал становится источником формирования творческой активности:

1) Внешние: сотворческое субъектно-субъектное взаимодействие; индивидуальный стиль деятельности; стимулирование и управление процессом развития творческого потенциала личности.

2) Внутренние: эмоционально-ценностное отношение к творческой деятельности; наличие внутренней свободы личности.

Преимущества жизни, наполненной творчеством. Педагоги считают, что занятия рисованием и лепкой благотворно влияют на развитие моторики и нервной системы, а через некоторое время дети уже способны самостоятельно решать различные задачи. Творчество используют и для того, чтобы преподавать такие ключевые дисциплины, как чтение, письмо и математика. Психотерапевты утверждают, что оно помогает ребенку постигать окружающий мир, учит справляться со страхом, а также пробуждает эмоции. Способность к творчеству все чаще называют одним из наиболее важных факторов успеха как отдельной личности, так и организации и даже человечества.

Творчество жизненно важно. Если дети им занимаются, они преуспеют и во всем остальном. Это еще и умение нестандартно мыслить, совмещать несвязанные между собой идеи. Оно помогает решать сложные проблемы и совершать невероятные открытия. Творчество необходимо для личного успеха наших детей.

Как утверждает Международный детский художественный фонд, «исследования показывают, что ребенок, который занимается творчеством, становится оригинальным, делает открытия, внедряет инновации и создает интеллектуальную собственность. Все это – ключевые признаки личного успеха и социального преуспевания в двадцать первом веке». Миру нужно больше творческих мыслителей, и их талант должен развиваться [16].

Таким образом мы попытались проанализировать историю научного исследования проблемы развития творческих способностей, в котором сформировалось множество подходов, выделявших различные стороны этого психического явления.

Список использованных источников:

1. Мәңгілік Ел. Учебник. М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисов и др. - Алматы: Ұлағат, 2015 – 336 с.

2. Лосев А.С. История античной эстетики. - М.: Искусство, 1969. - 878 с.

3. История философии: учебник для высших учебных заведений/ под ред. В.П. Кохановского, В.П. Яковлева. 4-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. - 736 с., с. 91.

4. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И.И. Богута – М.: Мысль, 1991. - 590 с.

5. Алексеев П.В. История философии. - М.: Проспект, 2008. 240 с.

6. Томас Гоббс. Избранные произведения в двух томах. Том 1, М., 1964. – 583 с.

7. Кант И. Сочинения: В 4 т. На нем. и рус. яз. / Под ред. Н. Мотрошиловой и Б. Тушлинга. - М.: МФК, 1997. - 784 с.

8. Боюбаева С.К. Значение «Слов назидания» Абая Кунанбаева в воспитании нравственного сознания читателя // Чистяковские чтения:

материалы регионального семинара / Министерство образования и науки РК, Казахстанско-Американский свободный университет. – Усть-Каменогорск, 2007. – С. 210-215.

9. Thurstone L.L., Thurstone T.Y. Factional studies of intelligence // Psychometric Monographs., 1941. - № 2. – P. 56-78.

10. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. - Москва: ИКЦ «МарТ», 2005. - 448 с., 333 с.

11. Хуторский А.В. Развитие одаренности школьников: Методика продуктивного обучения: Пособие для учителей. - М.: Владос, 2000. - 320 с., с. 32.

12. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. - 255 с., Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - 2-е изд. – М.: Педагогика, 1976. - 668 с.

13. Жумадирова К.К. Развитие творческого потенциала учащихся в условиях взаимодействия лицея и вуза: автореф. … канд. пед. наук. – Астана, 2005. – 29 с.

14. Гизатуллина А.Г. Совершенствование изобразительной деятельности младших школьников. Дисс. канд. пед. наук: Омск, - 2002. – 143 с.

15. Гончарова Н. Творческий потенциал как источник формирования творческой активности личности будущего учителя музыки // Поиск. – 2005. - № 1(2). – С. 266-269.

16. Джин Вант Хал. Творческое воспитание. Искусство и творчество в семье. Москва «Манн, Иванов и Фербер», 2015. 124 с.

3.37. Арт-терапия как метод повышения самооценки детей инклюзивных групп в дошкольных учреждениях

Маргарита Владимировна Бондарь
студентка 4 курса специальности
5В010100 - Дошкольное обучение и воспитание
Гульмира Сабыровна Майлыбаева
доктор философии PhD., ассоциированный профессор
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)

Настоящим трендом в современном образовании на сегодняшний день считаются новые креативные подходы к образованию детей с особыми потребностями, а также интегрирование их в среду и создание условий для благоприятного и результативного обучения. Всё это содержится в установленной Государственной программе усовершенствования образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. Говоря о данной программе вкратце и доступным языком, можно упомянуть следующее: она подразумевает в себе обеспечение

равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям; удовлетворение потребности населения в качественных услугах организаций дошкольного воспитания и обучения.

Учитывая, что на сегодняшний день, существует великое множество новых, ранее неизвестных или напротив, устаревших, но адаптированных к современности, техник и методик подачи знаний подрастающему поколению, бывает непросто выбрать какой-то конкретный вектор работы с детьми.

Именно поэтому, как будущему педагогу, мне стало интересно, что же мы, молодые специалисты, сможем дать своим ученикам? Какое семя посеять в них, чтобы они, взрастили его в себе, пронеся сквозь года? И, первое, что мне пришло в голову, — это помочь детям найти себя, ну или, хотя бы, научиться уживаться с самим собой. То есть: понимать свои чувства и эмоции, строить отношения в социуме, уметь преодолевать жизненные препятствия и многое другое.

Целью настоящего исследования является выявление закономерностей между внедрением техник, непосредственно связанных с различными видами искусства и их влияние на становление характера и самооценки личности растущего ребенка. Особенно, если его неокрепшая психика подвержена постоянному стрессу, в связи с особенностями его организма.

Почитав научную литературу западных и отечественных авторов, мне удалось прийти к выводу, что арт-терапия – то, что нужно, чтобы достичь поставленной цели данного исследования. Потому что данный термин многогранен и несет в себе обширную информацию о том, как сделать занятия не только полезными, но и запоминающимися и неповторимыми. При том сам термин несёт в себе слово «терапия», что говорит о прямой связи данного метода с инклюзией.

Арт-терапия - направление в психотерапии и психологической коррекции, основанное на применении для терапии различных видов искусства и творчества2. Воспитатели, составляя циклограмму, всегда учитывают способности своих воспитанников, установленную Министерством образования программу и учебник, в котором прописаны конкретные темы занятий. Но это не значит, что педагоги дошкольных организаций должны ограничиваться только вышеперечисленным, напротив – им следует использовать как можно больше способов, чтобы разнообразить учебный процесс. Чтобы он стал не только интересным, но и оказал положительное влияние на психологическое становление растущей личности.

Метод арт-терапии основан на убеждении, что содержание внутреннего «Я» человека отражается в визуальных образах всякий раз, когда он рисует или лепит, и в течении этого времени состояние его души гармонизируется через развитие способности к самовыражению и самопознанию. Ценность использования искусства в

терапевтических целях заключается в том, что его можно использовать для выражения и изучения разнообразных чувств и эмоций на символическом уровне: любви, ненависти, обиды, гнева, страха и т.д. В инклюзивных группах дошкольных учреждений, дети, имеющие особенности, не до конца осознают, что чем-то отличаются от остальных воспитанников. Но, в дальнейшем, они должны быть готовы и адаптированы к жизни в социуме. Для этого каждому индивиду нужно иметь определенный уровень самооценки, который основывается на знании собственных сил и талантов, навыков, полученных в ходе обучения, начиная с ранних его стадий.

Инклюзивное дошкольное образование подразумевает совместное обучение в ДОУ (дошкольном образовательном учреждении) здоровых детей и детей с особенными потребностями. Основные принципы, на которых опирается дошкольное образование инклюзивного характера во всём мире, закреплены в Саламанской декларации от 1994 года. Совместное обучение необходимо, как минимум, для того чтобы решить проблемы с социальной адаптацией детей, подверженных стрессу, вследствие особенностей своего организма. В детском сообществе воспитывается толерантность и равноправное отношение к детям-инвалидам. В ситуации, когда инклюзивным становится именно дошкольное образование, этот путь наиболее эффективен, ведь дети дошкольного возраста не имеют опасных предубеждений насчёт сверстников, которые волею судьбы являются не такими, как все.

Многолетний опыт инклюзивного образования в Англии позволил исследователям доказать, что дети, обучающиеся в подобных группах, показывают более высокие результаты. Причём, имеются в виду как результаты здоровых детей, так и результаты детей с особыми потребностями. Поэтому, в данном случае, необходимо делать всё возможное, чтобы сделать процесс обучения и воспитания не только адаптированным к условиям инклюзивных групп, но и полезным всем её учащимся.

Термин «арт-терапия» означает художественное лечение. Как известно, этот термин был введен художником Адрианом Хиллом в 1938 году при описании его работы с больными туберкулезом в санаториях, где он применял первые.

В начале своего развития арт-терапия отражала психоаналитические взгляды З. Фрейда и К.Г. Юнга, согласно которым конечный продукт художественной деятельности клиента выражает его бессознательные психические процессы.

На сегодняшний день в практической психологии Казахстана психотерапия интенсивно развивается. Ведущие ученые С.М. Джакупов., Л. Комекбаева, Н. Жубаназарова и др., основываясь на зарубежном и советском опыте, адаптируют, направляют на

национальные особенности методы, влияющие на психику личности, и разработали их описание с научно-практической стороны.

Если одна из важных отраслей психотерапии как арт-терапия, музыкальная терапия, сказкотерапия применялись только в узких кругах, то в данное время область их применения постепенно расширяются.

Анализ результатов психолого-педагогических исследований (Л.С. Выготский, Е.И. Изотова, Е.В. Никифорова) показал, что данный метод способствует повышению самооценки, учит расслабляться и избавляться от негативных эмоций, в частности очень эффективен для коррекции эмоциональных нарушений у детей.

Так, Т.Г. Казакова, К.Д. Ушинский, Я.А. Коменский отмечают, что состояние внутреннего «Я» ребенка отражается в продуктах его творчества, избавляя от чрезмерного напряжения, внутреннего конфликта. Рисуя, лепя, танцуя, ребенок получает возможность не только уменьшить излишнее возбуждение, тревожность, агрессивность, недоверие к окружающему миру, но и обрести уверенность в себе и успех, а также связанные с ним положительные переживания и образцы поведения.

Арт-терапия имеет широкие, возможности в работе с детьми, у которых присутствуют различные проблемы, трудности в общении, негативные поведенческие реакции.

Посредством арт-терапевтического воздействия можно:

- снизить эмоциональную тревожность
- повысить самооценку
- развить коммуникативные навыки.

Задачи арт терапии в инклюзивных группах детского сада:

1. Развитие творческих и коммуникативных способностей
2. Стимулирование творческого самовыражения, раскрытие своего «Я»
3. Расширение представлений о самих себе, развитие интереса к самому себе.
4. Развитие уверенности в себе, повышение самооценки.
5. Сплочение детского коллектива.
6. Снятие напряжения, гармонизация эмоционального состояния.

Таким образом, собрав всё воедино, можно прийти к выводу, что в данной статье рассматривается симбиоз двух интересных для ознакомления и практики тем. Первая, весьма актуальная, в современных реалиях, тема – инклюзивное образование, и вторая, не менее важная, - нетрадиционные методики преподавания. Всё это оказывает благотворительное влияние на самооценку неокрепшей детской психики, дает родителям стимул и мотивацию для развития своих детей, вне зависимости от обстоятельств, укрепляет и обогащает педагогические навыки воспитателей, которые точно направленны на положительный результат.

Список использованных источников:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы. Паспорт Программы.
2. Осипова А.А. Общая психокоррекция / А.А. Осипова. – М., 2000.
3. Арт-терапия – новые горизонты / Под ред. А.И. Копытиной. – М.: Когито-Центр, 2006. – 336 с.
4. Коган С. Оздоровление звуковым и изобразительным искусством / С. Коган. – Изд. «Питер», 2001. – 87-92 (204 с.)
5. Абрамян Л.А. О некоторых особенностях эмоционального развития дошкольника в семье Текст / Л.А. Абрамян // Семья и личность: Тезисы докл. всесоюзн. конфер. - М., 1981. - С. 71 – 80.
6. Арт-педагогика и арт-терапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е.А. Медведева, И.Ю. Левченко, Л.Н. Комиссарова, Т.А. Добровольская. – М.: Изд. центр «Академия», 2001.

3.38. Формирование социокультурной компетенции в обучении иностранному языку

Галина Аликовна Каримова
Магистр педагогических наук, ст. преподаватель кафедры практического английского языка.
Кызылординский государственный университет им. Коркыт-Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)
Сауле Сергеевна Танибергенова
Магистр педагогических наук, ст. преподаватель кафедры практического английского языка.
Кызылординский государственный университет им. Коркыт-Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)

Проблема преподавания иностранного языка в настоящее время очень актуальна. Известно, что целью обучения иностранному языку является формирование коммуникативной компетенции, включающей в себя как языковую, так и социокультурную компетенцию, т.к. без знания социокультурного фона нельзя сформировать коммуникативную компетенцию даже в ограниченных пределах. Изучение иностранного языка призвано сформировать личность, способную и желающую участвовать в межкультурной коммуникации. Но такую личность невозможно формировать без знаний о социокультурных особенностях страны изучаемого языка. Формирование социокультурной компетенции неразрывно связано с основными целями образования: практической, развивающей и образовательной. И воспитательная задача наиболее значима, поскольку от решения этой задачи зависит формирование в

современном молодом человеке чувство патриотизма и чувство интернационализма. Изучая иностранный язык, мы формируем культуру мира в сознании человека. Мы изучаем и сравниваем языковые явления, традиции и обычаи, искусство, образ жизни народов.

Изучая английские пословицы, например, мы сравниваем, как одна и та же мысль передается разными средствами в разных языках. И мы обязательно обращаем внимание на такие моменты, что народная мудрость, выраженная в пословицах интернациональна. Мы говорим по-русски он красив «Красив тот, кто красиво поступает» и по-английски: «Handsome is handsome does» и «Knowledge is power» знают во всем мире. Знание пословиц играет большую роль, как в изучении русского языка, так и в изучении иностранного языка.

Огромное значение для формирования социокультурной компетенции имеет изучение культуры англоговорящих стран и родной страны. Человек, который восхищается, умеет ценить искусство и традиции разных народов, никогда не будет агрессивен и не толерантен к этим народам, носителям самобытной духовной культуры.

Литература народов англоговорящих стран, которую также необходимо изучать на уроках и во внеурочной деятельности, является еще одним значимым средством для формирования социокультурной компетенции. Из произведений художественной литературы мы узнаем о жизни, традициях, обычаях, образе жизни англоговорящих стран, а также знакомимся с языковой культурой этих стран.

Нельзя не упомянуть о речевом этикете. Речевой этикет – это культура речи, а культура речи – это лицо человека. Речевой этикет английского языка имеет огромное значение для воспитания личности в целом. Принимая во внимание нашу языковую культуру, можно многому научиться и научить, изучая английский разговорный этикет. Про англичан говорят, что они «hardly ever lie, but would not dream of telling you the truth» что означает «они едва ли говорят неправду, но и правду не говорят». Такова языковая культура, как и национальный характер. Те, кто побывал в Великобритании, отмечают тот факт, что буквально на каждом шагу на улице и в любом общественном месте вы слышите «I am sorry? Excuse me, Thanks a lot, How kind of you» и т.д. Чем не пример для воспитания?

Обучая речевому этикету, нужно помнить, например, о разнице между «sincere, appreciation and flatter» (искренней оценкой и лестью), нужно знать не только старые традиции, но и быть на уровне сегодняшнего дня. Например, быть в курсе, что появился неологизм «Ms.» позволяющий обращаться к любой женщине, не боясь ошибиться, замужем она или нет, наряду со старыми обращениями «Miss» и «Mrs.».

Хотя мы изучаем речевой этикет в процессе овладения английским языком постоянно, было бы очень полезно выделить эту проблему в виде специальной программы и целенаправленно использовать на уроках и во внеурочной деятельности.

Изучение языка и культуры одновременно обеспечивает не только эффективное обеспечение практических, общеобразовательных и развивающих целей, но и содержит значительные возможности для вызова и дальнейшего поддержания мотивации обучаемых.

Для плодотворной и эффективной деятельности характерны нетрадиционные формы проведения занятий. К таким следует отнести: урок-спектакль, урок-праздник, урок-экскурсию, видеоурок и т.д.

Опыт преподавателей и исследования педагогов-новаторов показали, что нетрадиционные формы проведения занятий поддерживают интерес студентов к предмету и повышают мотивацию учения.

Главным достоинством нетрадиционных форм уроков является развитие и совершенствование социокультурной компетенции студентов, расширение по сравнению с базовым уровнем знаний о культурном наследии стран изучаемого языка.

Сегодня педагоги-новаторы активно внедряют поощряют нетрадиционные формы занятий, такие как урок-спектакль, урок-праздник, урок-экскурсию, интернет-урок и другие формы. Преимуществом видеоурока является приобщение студентов к культуре стран изучаемого языка. Видео материалы не только представляют живую речь носителей языка, но и погружают их в ситуацию, в которой в «безопасной обстановке» студенты знакомятся с языком мимики и жестов, стилем взаимоотношений и реалиями страны изучаемого языка.

В наше время, когда все чаще расширяются связи между странами и народами, знакомство с национальной культурой становится необходимым элементом процесса обучения иностранного языка. Студент должен уметь провести экскурсию по городу, рассказать иностранным гостям о самобытности национальной культуры и т.д. Принцип диалога культур предполагает использование культуроведческого материала о родной стране, который позволяет развить культуру представления родной страны, а также формировать представления о культуре стран изучаемого языка.

Эффективной и продуктивной формой обучения является урок-спектакль. Использование художественных произведений зарубежной литературы на уроках иностранного языка совершенствует произносительные навыки, обеспечивает создание коммуникативной, познавательной и эстетической мотивации. Подготовка спектакля - творческая работа, которая способствует выработке навыков языкового общения и раскрытию индивидуальных творческих способностей.

Такой вид работы активизирует мыслительную речевую деятельность студентов, развивает их интерес к литературе, служит лучшему усвоению культуры страны изучаемого языка.

Очень интересной и плодотворной формой проведения уроков является урок-праздник. Эта форма урока расширяет знания студентов о традициях и обычаях, существующих в англоязычных странах, и развивает способность к англоязычному общению, позволяющих участвовать в различных ситуациях межкультурного общения.

Нетрадиционные формы проведения уроков дают возможность не только поднять интерес к изучаемому предмету, но и развивать их творческую самостоятельность, обучать работе с различными источниками знаний.

Старая китайская пословица гласит «Tel me and I forget, teach me and I remember, involve me and I learn» (скажите мне, и я забуду, научите меня и я запомню, вовлеките меня и я выучу).

Список литературы:

1. Корнилова Л.А. Социокультурная компетенция как одна из составляющих профессионального мастерства учителя иностранного языка. Международный сборник научных трудов. Издательство «Весть», 2002. С. 40-43.
2. Мильруд Р.П., Максимова И.Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранному языку. ИЯШ-2000. № 4. С. 14-19.
3. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе. Просвещение, 1988.
4. Рогова Г.В. О повышении действенности урока иностранного языка. ИЯШ. - 1986. - № 4.

3.39. О некоторых аспектах использования технологии интерактивного обучения на уроках лингвистического цикла

Татьяна Александровна Наревская
преподаватель КГКП «Педагогический колледж имени М.О. Ауэзова» (г. Семей, Казахстан)
Гульмира Кабаевна Шоманова
преподаватель КГКП «Педагогический колледж имени М. О. Ауэзова» (г. Семей, Казахстан)

Качественно новый подход к подготовке учительских кадров - социальный заказ современного казахстанского общества, подтверждением чему является такой документ стратегического значения, как Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2010-2020 годы [1], согласно которой

разработка и внедрение инновационных технологий и систем обучения является обязательным условием развития всей системы образования.

Закономерно, что обновленная модель образовательного процесса должна внедряться в первую очередь в структуру образования тех учебных заведений, где идет подготовка учительских кадров. Сознательная мотивация, стремление к творчеству призваны сформировать у будущего педагога и необходимые моральные качества, и рациональные приемы работы, которые могут быть использованы в профессиональной деятельности. Не вызывает сомнения и то, что позитивные моменты своего познавательного опыта учитель приобретает в стенах педагогического вуза или педагогического колледжа, чтобы в дальнейшем рационально применять их в собственной практике преподавания.

Сегодня накоплен достаточный опыт, созданы убедительные рекомендации по подготовке будущих учителей-словесников, определено учебно-методическое обеспечение и описана специфика его отдельных компонентов [2]. Но возникает необходимость обратиться к рассмотрению указанной проблемы с учетом новых условий, в которых на сегодняшний день функционируют средние специальные и высшие учебные заведения, и именно с этих позиций определить условия и возможности обучения русскому языку.

Поскольку овладение языком как средством коммуникации считается приоритетным направлением, подготовку учителей-словесников в новых условиях необходимо строить на основе таких технологий, которые соответствуют требованиям времени и способствуют высокому уровню профессионализации [3].

Интерактивное обучение представляет собой такую организацию учебного процесса, при которой практически все учащиеся оказываются вовлечёнными в процесс познания. Структура урока, проведённого в интерактивном режиме, включает восемь этапов. Остановимся на особенностях организации каждого из них.

Мотивация. Для создания мотивации, наряду с проблемными вопросами и заданиями, нами используется чтение словарных статей, отрывков из газетных статей, заслушивание статистических данных (например, о влиянии развития навыка чтения младших школьников на их дальнейшее обучение), разные определения одного понятия и т.д. Организуя этот этап, следует помнить, что реальностью является быстрое привыкание к однообразным формам и приемам работы, поэтому, считаем, нужно от урока к уроку менять способы мотивации, разнообразить их.

Сообщение целей (целеполагание). Цели уроков по технологии интерактивного обучения отличаются от традиционных. На первое место выдвигаются цели, связанные со знаниями учащихся: назвать признаки функциональных стилей, назвать изменения, произошедшие в русской графике, дать определения понятиям «орфография»,

«орфограмма» и т.п. Затем ставятся цели, связанные с формируемыми умениями: выделить написания, подчиняющиеся каждому принципу русской орфографии; определить стилистическую принадлежность текста; публично представить результаты групповой работы. На третьем месте стоят цели, называющие ценности: выразить своё отношение к необходимости существования единых норм орфоэпии, высказать своё суждение о значении грамотного письма, сделать вывод о практической значимости полученных знаний. Этот этап имеет большое значение: во-первых, позволяет всю дальнейшую деятельность обучающихся сделать целенаправленной, т.е. каждый учащийся узнаёт, каким будет конечный результат, к чему ему стоит стремиться; во-вторых, на этом этапе преподаватель учит обучающихся формулированию целей урока - одному из профессиональных умений учителя.

Предоставление новой информации. Поскольку все понятия, которые мы изучаем, в той или иной мере уже знакомы учащимся, рекомендуется начинать этот этап с мозгового штурма: "Какие ассоциации вызывает у вас слово «письменность»?", "Какие понятия связаны со словом «орфография»?" Представленные стержневые мысли записываются на доске в столбик и нумеруются. Этот вид работы помогает отобрать то, что уже известно учащимся, и понять, что действительно непонятно, незнакомо. Эту же работу можно провести иначе: на обратной стороне доски заранее записывается ключевое слово, например, «орфоэпия», а вокруг него располагаются слова и словосочетания: «орфоэпические словари», «нормы произношения», «правильно писать», «правильно говорить», «речевые ошибки». Затем предлагается учащимся выбрать те понятия, которые, по их мнению, связаны с ключевым словом. Этот вариант работы эффективен тогда, когда у обучающихся недостаточно представлений об изучаемом понятии. Третий вариант организации этой работы: учащимся предлагается настроиться на тему размышления, взять ручки и записать те мысли, которые приходят в голову, при этом в данном случае совсем не обязательно нужно стремиться к логике, последовательности.

Новая информация предоставляется преимущественно на рабочих листах, где вверху записаны вопросы и задания, а ниже помещена информация. Источником учебной информации являются учебники, словари, монографические статьи и, разумеется, слово учителя.

Интерактивные упражнения предполагают работу в малых группах. Проведение этого этапа вызывает наибольшее число трудностей. В группах сменного состава эти проблемы решаются с помощью ротации: из активной группы обучающиеся переводятся в пассивную, а из пассивной - в активную. Состав группы должен включать не более 5-6 человек, т.к. в группах большего

количественного состава иногда не хватает времени всем высказаться, легче бывает "спрятаться" за спины других, что снижает активность учащихся, гасит интерес к занятию. Лучше, если в каждой группе объединяются учащиеся разного уровня информированности по данному предмету, это позволяет им взаимно дополнять и обогащать друг друга. Во избежание потери времени на уроке следует заранее планировать, как учащиеся будут разделены на группы. Для этого можно раздать карточки с буквами, которые составляют ключевое слово и предложить объединиться всем, кому достались одинаковые буквы. Размещение рабочих мест тоже нужно продумывать заранее. Большое значение для эффективности учебного сотрудничества имеет характер его организации, в частности, внешняя регламентация деятельности участников групп. При организации первого занятия учащимся объясняется, что при подготовке выступления следует выслушать всех участников группы, совместно попытаться разобраться в проблеме, в случае необходимости можно обратиться за помощью к преподавателю, затем выбрать выступающего. Во время работы групп необходимо следить, насколько продуктивно организуется совместная работа, помогать пассивным учащимся включиться в общение. При озвучивании проблемы используются такие варианты работы: выступает один человек (по выбору группы или по желанию); выступают последовательно все члены группы. Но в том и другом случае учащиеся должны помнить, что выступать необходимо кратко и информативно.

Новый продукт. Логическим завершением работы над новыми знаниями является создание нового продукта. Учитывая большой объём информации, усваиваемой на уроке, и ограниченность времени, в качестве нового продукта учащимся предлагается самостоятельно сформулировать выводы (например, о том, могут ли оставаться произносительные нормы неизменными), высказать свою точку зрения (например, о необходимости существования единых норм орфоэпии), выполнить новое, ранее не выполнявшееся задание. Практикуется нами и написание небольших эссе на лингвистическую тему, например, «Чем меня удивляет русское существительное?»

Рефлексия. Этот этап предполагает подведение итогов деятельности учащихся. Рефлексии способствуют вопросы: Что особенно понравилось? Чему научились? Как пригодятся эти знания в будущем? Какие выводы можно сделать по сегодняшнему уроку? Данные вопросы позволяют учащимся выделить то главное, новое, что они узнали на уроке, осознать, где, каким образом и для каких целей эти знания могут быть применены.

Оценивание. Этот вопрос является наиболее сложным для преподавателей, работающих в интерактивном режиме. Оценивание должно стимулировать работу учащихся на последующих занятиях. В первый раз, если все работали активно, с желанием, всех участников

группы стимулируют морально. В дальнейшем оценивание поручается руководителю группы. Такой способ организации оценивания имеет профессиональную направленность - приучает учащихся оценивать работу других. Можно использовать подход взаимо-оценивания с помощью критериального листа. Наконец, можно воспользоваться самооценкой работы учащихся.

Домашнее задание. После проведения уроков в интерактивном режиме предлагаются задания, требующие творческого переосмысления изученного материала: написать сочинение - миниатюру по теме, высказать свою точку зрения по проблеме, провести стилистический эксперимент. Считаем, что такие задания соответствует природе интерактивного обучения.

Совместная интерактивная деятельность обучающихся эффективна не только на уроках формирования знаний или умений, не менее эффективна она на уроках повторения и обобщения. Изученный материал дает обширную информацию для повторного анализа, уточнений, систематизации, выводов по теме. Используются формы групповой работы: уроки-конференции, уроки-консультации. Наиболее сложная, но зато и наиболее эффективная форма на этом этапе изучения темы - дискуссия.

По окончании работы в группах во многих случаях необходима организация межгруппового общения (с целью выяснения общей картины системного усвоения материала, обобщения, с целью обеспечения возможности для рефлексии и взаимооценки). Такой «интерактив» на уроке — это дополнительная возможность организовать обучение общению (культура речи, логика, искусство спора и т.д.).

Как показывает наш опыт, групповая работа есть форма организации деятельности, главным же остается содержание деятельности групп. Поэтому преподавателю необходимо решать задачу наиболее эффективного использования этой формы работы, т.е. нужно создавать условия для развития мышления, материал отбирать по принципу "от простого - к сложному". Для работы в группе после отработки первичных умений нужно предусмотреть задания конструктивного, творческого характера.

Так в чем же преимущества использования интерактивной технологии? В традиционной системе учитель обычно опирается на сильного ученика, ведь он быстрее "схватывает" материал, быстрее его запоминает, а слабый "отсиживается" на уроке. Уроки, проведённые в интерактивном режиме, позволяют включить всех учащихся в активную работу, обеспечить каждому посильное участие в решении проблем, в результате слабые обретают некоторую уверенность в собственных силах, сильные ощущают пользу, помогая товарищам понять материал. Если при традиционной системе обучения преподаватель и учебник были основными и наиболее компетентными источниками знаний, то

при новой парадигме учитель выступает в роли организатора самостоятельной познавательной деятельности учащихся, компетентным консультантом и помощником, знания же обучающиеся получают в результате своей собственной познавательной деятельности. В процессе интерактивной работы у учащихся формируются коммуникативные навыки, способность к сотрудничеству и взаимодействию, развивается критическое мышление, что является необходимым фактором для их будущей профессиональной деятельности.

Пассивный метод — это форма взаимодействия учащихся и учителя, в котором учитель является основным действующим лицом и управляющим ходом урока, а учащиеся выступают в роли пассивных слушателей, подчиненных директивам учителя. Связь учителя с учащимися в пассивных уроках осуществляется посредством опросов, самостоятельных, контрольных работ, тестов и т. д. С точки зрения современных педагогических технологий и эффективности усвоения учащимися учебного материала пассивный метод считается самым неэффективным, но, несмотря на это, он имеет и некоторые плюсы. Это относительно легкая подготовка к уроку со стороны учителя и возможность преподнести сравнительно большее количество учебного материала в ограниченных временных рамках урока. С учетом этих плюсов, многие учителя предпочитают пассивный метод остальным методам. Надо сказать, что в некоторых случаях этот подход успешно работает в руках опытного педагога, особенно если учащиеся имеют четкие цели, направленные на основательное изучение предмета. Лекция - самый распространенный вид пассивного урока. Этот вид урока широко распространен в вузах и колледжах, где учатся люди, имеющие четкие цели и сильную мотивацию в изучении предмета.

Активный метод — это форма взаимодействия учащихся и учителя, при которой учитель и учащиеся взаимодействуют друг с другом в ходе урока и учащиеся здесь не пассивные слушатели, а активные участники урока. Если пассивные методы предполагают авторитарный стиль взаимодействия, то активные ориентированы на демократический стиль. Многие между активными и интерактивными методами ставят знак равенства, однако, несмотря на общность, они имеют различия. Интерактивные методы можно рассматривать как наиболее современную форму активных методов.

Интерактивное обучение - способ познания, основанный на диалоговых формах взаимодействия участников образовательного процесса. Это обучение, погруженное в общение, в ходе которого у обучающихся формируются навыки совместной деятельности. Это метод, при котором "все обучают каждого и каждый обучает всех". Сохраняя конечную цель и основное содержание образовательного процесса, интерактивное обучение изменяет привычные

транслирующие формы на диалоговые, основанные на взаимопонимании и взаимодействии.

Как уже отмечалось, современный продуктивный урок должен формировать не только глубокие и прочные знания, но и вырабатывать умения и навыки использовать полученные знания в различных ситуациях, самостоятельно добывать знания, формировать опыт решения проблем. В связи с этим остро стоит вопрос о целенаправленной работе по развитию интеллектуальных, эмоционально-волевых, познавательных умений учащихся. Наилучшие результаты при решении этой проблемы, на наш взгляд, можно получить только при наличии активной позиции учащихся в учебном процессе.

Такого рода активность сама по себе возникает нечасто, она является следствием целенаправленного взаимодействия и организации педагогической среды, т.е. применения педагогической технологии (системы работы учителя). В последние десятилетия разработаны и успешно внедрены различные педагогические технологии: гуманно-личностного образования Ш.А. Амонашвили; интенсивного развивающего обучения Л.В. Занкова; проблемного обучения А.М. Матюшкина, кредитного обучения и другие [4]. Однако жизнь не стоит на месте, и идеи требуют корректировки и развития, и сами обучающиеся меняются, поэтому совершенно не отменяются поиски новых путей решения старых и постоянно возникающих методических проблем.

Интерактивное обучение одновременно решает несколько задач:

- развивает коммуникативные умения и навыки, помогает установлению эмоциональных контактов между учащимися;
- решает информационную задачу, поскольку обеспечивает учащихся необходимой информацией, без которой невозможно реализовывать совместную деятельность;
- развивает общие учебные умения и навыки (анализ, синтез, постановка целей и пр.), то есть обеспечивает решение обучающих задач;
- обеспечивает воспитательную задачу, поскольку приучает работать в команде, прислушиваться к чужому мнению.

Интерактивное обучение отчасти решает еще одну существенную задачу. Речь идет о релаксации, снятии нервной нагрузки, переключении внимания, смене форм деятельности и т. д.

И еще несколько слов о правилах организации интерактивного обучения на уроках.

1. В работу должны быть вовлечены в той или иной мере все обучающиеся.

2. Надо позаботиться о психологической подготовке обучающихся. Речь идет о том, что не все пришедшие на урок психологически готовы к непосредственному включению в те или иные формы работы.

Сказывается известная закрепощенность, скованность, традиционность поведения. В этой связи полезны разминки, постоянное поощрение учащихся за активное участие в работе, предоставление возможности для самореализации ученика.

3. Обучающихся по интерактивной технологии не должно быть много, не более 24 человек. Только при этом условии возможна продуктивная работа в малых группах. Ведь важно, чтобы каждый был услышан, чтобы каждой группе была предоставлена возможность выступить по проблеме.

4. Помещение для работы должно быть подготовлено с таким расчетом, чтобы всем обучающимся было легко перемещаться для работы в больших и малых группах. Другими словами, для учеников должен быть создан максимальный физический комфорт. Столы лучше поставить "елочкой", чтобы каждый ученик сидел вполоборота к ведущему занятие и имел возможность общаться в малой группе. Заранее должны быть подготовлены пособия или раздаточные материалы, необходимые для творческой работы.

5. Вопросы процедуры и регламента надо обсудить в самом начале занятия и постараться не нарушать их. Например, важно договориться о том, что все обучающиеся будут терпимы к любой высказываемой точке зрения, будут уважать право каждого на свободу слова и т. д.

6. Деление обучающихся на группы лучше построить на основе добровольности. Затем уместно воспользоваться принципом случайного выбора.

Во время групповой работы учитель выполняет разнообразные функции: контролирует ход работы в группах; отвечает на вопросы; регулирует споры, порядок работы; в случае крайней необходимости оказывает помощь отдельным учащимся или группе.

Как нам представляется, именно интерактивное обучение меняет форму с транслирующей на диалоговую, сохраняя конечную цель и основное содержание образовательного процесса. Именно интерактивное обучение оптимально отвечает современным условиям учебного общения. Именно интерактивное обучение, кроме получения, корректировки и углубления знаний, дает будущим школьным учителям пример и опыт практической работы в новых обстоятельствах.

Список использованной литературы:

1. Государственная программа развития образования на 2011 – 2020 гг., Астана, 2011

2. Жампеисова К.К. Актуализация проблемы образования будущих учителей в условиях рынка / К.К. Жампеисова // Иностранные языки в школах Казахстана. - 2007. - № 2. - С. 21-24.

3. Каргин С.Т. Инновационные образовательные технологии как стратегическое направление в системе образования // Инновационные

методы и средства обучения в сфере университетского образования: сб. материалов респ. науч.-практ. конф. - Костанай, 2014. - С. 25-29.

4. Пфейфер Н.Э. Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагогов 21 в. // Учебное пособие – СПб., 2016.

5. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе – М.: Просвещение, 2013.

6. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе – М.: Флинта, 2015.

3.40. Жоғары оқу орнын бітірушілердің кәсіби даярлауын бағалау: халықаралық тәжірибе

Қамалжан Акрамжанович Анарметов
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің
«Педагогикалық өлшем» мамандығының 1-курс магистранты
Зульфия Шавалиевна Шавалиева
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор.
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
(Павлодар қ., Қазақстан)

Әлемдік білім беру процесінің даму үрдістері қоғам, жеке тұлға және мемлекет қоятын белгілі бір талаптарға сәйкес жоғары оқу орындары білім беру сапасының кепілдігі пен бағалау жүйесін әзірлейтінін дәлелдейді. Әлемдік тәжірибеде бітірушілердің кәсіби деңгейін бағалау үшін түрлі тәсілдер қолданылады.

XX ғ. 90-жылдарының соңынан бастап шет елдерде білім берудің нәтижелерін түсіндіруге динамикалық көзқарас әзірленді. Бұл тәсіл стандарттау талаптарын іске асыруға негізделген бағалау процедураларын талап ететін және білім беру сапасын тиімді басқару үшін мақсатты парадигмалардың шектеулі мүмкіндіктерін көрсететін ұзақ мерзімді аттестациялау тәжірибесімен қамтамасыз етіледі. Динамикалық көзқарасқа сәйкес сапа білім беру үдерістеріндегі және нәтижелеріндегі оң өзгерістер болып табылады, бұл білім беру мақсаттарын, студенттердің қажеттіліктерін, қоғам мен еңбек нарығын өзгерту үрдісін көрсететін ғылым мен өндірістің дамуын көрсетеді. Мұндай өзгерістерді анықтау білім беру сапасын басқару проблемаларын тиімді шешуге үлес қосып, оқу үдерісіне түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Осыған сүйене отырып, оқу нәтижелерінің сапасы бірқатар индикаторларға сәйкес өзгерістердің көп факторлы талдауын жүргізу арқылы бағаланды:

- танымдық шығармашылық белсенділік;
- қалыптасқан құзыреттіліктер деңгейі;
- студенттердің бүкіл оқу кезеңінде меңгерген білімдері мен дағдылары немесе басқа да оқу жетістіктері.

Жинақталған деректер сандық және сапалық деңгейдегі әртүрлі құжаттардағы сипаттама статистикасы түріндегі сапалы кірістерді көрсетті, бұл сапалық үрдістердегі өзгерістерді анықтауға, оларды болжауға және операциялық қызметті ғана емес, сондай-ақ стратегиялық басқару шешімдерін жасауға мүмкіндік берді. Осылайша, динамикалық тұрғыда оқу нәтижелерінің сапасын бағалау сапаның үрдістерін анықтауға, оларды болжауға және операциялық қызметті ғана емес, сонымен қатар стратегиялық басқару шешімдерін жасауға мүмкіндік беретін білім беру сапасының бірқатар көрсеткіштерінің өзгеруіне көп мәнді талдау жүргізуге негізделген. Кейінірек, білім беру нәтижелері мен қоғамның қазіргі сұраныстары мен еңбек нарығының қажеттілігі арасындағы сәйкессіздіктің арқасында бітірушілердің кәсіптік даярлығын бағалауға құзыреттілік тәсіл қолданылды [1]. Бұл тәсілді қолдану оқытудың нәтижесін алынған ақпараттардың жиынтығы ретінде емес, бітірушінің әртүрлі кәсіптік жағдайларда әрекет ету қабілеті ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ақырғы кезде шетелдік тәжірибеде бітірушілердің кәсіптік білімін бағалауда құзыреттілік пен динамикалық тәсілдердің жиынтығы қолданылады. Бұл бітірушілерді кәсіптік даярлығына қойылатын талаптар жиынтығын қалыптастыруға және олардың даярлық деңгейінің сенімді және шынайы бағасын алуға мүмкіндік береді.

Шетелде түлектерді кәсіптік даярлау деңгейін бағалаудың үш негізгі тәсілі бар. Бұл көзқарастар біріншіден, АҚШ-та, содан кейін Ұлыбританияда және соңында Франция мен Германияда пайда болды.

Американдық жүйеде кәсіби даярлық деңгейді бағалау мінездік ыңғайға негізделген. Білім берудің нәтижелері түлектердің білімдерін тәжірибеде қолдана алу қабілеттерін (құзыреттіліктерін) дамытуға бағытталған.

АҚШ-та кәсіби даярлық деңгейі түлектердің құзыреттіліктерінің әзірленген үлгілерінің негізінде анықталады.

Американдық басқару қауымдастығы (AMA) 1999 жылы құзіреттіліктердің бес кластерін анықтады: ресурсттік, тұлғааралық, ақпараттық, жүйелік және технологиялық. Әзірлеушілердің айтуы бойынша, әртүрлі құзіреттіліктер кластерлері арасындағы байланыс пен оларды саралау негізгі жетістік факторларын модельдеу үрдісінде жүзеге асырылуы тиіс. Сонымен қатар жеке кластерлерде даярлық деңгейі бағаланады.

2000 жылы Holton мен Lynham үш деңгейде болатын (жалпы ұйымдастырушылық деңгей, процестер деңгейі және жеке деңгей) және алты құзыреттіктер кластерін қамтитын «Көшбасшы құзіреттіліктері» моделін құрды.

Бағалау процесі детализация процесін толығымен сипаттайды, әрбір деңгейдегі кластерлер бөлек құзыреттіліктер топтарына бөлінеді, олар өз кезегінде субқұзыреттіліктерге бөлінген. Осы тәсілдің өкілдері жалпы ұйымдастырушылық деңгейдегі екі құзыреттіліктер кластерлерін

теңестірді: стратегиялық ойлау мен стратегиялық басқару, бұл кластерлерге төрт және бес құзыреттіліктер топтары кіреді, олар өз кезегінде, субқұзыреттіліктерге бөлінеді. Процестер деңгейінде екі кластердің әрқайсысы (процестерді басқару және процестерді жоспарлау) құзыреттіктердің үш тобына бөлінеді, олар өз кезегінде, субқұзыреттіліктерге бөлінеді [2].

Жеке деңгейде екі кластер құрылған: жұмыскердің тиімділігі мен жұмыскерді бағалау, өз кезегінде субқұзіреттіліктерге бөлінген құзыреттіліктердің төрт тобы айқындалған. Бір қарағанда қарастырылған құзыреттіліктер кластерлер моделі функционалді деп саналса, алайда олардың жіктелуін қалыптастырудың негізінде мінез-құлық аспектілері жатыр.

Бітірушілердің даярлығын бағалау үшін құзыреттілік тестері әзірленеді, олар түлектердің белгілі бір кәсіби жағдайларда өз білімін қолдана білу қабілетін анықтауға мүмкіндік береді.

Бағалау процесі екі кезеңде жүргізіледі: алынған теориялық материалды тексеру және қызметті еліктейтін жағдайларды шешу. Екі кезеңнің нәтижесі - кешенді бағалау. АҚШ-та кәсіптік және жалпы мәдени біліктілік мәртебесін сипаттайтын негізгі ережелерді айқындайтын маңызды ақпарат көздерінің бірі кәсіби перспективалар анықтамалығы болып табылады, ол АҚШ Еңбек Департаменті жеке мамандықтар мен олардың топтарына қойылатын біліктілік талаптарын айқындайды.

Болон реформалары жоғары білімнің бет-әлпетін өзгертіп, Еуропаның миссиясы әр еуропалық деңгейде меңгеруге тиіс 9 негізгі құзыретті ұсынады.

Оларға мыналар жатады:

1) ана тілі аясындағы құзыреттілік;
2) шет тілдері саласындағы құзыреттілік;
3) математикалық және фундаменталды ғылыми-техникалық құзыреттілік;
4) компьютерлік құзыреттілік;
5) оқу құзыреттілігі;
6) тұлғааралық, мәдениетаралық және әлеуметтік құзыреттіліктер;
7) азаматтық құзыреттілік;
8) кәсіпкерлік құзыреттілігі;
9) мәдени құзыреттілік.

Бұл құзыреттілік сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық, «еуропалық өлшем» және белсенді өмірлік ұстаным өмірдің барлық салаларына енгізілген осындай маңызды аспектілерді қолдайтын белгілі бір қабілеттермен қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар, бұл қабілеттер жеке тұлғаның дамуына, белсенді өзара әрекеттесуге және жұмысқа орналасу қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Құзыретті маманды және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мәселесін зерттейтін шетелдік авторлар арасында Дж. Берч, Ш. Дерри,

Д. Керби, А. Кларка, Дж. Коллаган, Дж. Равен, Д. Селин және т.б. атап кеткен жөн. кәсіби білім беруге білім, білік, дағдыдан басқа жаңа білім беру конструкттар – құзіреттіліктер мен кілтті біліктіліктерді еңгізу 80-ші жылдардың ортасында Еуропалық Одақ ғалымдарымен негізделген (Д. Мертенс, Б. Оскарсон, А. Шелтен, Р. Бадер, Саймон Шо және басқалар).

Еуропада, Болон реформалары аясында, кәсіптік даярлауды бағалаудың маңызды бағыттарының бірі біліктілік жүйесін дамыту және практикалық қолдану болып табылады. Еуропалық елдердің тәжірибесі кәсіби стандарттар қалыптасқан, білім беру бағдарламалары құрылатын, білім беру нәтижелерін бағалау критерийлері әзірленетін ұлттық біліктілік шеңберін (ҰБШ) дамытудың маңыздылығын көрсетеді [3]. Оқу нәтижесі негізгісі болып табылады.

Қазіргі таңда әлемнің 120-дан астам елі ҰБШ-ін жасап еңгізуде, ол ұлттық және халықаралық деңгейлерде біліктілікті тануды қамтамасыз етеде.

Бұл мәселені шешу үшін Еуропа мен Америка Құрама Штаттарында ұлттық деңгейде жұмыс күшінің сапасын қамтамасыз ету үшін басқару құрылымдары құрылды.

Әр елде құрылым:

- саланы дамыту жөніндегі біліктілік кеңестері желісі түрінде;
- біліктілік реттеушілері немесе ұлттық біліктілік агенттіктері түрінде;
- біліктілікті қамтамасыз ететін өкілдіктер түрінде;
- жұмыспен қамту және біліктілік жөніндегі мемлекеттік комиссия түрінде көрсетілген.

Салалық кеңестер өз салаларында өкілеттігі бар және жұмысшы кадрлар даярлау проблемаларын зерттеу және талдау, өнеркәсіптің адами даму саясатын жетілдіру бойынша ұсынымдарды әзірлеу және іске асыру мүмкіндігіне ие беделді жұмыс берушілер қауымдастығынан құрылады. Кеңестің жұмысына адами ресурстарды басқару саласындағы тәжірибе, мемлекеттік органдардың, кәсіподақтардың және білім беру мекемелерінің сарапшылары қатысады. Кеңестер ұлттық және аймақтық деңгейлерде үкіметтермен өзара іс-әрекетте болады. Олар дайындаған ұсынымдар жұмыс күшінің сапасын арттыру саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыруда қолданылады. Кеңестер әзірше құрылмаған салаларда, стандарттар әзірлеу бойынша арнайы жұмыс топтары бұл қызметті жүзеге асырады.

Біліктілік реттеушілері немесе ұлттық біліктілік агенттіктері кәсіби біліктілік талаптарына, біліктілік тағайындау органдарын аккредитациялауға және олардың қызметіне мониторинг жүргізуге, ұлттық біліктілік шеңбері критерийлерін анықтайды және мәлімделген біліктіліктердің (кәсіптік стандарттардың) жұмыс берушілердің талаптарына сәйкестігін тексереді.

Квалификацияны тағайындау үшін мемлекеттік органдар біліктіліктерді сараптауды және ұлттық негізде біліктілікті аккредиттеуді жүзеге асырады.

Жұмыспен қамту және біліктілік жөніндегі мемлекеттік комиссия жұмыс берушілер ұйымдарының қатысуымен құрылады. Ол салалық біліктілікті дамыту бойынша кәсіби стандарттарды және біліктілікті, лицензиялардың салалық кеңестерін зерттеу, талдау және дамыту бойынша жұмысты үйлестіреді, жұмыспен қамтуды, біліктілікті арттыру және өнімділікті арттыру бойынша ұсынымдар әзірлейді.

Қорытынды оқу нәтижелерін бағалауға және біліктілікке ерекше көңіл бөлінеді. Бұл нәтижелерді бақылау жұмыс күшінің сапасын қамтамасыз ету жүйесінде маңызды рөл атқарады, өйткені оларды қаржыландыру деңгейі білім беру мекемелері ұсынатын білім беру қызметтерінің сапасына байланысты [4, 12].

Белгілі бір жұмысты немесе кәсіби міндеттерді орындау үшін қажетті білім, дағды, құзыреттілік, тәжірибе, құндылық жүйесі және жеке қасиеттеріне қойылатын талаптарды белгілейтін негізгі құжаттардың бірі қазіргі уақытта сарапшылардың бірі ретінде қарастыратын кәсіптік стандарттар болып табылады. Жұмыс және білім беру әлемі арасындағы тұрақты және тиімді өзара іс-әрекет жасау, адам ресурстарын ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету және, ең ақырында, қоғамның тұрақты дамуына жәрдемдеседі. Соңғы 20 жылда кәсіби стандарттарды жасау, жетілдіру және кеңінен тәжірибеге енгізу әлемде бірнеше бағыттар бойынша дамып келеді.

Біріншіден, жергілікті индустриалды стандарттар жүйесінен жалпыұлттық жүйелерді қалыптастыруға дейін қозғалыс бар. Бұл үрдіс Австралия, Канада, Ұлыбритания, АҚШ, Германия, Жапония, Нидерланды, Чили, Малайзия, Филиппин, Түркия, Румыния сияқты елдерде байқалады.

Екіншіден, кәсіптік стандарттарды қалыптастыру мен қолданудың жаңа тәсілдері мен әдістері әзірленуде. Олар кәсіптік оқыту бағдарламаларын әзірлеуге және кәсіптік даярлау нәтижелерін бағалау мен сертификаттауға неғұрлым тиімді әдістемелерді қалыптастыратын база болған жағдайда, мансаптық өсу мен кәсіптік дамуды қамтамасыз ететін және білім беру саласында еңбек саласында да белсене қолданыла бастайды.

Үшіншіден, кәсіби стандарттардың «пайдаланушылары» шеңбері артып келеді. Ол қызметкерлер құрамын оқытуға жауапты персоналдың қызметтері мен қызметтерінің қызметкерлеріне ғана емес, сондай-ақ әртүрлі деңгейдегі кәсіптік білім беруді жүзеге асыратын жұмыс берушілер мен қызметкерлерге, оқу орындарының оқытушылары мен басшыларына және т.б.

Төртіншіден, кәсіби стандарттарды қалыптастыру және пайдалану проблемалары бойынша тәжірибе алмасу кеңейтілуде. Әлемнің әртүрлі өңірлерінде көптеген елдер ұлттық кәсіби стандарттарды дамытады

және қолданады. Бұл тізімге дамыған экономикалық елдер, Азия және Латын Америкасы елдері, Орталық және Шығыс Еуропа кіреді.

Болон реформалары аясында ҰБШ еуропалық біліктілік шеңберімен салыстырылуы керек және оны дамытудың негізгі қағидаты біліктілік деңгейін ең төменгіден ең жоғары деңгейге дейін дамытудың үздіксіздігі мен сабақтастығы, олардың сипаттамаларының ашықтығы болуы тиіс.

Жапонияда білімнің барлық түрлерінің ең жоғары құндылығы - жалпы білім беру болып табылды. Жапондықтардың айтуынша, білім алуда, адам өзіндік қызмет саласына емес, өмірге дайындалады. Бүгінгі күні өмір әсіресе динамикалы және өзгермелі, сондықтан жапондықтар кең ойөріспен ғана адам өмірдің барлық қиындықтарын сәтті жеңе алатынына сенімді. Университеттерде алғашқы екі жылда студенттер түрлі ғылым салаларының негізін қарастырады, жалпы ғылыми мәселелердің кең ауқымын түсінеді [5, 17-21].

Компаниялар жоғары оқу орнының түлектерін жұмысқа алуда білімі мамандандырылған емес, жалпы, жан-жақты болуын қалайды. Әрине, компания үшін қызметкердің не істей алатыны маңызды, бірақ оның тағы бір маңыздылығы - одан әрі оқыту, компанияның қажеттіліктеріне бейімделу мүмкіндігі.

Бітірушілерге «лезде іске жарамдылығы» емес, «жұмыс сипатындағы болашақ өзгерістер әсер етпейтін жарамдылық» талабы қойылады. Токио университетінің және Васеда университетінің түлектерінің 80-90%-на және АҚШ пен Германиядағы Гарвард пен Мюнхен университеттерінің түлектерінің шамамен 50%-на осындай талаптар қойылды. Ең жақсы, ең беделді жапондық Токио және Киото университеттері қарапайым университеттерден ерекшелігі, өз түлектеріне кең жалпы білім беруі.

Жоғары білікті мамандарды даярлау бірқатар қағидалар негізінде жүзеге асырылады, олардың арасында жалпы білім берудің принципі бірінші кезекте тұр. Жоғары білім беру саласындағы қандай да бір реформалар жүргізілмесе, Жапониядағы студенттердің жалпы білім беру саласы барлық салаларда және білім берудің барлық деңгейінде басым болады.

Қытайда елді жетілдіретін мұғалімдерді дайындайды. Мұғалімдерді өз мамандығының зерттеушілері болуға және өз білімін іс жүзінде қолдануға үйретеді. Қытайлық жоғары білім беру жүйесінің қабылданған құзыреттілік тәсіліне сәйкес, кәсіптік білім беру мен білім берудің бірлігі қамтамасыз етіледі. Технологиялық даму жағдайында жаһандану және кәсіби біліктілік емес, жеке және әлеуметтік құзыреттілік, дербес және үнемі оқып білу қабілеті, ақпаратты сыни талдауға, тиімді қарым-қатынас жасауға, бірлесіп жұмыс істеуге, стандартты емес жағдайларда шешімдерді табуға және шешуге қабілеттілік және т.б. алға шығады.

Шанхай билігі, Қытай провинциясы, белсенді ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін қолдануға болатын дағдыларды үйретуге айрықша мән беріп отырады, өйткені олар дамыған идеология келесі жүзжылдықта білім беру жүйесін жетілдіруге арналған болады, олар жасаған терең аналитикалық жұмыс жұмыстарына негізделеді.

Финляндиядағы ай, Шанхай оқушылары ең жоғарғы академиялық нәтижелерді көрсетуі керек, ал мұғалімдер, өз кезегінде, сыныптағы бірде бір студент назардан тыс қалмауын қадағалайды. Сондықтан мұғалім әлсіз оқушыларды жылдам анықтауға, олардың проблемаларын анықтауға және осындай проблемаларды жоюға арналған кешенді, үнемі жаңартылған тиімді шешімдер әдістерін қалыптастыру үшін барлық қажетті білім мен дағдыларды қолдануы өте маңызды. Әрбір елдің білім беру жүйесі бірегей, өйткені әртүрлі елдерде білім беру жүйесі әртүрлі дәрежедегі әртүрлі мақсаттарды көздейді, сондай-ақ олардың өз қалыптасу тарихы мен даму жолдары бар және өздеріне тән қайталанбас ерекшеліктеріне (path dependence) ие.

Сингапурдағы білім беру жүйесі күшті және дәстүрлі ұлттық қорларға ие, бірақ сонымен қатар халықаралық еңбек нарығына және әлемдік деңгейдегі мамандарды даярлауға бағытталған. Білім беру саласындағы сарапшылар үшін Сингапур қызықты, кем дегенде, осы елдегі білім беру жүйесі әлемдегі ең үздіктердің бірі болып саналады.

Біріншіден, PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) зерттеуі бойынша Сингапур халқының функционалдық сауаттылығы әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып табылады. Екіншіден, Сингапурлық оқушылар 1995 жылдан бастап математика және жаратылыстану ғылымдарының (TIMSS) білімін салыстырмалы халықаралық тестілеуден әлемдегі үздік нәтижелерді көрсетеді. Үшіншіден, McKinsey консалтингтік компаниясы 2008 жылы Сингапурдың білім беру жүйесін ең тиімді деп атады, сонымен қатар, бүкіл дүние жүзінде мұғалімдерді оқытуды ұйымдастыруда үздік атанды. Төртіншіден, 2007 жылы жүргізілген IMD (International Institute for Management Development) зерттеуі бойынша, Сингапурдың білім беру жүйесі жаһандық экономиканың талаптарына жақсы бейімделген.

Болашақ педагогтардың орталықтандырылған оқытуы әмбебап құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған. Теориялық білімдердің жоғары деңгейі, сонымен қатар, таңдалған ісіне адалдықпен қарау және әртүрлі студенттерге жол таба білу аса маңызды. Бәсекелестік – Сингапурдың білім беру жүйесіндегі қызмет етудің принципі мен басқару тетігне айналғані. Ол университеттің директорының, мұғалімінің, студентінің, білім беру бөлімінің қызметкерінің нақты және объективті көрсеткіштерін дамытуға мүмкіндік беретін жалпы маңызды рөлді ойнады.

Оңтүстік Кореядағы мұғалім - мемлекеттік қызметкер болып саналады. Мектептерге мұғалімдерді іріктеуді үкімет бақылайды.

Мұғалімдерді іріктеу және жалдау астаналық және облыстық бөлімдерде мемлекеттік мектептерде білім алуға арналған ашық тестілеу арқылы жүзеге асырылады. Жеке меншік мектептер үшін мекеменің өзі таңдау жасайды. Мемлекеттік мектептерде тестілеу педагогикададан (30%) және негізгі мамандығы бойынша (70%) және екінші тест - эсседен және сұхбаттан тұратын алдын ала сынақтан тұрады.

Шетелдік елдердің жұмыс күшінің сапасын қамтамасыз ету жүйесін қалыптастырудағы тәжірибесін қорытындылай келе, атаудағы айырмашылықтарға қарамастан, олардың қызметі:

1) ұлттық кәсіби стандарттарды;

2) ұлттық біліктілік шеңберін;

3) бағалау жүйесін және алдыңғы білімнің нәтижелерін тануын және т.б.

4) дамытуға бағытталған.

Қорыта келе, ұлттық біліктілік шеңберлері жұмыс берушілердің біліктілігіне сұранысты үйлестірудің маңызды құралы болып табылады. Құқықтық және институционалдық өзара іс-әрекетінің тиімді механизмдері жоғары білім мен еңбек нарығы арасындағы байланыстарды қамтамасыз етеді. Біліктілік құрылымы және оның практикалық қолданысы жоғары білімнің негізгі мақсаттарын орындауға мүмкіндік береді: еңбек нарығына дайындық және тұлғаның жеке дамуы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Похолков Ю. Жоғары білім сапасын қамтамасыз ету және бағалау / Ю. Похолков, А. Чучалин, С. Могильницкий // Ресейдегі жоғары білім беру – 2004. — № 2 – 12-27 бет.

2. Звонников В.И., Челышкова М.Б. Аттестаттау кезіндегі оқыт сапасын бақылау: құзыреттілік тәсіл. – М.: Университеттік кітап, Логос, 2009. – 272 б.

3. Авшенюк Н.М. Ұлыбританияда жас мұғалімнің кәсіби қалыптасуы: тарихы, тәжірибесі, стандарттары / Авшенюк Н. М. / Кәсіптік білім берудің педагогикасы мен психологиясы. – 2003. – № 2. – 220-228 бет.

4. Похолков, Ю. Жоғары білім сапасын қамтамасыз ету және бағалау / Ю. Похолков, А. Чучалин, С. Могильницкий // Ресейдегі жоғары білім беру – 2004. — № 2 – 12-27 бет.

5. Шавалиева З.Ш., Омарова В.К., Игнатова Е.В. Педагогикалық жоғары оқу орындарындағы студенттердің кәсіби-педагогикалық даярлығының деңгейін бағалаудың өлшемдері (монография) – Павлодар: - 2019. – 285 б.

3.41. Химиядан өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру

Батима Сматаевна Тантыбаева
п.ғ.к., доцент. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті (Өскемен, Қазақстан)
Айнұр Жанарбекқызы Сахариева
Оқытушы. С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті (Өскемен, Қазақстан)

XXI-ші ғасырдағы алдыңғы қатарлы, бәсекеге қабілетті, өркениетті елдер қатарына қосылу мақсатында Қазақстан ғылым мен білімді әлемдік деңгейге, ұлттық ерекшелікке сай үйлесімді дамыту жолдарын қарастыруда. Қазақстанның болашақ дамуына арналған «Қазақстан-2030» бағдарламасында тәуелсіз мемлекет құруда еліміздің әрбір азаматы өзінің қоғамдағы алатын орнын саналы түсінуі және ел экономикасының бүгінгі сұранысына жауап бере алатын тәрбие мен білім алу қажеттігіне баса назар аударылған.

Оқушылардың өзін барынша көрсете білу және қоғам өміріне пайдалы түрде араласу үшін білімді өз бетінше іздену, талдау және тиімді пайдалану дағдысын бойына сіңіру маңызды да күрделі. [1]

Өзіндік жұмыстарға баулуға арналған химия курстарына дидактикалық тапсырмалар жүйесін жасап шығару; зерттеу мәселесі бойынша ұсынылып отырылған әдістеменің тиімділігін тәжірибе жүзінде тексеру.

Алдыға қойылған проблеманың басты мақсаты – оқушылардың таным белсенділігін, ойлау қабілетін сабақ үстінде және сабақтан тыс уақыттарда арттыру, өз бетінше еңбектене білуге дағдыландыру.

Зерттеу пәні өзіндік жұмыстарын ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық ізденімпаздығын, есте сақтау, ойлау қабілетін арттырып, білімі мен білігін бір жүйеге келтіруге мүмкіндік береді.

Қазіргі сабақ оқушылардың өзіндік жұмыстарынсыз бола алмайды. Ол – оқушылардың алдына қойған мақсаттарын орындау қызметі. Өзіндік жұмыстарды орындау арқылы оқушылар көрсетілген бағдарламалық білімді, жаңа білімдер мен дағдыларды игереді, өзіндік шығармашылық қабілетін дамытады, ғылыми танымдық әдістерді меңгереді.

Химия сабағындағы оқушылардың өзіндік жұмыстары сан алуан саранмандық сабақтар, саранмандық тәжірибелерді орындаулары, есептерді шешуі, формулалар бойынша реакциялардың теңдеуін құрастыру, жаттығуларды орындау, бақылау және тексеру жұмыстарын орындау, оқулықпен жұмыс, анықтамалар және әр түрлі қосымша әдебиеттермен жұмыс, саранмандық жұмыстардың есебін жазып орындау, танымжорық материалдарын өңдеу, т.б.

Өзіндік жұмыстар оқытудың әр түрлі кезеңдерінде жүзеге асады, арнаулы сабақ түрінде де өтуі мүмкін. Оқушылардың әрбір дербес

жұмыстарын өзіндік жұмыс деп санауға болады. Мысалы, оқушы тәжірибе жасағанда басшы нұсқауларды басшылыққа алып, тәжірибенің орындалуы. Бұл жұмыстардың репродуктивті өзіндік сипаты бар. Жоғары деңгейдегі өзбетінше жұмыс істеу ізденушілік сипатта жүзеге асады. Оқушы тапсырманы алғаннан кейін, оқу мақсатын анықтап, ойланып, өз бетінше орындау жолдарын белгілейді, оны шешудің тиімді әдісін таңдап алады. Мүмкін бұл есепті шешудің жаңа жолын табуы, осындай өзіндік ізденістер шығармашылық шешуге әкеледі. Өзіндік қиындықтарына, танымдық сипатына карай берілетін тапсырмалар күшті оқушыларға, орташа және әлсіз оқушылар деп топтастырылады, оқушылардың өздері нұсқаларды таңдайды. Нұсқаның бірінші тобына шығармашылық шешімді қажет ететіндері алынады, ал екіншісі – болжаудың дұрыстығын тексеретін, ал үшіншілеріне - репродуктивті сипаттағы тапсырмалар беріледі.

Мұғалім оқушыға өздігінен жұмыс істету арқылы оқушылардың дербестігін, өз бетінше ойлау жүйесін, жүйелі білім алу тәртібін қалыптастырады.[2]

Оқушылардың сабақ үстінде өздігінен жұмыс жасай білу дағдыларының қалыптасуы – олардың білімінің тиянақты болуының басты шарты.

Оқушылар шығармашылығын дамытуда өзіндік жұмыстар үлкен рөл атқарады. Ол үшін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың ең тиімді деген түрлері мен әдістерін іріктеп ала білудің маңызы зор.

Өзіндік жүргізілетін жұмыстар химия пәнінің негіздерін оқушыларға үйретіп қана қоймайды, сонымен қатар болашақ жастарды өмірге әзірлеп, мамандықты еркін таңдай білулеріне көп септігін тигізеді. Мұның өзі жеке мемлекет болып, білім берудің жүйесіне жаппай бетбұрыс жасалып жатқан қазіргі шақта жаңа мазмұнға ие болып отыр.

Химия пәні бойынша өзіндік жүргізілетін жұмыстар көп уақыттан бері қолға алынып, зерттеліп келеді. Бұл жөнінде әдістемелік мақалалар мен кітапшалар да басылып шықты.

Дегенмен, бұл салада әлі де зерттеліп, жетілдіріле түсетін түйінді мәселелер баршылық. Орта мектеп түлектерінің бірсыпырасы оқу бағдарламасына сәйкес алған білімін іс жүзінде пайдалануда шорқақтық танытса, енді бірқатары химиялық тәжірибелерді институт қабырғасының өзінде де жете меңгеріп кете алмай жүр. Мұның мектепте химияны оқытудың сапасына да байланысты екені белгілі. Орта мектептерде химиядан сабақ беретін кейбір мұғалімдер оқушыларды өз беттерінше шығармашылықпен жұмыс істеуге әлі де жете үйрете алмай келеді. Жас мұғалімдер тек сабақ беруді ғана біліп, сыныптан тыс білім беру мәселесіне аз көңіл бөледі.

Бірқатар мектептер сыныптан тыс жұмыстарды оқушылардың көпшілігі қатысатын, атап айтқанда, химиялық кештер, «ойлан-тап» ойындарын өткізумен ғана шектеледі. Оның өзінде оқушылардың өз

беттерінше жұмыс істеуіне, жеке белсенділіктері мен шығармашылығын дамытып отыруына жете көңіл бөлінбейді.

Соңғы кездерде оқушылар шығармашылығын дамыту, қызығушылығын арттыру үшін, химия апталығы, танымдық сөзжұмбақтар, химиялық ойындар, жарыс кештері, т.б. көптеген білім беретін материалдар кең түрде қолданыла бастағанына қарамастан, оларды қызықты етіп ұйымдастыру жағы жетіспейді. Бұл салада да оқушылар шығармашылығы аз пайдаланылады. Әсіресе оқушыларды жаппай қатыстыратын элективті курстар: мептепішілік химиялық олимпиядалар, өндірістік мәні бар танымжорықтар, оқушылар білімін тексеруге арналған алғырлар, тапқыштар жарыс кештері сирек өткізіледі.

Оқушыларға жеке пәннен тек білім беріп қана қою жеткіліксіз, оларды сабақ үстінде де, элективті курстарда да, өзіндік жұмыстарда да сол ғылымды сүйе білуге тәрбиелеп, өз беттерінше білім ала білуге үйрету керек. Ұстаздар тәжірибесі өзіндік жұмыстардың сабақтан басталатынын көрсетеді. Сондықтан да сабақты қызықты етіп өткізу арқылы оқушылардың білімді өз беттерімен тереңдете алатын болуына негіз қалау қажет.

Өзіндік жұмыстар белгілі бір мақсатқа сай жүйелі де нәтижелі болуы керек. Оқу-тәрбие барысында сабақ пен сыныптан тыс жұмыстардың өзара байланыстылығын жетілдіру, мұнымен бірге оқушылардың білімге, жеке пәнге деген құштарлығын дамыту, сондай-ақ оларды қоғамдық пайдалы еңбекке неғұрлым белсенді қатыстырып, белгілі бір кәсіптік мамандықты игеруге әзірлеу – мұғалімдердің негізгі міндеті. Сондай-ақ мұғалімнің оқу материалын түсінікті етіп, әсерлі баяндауы, тәжірибелерді шеберлікпен көрнекі көрсетіп, сабаққа танымдық ойын қисындарын енгізіп отыруы оқушылардың пәнге деген қызығуын арттырады, қиялын қозғауға әсер етеді. Мұғалім сыныптан тыс жұмыстарды жеке оқушыға ғана әсер ететіндей емес, көпшілік оқушыларды қызықтыратындай етіп ұйымдастырылуы тиіс.

Оқушылардың пәнге деген ықыласы артып, қызыға бастаса, онда пәнді меңгеруге деген құштарлық тереңдей түседі. Қазіргі кезеңде сабақтың мазмұны мен оны түсіндірудің негізгі әдістері оқушылардың өз беттерінше танымдық іс-әрекеттерін дамытатындай, әрбір нақты материалды жүйелі меңгертетіндей етіліп құрылғаны жөн. Осы мәселелердің бәрі оқушылардың жасы мен жеке басының ерекшеліктерін білуді қажет етеді. [3]

Өзіндік жұмыстар оқушылардың химиялық білімін дамытып қана қоймайды, оларды жан-жақты тәрбиелеудің де міндеттерін шешеді. Әрбір оқушы өзінің еріктілігімен қатар, өз бетінше жеке дара жұмыс істейтінін де, ұжым алдындағы жауапкершілігін де жақсы сезінуі керек. Өзіндік жұмыстардың жоспарын жасаған кезде мақсаттары мен міндеттері де көрсетіледі. Ұжымдық жұмыстардың нәтижесі сан алуан түрде тұжырымдалады. Оқушылар факультативтік сабақтарда бастаған

жеке тапсырманы ұжымдық тапсырмаға ұластырып, қоғамдық пайдалы жұмыстарды атқаратын болады. Ондай тапсырмаларға қарапайым құралдарды құрастырудан бастап химия кабинетін толық жабдықтауға дейінгі жұмыстар жатады. Осыдан қоғамдық пайдалы жұмыстардың саламандық сипаты мен қажеттігі айқын көрініп тұрады.

Оқушылардың сабақтан бос уақытын пайдалы істерге жұмсауда балалар қайткенде бір нәрсемен шұғылданса болды деген негізде құруға болмайды. Бұл істе кездейсоқтыққа, жоспарсыздыққа, немқұрайлылыққа жол бермеген жөн. Бос уақыт ұғымы – күрделі санат. Бұл уақыт (оқушылар үшін шынында бос болғанымен) - әрқашан мектептің, мектептен тыс мекемелердің бақылауындағы уақыт.

Оқушылардың пәнге қызығуын оқу бағдарламасы шеңберінде қанағаттандыру мүмкін емес, сондықтан да әр түрлі өзіндік жұмыстар жүргізіледі. Мұндай жұмыстар білім сапасын арттыруға септігін тигізіп, кәсіптік бағдар беріп, мамандықты еркін таңдауға көмектеседі.

Бұдан шығатын қорытынды, яғни өзіндік жүргізілетін пәндік жұмыстардың негізгі мақсаты – оқушылардың қоғамдық және шығармашылық белсенділігін көтермелеу. Оқушы өз күші жететін іспен айналысса ғана оның үйірмедегі не бірлестіктегі ісі жемісті болады. Өзіндік жұмысты ұйымдастырушылар түрлі үйірмелердің, клубтардың жұмысына факультативтік сабақтарға оқушылардың жаппай қатысуына көңіл бөлгендері абзал. Химиядан жүргізілетін өзіндік жұмыстар оқушылардың ықыласы мен қабілетін арттырып қана қоймай, мектептегі оқу-тәрбие жұмысын жоғары деңгейге көтеруге көмектесуі тиіс. Ең бастысы – оқушылардың өздігінен істейтін жұмыстарға, пәнге деген қызығушылығы мен жауапкершілігі артып, алған білімдерін біріне-бірі үйретететін дәрежеде болуы.

Оқушылардың қалауы бойынша ұйымдастырылатын оқу-тәрбие жұмысын өзіндік жұмыстар деп атайды. Дегенмен, оқушылардың бос уақыттарында білімін дамытуға байланысты жұмыстары әр түрлі мағынадағы терминдермен аталып жүр. Біз баспасөзден «сабақтан тыс», «мектептен тыс», «сыныптан тыс» деген термин сөздерді жиі естиміз. Бұл терминдердің кейбір ұқсастық жақтарымен қатар, бірінен-бірінің елеулі айырмашылықтары да бар.

Сабаққа байланысты мұғалімнің тапсырмасы бойынша бүкіл бір сыныптың оқушылары орындайтын өзіндік жұмыстар бар. Бұлар күнделікті сабақпен, зертханалық және саламандық жұмыстармен байланысып жатады. Осы жұмыстарды орындағаны үшін оқушыларға сынып журналына баға қойылады. Өзіндік жұмыстарға саламандық сипаттағы үйге берілген есептерді шешіп, жаттығуларды орындауы да жатады.

Мектептен тыс жұмыстар сабақтан бос уақытта оқушылар сарайында, жас натуралистер станциясында, институт зертханаларында, аудандық, қалалық мектептен тыс мекемелерде, зауыт, фабрикаларда агрохимиялық зертханаларда өткізіледі. Бұған да

мектеп мұғалімі басшылық жасайды, оның арнаулы бағдарламасы болады.

Өзіндік жұмыстар мектепте, оқушылардың сабақтан бос уақыттарында, өз еріктері бойынша түрлі факультативтік сабақтар, үйірмелер арқылы жүргізіледі. Бұл оқу бағдарламасынан өзгеше танымдық, іскерлік пен дағдылар қалыптастыруы оқушылардың өз беттерінше қоғамдық пайдалы жұмысты атқаруын көздейді. Оған қатысатын оқушылардың білім дәрежесі, сыныптағы жас ерекшелігі бірдей болмауы мүмкін, осыған орай орындайтын жұмыстары да әр түрлі болады. [4]

Мектепте мұғалімнің қатысуымен өткізілетін сабақ алғашқы орында тұрғанмен, оқушылардың қызығушылықтарына, бейімділіктері мен қабілеттеріне қарай олардың шығармашылық дамуына қосымша қажетті жағдайлар жасалады. Білім алу – адам өмірінің ең басты қажеттілік. Білім арқылы оқушының дүниетанымы дамиды, ой-өрісі кеңейеді, белгісізді таниды, өзін толғандыратын сауалдарға жауап табады. Оқушы бойында қалыптасатын осы қажеттіліктердің барлығы сабақ үдерісінде орындалатын түрлі тапсырмалар мен жатты-ғуларға байланысты болады. Жүйелі түрде тиянақты тапсырмалар беру арқылы оқушы зейінін шоғырландырып, назарын нақтылы тақырыпқа аудару оларды ғылыми негізде ойлауға, өмірді танып-білуге, өзін-өзі дамытуға үйретеді. Мұғалім тарапынан берілген мазмұнды тапсырмаларды орындап, тиянақты білім алуға ұмтылады.

Соңғы кезде оқушыларды өмірге, еңбекке бейімдеуге, олардың бойында өздік ойлау, белсенді өмір позициясын қалыптастыруға көп көңіл бөлінуде.

Білім мен білігін, икемділік дағдысын үнемі жетілдіру, өз бетімен білім алуға ұмтылу әрдір маманның өмірінің негізгі бөлігі екені даусыз. Сол себепті мектеп табалдырығынан бастап жас жеткіншектерді осындай икемділіктер мен біліктілікті игеруге тиімді. Ол үшін пәннің барлық мүмкіндіктерін, мазмұнын, оқу жұмысының әдістері мен формасын қоданған тиімді.

Педагогикалық ғылысда «оқушының өздік жұмысы» деген түсінікке бірыңғай анықтама берілмеген. Бұл сұрақ әлі даму үстінде.

Оқушы білімді өз бетімен жинақтау қажеттігін дамытуы керек. Ал осы педагогикалық міндетті шешу мұғалімнен оқытудың ғылыми-әдістемелік деңгейін көтеруді, пән ішілік және пән аралық байланыстарды дамытуды талап етеді.

Химияны оқытуда өз бетімен жұмысты ұйымдастыру үшін оқушы негізгі заңдылықтарды меңгеріп, химиялық білімді тұжырымдап, ғылыми мәселелерді шешу мәселесін көрсетіп, оларды шешудің тиімді жолдарын анықтай білуі тиіс. Оқушыларды химиялық мәселелерді өз бетіме шешуге үйрете отырып, оқытушы алдымен бірқатар мысалдар негізінде болжам құруға, мәселе қоюға, оның дұрыс шешімін табуға жол көрсетеді.

Оқушының өз бетімен жұмысқа икемділігінің дамуы әсіресе үйірме жұмысында айқын көрінеді. Олар мектептің химия кабинетінде өз бетімен жұмыс жасауға, заттар қасиетін, олардың өзгерісін сол заттарды зерттеу арқылы анықтап, эксперименттік есептерді шығаруға жаттығады.

Өздік жұмыс дегеніміз – оқушылардың жаңа білім, дағды, икемділіктер мен ғылым әдістерін меңгерудің маңызды жолы. Өздік жұмыс тұтасымен алғанда оқу процесі сияқты біліи беру, тәрбие, дамыту функцияларын атқарады.

Өздік жұмыстың білімділік функциясы химия ғылымының негізгі әдістерін игеруде көрінеді. Оған жататындар: сараптау іскерлігі, есептеу есептерін шығару дағдысы, химиялық тілді дұрыс меңгеруі және т.б.

Тәрбиелік функциясы дара тұлғаның кейбір ерекше қасиеттерін қалыптастыруға байланысты. Олар еңбек сүйгіштік, қиыншылық жеңе білу, табандылық, өз-өзіне сенімділік.

Дамытушы функциясы – дербестік пен тәуелсіздікті, зияттылық шеберлігін дамыту (өздік бақылау, негізгіні бөліп көрсету, тұжырымдау, ой қорыту, байқағыштық, сезімтадық және т.б.)

Өздік жұмыс ол алдымен оқушы әрекетінің бір түрі. Ол оқытушы бақылауымен жүргізілетін әрекеттер мен операциялардан тұрады. Өздік жұмыс әр түрлі ұйымдасу формасында өтуі мүмкін: Ұжымдық, топтық, жекеше. Мысалы әр оқушы жеке тапсырма алады немесе оқушылра тобына беріледі. Сол сияқты өздік жұмыс оқыиудың кез келген кезеңінде жүруі мүмкін немесе арнайы сабақтың үстінде өтіледі. Өздік жұмысты өткізу уақытына, оны мұғалімнің қадағалауына және нәтижесін бақылауына байланысты келесідей жіктеуге болады:

Мектепте мұғалімнің қатысуымен өткізілетін сабақ алғашқы орында тұрғанмен, оқушылардың қызығушылықтарына, бейімділіктері мен қабілеттеріне қарай олардың шығармашылық дамуына қосымша қажетті жағдайлар жасалады. Білім алу – адам өмірінің ең басты қажеттілік. Білім арқылы оқушының дүниетанымы дамиды, ой-өрісі кеңейеді, белгісізді таниды, өзін толғандыратын сауалдарға жауап табады. Оқушы бойында қалыптасатын осы қажеттіліктердің барлығы сабақ үдерісінде орындалатын түрлі тапсырмалар мен жатты-ғуларға байланысты болады. Жүйелі түрде тиянақты тапсырмалар беру арқылы оқушы зейінін шоғырландырып, назарын нақтылы тақырыпқа аудару оларды ғылыми негізде ойлауға, өмірді танып-білуге, өзін-өзі дамытуға үйретеді. Мұғалім тарапынан берілген мазмұнды тапсырмаларды орындап, тиянақты білім алуға ұмтылады.

Соңғы кезде оқушыларды өмірге, еңбекке бейімдеуге, олардың бойында өздік ойлау, белсенді өмір позициясын қалыптастыруға көп көңіл бөлінуде.

Білім мен білігін, икемділік дағдысын үнемі жетілдіру, өз бетімен білім алуға ұмтылу әрдір маманның өмірінің негізгі бөлігі екені даусыз. Сол себепті мектеп табалдырығынан бастап жас жеткіншектерді

осындай икемділіктер мен біліктілікті игеруге тиімді. Ол үшін пәннің барлық мүмкіндіктерін, мазмұнын, оқу жұмысының әдістері мен формасын қоданған тиімді.

Педагогикалық ғылысда «оқушының өздік жұмысы» деген түсінікке бірыңғай анықтама берілмеген. Бұл сұрақ әлі даму үстінде.

Оқушы білімді өз бетімен жинақтау қажеттігін дамытуы керек. Ал осы педагогикалық міндетті шешу мұғалімнен оқытудың ғылыми-әдістемелік деңгейін көтеруді, пән ішілік және пән аралық байланыстарды дамытуды талап етеді.

Өздік жұмыстың білімділік функциясы химия ғылымының негізгі әдістерін игеруде көрінеді. Оған жататындар: сараптау іскерлігі, есептеу есептерін шығару дағдысы, химиялық тілді дұрыс меңгеруі және т.б.

Тәрбиелік функциясы дара тұлғаның кейбір ерекше қасиеттерін қалыптастыруға байланысты. Олар еңбек сүйгіштік, қиыншылық жеңе білу, табандылық, өз-өзіне сенімділік.

Оқушылардың өздік жұмысының маңызы мынада:

- Оқушылардың саналылық деңгейін арттырып, білімді меңгеру беріктігін көтереді;
- Оқушылар бойында белігіл бір икемділік пен дағдыны қалыптастырады;
- Алған білімін өмірде қолдана білуге үйретеді;
- Оқушылардың танымдық қабілетін дамытып, ойлау әрекетін жоғарылатады.

Өзіндік жұмыс дегеніміз - сабақ үстінде алған білімді мұғалімнің көмегімен және бақылауымен, бірақ оның қатысынсыз орындайтын жоспарлы жұмыс.

Өзіндік жұмыстың тиімділігі:

1) зерттелетін тақырыптың, қарастырылатын мәселенің төңірегінде білімді тереңдетуге;
2) өз пікірін айтып, оны дәлелдей алуға; ізденушілік қабілеті ұшталады
3) теория мен практиканы ұштастыра қолдануға мүмкіндік жасайды.

Өзіндік жүргізілетін пәндік жұмыстардың негізгі мақсаты – оқушылардың қоғамдық және шығармашылық белсенділігін көтермелеу. Оқушы өз күші жететін іспен айналысса ғана оның үйірмедегі не бірлестіктегі ісі жемісті болады. Өзіндік жұмысты ұйымдастырушылар түрлі үйірмелердің, клубтардың жұмысына факультативтік сабақтарға оқушылардың жаппай қатысуына көңіл бөлгендері абзал. Химиядан жүргізілетін өзіндік жұмыстар оқушылардың ықыласы мен қабілетін арттырып қана қоймай, мектептегі оқу-тәрбие жұмысын жоғары деңгейге көтеруге көмектесуі тиіс. Ең бастысы – оқушылардың өздігінен істейтін жұмыстарға пәнге, деген қызығушылығы мен жауапкершілігі артып, алған білімдерін біріне-бірі үйретететін дәрежеде болу.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында // Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Елорда, 2005. – 47 б.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005 – 2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы: ҚР 2. Президентінің 2004 жылғы 11 қазандағы № 1459 жарлығы / Егеменді Қазақстан. – 2004. – 16 қазан № 258.
3. Өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру // Химия мектепте ғылыми педагогикалық журналы – 2003 ж.; № 5, 45 б.
4. А. Мырзабайұлы. «Химияны оқыту әдістемесінің педагогикалық негіздері» – Алматы: «Мектеп», 2004, 163-166 б.

3.42. Структурирование программного материала как условие разработки тестовых заданий

Акмарал Еркадыровна Каримжанова
магистрант образовательной программы «Педагогические измерения». Павлодарский государственный педагогический университет (г. Павлодар, Казахстан)

Серьезные перемены в казахстанском образовании связаны с внедрением обновленного содержания образования, которое требует внедрения как активных форм обучения, так и оценки качества овладения обучающимися обновленной программой.

В процесс глобализации информационного пространства внедрения современных образовательных технологий изменяют подходы к традиционному преподаванию. На первый план выступает проблема обеспечения качества образования.

Проблема оценочной деятельности – одна из актуальнейших проблем, как в педагогической теории, так и в педагогической практике.

Анализ литературы по данной проблеме выявил, что разрабатываются: понятийный аппарат (В.С. Аванесов, А.Н. Майоров, Н.И. Пак и др.), формы и виды тестов и тестовых заданий (В.С. Аванесов, А.Н. Майоров, Н.И. Пак, В.В. Филиппов и др.), построение тестов и тестовых заданий (В.С. Аванесов, В.И. Васильев, А.Н. Майоров, Н.И. Пак, А.Л. Симонова, Н.Н. Самылкина и др.), компьютерное тестирование и тестирующие программы (В.И. Васильев, Н.И. Пак, В.В. Филиппов и др.).

В.С. Аванесов тест определяет как систему заданий возрастающей трудности, позволяющая эффективно измерить уровень и качественно оценить структуру подготовленности учащихся [1, с. 5].

В книге Майорова А.Н. «Теория и практика создания тестов для системы образования (Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей в образовании)» отмечается, что «тест – это инструмент, состоящий из квалиметрически выверенной системы тестовых заданий, стандартизированной процедуры проведения и заранее спроектированной технологии обработки и анализа результатов, предназначенный для измерения качеств и свойств личности» [2, с. 14].

Тесты авторы классифицируют по многим признакам. Основная классификация — по направленности теста: оценивать можно способности человека, его личностные качества, интеллект, отдельные психические функции (внимание, память, воображение), знания.

Традиционный тест обладает составом, целостностью и структурой. Он состоит из заданий, правил их применения, оценок за выполнение каждого задания и рекомендаций по интерпретации тестовых результатов. Результат традиционного теста зависит от количества вопросов, на которые был дан правильный ответ.

К нетрадиционным тестам относят тесты интегративные, адаптивные, многоступенчатые и так называемые критериально-ориентированные тесты.

Интегративным можно назвать тест, состоящий из системы заданий, нацеленных на обобщенную итоговую диагностику подготовленности выпускника организации образования. Диагностика проводится посредством предъявления таких заданий, правильные ответы на которые требуют интегрированных (обобщенных, явно взаимосвязанных) знаний двух и большего числа учебных дисциплин.

Адаптивный тест представляет собой вариант автоматизированной системы тестирования, в которой заранее известны параметры трудности и дифференцирующей способности каждого задания. Эта система создана в виде компьютерного банка заданий, упорядоченных в соответствии с интересующими характеристиками заданий. Самая главная характеристика заданий адаптивного теста – это уровень их трудности, полученный опытным путем, что означает: прежде чем попасть в банк, каждое задание проходит эмпирическую апробацию на достаточно большом числе типичных учащихся интересующего контингента.

Рассмотрим наиболее популярную ***классификацию тестовых заданий***. В рамках данной классификации тестовые задания можно разделить на две группы: тестовые задания закрытого типа и открытого типа.

Выбор типа и вида тестового задания определяется, прежде всего, целями, в соответствии с которыми проводится тестирование, характером материала, усвоение которого необходимо выявить, возрастными особенностями испытуемых. Немаловажное значение играет финансовое, кадровое и ресурсное обеспечение, а также запас времени, которым располагает разработчик.

Задания закрытого типа: множественный выбор, альтернативный выбор, установление соответствия, установление последовательности.

Задания открытого типа: свободное изложение, дополнение [3].

Решение проблемы оценки качества образования невозможно без помощи информационно-коммуникационных технологии. В последнее десятилетие отмечается активное внедрение компьютерных и телекоммуникационных технологий в образовательный процесс, при этом значение ИКТ быстро возрастает любой другой сфере деятельности, тем более в сфере образования.

В связи с возможностью использования информационно-коммуникационных технологии все большее распространение получают ***интерактивные тесты.***

Интерактивный тест *(интерактивные тесты)* – вид тестирования, которое проводится онлайн в момент подключения компьютера к глобальной сети Интернет. Главное назначение – возможность использования таких тестов для оценки (проверки) знаний в дистанционных курсах обучения. Активной фазой использования интерактивных тестов можно считать период, начиная с 2005 года. [4].

Проблемы организации взаимодействия пользователей с обучающими программами с точки зрения психологии рассматривали Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин, Н.Ф. Талызина, Е.И. Машбиц, К.М. Шоломий и других. [1-5].

Среди различных видов интерактивных тестов особый интерес представляют тесты для оценки знаний. Тесты знаний – основные вопросы использования тестов в образовании.

Рассматривая знания и способы деятельности в социальном опыте, М.А. Данилов, И.Я. Лернер выделяют следующие компоненты:

1) систему знаний о природе, обществе, мышлении, технике, способах деятельности, усвоение которых обеспечивает формирование в сознании учащихся верной диалектико-материалистической картины мира, вооружает правильным методологическим подходом к познавательной и практической деятельности;

2) систему общих интеллектуальных и практических навыков и умений, являющихся основой множества конкретных деятельностей;

3) опыт творческой деятельности, ее основные черты, которые постепенно были накоплены человечеством в процессе развития общественно-практической деятельности;

4) систему норм отношения к миру, друг к другу, являющуюся основой коммунистических убеждений и идеалов [5, 6].

Опираясь на структуру содержания образования, нами была предпринята попытка разработать систему тестовых заданий по одной из тем по химии 8 класса.

Таблица 1 – Система тестовых заданий по теме «8.3С Растворы и растворимость» 8 класс

Структурные компоненты содержания программного материала	**Содержание тестовых заданий**
Теоретические знания	
Понятия: растворы, растворимость, молярная концентрация, коэффициент, насыщенный и ненасыщенный раствор,	Установите соотношение: 1) Ненасыщенный раствор — а) раствор, в котором при данной температуре находится меньше вещества, чем в насыщенном растворе 2) Массовая доля растворенного вещества в растворе — б) отношение массы растворимого вещества к массе раствора 3) Пересыщенный раствор — в) раствор, в котором при данной температуре находится больше вещества, чем в насыщенном растворе 4) Насыщенный раствор — г) раствор, в котором при данной температуре вещество больше не растворяется 5) Растворы — д) однородная многокомпонентная система, состоящая из растворителя, растворённых веществ и продуктов их взаимодействия
Идеи, постулаты: вода – основной растворитель веществ	1) Хорошо растворимы в воде (2 правильных ответа): а) NaOH; б) $AgNO_3$; в) CuS; г) $AlPO_4$.
Теории: химическая, физическая, физико-химическая	1) Какая теория растворов является общепринятой в настоящее время? а) физико-химическая; б) биологическая; в) физическая; г) d) химическая.
Закономерности: влияние температуры на растворимость веществ	1) При растворении жидких и газообразных веществ в воде теплота, как правило: а) выделяется; б) не поглощается, не выделяется; в) поглощается или выделяется; г) поглощается.

Структурные компоненты содержания программного материала	**Содержание тестовых заданий**
	2) При нагревании растворимость твердых веществ в воде, как правило: а) уменьшается; б) или увеличивается, или уменьшается; в) не меняется; г) d) увеличивается.
Правила: 1) определения массовой доли полученного раствора; 2) вычисление молярной концентрации вещества;	Найдите ***m(H2O)*** и ***m(Na2CO3), если*** m(р-ра) – 70г, а w(р.в.) – 9% = 0,09: а) 6,3 г. (Na2CO3) и 63,7 мл. (H2O); б) 6,7 г. (Na2CO3) и 6,3 мл. (H2O); в) 4,1 г. (Na2CO3) и 5,2 мл. (H2O); г) 4,1 г. (Na2CO3) и 4,1 мл. (H2O).
Фактические знания: даты, имена, события, факты	1) Сторонники химической теории, доказывали, что растворение – это результат химического взаимодействия растворенного вещества с молекулами воды. Назови их. а) Д.И. Менделеев; б) И.А. Каблуков; в) Дальтон; г) А. Авогадро; д) Рихтер; е) Майер. 2) В каком году Д.И. Менделеев разработал гидратную теорию растворов: а) 1887; б) 1886; в) 1880; г) 1879.
Умения	
Предметные	
1) Умение определять массовую долю полученного раствора.	1) В 40 г воды растворили 10 г соли. Определите массовую долю полученного раствора: а) 0,20; б) 0,80; в) 0,75; г) 0,25.
2) Умение вычислять молярную концентрацию вещества	1) Укажи формулу для определения молярной концентрации вещества: а) C = n/ V; б) m = p ·V; в) ω = m(в-ва) / m(р-ра); *г)* m(р-ра) = m(в-ва) + m(воды).
Общеучебные	
Анализ	Если растворить в данном объеме воды, например, соль при комнатной температуре, то раствориться может только определенное количество, сколько бы

Структурные компоненты содержания программного материала	**Содержание тестовых заданий**
	мы не перемешивали раствор с остатком нерастворившейся соли, больше соли не растворится. В этом случае говорят, что раствор насыщен этой солью при данной температуре. Какой образуется раствор, если же при этой температуре в данном объеме воды растворить немного меньшее количество соли? а) ненасыщенный; б) насыщенный; в) пересыщенный.
Опыт творческой деятельности	
Умение видеть проблему	Если растворить в данном объеме воды, например, соль при комнатной температуре, то растворится может только определенное количество, сколько бы мы не перемешивали раствор с остатком нерастворившейся соли, больше соли не растворится. В этом случае говорят, что раствор насыщен этой солью при данной температуре. Какой образуется раствор, если же при этой температуре в данном объеме воды растворить немного меньшее количество соли? а) ненасыщенный; б) насыщенный; в) пересыщенный.
Общественные отношения	
Познавательные	В холодном чае сахар растворяется плохо. Как изменяется растворимость твердых веществ при повышении температуры? а) увеличивается; б) уменьшается; в) не изменяется; г) уменьшается, потом увеличивается.
Этические	Вы врач и назначили пациенту процедуру, связанную с введением физиологического раствора. Но содержание бутылки с физраствором вызвал у вас сомнение. По нормам раствор должен содержать 0,85% хлорида натрия. Вы решили проверить % физраствора. При проверке 250 мл. физраствора масса соли должна составлять: а) 1,8; б) 2,4; в) 2,3; г) 2,6; д) правильного ответа нет.

Разработка тестовых заданий, основанная на структурировании программного материала, позволяет охватить все содержание изучаемого и более объективно оценивать уровень подготовки обучающихся, определяя не только качество знаний, но и уровень сформированности учебных и метапредметных умений, а также отношения к объектам, процессам, явлениям, отраженным в заданиях.

Список литературы:

1. Аванесов В.С. Теория и практика педагогических измерений (материалы публикаций). – Екатеринбург: ЦТ и МКО УГТУ-УПИ, 2005. – 98 с.
2. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования (Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей в образовании). – М., «Интеллект- центр», 2002. – 296 с.
3. Использование тестов в учебном процессе // [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://testobr.narod.ru/3.htm.
4. Интерактивные тесты: Википедия // [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1378394.
5. Данилов М.А. и др. Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1975. – 301 с.
6. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.

3.43. Жалпы орта мектептерде астрономия пәнін оқыту әдістемесі

Гульдана Турмаганбетовна Абдикаримова
магистр, преподаватель. Казахский национальный университет им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Астрономия мұғалімінің маңызды міндеттерінің бірі - оқушыларға берілген материалдың мазмұндық бөлігін толық ашып, сонымен қатар оларды жақсы меңгеруге ықпал ететін оқыту әдістері мен формаларын таңдау. Осыған байланысты әр түрлі білім беру әдістері мен формаларын талдап, олардың неғұрлым лайықты түрін таңдап алдым.

XXI ғасыр басында ғарыш кеңістігі мен астрономия туралы білімі прогрессивті елдерде танымал болып жатса, Ресейде және Қазақстанда 2004 жылдан бастап астрономия базистік оқу жоспарына кіруді тоқтатады. 2008 жылдан бастап білім және ғылым министрлігі астрономия бойынша оқулықтар мен әдістемелік құралдарды ұсынбады. Осылайша, астрономия жеке мектеп пәні ретінде міндетті мектеп бағдарламасынан алынып тасталды. Оқушылар астрономияны қоршаған әлем, жаратылыстану, география, физика сияқты басқа оқу

пәндері курстарында меңгере бастады. Жеке пәнді ретінде кейбір жекелеген жалпы білім беретін мектептерден ғана байқауға болады.

Астрономияны базистік жоспарға қайтарғаннан кейін мұғалімдерде материал беруде кейбір қиындықтар пайда болды. Атап айтқанда, астрономиялық-физикалық кабинетті техникалық жабдықтау және оқыту әдістемесімен мәселелер туындады.

Астрономия - оқу пәні ретінде – өте ерекше пән, дәл осы сипаттамасы оны жалпы білім беретін мектептерде оқытылатын жаратылыстану-ғылыми циклінің басқа пәндерінен ажыратылады. Мазмұндық тұрғыда бұл пән жаратылыстану ғылымдарын зерделеумен аяқталатын дүниетанымдық сипаттағы материалды қамтиды. Оның физикамен, математикамен, географиямен, тарихпен және басқа да заттармен пәнаралық байланыстарына баса назар аудару пәннің негізгі ұғымдарын меңгеруде міндетті болып табылады.

Мектепте астрономияны оқыту әдістемесі әзірге эмпирикалық деректер деңгейде ғана, яғни жекелеген мұғалімдер мен әдіскерлердің білімі мен іскерлігіне негізделген [1]. Оқушыларда бірнеше факторлармен байланысты әлемдік қабылдаудың жалпы көрінісі қалыптаспайды:

1) көптеген астрономиялық заңдар мен құбылыстар, ауқымды пәнаралық байланыстар және жоғары мектеп оқушыларына берілген оқу курсының мазмұны мен көлемі бойынша кешенді зерттеулердің болуы туралы түсініктерді қамтитын барлық оқу материалын жатқызуға болатын мазмұндық бөлімнің сәйкес келмеуі [2].

2) оқу бағдарламалары, оқулықтары, оқу құралдары, оқу курсының материалдық-техникалық базасы, зертханалық және практикалық жұмыстарды әзірлеу және т. б. кіретін оқу-әдістемелік кешеннің (ОӘК) бар болуы және ОӘК біртұтас жүйесіне сұраныс арасындағы келіспеушіліктер [3].

3) астрономияның оқу курсы мазмұнының әртүрлілігі мен қиындығы және оны зерттеуге берілген сағаттардың шектеулі саны арасындағы қайшылықтар; [1]

4) астрономиялық кабинеттің жоқтығы, оған барлық қажетті заманауи жабдықтар мен астрономия бойынша анықтамалық материалдар кіреді. Ең қажетті жабдықтарға мыналар жатады: телескоп, сфера, жұлдызды аспанның жылжымалы картасы, мектеп астрономиялық күнтізбесі;

5) ақпараттық компьютерлік технологияларды (АКТ) және цифрлық ресурстарды қолдану (интернет желісі, оқу модульдері, виртуалды зертханалар, компьютерлік планетарий);

6) астрономия мұғалімдерінің арнайы кәсіби дайындығының болмауы, олардың рөлін көбінесе физика немесе жаратылыстану мұғалімдері атқарады. Елімізде жалпы білім беретін мектептерде астрономияны оқыту сағаты қысқартылып, педагогикалық жоғары оқу орындарында "Астрономия" бейіндері азайтылып тасталса, онда

Еуропаның көптеген елдерінде және АҚШ-та астрономия білім беру стандартына енбеген, оны білім беру үдерісіне енгізуге әрекет жасалған.

Бүгінгі күні астрономия бойынша оқулықтар мен оқу құралдарының шағын тізімі бар: соңғы 20 жылда 8-ге жуық оқулық шықты. Ең танымал авторлар: Б.А. Воронцов-Вельяминов, И.В. Галузо, А.С. Засов, Е.А. Левитан, В.В. Порфирьев, Е.К. Страут, М.М. Дагаев, В.М. Чаругин.

Астрономияны оқыту әдістерінің ерекшелігі - оқу материалы мен бақылаулардың бірлігімен және орта мектепте астрономиялық материалды зерттеу үшін бөлінетін уақыт бойынша аса шектеулі болуымен байланысты.

Астрономияны зерттеу бірнеше элементтерден тұрады [4]:

1) жаңа материалды баяндау;
2) астрономиялық құбылысты немесе процесті бақылау;
3) міндеттерді шешу;
4) зерттелген материалды бекіту;
5) оқушылардың білімін тексеру.

Астрономияны оқытудың тиімділігі оқытудың әр түрлі әдістері мен формалары арасындағы үйлестіру және өзара байланыс кезінде қол жеткізіледі. Кейбір жағдайларда тәжірибесіз мұғалімдердің "әдіс" ұғымының араласуы жиі кездеседі, осы себепті осы ұғымды нақтылаймыз. Оқыту түрі — бұл білім алушы мен оқушының ұйымдастырылған өзара іс-қимылы. Бұл жерде ең бастысы мұғалім мен оқушылардың олардың білім алу және білік пен дағдыны қалыптастыру барысындағы өзара іс-қимылының сипаты болып табылады.

Оқу түрі: күндізгі, сырттай, кешкі, оқушылардың өзіндік жұмысы, дәріс, семинар, аудиторияда практикалық сабақ, экскурсия, өндірістік практика, факультатив, консультация, емтихан, жеке, фронтальды, жеке-топтық. Олар теориялық дайындыққа бағытталуы мүмкін, мысалы: дәріс, семинар, конференция, "дөңгелек үстел", кеңес беру, оқушылардың өзіндік жұмысының әртүрлі түрлері.

Сабақтағы кемшіліктерді түзету үшін келесі әдістер мен әдістерді қолдануға болады:

- бірнеше форманы араластыру (дәріс-әңгіме, дәріс-дискуссиялар);
- мектеп курсының басқа пәндерімен пәнаралық байланысты қолдану.

Астрономия бойынша кейбір мәліметтерді оқушылар қазіргі физика, география, тарих бойынша қолданыстағы бағдарламаларға сәйкес 10 сыныпқа дейін алады. Бұл мәліметтерді жинақтау және жүйелеу үшін барлық мүмкіндіктерді астрономия курсынан бір мезгілде мектепте оқытылатын пәндермен (физика, химия, математика және т. б.) байланысты орнату үшін пайдалану қажет.

- салыстырмалы әдісті тарту [2]. Салыстырмалы әдіс мектепте астрономияны оқыту әдістемесінде маңызды рөл атқарады. Салыстыру

астрономияны басқаратын кеңістік-уақыт ауқымын қабылдауды жеңілдетеді. Атап айтқанда, қашықтықты өлшеу бірліктерін енгізу кезінде уақыт аралықтарын салыстыруға баса назар аударылады.

Іс жүзінде кез келген мәселені дәріс немесе әңгіме тақырыбына айналдыруға болады. Алайда, егер топқа белсенді жұмыс қажет болса немесе оқыту тәжірибе алмасу арқылы жүзеге асырылса, дәрістен аулақ болу керек.

Астрономия бойынша сабақ беруді табысты жүзеге асыру және практикалық сабақтарды өткізу үшін орта мектепте физика кабинетінде астрономиялық бұрыш немесе жылжымалы жабдығы бар оқу астрономиялық алаңды жабдықтау қажет.

Астрономиялық жабдықтарды бөлшектеу және жөндеу кезінде жоғары сыныптағы оқушыларды жұмысқа тартуға болады. Бұл қызмет білім алушыларға пайда әкеледі және сфералық және практикалық астрономия бойынша көптеген теориялық сұрақтардың қызығушылығын дамытуды.

"Астрономияның практикалық негіздері" бөлімін зерделеу кезінде астрономия бойынша кабинеттің қажетті жабдықталуын қарастырайық» [3]:

1. Жұлдызды аспанның маусымдық карталары.
2. Жұлдызды аспанның жылжымалы картасы.
3. Полярлық жұлдыз бойынша жартылай үзілген сызықтарды жақын анықтауға арналған құралдар.
4. Аспан саласының моделі (армиллярлық сфера).
5. Күннің жартылай шаршаған биіктігін анықтауға арналған аспап.
6. Телескоп.
7. Меридианды жақын анықтауға және кульминациялайтын жарықтарды бақылауға арналған аспап.

Қорыта келе, қазіргі таң ғарыш пен техника ғасыры болғандықтан, кез келген оқу орнына «Астрономия» пәнін міндетті пән ретінде қосу керек деп ойлаймын. Оған дәлел жоғарыдағы көрсеткен мысалдар. Қазірден бастап орта мектептің оқу жоспарына енгізілсе, астрономия ғылымы жақсы меңгеріліп, мамандар да көбейетін еді. Сондықтан да, бұл ғылымға өз үлесімді қосуға осы бастан талпынайық!!!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Астрономия. Методическое пособие: 10–11 классы. Базовый уровень: учеб. пособие для учителей общеобразоват. организаций / Под ред. В. Чаругина. — М.: Просвещение, 2017.
2. Перевозкина Е.Л., Бондаренко И.И. Астрономическое образование учителя физики и реализация национально-регионального компонента государственного образовательного стандарта // Повышение эффективности подготовки учителей физики и информатики в условиях модернизации Российского образования. -

Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2003. - С. 108-114.

3. Филиппов И.З. Некоторые вопросы методики преподавания сферической астрономии в средней школе // Ученые записки Забайкальского государственного университета. – 2009, № 2. С. 21-27.

4. Дробчик Т.Ю., Невзоров Б.П. Преподавание астрономии школьникам: проблемы и перспективы, 2018. № 1 (29). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/prepodavanie-astronomii-shkolnikam-problemy-i-perspektivy (дата обращения: 18.03.2019).

SECTION IV / СЕКЦИЯ IV

GREEN WORLD / ЗЕЛЕНЫЙ МИР

4.1. Fertility and Productivity Rate of Ewes Depending on the Type of Birth

Dinislam S. Shynybayev
Doctor of Agricultural Sciences, Professor at the Department of Technology for the Production of Livestock Products. "Kazakh National Agrarian University" (Almaty, Kazakhstan)

One of the biological properties of fine-wool sheep is their high fertility. According to A.I. Lopyrin [1], in the conditions of the North Caucasus, fine-wool, dual-purpose sheep bear 50-65% of twins and 5% of triplets, and wool sheep bear 30-35% and 2%, respectively. The maximum lamb crop from fine-wool ewes reaches 170%.

Depending on the open grazing conditions, the average fertility rate of sheep per flock varied from 110 to 126% at the Kuyuk breeding farm, from 100 to 145% at the breeding farm named after Zhdanov, and from 111 to 139% at the Chanak experimental farm. Therefore, the fertility of the South Kazakh merino sheep reaches 126-145% under favorable conditions.

The fertility of sheep is largely driven by heredity. This is evidenced by the experience of sheep selection for multiple lambing – flocks can be continuously improved on this basis by systematically selecting twin and triple lambs, or better lambs from ewes that are characterized by systematic multiple lambing.

H. Gurner [2] found that the lamb crop in the group of merino ewes that bore twins for two years in a row averaged 120% in the next six years, but it reached only 90% in the group of sheep that bore one lamb over the same two years. Over four years, the offspring of ewes that bore twins bore 20-30 lambs more per 100 ewes than the offspring of sheep that bore one lamb. According to J. Hammond [3], the heritability of sheep's fertility can be increased by systematic selection.

H. Gurner, S.S. Voyng [2] drafted a detailed plan for increasing fertility and wool productivity. They recommend selecting not only males from among twins and leave all females from twins for reproduction, but also single females with high wool productivity. Thus, they have improved the fertility of Australian merinos by 40% over the last 10 years. A negative genetic correlation is known to exist between multiple lambing and amount of wool shorn. However, according to M. Shelton [4], the additional income from improved fertility is higher than the loss in the amount of wool shorn resulting from selection for multiple lambing. The American scientist believes that selection by fertility should be a priority in breeding.

In the spring of 2015, elite ewes were taken for a multiple lambing research at the Biyazy farm, from which lambs of multiple lamb litters (twins are mostly of the same sex) were selected by individual recording during the sheep breeding period. The animals were recorded by such parameters as the origin (number of mothers and rams), number of lambs among which they were born, gender, live weight, measurement of points, and health status.

The obtained data indicate that the farm's sheep had a low fertility rate – the worst rate was in the first flock and amounted to 103.4% per 100 lambed ewes, and the best rate was in the second flock. The average live weight of young twin ewes was 24.55 kg, which was 3.84 kg or 15.6% less than that of young single ewes. At the age of one year, the difference in the live weight of young single and twin ewes decreased, with the weight of twins and singles reaching 37.13 kg and 38.93 kg, respectively, i.e. twins weighed 1.8 kg, or 4.8% less (which is not statistically reliable).

As for the live weight of the 4.5-month lambs born in 2015, the best live weight of single rams was 34.13 kg in the first flock, i.e. it exceeded the live weight of the third flock by 0.86 kg or 2.5%, but the live weight in the third flock amounted to 33.87 kg, which is 12.9% higher than the standard, which indicates a good live weight of lambs.

Flocks of ewes from among young twin and single ewes were further formed in the farm to continue research and study the reproductive ability of the South Kazakh merino sheep. The experimental ewes were kept in the same feeding and housing conditions. Their comparative fertility is presented in table 1.

Table 1 – Fertility of experimental ewes

No. of flock	Type of birth	Bred ewes, heads	Lambed ewes, heads	Live lambs, heads	Fertility, %
1	Singles	350	304	311	88.8
2	Twins	306	276	286	93.4

The data indicate that twin ewes are more fertile, their fertility reaching 93.4%, which is 4.6% higher than that of single ewes. It should be noted that 9.8% of twin ewes from the experimental stock remained unfertilized, while for single ewes this share was 13.2%, i.e. the fertility of twin ewes is 3.4% higher than that of single ewes, which indicates the possibility of increasing the fertility of twin ewes.

One of the key sheep productivity measures is live weight, as it affects growth, development, productive qualities and reproductive abilities. Differences in the live weight of lambs at birth, obtained from single and twin ewes are presented in table 2.

Table 2 – Live weight of lambs at birth, kg

No. of flock	Group	Type of birth	n	Ewes, X±m	
				singles	twins
1	Young rams	singles	150	4.88±0.14	4.73±0.13
		twins	150	3.72±0.24	3.25±0.14
2	Young ewes	singles	150	3.95±0.15	4.27±0.20
		twins	150	3.68±0.23	3.50±0.18

The table 2 shows that the live weight of young single rams obtained from single ewes exceeded that of young single rams obtained from twin ewes by 3.4%; the same pattern was observed in the young twin ram and young twin ewe groups, however, the situation was contrary in the group of young single ewes, where the live weight of young single ewes obtained from twin ewes exceeded that of young single ewes obtained from single ewes by 7.5%. Therefore, it is quite possible to select the largest young twin ewes for further reproduction and improvement of live weight.

A further comparative study of productive qualities showed that the difference between young single and twin ewes at the age of 12 months decreases, with the difference in live weight reaching 4.2%, in the length of wool - 9.3%, and in the amount of wool shorn - only 0.8%, which has no significant effect on increasing productivity in the future.

The high fertility of ewes and breeding of a large number of young animals create the necessary conditions for improving the efficiency of selection, since it helps increase opportunities for more rigorous selection and acceleration of generation change.

As mentioned above, research has been ongoing at the Biyazy farm since 2015 to improve and implement the reproduction technology for the South Kazakh merino sheep. A flock was formed of young twin ewes. At the age of 3, the fertility rate of this group of ewes reached 115 lambs per 100 ewes with 99.5% preweaning survival rate.

Their productivity was studied in comparison with their flock mates (table 3), which is presented below.

Table 3 – Productivity of adult (3.5 years) ewes

No. of flock	Productivity measures	Type of birth					
		singles			twins		
		n	X±m	Cv, %	n	X±m	Cv, %
1	Live weight, kg	370	49.9±0.18	7.11	274	50.02±0.48	8.31
2	Amount of wool shorn, kg	354	4.14±0.02	8.9	248	4.48±0.05	8.03

The adult twin ewes had better performance than singles in terms of live weight and amount of wool shorn, which indicates that with strict selection and proper feeding and keeping conditions, twin sheep achieve high productivity. Below are the data on the productivity of young animals obtained from those ewes.

Characteristics of the body weight at birth of young South Kazakh merinos of different types of birth indicate that the live body weight at birth of young twin ewes and young twin rams was lower than that of the single lambs by 0.46 kg (12.4%) and 0.27 kg (8.3%), respectively. At the age of 4 months, the body weight of young twin ewes and young twin rams was lower than that of single lambs by 2.37 kg or 8.40% and 2.3 kg or 7.1%, respectively.

According to the experimental findings, at the age of 12 months the live weight of young twin ewes was lower than the body weight of young single ewes by only 0.04 kg, i.e. it was almost the same, and the amount of wool shorn and length were lower by 1.4% and 0.6%, respectively, which gives no significant advantage.

In the conditions of intensive agricultural production, it is now more cost-efficient to breed multiple lambing, polyestrous and precocious sheep. Therefore, an important task for selection in sheep husbandry at the present stage is to create new breeds, lines and flocks of sheep to achieve a significant increase in the lamb crop per each head. The output per one head is more dependent on the fertility of ewes.

It should be noted that the selection of sheep for multiple lambing has been successfully practiced by several sheep farmers. According to N. Nats, the fertility of the East Friesian sheep is 210%, of the conbred breed -190%, the Border Leicester – 170%, the Leicester - 160%, etc.

The fertility of sheep is largely driven by heredity. This is evidenced by the experience of sheep selection for multiple lambing – flocks can be continuously improved on this basis by systematically selecting twin and triple lambs, or better lambs from ewes that are characterized by systematic multiple lambing.

In Kazakhstan, studies to improve the fertility of sheep by selection were carried out on the South Kazakh and North Kazakh merinos by crossing the Kazakh fine-wool sheep with the Finnish Landrace breed.

Thus, the research to improve the reproductive performance of sheep is taking on great importance, as the sheep's productive qualities and flock replacement largely depend on reproduction.

Since one of the key indicators of the ewes' reproductive performance is their fertility, we continued a comparative study of this indicator for the South Kazakh merino ewes depending on their birth type (table 4).

Table 4 – Fertility of ewes

No.	Type of birth	Lambing age	Bred ewes, heads	Lambed ewes, heads	Obtained lambs, heads			Total heads	Fertility, heads
					alive	dead	abortus		
1	Singles	3.0	362	359	375	3	3	381	110.8
2	Twins	3.0	276	276	295	6	5	306	121.8

The fertility of twin ewes was 121.8%, which is 11% higher than that of single ewes.

A slight difference was observed in the live weight of the experimental young animals, both at birth and at 12 months, depending on the type of birth, gender and age, reaching 0.4 kg for young ewes and 0.5 kg for young rams at birth, while at the 12-year age the difference reached 1.54 kg and 1.3 kg, respectively, in favor of the singles. In terms of the amount of wool shorn, the young single and twin ewes had equal performance, while young single rams exceeded twin ones by 0.24 kg or 3.6% in the same indicator.
The assignment of classes to young animals at valuation is a comprehensive assessment, therefore, upon reaching the age of one-year, young ewes were valuated individually, and the results of this assessment are presented in table 5.

Table 5 – Classes of young ewes

Type of birth	n	Classes							
		Elite	%	Class I	%	Class II	%	Cull	%
Singles	239	197	82.43	7	2.93	35	14.64	-	-
Twins	471	361	76.62	40	8.50	63	13.38	7	1.49

There was no substantial difference between young twin and single ewes in terms of class, since the number of young ewes of the preferable type (elite, class I) was 85.36% among singles and 85.12% among twins, the difference in favor of the singles was only 0.24%.

One of the decisive factors for increase in the output of fine-wool sheep breeding is the rational use of their biological capabilities — increasing natural twinning through targeted selective breeding and preserving this trait by selecting relevant specimens to obtain viable twin lambs. A.I. Petrov and A.V. Metlitsky [5] believe there is a certain number of ewes in fine-wool sheep flocks that bear multiple offspring every year.

Bibliography:

1. A.I. Lopyrin. Povyshenie plodovitosti ovets i koz. (Improving fertility of sheep and goats). - M: Selhozgiz, 1963, p. 230.

2. J. Hammond. Rost i razvitie myasnosti u ovets. (Growth and development of meat production of sheep). M., 1937. 433 p.

3. Gurner H. Selection schemes for improving both reproduction rate and clean wool weight in the Australian Merino under field condition // Aust. I. Agric. Res., 16.863-880. 1965.

4. M. Shelton. An interaction between strain of Merino ewe and season of joining // Proc. Aust. Soc. Anim. Prod., 66-88, 1966.

5. A.I. Petrov, A.V. Metlitsky. Razvedenie po liniyam pri sovershen-stvovanii yuzhnokazahskih merinosov. (Breeding by lines while improving the South Kazakh merino). // Ovtsevodstvo, 1970. No. 12 - p. 5-7.

4.2. Feed Value and Productivity of Plants of Clover Depending on the Introduction of Organic Mineral Fertilizers in Crop Rotations in the Conditions of the Aral Sea Region of the Republic of Kazakhstan

Raushan D. Nurymova
candidate of agricultural sciences,
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan**)**
Gulnur K. Daldabayeva
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan
Karima Sh. Arynova
candidate of pedagogical sciences,
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan)
Nurali Ch. Nurgaliyev
PhD, senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan)
Aiza B. Sagimbayeva
State communitarian communal institution high school
№ 222 named of Turar Ryskulov city sciences
(Kyzylorda city, Kazakhstan)

Abstract
This article deals with the issue of yield and quality of clover depending on the irrigation regime and the density of grass stand depending on the application of organic fertilizers.
The results of the experiments and the development of methods for the cultivation of the sweet clover of rice crop rotations in the Aral Sea region are of high importance and relevance.
Keywords: *Aral Sea region, clover, green mass, phase, soil, phosphate fertilizers, standing density, harvest, manure*

Clover is a drought-resistant and at the same time moisture-responsive plant, a decrease in the content of available moisture in the soil at the initial phases of the clover development has a detrimental effect on the growth and development of plants. With a lack of soil moisture, germination time increases and field germination decreases, and the thinning of crops increases in later periods of development of clover. Therefore, for good growth of stems, leaves and root system, it needs sufficient moisture. The critical period in relation to drought coincides with the flowering phase. With a lack of moisture at this time, it quickly sheds leaves, causing the feeding value of hay to deteriorate [1].

The results of two years of research have shown that the use of organic fertilizers contributes to the formation of high yield of clover in ecological conditions by creating an optimal nutrient regime of the soil.

When the clover phenophase of 3-4 leaves starts in the control variant, on average, the height of plants is 3.6 cm. During this period, the introduction of manure and phosphate fertilizers do not have a significant effect on the height of the plants, the difference is only 0.3-1.0 cm.

In the following periods, the root system of the clover intensively grows and strengthens the root system, penetrating into the soil up to 40 cm. At the same time, there is intense competition between the rooting clover and specific weeds of the rice crop rotation.

The plant density of the clover plants on the plots without fertilizers was 214, of which 124 units per m^2 remained. The greatest density of standing clover remained (170-178 units per m^2) at the end of the growing season of the 1st year of life with the introduction of 15 t/ha of manure + P_{60}, where sparseness is 39.3% and P_{60} -36.2%. The greatest thinning of the clover is noted on the plot without fertilizers - 42.0%, on the variant where $N_{45}P_{60}$ is applied, thinness is 46.0%, the smallest thinning is observed when P_{60} is applied (36.2%). The ratio of organic fertilizers had a significant impact on the yield of clover (table 1).

Table 1 - Herbage density and thinning of the clover depending on the introduction of organic mineral fertilizers

Variants of experience	Amount of plants, units per m^2			
	in shoots	the first cut	at the vegetation	thinning, %
Without fertilizers (control)	214	205	124	42,0
Manure 15 t/ha	234	218	141	39,7
Manure 15 t/ha + P_{60}	280	267	170	39,3
P_{30}	257	246	156	43,2
P_{60}	279	268	178	36,2
P_{90}	283	270	155	45,2
$P_{60}N_{45}$	285	269	154	46,0

On the fertilized variants, the yield of green mass of the 1st year of the tributary life was within 104.3 and 122.8 centners per hectare, whereas, as for the version without fertilizers, it was 88.2 centners per hectare. The vegetation period of the clover of the 2nd year of life begins with spring regrowth from renewal buds located on the root collar. The maximum increase in green mass occurs in the period from the beginning of the spring regrowth to the beginning of flowering. The yield of green mass of the tributary when applying organic fertilizer varies is within 232.9 and 260.1 and in the amount of 2 years - 337.3 - 376.6 c/ha. The increase in yield of green mass of clover from fertilizers in the norms of manure 15 t / ha, manure 15 t / ha + P60, P_{30}, P_{60} was 77.9, 109.9, 71.1 and 78.4 c/ha, or varied within 26.6 - 41.2%.

Due to the fact that the height of plants, the density of their standing is one of the main elements of the structure of yield, these indicators determine the level of crop productivity. It was established that the height of the clover before harvesting on fertilized variants is higher and on average was 36.2 - 41.2 cm at 1st cut, 48.7-56.6 cm at 2nd cut, and the number of plants, respectively - 129 - 131 units per m^2, the yield of hay for two cuts was 72.6-87.7 c/ha (table 2).

Table 2 - The effect of organic mineral fertilizers on the clover productivity

Variants of experience	Clover				
	Height before harvest, cm		Hay yield, c/ha	Increase	
	The 1st cut	The 2nd cut		in c/ha	in %
Without fertilizers (control)	32,4	42,9	55,7	St	
Manure 15 t/ha	39,3	51,3	70,2	14,5	26,0
Manure 15 t/ha+P_{60}	41,2	56,6	87,7	32,0	57,4
P_{30}	36,2	48,7	72,6	16,9	30,3
P_{60}	36,7	49,0	85,5	29,8	53,5
P_{90}	37,0	49,2	84,9	29,2	52,4
$P_{60}N_{45}$	37,7	50,5	66,1	10,4	18,7
HCP_{05}				4,7	

On the variant without fertilizers, these figures were respectively 32.4 and 42.9 cm, 117 units per m^2 and 55.7 c/ha. A comparative assessment of the study of the effect of fertilizers on the productivity of the clover shows that the application of phosphate fertilizers in a dose of P_{60} and in combination with 15 tons of manure provides the greatest productivity. In these cases, the yield of clover for hay was in the range of 85.5 and 87.7 c/ha, which is 29.8 and 32.0 c/ha more than in the control without fertilizers.

Therefore, from the studied organic mineral fertilizers, the introduction of phosphate fertilizers in a dose of P_{30} and P_{60} provides an increase in crop productivity by 30.3-53.5%. Therefore, the rate of P_{60} is more effective than other options of the study. The application of manure to 15 t/ha + P_{60}, where the highest yield of 87.7 centners per hectare of clover for hay is ineffective, since the yield difference between them (2.2 c/ha) is insignificant, lower than HCP_{05} = 4.7 c/ha.

In the first year, fertilization at a dose of P_{30}, P_{60}, manure 15 t/ha and manure 15 t/ha + P_{60} provided the largest collection of feed units within 2378 and 2800 kg/ha, in the second year - 5124-5722 kg/ha. On control, the content of feed units, respectively, by years was 1932 and 3927 kg/ha. Due to the introduction of organic mineral fertilizers in the first year, an additional 446-868 was collected and in the second year – 1197-1795 kg/ha.

The variants of phosphate fertilizers and a combination of manure 15 t/ha with P_{60} had a significant impact on the quality and nutritional value of the feed of the clover, where the content of digestible protein in the first year

of the clover increases to 280.2 and 302,4 kg/ha, in the second year of life is 591.9 and 608.4 kg/ha.

Conclusions

The yield and quality of feed for various technological methods of growing clover on saline soils mainly depends on the sowing methods - coverless and cover. In case of coverless sowing, the greatest yield and quality of feed are ensured by shallow tillage by making optimal fertilizer rates, observing a rational irrigation regime and carrying out harvesting in the budding phase.

List of resources:

[1] Legumes in the arid zone [Kutuzov G.P., Verevkina T.S.]

[2] Aboel-Atta, A.-M.I., 2009. Isozymes, RAPD and ISSR Variation in *Melilotus indica (L.)* All. and *M. siculus (Turra)* BG Jacks. (Leguminosae). Acad. J. Plant Sci. 2, 113–118.

[3] Evaluation of select nonlinear regression models in quantifying seedling emergence rate of spring wheat. Crop Sci., v. 36, n. 1, p. 165-168, 1996. [Gan Y. et al.]

[4] Effect of cardinal temperature and water potential on morning glory (*Ipomoea triloba*) seed germination. Planta Daninha, v. 27, n. 1, p. 13-21, 2009. [Rizzardi M.A. et al].

[5] Germination responses of *Medicago ruthenica* seeds to salinity, alkalinity, and temperature. J. Arid Environ., v. 73, n. 1, p. 135-138, 2009. . [Guan B. et al.].

[6] A hydrothermal time model explains the cardinal temperatures for seed germination. Plant Cell. Environ., v. 25, n. 8, p. 1061-1069, 2002. [Alvarado V., Bradford K.J.].

[7] Alma-Ata. Kainar, 1981. P. 160. [Velichenko P.K. Zhitnyak].

[8] Clover - good pasture for pigs // Pig breeding 1934. No. 3. P. 11-12. [Erlance R.P.].

[9] Crops of clover in Kazakhstan //Bulletin of agricultural sciences of Kazakhstan 1965. No. 6. P. 45-46. [Chernogolovin V.P.].

4.3. The Basic Directs of Breeding Barley Under the Stress Environments of Aral Region

Laura A. Tokhetova
Doctor of Agriculture Science, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan**)**
Raushan D. Nurymova
candidate of agricultural sciences,
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan**)**
Kanat T. Alenov
master of agricultural sciences,
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan**)**
Pazylbek O. Imangaziev
master of agricultural sciences,
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan**)**
Mukhtar B. Mustayap
master of agricultural sciences,
senior lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda State University
(Kyzylorda city, Kazakhstan**)**

Annotation
On the results of the barley selection on the salted soils were created the adaptive cultivars with agronomical stability to stressful factors of Aral condition. It is established that reliable increase of the productivity was defined by quantity of stalks before harvesting, grain weight from an ear connecting with high number of grains of an ear and weigh of 1000 grains.
Keywords: *Aral, barley, factors, selection, ecology, economic, forming, effective, adaptive*

The salinity of soil is the basic problem of agriculture, limiting the height and productivity of plants on the whole world. Considering that high content of salts in soil (0,68 - 1,2 %), drought climate which is main limiting factors of Kyzylorda regions, and plant-breeding-genetic is the most effective and economical method of reduction their negative affecting on cultural vegetation, that research works on creation of new resistance varieties of barley with economic-valuable signs, high adaptivity to the stress factors allow to involve in agricultural practice new earth and reduce the losses of harvest from unfavorable climatic conditions.

In that time, in Kyzylorda areas from 278 thousand/hectares of the irrigated grounds 104 thousand/hectares are in the unsatisfactory condition, the saline and boggy 28 thousand/ hectares, with faulty systems 37 thousand/ hectares, have not used 58,5 thousand/ hectares, or over 20 % areas of the engineering-prepared grounds.

The humus in soil of rice system for last 30 years has decreased on 30-40 % and makes less than 1%. There is saline and dry up processes of soil, especially in deltoid part of the river of Syr-Darya. Water with mineralization 3 g/л is considered mild salted and already notice ably affects productivity of many cultures, and at 5 g/л it is considered strongly salted and practically cannot be used for irrigation.

The major factors promoting development of saline are: absence or poor drainage; receipt of salts with irrigating water; breaches regime of irrigation and cultivating technology of the soil; excess of evaporation from subsoil waters above precipitations and submission of irrigation water.

Thus, the specific nature of the climatic conditions of the Kazakhstan Aral Sea region defines the main directions in the selection of barley: the creation of environmentally plastic, salt tolerant varieties that are resistant to atmospheric drought and late spring frosts. The creation of new breeding-valuable initial forms and varieties of barley, based on the diagnostics of salt, drought tolerance at the initial stages of the breeding process, the search for marker traits associated with high productivity is the main directs of our research [1].

Purpose of researches: To create new cultivars of barley tolerant to saline and drought condition on the basis of selection-genetic studying under Kazakhstan Pry-Aral conditions, competing with cultivars of foreign selection on productivity, quality of grain, adaptability to extreme conditions, to develop methods of selection an initial material, to define the main criteria of selection resistant forms on the initial stages of ontogenesis.

Research problems:

- Formation of testing nurseries of barley in consecutive parts of selection process [2]:
- Collection nursery (1100 samples);
- Nursery of hybridization (40-45 hybrids);
- Selection nursery of 1-st year (50-55);
- Selection nursery of 2-nd year (70-75);
- Control nursery (14-18);
- Nursery competitive testing 1-st year (16):
- Nursery competitive testing 2-nd year (4-6).
- Carrying out of hybridization under the returnable crossings (A x B1-6) and top cross method;
- Carrying out complex estimation samples of barley from Syria (ICARDA), Iran, Czech, Germany, Russia, Ukraine, Kazakhstan and creation a working collection for use in practical selection;
- By laboratory and direct field methods to define the main criteria of selection resistant forms of barley;
- To study types of inheritance, heritability of quantitative traits of barley, combinational and specific value of cultivars in top crossings with purpose of revealing economic-valuable sources for selection on salt tolerance;

- By laboratory methods to evaluate tolerance of barley to saline and drought conditions;
- Creation new cultivars of barley, adaptive to extreme Pry-Aral conditions.

Due to increasing salinity problems in many countries around the world, breeding for salinity needs more attention. The collection nursery should be replenished constantly not only foreign samples, but also numbers of local selection. The combination in one genotype of productivity and stability to unfavorable factors of environment represents difficult problems which decision is impossible without deep understanding of physiological and genetic mechanisms of adaptation. Genetic resources, the use of efficient selection criteria would help breeders [3].

Therefore, estimation of collection material represents certain interest. In this study, about 1100 samples of barley on morphological and economic-valuable attributes with purpose of revealing genetic variety for use in practical selection were estimated.

Influence of additive genes in the genetic control of all analyzed attributes is essential; therefore, for them it is possible to predict efficiency of selection and occurrence transgressive forms in early segregating populations, except for trait «weight of 1000 grains». Positive results of selection are possible of action, both additive, and no additive effects of genes at inheritance height of plants and duration of the vegetative period, as result segregating homozygous forms. Samples Bi-17, 5-9 (ER/Apm// Cerise/3/Lignee131…), 5-90 (Pld10342//Cr.115/Por/…) and cultivar-tester Odessa 100, combining high common and specific combinational ability which can be recommended for obtaining of perspective combinations with the purpose of selection transgressive lines.

Have been allocated hybrid populations with high factor of heritability with intermediate type of inheritance. In such combinations where additive character interaction of genes is combined with average or high factor of heritability selection it is possible to spend in early generations: Bi-16 x Odessa 100; Bi-17 x Odessa 100; Bi-17 x Doneckiy 8; Bi-16 x Saule; 26/83 x Odessa 100; 5-75 (Arar/Legnee 527) x 137/80; 5-137 (Kv/Alger/Ceres 362-1-1/3/Arr) x Doneckiy 8. As initial material for selection of barley tolerance to salt and drought conditions from collection material in comparison with standard Asem (48-50cm) are allocated early genotypes with combination high efficiency and value of height plants more than 55 cm: 59/87-29; 93/80-35; 93/80-23; DG-26; 11/80-1; DG-2; (Kazakhstan); 5-144;; 5-115; 5-90; 5-9; 5-161 (Syria, ICARDA); Odessa 100; Harkov 74 (Ukraine); Bi-17; Bi-41 (Iran), differed high field seeds, stability to late spring frosts and high positive temperatures (end of April) (table 1). In selection nursery of 1-st year carry out an initial comparative estimation and selection of the best lines for translation to selection nursery of the second year.

It is incorporated on 50 - 60 lines at 34 hybrid populations of barley by «heading method». In total 210 lines with complex positive attributes were selected.

1. Characteristic early genotypes of barley on complex traits

Samples	Country	Vegetative period, days	Plants height, cm	Uppermost internodes length, cm	Head length, cm	Number grains in head	Weight per 1000 kernels, g	Grain yield, g/m²	**Protein contents, %**
Asem, ст.		83	48,5	9,0	7,2	17,5	39,5	290,5	11.8
59/87-29	Kazakhstan	76	49,6	7,6	7,2	19,0	46,0	367,1	12.9
93/80-35	Kazakhstan	78	54,7	10,5	6,9	18,8	48,0	379,0	12.9
93/80-23	Kazakhstan	75	61,3	10,9	8,1	21,4	41,0	368,3	13.2
59/87-22	Kazakhstan	75	53,7	12,6	7,4	20,0	41,5	348,6	12.9
11/80-1	Kazakhstan	76	45,3	10,9	6,1	18,8	45,5	359,1	13.1
40/00-14	Kazakhstan	76	52,5	10,5	7,4	21,4	39,0	350,7	13.5
DG-2	Kazakhstan	76	59,0	13,6	6,2	19,8	38,0	315,8	14.1
5-9	Syria	65	48,5	12,5	7,5	19,8	42,5	353,2	14.2
5-144	Syria	70	59,6	10,5	7,6	22,2	42,0	391,4	13.9
5-115	Syria	68	50,9	12,8	4,1	39,0	36,0	589,7	13.8
5-161	Syria	68	51,0	14,0	6,9	18,4	47,0	363,3	14.2
5-75	Syria	68	60,2	12,8	6,9	18,4	38,0	295,4	14.5
5-90	Syria	70	69,6	14,2	7,9	20,6	39,0	337,3	14.5
Odessa 100	Ukraine	78	61,2	15,0	7,9	20,9	42,5	373,1	12.8
Harkov 74	Ukraine	76	55,8	10,2	7,5	16,9	42,0	295,9	12.9
Harkov 73	Ukraine	76	50,1	10,6	7,6	19,0	40,0	319,2	12.9
520040	Turkey	72	47,3	15,3	7,8	19,0	45,0	359,1	13.0
27901	Russia	78	50,2	12,5	6,9	18,0	40,0	302,4	12.9
26056	Russia	78	56,8	11,6	6,8	17,8	41,0	306,2	12.9
Bi-17	Iran	70	50,2	12,1	6,7	20,8	40,2	351,2	13.2
Bi-41	Iran	70	52,6	15,3	7,1	22,6	39,0	370,1	13.5
MSD_{05} (minimum significant difference)								12,5 g/m²	

Conforming of ecological conditions to the biological requirements of genotype is most full exposed him the genetically conditioned potential of the productivity, so adaptation of sorts to the certain agro ecological terms is important. One of examples of such work is creation new cultivars of spring barley – Syr Aruy, Inkar and Kaisar with resistance to salinity. For the first time under the Pry-Aral Kazakhstan region were developed selection work on barley and nurseries in consecutive parts of selection process generated. These sorts are characterized the high productivity (1,5-1,9 t/ha), forming the even growth, possess tolerance to salinity, atmospheric drought and late

spring frosts, and also the good quality of grain for feed direction (protein higher than 15%).

2. Agronomic traits of new salt tolerance cultivars of spring barley

Cultivars	Vegetative period, days	Plants height, cm	Uppermost internodes length, cm	Head length, cm	Number grains in head	Weight per 1000 kernels, g	Grain yield, tones/ha	Protein contents, %
Asem, st.	83	48,5	10,2	7,2	17,5	45,0	1,5	11,8
Syr Aruy	72	65,5	19,2	7,5	20,2	41,5	2,0	15,5
Inkar	78	72,5	20,3	7,8	22,5	42,5	2,2	14,2
Kaisar	68	68,5	15,2	7,0	20,5	40,5	1,9	16,8

Was created working collection from 250 samples with complete economic-biological characteristic. Annual conducted of topcross crossing that allows to create new forms and to determine donor properties of perspective genotypes. In the initial links of breeding process annually studied 3000 lines, on the field and laboratory terms we are conducted hard selection (85 %), and further studied in subsequent nurseries. Researchers showed that sign "protein content" is one of the most important parameters of adaptability to the unfavorable environment factors and most effective at creation of sorts with high grain quality of barley with feed direction is determination of genetic structure of sign and ecological-geographical principle selection of the paternal forms used in hybridization. Were created new valuable forms with high protein, high values of general combination ability and using in the selection like donors for creating sorts of feed barley. It is known that different on composition, but the aligned to the osmotic pressure salinization components identically affect on the productivity of plants, so in plant-breeding and agrochemical work the estimation plants to salt resistance can be conducted on some one type of salinization.

In this connection, cultivation of new varieties of barley is not limited to one Pri-Aral region and will find their application in other ecologically unfavorable regions of Kazakhstan.

Ecology - economic efficiency of development. Selection new high productivity cultivars of barley tolerance to abiotical stresses, will allow to solve a number of problems of ecology in Kyzylorda region: barley spends moisture more economically, does not require intensive predecessors, is culture tolerance to drought and saline condition. In the ecological plan its role as «phytosanitary» fields that to exclude application of herbicides and to receive reduced the price and ecologically clean production. Creation of high-quality cultivars of barley (protein content > 13 %) will allow to improve a forage reserve of stock-breeding industries in region. Will be generated the working collection for use in practical selection and genetic researches of

culture with the purpose of updating and preservation of gene pool of barley in republic.

In immediate prospects in rice system of the Kyzylorda area under crops of barley as integument culture of long-term grasses can be finished areas up to 10-15 thousand in hectares with economic benefit 20-25 thousand tenge/hectare.

Conclusions:

Cultivars of spring barley for cultivation in soil saline condition of rice irrigating system of the Kazakhstan should possess following attributes and properties:

- Tolerance to late spring frosts, the short vegetative period during which should generate productivity of grain not below 2,0 tonnes/hectares due to a natural moisture of soil after rice;
- Longer period from shoots up to heading. The beginning «heading stage» should coincide in due course submissions of irrigating water in rice checks;
- Plant height not below 60 cm and resistant to lodging as it basically cultivates as integumentary culture of long-term grasses;
- High field shoots 85-90 %, forming 450-480 head on 1 m ²;
- From morphological attributes the plants of barley special interest are represented «Uppermost internodes length», with not below 2,0 cm;
- High resistance to fusarium root decay, which characteristic for rice fields.

References:

1. Variability of main quantitative traits of the spring barley in different environmental conditions / Tokhetova L., Tautenov I., Zelinskii G., Demesinova A. // Ecology, Environment and Conservation, Vol 23, Issue 2, 2017. - Page 1093-1098.

2. Tokhetova L.A., Sariev B.S., Leaf decease of barley // Second International Workshop on Barley Leaf Blights, ICARDA, Aleppo, Syria, 2002. - P. 22-23.

3. Genotype x environment interaction patterns for grain yield of spring barley in different regions of Kazakhstan / Turuspekov Y., Tokhetova L., Sariev B., Chudinov V., Volis S., Abugalieva S. // Genetic. – 2013. – T. 49, № 2. – P. 196-205.

4.4. Greening the School Course of Chemistry in Modern Education

Bayan S. Seifullina
Doctoral Student the Second Course.
Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)
Zhenis A. Shokybayev
Doctor of Pedagogics, Professor.
Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

The most important conditions for the formation of a responsible attitude to nature are to ensure the relationship between the content of environmental education and the main directions of education, the activation of various activities of students in the study and protection of nature.

Education plays a crucial role in solving environmental problems. From a very early age, every person living on Earth should know what leads to a careless attitude to the environment; he should know about diseases caused by pollution; about genetic abnormalities; about the death of animals and plants; about the decrease in soil fertility; about the exhaustion of drinking water supplies and other negative changes in the environment. And not only to know, but also to feel personally responsible for her condition.

However, today's graduates of the school are poorly oriented in global, including environmental, problems of preserving human health and the biosphere. Consumer views on nature prevail, the level of perception of environmental problems as personally significant is low, the need to actually participate in environmental work is insufficiently developed. Many people identify environmental protection and rational nature management with the protection of individual natural complexes and rare species of plants and animals.

In accordance with the General didactics, environmental education should disclose scientific, value, normative and activity aspects of human and society interaction with nature, characterize the global significance of environmental problems and ideas of optimization of nature management. In the content of environmental education, scientific aspects are represented by social, natural and technical laws, theories and concepts that characterize man, labor, nature, society in their interaction [1, p. 90].

Greening of the school chemistry course is due to the need to prepare students for active participation in solving urgent problems of environmental protection from pollution. Currently, environmental issues are reflected in the new curricula and content of the chemistry course. One of the effective methods of formation of environmental knowledge and skills of schoolchildren is the solution of problems on environmental issues. Their optimal use in the educational process allows you to make the theoretical material reasoned, vital and less academic. In search of an answer to the question of the problem, the student involuntarily becomes involved in the

problems of nature protection, gets real opportunities to use the acquired knowledge in life.

For chemical education in General, the problem of the content of environmental knowledge has not yet been solved. The use of chemicals has permeated all spheres of life. Its consequences have become commensurate with natural phenomena on a global scale and this raises the question of the interaction of nature and society. The purposes of the reasonable regulation of these relations should be brought to the consciousness of the students, namely [2, p. 286]:

- the products of society should be fully utilized, should not accumulate and have a harmful impact on humans and the environment;
- the size of the annual consumption of renewable natural raw materials should not exceed its annual growth;
- non-renewable natural raw materials should be used economically, comprehensively, practically do not give waste during processing. These are the scientific and practical aspects of chemical education.

The impact on nature as a whole, on its structural elements is carried out by industry, transport, agriculture, which affect in different directions:

1. Consumption of chemicals from nature.
2. The pollution of the environment waste from human activity.
3. The emergence in nature and, in particular, in the biosphere of new highly active chemical compounds isolated from natural sources or synthesized by man.
4. The first direction is covered in the content of courses of inorganic and organic chemistry, where natural compounds are considered as raw materials for the chemical industry and other industries, which are based on chemical processes. The issues of using natural substances as fertilizers and pesticides are highlighted.

In order to develop and develop knowledge about pollution, it is necessary to introduce such concepts as «pollutants», «sources of pollution», «natural and artificial pollution», «sanitary standards of purity», «maximum permissible concentrations of substances». Sources of pollution should be considered. It is important to show students that the solution to pollution problems is the improvement and creation of new equipment and technology, increasing product yield and reducing waste generation, the creation of recycled water supply, reducing the flow of contaminated water, the development of waste disposal systems and the transition to closed technological cycles. It is also necessary to characterize the use of protective zones, to show the importance of plants in the processes of improving the atmosphere.

The development of knowledge about protective measures should be continued in the study of production processes, where it is important to reveal the basic environmental principles of modern production [3, p. 40].

The idea of protecting the environment when performing a chemical experiment in school should permeate all kinds of experiment in all classes.

All of them should be environmentally friendly, which is important for students to realize. The chemistry room in the school can no longer be considered as a place of study. This is a «place of action», a kind of «chemical production», «throwing out» harmful waste and in need of implementation of environmental requirements when performing the experiment [4, p. 100].

Only such approach will allow to form ecologically competent thinking, develops at school students a certain "reflex of ecological purity" of any their action. Considering the issues of environmental protection, it is possible to offer students chemical and environmental issues and tasks. At their drawing up it is recommended to adhere to the following methodical requirements:

1. Conditions of problems and results of decisions should contain practically significant information.
2. This information should be closely related to the program material and real environmental problems.
3. Tasks should be feasible for students of this class.
4. The solution of problems should be based on opportunities, on a complex of knowledge in different subjects.
5. Tasks are designed to be used in testing, explaining, applying, and improving knowledge.

Chemical and environmental problems and issues can be divided into three types of content:

1. Problems with chemical characteristics of natural objects.
2. Problems about sources of pollution, types of environmental pollutants.
3. On environmental protection measures and elimination of pollution consequences.

Compiled tasks do not necessarily have to have a single solution, they are designed for problem discussion, discussion, to find a rational way to solve the real educational and cognitive problems. Environmental education has such features as the actualization of the idea of the inseparable connection of the physical and spiritual life of man with nature; consideration of environmental problems in the system of global problems of our time; focus on nature conservation; conservation of the gene pool of the biosphere; preservation of hygienic and aesthetic advantages of the environment; rational use of natural resources. The content of environmental education has, therefore, a complex composition, the assimilation of which by schoolchildren requires a close relationship, classroom and extracurricular work.

The content of extracurricular activities should be the development, deepening of the material that is studied at school. Extracurricular activities complement the lesson, as its content can be deployed on the basis of the study of human life in unity with environmental systems [5, p. 282].

References:

1. Шоқыбаев Ж.А. Қазіргі кезде экологиялық тәрбие қалыптастырудың мәселелері / Б.К. Жолдасбек // КазНПУ. Вестник. Серия «Естественно-географические науки» № 4 (54), 2017. - С. 88-91.

2. Didactic conditions and levels of development of independence in the teaching of chemistry / Zh.A. Shokybayev, Yu.Ya. Nogoyev // Материалы международной научно-практической конференции «Теория и практика реализации целей обновленного содержания естественно-научного образования» (14-15 ноября, 2019). Алматы: КазНПУ имени Абая. Издательство «Ұлағат», 2019. - С. 286-288.

3. Шоқыбаев Ж:А. Орта мектепте «Күкірт» тақырыбын экология пәнімен кіріктіре оқыту / Д.Ә. Қаражнова, Б.К. Жолдасбек // Материалы международной научно-практической конференции «Современные достижения естественных наук, актуальные проблемы обучения: состояние, новые технологии, перспективы» (15-17 ноября, 2017). - Алматы: КазНПУ имени Абая. Издательство «Ұлағат», 2017. - С. 39-42.

4. Shokybayev Zh.A. Application of STEM technologies in training chemistry in high school and higher education / B.S. Seifullina, Yu.Ya. Nogoyev // КазНПУ. Вестник. Серия «Естественно-географические науки», № 3 (57), 2018. - С. 100-103.

5. Химиялық тәжірибелер жүргізудің болашақ химия мұғалімінің кәсіби біліктілігін қалыптастырудағы орны / Ж.А. Шоқыбаев, Д.А. Қаражанова, Ж.Р. Қожагулова, М.У. Абдинағи // Материалы международной научно-практической конференции «Теория и практика реализации целей обновленного содержания естественно-научного образования» (14-15 ноября, 2019). Алматы: КазНПУ имени Абая. Издательство «Ұлағат», 2019. - С. 281-283.

4.5. Мясная продуктивность козликов

Алма Чамаевна Каташева
кандидат сельскохозяйственных наук, сеньор-лектор кафедры «Пищевая биотехнология». АО «АТУ» (г. Алматы, Казахстан)
Бейбит Турганбекович Кулатаев
кандидат сельскохозяйственных наук, профессор кафедры «Технологии производства продукции животноводства». Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)
Айгерим Уакитқызы Байбекова
магистр технических наук, ассистент кафедры «Пищевая биотехнология». АО «АТУ» (г. Алматы, Казахстан)
Акбота Абдимутановна Муратова
магистр технических наук, ассистент кафедры «Пищевая биотехнология». АО «АТУ» (г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

Наиболее высоким экономическим потенциалом обладают скороспелые мясошерстные казахские грубошерстные козы, от которых при меньших затратах получают большее количество высокоценной козлятины.

В условиях Казахстана наиболее распространенной породой является казахская грубошерстные козы, селекционно-племенная работа направлена на разработку эффективных методов повышения продуктивности, в том числе мясной продуктивности этих коз. Одним из путей выхода отрасли из кризисной ситуации и сохранения мясного козоводства на юго-востоке Казахстана является использование генетического потенциала коз, отличающихся скороспелостью.

Интенсивное выращивании молодняка коз на мясо наибольший эффект дает выращивание козликов и полноценность рациона, улучшение качество их продукции и снижение затраты кормов на единицу производимой продукции и для увеличения производства высококачественной козлятины, необходимо более эффективно использовать генетический потенциал коз и реализовать на мясо молодняк в возрасте 4-8 месяцев и разработка и широкое внедрение интенсивных технологий производства продукции козоводства в южном Казахстане, как в зонах с интенсивным земледелием, так и с преобладанием пустынных и низкогорных пастбищ пригодных только для выпаса коз является весьма актуальной задачей.

Ключевые слова *козы, грубошёрстная порода, мясные качества, морфологический состав, субпродукты, техническое сырьё, коэффициент мясности*

Актуальность темы. В современном мире обеспечение человека экологически чистыми продуктами питания является важной социально-экономической проблемой.

В связи с этим к качеству продуктов питания как растительного, так и животного происхождения предъявляются высокие гигиенические требования. Сейчас многие частные хозяйства занимаются разведением пород коз различного направления продуктивности. Природно-хозяйственные условия ряда районов Алматинской области, также благоприятствуют их разведению, что делает козоводство перспективной отраслью животноводства. В настоящее время более половины общего поголовья коз в Алматинской области сосредоточено в личных подсобных хозяйствах. Негативное влияние на сохранность и продуктивность коз, как и других сельскохозяйственных животных, оказывают условия их содержания, в большей мере определяемые экологическими условиями региона их разведения. Следствием хозяйственной деятельности человека, как правило, является изменение естественного состава окружающей среды (1).

Наиболее ярко проявившиеся признаки анемии отмечались у козликов в возрасте 12 месяцев, когда количество эритроцитов было ниже физиологической нормы на 25,6 %, а уровень гемоглобина – на 25,15 %. Содержание лейкоцитов в крови превышало нормативные данные в годовалом возрасте. Выявленные симптомы анемии у годовалых животных на фоне высокой кумуляции тяжелых металлов в

крови свидетельствуют об их токсическом влиянии на организм козликов, о снижении дыхательной и защитной функций крови (2,3). Угнетение гемопоэза у животных, по нашему мнению, сопряжено с высоким содержанием свинца в крови козликов. Изменение уровня содержания лейкоцитов характеризует иммунобиологические реакции организма. В частности, наблюдался рост содержания уровня лейкоцитов к 12-месячному возрасту, превысивший верхний предел нормативных значений на 19,8 %, что можно характеризовать как защитную реакцию организма на условия окружающей среды.

Поскольку физиологические функции обеспечиваются соответствующей интенсивностью метаболизма, осуществляемого ферментативными реакциями, нами была исследована динамика ферментативной активности крови козликов, в определенной степени отражающая адаптивные возможности тканевого метаболизма. В качестве наиболее лабильных ферментов, реагирующих на тканевые метаболические перестройки, были выбраны трансаминазы (АЛТ и АСТ), отражающие как интенсивность азотистого обмена, так и морфофункциональные изменения в печени животных.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что в сыворотке крови козликов в возрасте 12 месяцев наблюдалось снижение общего белка на 13,35 % в сравнении с нормативными данными. При определении уровня общего белка и его фракционного состава у козликов годовалого возраста была выявлена гипопротеинемия в основном за счет снижения уровня γ-глобулиновой фракции белка, что можно объяснить нарушением синтетической функции печени, вызванной токсическим действием тяжелых металлов (4).

По мясной продуктивности козы несколько уступают овцам. Самую низкую мясную продуктивность имеют козы специализированных молочных пород, самую высокую – ангорские и аборигенные азиатские пуховые козы. Козлятина по цвету светлее баранины, жир чисто белый; межмышечные отложения жира и полив в мясе коз выражены слабее, чем в мясе овец (5). По вкусовым качествам козлятина животных пуховых пород не уступает баранине. При убое горно-алтайских 1,5-2-летних кастратов, например, получают 14-17 кг. мяса хорошего качества и 1,5-2,7 кг. внутреннего сала. Убойный выход составляет 38-42%. С возрастом и увеличением живой массы коз повышаются убойный выход и количество внутреннего пищевого сала, поэтому убой в 4-6-месячном возрасте на мясо нецелесообразен. Рекомендуется забивать откормленных животных в 1,5 года. а мясо также забивают взрослых маток после нагула или откорма. Они имеют хорошие мясные качества: средняя живая масса – 36 кг; средняя масса тушек – более 14 кг; внутреннего сала – 2,7 кг; убойная масса – около 17 кг; убойный выход – 46,6%. Сдаваемые для убоя козы по состоянию упитанности делятся на три категории: высшую, среднюю и ниже

средней. При определении упитанности к козам предъявляют значительно заниженные требования по жироотложению и развитию мускулатуры, чем к овцам. Мясо коз высшей упитанности в 2 раза дороже, чем мясо коз ниже средней упитанности. Некоторые считают, что козье мясо по качеству ниже баранины. Это в значительной степени следствие того, что туши коз не достигают той же массы или степени зрелости, которые обычно характерны для овец (6). Чтобы получать хорошую козлятину, нужно применять такие рационы, чтобы козлята быстро росли и достигали убойной массы примерно в 6-месячном возрасте. Там, где нет особой потребности в козьем молоке, козлят используют на мясо в возрасте 4-6 месяцев. Часто на мясо используют животных, кастрированных в возрасте 1-1,5 лет, а затем откормленных. Чтобы получать мясо высокого качества, необходимо кастрировать козликов в более раннем возрасте, что позволит исключить неприятный запах, свойственный козлятине.

Мясная продуктивность коз. Козье мясо светлее баранины, жир белого цвета и скопляется преимущественно в брюшной полости, незначительно отлагаясь под кожей. Лучшее мясо дают слегка откормленные козлята в возрасте от 4 до 6 недель. Их в продолжение первых недель жизни кормят исключительно чистым козьим молоком, давая его вволю, а затем прибавляют к нему немного пшеничных или ржаных отрубей.

Прекрасное мясо дают валухи (кастрированные козлы) и яловые козы, которых перед убоем также подкармливают около 6 недель, задавая зерновую дерть, отруби, корнеплоды и хорошее сено с непременной прибавкой поваренной соли, улучшающей вкус кормов и увеличивающей аппетит животного. Молодые козлики, кастрированные в 4-х недельном возрасте и хорошо откормленные, дают особенно вкусное мясо, напоминающее мясо диких коз. Взрослые животные для откорма запираются в небольшие полутемные помещения, тщательно вычищаемые ежедневно.

Мясо годовалых коз, почему-либо выбракованных из стада, почти так же ценно, как мясо козлят. Мы считаем, что настало время окончательно внести ясность по поводу споров насчет козлов-производителей и их мяса. Многие считают, что мясо козлов-производителей непригодно для употребления в пищу, потому что имеет неприятный запах, к тому же твердо и безвкусно. Однако в нашей местности от козоводов ни разу не приходилось слышать ничего подобного, все они единодушны в том, что запах шкуры козла мясу не передается даже при забое взрослого козла-производителя осенью в разгар случного периода (7). Притом нет никаких оснований называть мясо козлов твердым или безвкусным. Возможно, предостережения насчет неприятного вкуса козьего мяса относятся к некоторым местным отродьям беспородной козы, когда-то широко у нас распространенным. За последние 100 лет наши местные козы в некоторой мере

окультурены благодаря ввозу европейских породистых коз. Возможно, это как-то и связано с отсутствием запаха и высоким качеством мяса наших козлов.

Цели и задачи исследований. Цель настоящей работы – обоснование возможности получения экологически безопасного мясного сырья козлятины.

Научная новизна. Впервые в условиях пригородной зоны подвергающейся воздействию промышленных предприятий Алматинской агломерации проведены комплексные исследования по выявлению закономерности накопления тяжелых металлов в биотехнологической цепи «окружающая среда – корма – организм козликов» и дана всесторонняя оценка мясной продуктивности и качества мяса молодняка коз казахской грубошерстной породы.

Практическая значимость работы. На основании проведенных исследований были получены объективные результаты роста и развития животных, выявлены особенности формирования мышечной и жировой тканей, внутренних органов, оценена пищевая (биологическая) и потребительская ценность козлятины, установлена закономерность накопления тяжелых металлов в шерсти и продуктах убоя с учетом возрастной динамики.

Полученные фактические данные могут быть использованы в последующих научных исследованиях, направленных на прогнозирование и углубленное изучение факторов окружающей среды, играющих роль в различных видах интоксикаций, а также на проведение общественного регионального экологического мониторинга промышленных центров Алматинской области.

Материал и методика исследований Экспериментальная часть работы выполнена в частном хозяйстве «Икрам» Алматинской области, где было создано и сосредоточено самое высокопродуктивное племенное стадо казахской грубошерстной породы коз.

Рост и развитие молодняка, изучали по результатам взвешивания при рождении, в 4, 8, 12 месяцев. Кроме того, проведено измерение следующих восьми характерных для коз, экстерьерных промеров тела. Мясная продуктивность изучалась путем проведения контрольного убоя животных. При этом определялись предубойная живая масса индивидуальным взвешиванием после 24-часовой голодной выдержки. Экономическая эффективность разведения определена путем сопоставления выручки за реализованную продукцию.

Содержание и кормление коз в хозяйстве организовано по круглогодичной пастбищной системе, позволяющей максимально использовать естественные кормовые угодья.

Нами был проведён научно-хозяйственный опыт:

1 - опытной группа - козлики 4 месяца

2 - контрольной группы - 8 месяца

3 - контрольной группы - 12 месяца

Исследования проводились в одинаковых условиях содержания и кормления, в соответствии с зоотехническими нормами.

Результаты исследований. Мясная продуктивность козликов Полную характеристику мясной продуктивности и особенностей ее формирования можно получить по количеству и качеству мясной продукции. Для определения мясной продуктивности и качества мяса был проведен контрольный убой козликов. Результаты убоя показали, что козликов можно отнести к достаточно скороспелым животным. Так, предубойная масса за период с 4-месячного до годовалого возраста повысилась на 23,83 кг, или на 44,37 %, масса парной туши на 11,15 кг, или на 39,57 %. Убойный выход в возрасте 4 месяцев составил 41,59 %, а к 12 месяцам поднялся до 44,59 %. Содержание жира-сырца в тушах козликов увеличилось с 4 до 12 месяцев на 0,74 кг, или на 85,06 %, а выход жира – с 0,75 до 2,11 %.

О мясности туш можно судить по площади поперечного сечения длиннейшей мышцы спины. Из наших данных наглядно видно, что этот показатель к 8 месяцам вырос на 46,92 %, а к 12 месяцам – на 62,83 %.

Для наиболее полной характеристики мясных качеств козликов в возрастной динамике необходим анализ морфологического состава их туш. Увеличение массы отрубов первого сорта напрямую зависит от интенсивного развития мышечной ткани и внутримышечного жира. Результаты исследований сортового состава туш сведены в таблицу 1.

Таблица 1. Сортовой состав туш подопытных козликов (*n* = 3)

Отруба	Мякоть		Кости и хрящи		Отруб	
	масса, кг	в % к массе отруба	масса, кг	в % к массе отруба	масса, кг	в % к массе туши
4 месяца						
1 сорт	4,392 ± 0,21	73,510 ± 2,71	1,501 ± 0,07	25,140 ± 1,71	5,973± 0,11	81,830± 0,40
2 сорт	0,892 ± 0,05	67,190 ± ± 0,97	0,435 ± 0,01	32,810 ± 0,97	1,327 ± 0,61	18,170± 8,50
8 месяцев						
1 сорт	8,751 ± 0,63	74,56 ± 3,79	2,978 ± 0,39	25,440 ± 3,79	11,730 ± 0,25	83,580 ± 0,70
2 сорт	1,150 ± 0,20	50,940 ± 8,68	1,107 ± 0,19	49,060 ± 0,87	2,257 ± ± 0,02	16,090± 0,34
12 месяцев						
1 сорт	11,894 ± 0,06	74,020 ± 0,72	4,176 ± 0,14	25,980 ± 0,72	16,070 ± 0,10	87,090 ± 0,34
2 сорт	1,195 ± 0,75	50,130 ± 2,18	1,188 ± 0,05	49,870 ± 2,18	2,383 ± 0,08	12,910 ± 0,34

По данным таблицы 1 видно, что с возрастом наблюдается стабильное увеличение доли отрубов 1 сорта, а выход отрубов 2 сорта уменьшается более чем на 5%. Полученные при разделке соотношения

мышечной, костной и соединительной тканей представлены в таблице 2. Туши 8- и 12-месячных животных имеют почти одинаковое соотношение мякоти с разницей 0,4 %, по отношению к 4-месячным животным разница составила 2,56 и 2,96 %, в выходе костей и хрящей – соответственно 0,39, 2,53 до 2,92 %.

Пищевая ценность мяса. Главной составной частью мяса является мякоть, включающая в себя мышечную и жировую ткани (8). Поэтому особое значение имеет изучение химического состава мякотной части туши как одного из основных показателей, характеризующих качество мясной продукции (таблица 2).

Таблица 2. Химический состав и пищевая ценность мяса туш подопытных козликов (*n* = 3)

Возраст животного, мес.	Содержание, %					pH мяса	Энергетическая ценность 100 г мяса, ккал
	влаги	сухого вещества	в том числе:				
			жира	белка	золы		
4	76,67± 0,26	23,33	2,68± 0,21	19,53± 0,06	1,12 ±0,01	5,6	105,0
8	74,54± 0,25	25,46	4,12± 0,06	20,21± 0,18	1,13 ±0,01	5,7	121,2
12	71,36± 0,11	28,64	5,19± 0,15	22,31 ±0,26	1,14 ±0,01	5,9	139,7

Результаты анализа химического состава средних проб мякоти туш подопытных козликов указывают на физиологическую зрелость мяса.

Выводы. В южной зоне разведения казахских грубошерстных коз с жарким климатом в целях интенсификации мясного козоводства, повышения воспроизводительных качеств коз, а также увеличения производства молодой козлятины, рекомендуется использование козлов линейного типа.

Проводить целенаправленный отбор, подбор и спаривание их по типу рождения, с учетом количества козлят в первом козлении.

Внедрение результатов исследований в практику, обеспечит полноценность рациона и тем самым достоверно повысит продуктивность животных, улучшит качество их продукции и снизит затраты кормов на единицу производимой продукции и для увеличения производства высококачественной козлятины необходимо более эффективно использовать генетический потенциал коз казахской грубошерстной породы и в целях получения качественной и экологически безопасной продукции в зонах влияния крупных промышленных центров целесообразно молодняк коз казахской курдючной породы реализовывать на мясо в возрасте не старше 8 месяцев.

Список литературы:

1. Вениаминов А.А. Козоводство зарубежных стран. – М. 1981. – 63 с.
2. Fisher A. Milchecistung der Ziege in alter und neuer Zeit // Der Kleinviezuchter. 1978, 26.9:406-408.
3. Bianka W., Kunz P. Physiological reactions of Throe breeds of goats to cold heat and high altitude // Livestock Product, Sc., 1978. 5,1:57-59.
4. Lioeje M. Etal. Age – season adjustment factors for goats / I. Dary Sc., - 1980, 63.8:1309-1316.
5. Tester L. Ziegenzucht in Grossbritahnien // Kleinviehzuchter, 1985. 33.2-44-48.
6. Anon. L`etevage de la chevre en France: uneactivitequi prend de L`importance. Fr. Agr., 1985, 2087:31-37.
7. DoeksenIz. Goats in Holland // Agriholland. - 1983, 4.1-8.
8. Anon. Refltaterfragietekontrollen // SauGeit., - 1985, 38.4:196-197.
9. Асильбекова Г.К., Нуркаев К. Сезонные колебания качества семени козлов-производителей // Селекция и технология в козоводстве Казахстана // Сб. научн. тр. - Алматы, 1993. – с. 100-103.

4.6. Интенсификация селекционно-племенной работы в овцеводстве

Гулшад Махамбетовна Жумагалиева
PhD доктор, старший преподаватель кафедры «Технология производства продуктов животноводства». «НАО Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)
Ерлик Бәймажі
Асс. профессор, кандидат сельскохозяйственных наук, кафедры «Технология производства продуктов животноводства». «НАО Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)
Талгат Даулетиярович Толеген
Магистр сельскохозяйственных наук, ассистент. «Физиология, морфология и биохимия имени академика Н.О. Базаова» «НАО Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)

Совершенствование пород в значительной степени зависит от качества используемых производителей. В селекционной работе с сельскохозяйственными животными особое место отводится оценке производителей по качеству потомства, которое может усилить селекционный прогресс в породе. Вместе с тем, проверка их по многим признакам потомства подчас усложняет, затрудняет оценку [1, 2].

Научные исследования и практический опыт показывают, что ранняя и всесторонняя оценка производителей, выявление улучшателей и широкое их использование в хозяйствах основное звено племенного дела. Эффективность в селекционно-племенной работе будет выше, если оценку и отбор производителей приводить комплексно с учетом индивидуальных особенностей и качества потомства. Оценка производителей по качеству потомства является наиболее точным и надежным методом в оценке их племенных качеств [3].

Для селекционеров проблема выбора производителей для использования в конкретных производственных условиях является актуальной, что может обеспечить конкурентоспособность животноводческой отрасли.

Основным критерием при выборе производителя с точки зрения продуктивного потенциала должны быть результаты его оценки по качеству потомства.

В свою очередь оценка производителей по качеству потомства является организационно сложным и с точки зрения ресурсных и временных затрат, наиболее емким зоотехническим мероприятием [4, 5].

Целью наших исследований являлось сравнительные изучение племенных качеств баранчиков использованных в случке маток в возрасте 7 месяцев с баранами использованными в случке маток в возрасте 1,5 лет, при этом внедрить элементы интенсификации в селекционную работу в овцеводства, то есть произвести оценку баранов-производителей на 2 года раньше, с целью сокращения затрат на содержание баранов-производителей, которые при окончательной оценке выявляются, как нейтральные или ухудшателями по продуктивности, что на сегодняшний день является весьма актуальной проблемой и в полной мере отвечает ресурсосберегающей технологиями при производстве продукции овцеводства [6].

Отбор баранчиков для проверки их по качеству потомства проводился по происхождению и их собственной продуктивности, то есть по живой массе, росту развития, при рождении, в возрасте 4,5 месяцев и 7 месяцев.

Таблица 1 - Продуктивность баранчиков от рождения до 7 месяцев, предназначенных для проверки по качеству потомства и использованных в случке маток в возрасте 7 месяцев.

№	Индивиду-альный номер	При рожде-нии	В 4,5 - месячном возрасте		В 7,0 - месячном возрасте			
		Живая масса, кг	Живая масса, кг	Длина шерсти, см	Живая масса, кг	Длина шерсти, см	Объем эякулята, $см^3$	Оценка качества спермы
1	209620	4,3	31,5	4,5	40,7	5,7	0,7	Г-9
2	200279	4,3	32,0	4,2	41,0	5,2	0,6	Г-10
3	200297	4,4	33,2	4,3	41,1	5,6	0,8	Г-9
4	203383	4,1	33,0	5,0	41,6	6,0	0,7	Г-9
5	219683	4,5	32,2	5,2	42,4	5,8	0,6	Г-10
	M±	4,32	32,38	4,64	41,36	5,66	0,68	
	±m	±0,09	±0,35	±0,22	±0,28	±0,15	±0,04	
	C_v%	4,4	2,2	9,5	1,3	5,3	11,8	

Данные из таблицы 1 свидетельствуют, что живая масса при рождении составила 4,32 кг, коэффициент вариации 4,4 %. Это свидетельствует о том, что баранчики были одинаковые, разница составила от 4 до 5,1 %, к отбивке и к 7-месячному возрасту, это разница составила всего лишь 1,6 -2,5 %. При этом объем эякулята 7-месячных баранчиков в средним составил 0,68 $см^3$, при оценке ее густоты 9-10 баллов.

Бараны № 209620, 200279, 200297, 203383, 219683 в возрасте 7 месяцев, были использованы в случке маток и оценены по продуктивности и данных бонитировки по сокращенному ключу-потомства в возрасте 4,5 месяцев, для сравнительной повторной оценки их по качеству потомства и сравнения их племенной ценности с баранами сверстниками № 214571, 215310, 215329, 215511, 220919 в возрасте 1,5, все эти бараны использовались при осеменении в случке маток на следующий случкой сезон.

Таблица 2 – Продуктивность баранов-производителей, использованных в случке овцематок в возрасте 1,5 лет.

№	Номера баранов	Продуктивность баранов в возрасте 1 года			Продуктивность баранов в возрасте 1,5 лет		
		Живая масса, кг	Настриг шерсти, кг	Длина шерсти, см	Живая масса, кг	Объем эякулята	Оценка качества спермы
1	209620	51,5	6,8	10,5	59,7	1,2	Г-9
2	200279	50,9	6,3	10,0	59,3	1,2	Г-10
3	200297	52,0	6,4	10,5	59,8	1,4	Г-9
4	203383	53,6	6,2	11,5	61,5	1,3	Г-9
5	219683	52,5	6,9	10,5	60,7	1,3	Г-10
6	214571	53,0	6,4	10,0	59,8	1,5	Г-9
7	215310	51,0	6,5	9,5	60,1	1,4	Г-10
8	215329	52,0	6,6	11,5	60,8	1,4	Г-10
9	215531	54,0	6,8	10,5	61	1,5	Г-9
10	220919	54,0	6,7	10,5	61,5	1,3	Г-10
	M±	52,45	6,56	10,5	60,42	1,35	
	±m	±0,39	±0,07	±0,2	±0,23	±0,04	
	C_v%	2,2	3,5	5,9	1,15	8,1	

В таблице 2 приводятся данные продуктивности баранов-производителей в возрасте 1 года и 1,5 лет предназначенных для случки маток, свидетельствующие, что средняя живая масса составляет 52,45 кг, с разницей 2,9%, настрига шерсти с разницей от 4,9-5,5%, к 1,5-летнему возрасту средняя живая масса составляет 60,42 кг, с разницей 1,8-1,9%. Это свидетельствуют о том, что бараны производители по живой массе были аналогами.

Данные продуктивности овцематок, предназначенных для случки по проверке по качеству потомства, свидетельствуют, что средняя живая масса составила 60,5 кг, при этом коэффициент вариации составил 4,62 %, что указывает на незначительные колебания по данному признаку и они являются аналогами.

Организация по проверке баранов – производителей по качеству потомства в производственном кооперативе «Шарбулак» показала, что по продуктивности (живая масса, настриг и длина шерсти), как бараны, так и матки были аналогами, так как разница по живой массе у баранов составляла от 1,8-2,9%, а у маток – 1,5-2,5%.

№ 209620, 200279, 200297, 203383, 219683 - эти пять баранов были использованы в случке маток в возрасте 7 месяцев и оценены по данным живой массы и длины шерсти потомства в возрасте 4,5 месяцев. По результатам продуктивности потомства (живая масса, длина шерсти) и данных бонитировки [7] по сокращенному ключу, бараны № 209620, 200279, 219683 были признаны улучшателями,

баран № 200297 был признан нейтральным, а баран № 203383 был признан ухудшателем.

Данные продуктивности баранчиков в возрасте 7 месяцев, предназначенных для случки маток в 1,5 летним возрасте свидетельствуют, что при рождении средняя их живая масса составила 4,22 кг, это меньше на 2,4% чем баранчики предназначенные в случку маток ранее в 7 месячном возрасте, но к 7 месячному возрасту их живая масса была больше на 0,1 %.

Раннее прогнозирование племенных качеств баранчиков свидетельствует что, оценка их по продуктивности потомства в возрасте 4,5 месяцев и по данным бонитировки по сокращённым ключу дает возможность выявить улучшателей, ухудшателей и нейтральных производителей на ранней стадии их использования. Интенсификация селекционно-племенной работы заключится в том, что на 2 года раньше выявляются ухудшатели и нейтральные бараны, которые выбраковываются из стада.

Список литературы:

1. Roberts N.F., Dunlop A.A. Relations between crimp and fineness in Australian Merinos // Aust. J. Agric. Res. - 1957. - №8. - P. 524-546.

2. Eikje E.O. The Norwegian Sheep breeding programme estimation of genetic chage //Rep25th Annual meeting of the EAAP Copengagen. - Denmark, 1974. - P. 36-38.

3. Dahman I.I., Hulet C.V. Boost profits by breeding ewe lambs // University of Idaho College of Agriculture. – 1974. - № 247. - P. 11-12.

4. Taneja G.C. The relative importance of heredity and environment in body weight ineremens at different ages in Australian Merino Sheep Austral // J. Agr. Res. - 1985. - № 6. - P. 2.

5. Абугалиев С.К., Шамшидин А.С. Племенные качества быков-производителей ТОО «Айршир». Международная научно-практическая конференция «Инновация в аграрном секторе в Казахстане», посвященная 75-летию академика К.С. Сабденова. Алматы, Казахстан, 2008, Том 1, стр. 41-43.

6. Сатыгул С.Ш., Пшембаев К.К., Сагинбаев А.К Оценка быков-производителей важный этап в селекции молочного скота. Международная научно-практическая конференция «Инновация в аграрном секторе в Казахстане», посвященная 75-летию академика К.С. Сабденова. Алматы, Казахстан, 2008, Том 1, стр. 439.

7. Джапаридзе Т.Г., Котляров И.Т., Васильев И.А. и др. Инструкция по бонитировке овец тонкорунных пород с основами племенной работы. Москва. 1985. 63 с.

4.7. Рост и развитие телят отечественных молочных пород скота при одинаковой технологии выращивания в возрасте 0-6 месяцев

Нуржан Бейбитович Батырбеков
магистрант «Технология производства продуктов животноводства». «НАО Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)
Батырхан Азимханович Буралхиев
профессор, к.с/х.н «Технология производства продуктов животноводства» «НАО Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)
Гулшад Махамбетовна Жумагалиева
PhD доктор, старший преподаватель кафедры «Технология производства продуктов животноводства» «НАО Казахский национальный аграрный университет» (г. Алматы, Казахстан)

В условиях глобального экономического мирового кризиса Республика Казахстан берет курс на свой путь развитие, делая упор на интенсивное развитие Агропромышленного комплекса страны. В этот период другие страны заинтересованы покупать экологической чистой продукции животноводства, которой производится на широких просторах Казахстана.

Для обеспечения населения страны молоком и его продуктами переработки, с реализацией на экспорт требуется, увеличения количества высокоудойных коров отечественной и зарубежной селекции.

Для обеспечения населения молоком и его продуктами требуется производить ежегодно на душу населения не менее по 405 кг, при численности населения 18 млн. ч. 7290 тыс. т. молока [1, с. 604].

В последние десятилетие были выведены и апробированы новые перспективные интенсивные молочные типы молочного скота на базе аулиеатинской и местной популяции черно – пестрой, алатауской, казахской популяции симментальской породы [2, с. 44].

В условиях профилактории телят черно – пестрого и бурого типов скота содержали до 7 – 8-недельного возраста. Приучали их к кормам растительного происхождения начиная с 4 – 5 суточного возраста, престартеру - с 7 дневного к свежим сенам, с этого дня дали кипяченную воду. В дальнейшем их переводили в групповое содержание увеличивая число животных в группах до 6-месячного возраста. В таблице 1 приведены динамики роста живой массы подопытных телят, полученные и выращенные в разные сезоны года.

Таблица 1 – Динамика живой массы подопытных телят, разных пород скота, полученных и выращенных в разные сезоны года.

Сезон года	Группа	Показатели	При рождении	Возраст, месяцев					
				1	2	3	4	5	6
зима	I^x	M ±n	36 ±0,7	59 ±0,8	83 ±0,8	104 ±0,6	130 ±0,4	156 ±0,9	180 ±0,9
		σ	1,58	1,8	1,8	1,3	0,84	2,05	2,07
		CV	4,4	3,04	2,2	1,25	0,6	1,3	1,15
	II^x	M ±n	36 ±1,0	58 ±0,8	82,5 ±1,0	103 ±0,7	130 ±0,7	156 ±0,7	180 ±0,8
		σ	2,45	2,07	2,43	1,6	1,64	1,79	1,94
		CV	6,8	3,54	2,94	1,55	1,27	1,14	1,08
весна	I^x	M ±n	36,6 ±0,6	57,2 ±0,4	81 ±0,3	102 ±0,5	129±0 ,7	155±0 ,6	181 ±1,1
		σ	1,34	0,84	0,71	1,0	1,58	1,3	2,45
		CV	3,67	1,46	0,87	0,98	1,23	0,84	1,35
	II^x	M ±n	35,3 ±0,7	57,5 ±0,4	81,0 ±0,45	103,2± 0,5	129,2 ±0,4	154,5 ±0,6	178,8 ±0,6
		σ	1,63	1,05	1,10	1,17	0,98	1,52	1,47
		CV	4,62	1,82	1,35	1,13	0,76	0,98	0,82
лето	I^x	M ±n	37,4 ±1,1	57± 0,7	80,8 ±0,6	103,2 ±0,5	128,4 ±0,5	154,4 ±0,6	178,8 ±0,6
		σ	2,41	1,58	1,3	1,1	1,14	1,34	1,30
		CV	6,44	2,77	1,61	1,06	0,89	0,87	0,73
	II^x	M ±n	36,6 ±0,6	57,4 ±0,4	81,2 ±0,6	103,8 ±0,73	130,2 ±0,73	155,4 ±0,81	180,2 ±0,92
		σ	1,34	0,89	1,3	1,64	1,64	1,82	2,05
		CV	3,67	1,56	1,61	1,58	1,26	1,17	1,14

Из таблицы 1 видно, что телочки черно – пестрой и алатауской породы растет высокой интенсивности, которые были созданы комфортные условия содержания в индивидуальных клетках и обеспечены высокопитательными кормами по периодам их развития с учетом норм потребления и получения планового привеса. При этом следует отметить, что при выращивании отечественного молочного скота прослеживается основание будущей Казахстанской системы: первые 90 дней телочки растут относительно хорошей интенсивности, а в последующие 90 дней, т.е. до 6 месячного возраста растут высокой интенсивности и средние суточные приросты находились в пределах от 780 до 900 г в сутки [3, с. 42-43].

Таблица 2 – Динамика среднесуточного прироста подопытных телят в разные сезоны года

Сезон года	Группа	Дата рождения	Возраст, в месяцах					
			1	2	3	4	5	6
зима	I^x	M±n	760 ±7	820 ±8	693 ±34	853 ±13	880 ±21	780 ±8
		σ	15,21	18,07	76,24	30,06	65,15	18,07
		CV	2,0	2,2	10,99	3,52	7,4	2,32
	II^x	M±n	744 ±7	806 ±10	689 ±27	878 ±20	883 ±14	795 ±6
		σ	17,56	24,84	65,57	50,39	34,9	13,47
		CV	2,36	3,08	9,52	5,74	3,95	1,70
весна	I^x	M±n	687 ±20	793 ±12	700 ±10	900 ±24	860 ±13	873 ±19
		σ	44,57	27,6	23,3	52,8	28,1	43,5
		CV	6,49	3,48	3,33	5,87	3,27	5,0
	II^x	M±n	739 ±10	783 ±8	733 ±12	867 ±12	844 ±20	811 ±7
		σ	25,3	18,6	29,1	30	50,1	17,04
		CV	3,42	2,38	4,05	3,46	5,94	2,10
лето	I^x	M±n	653 ±27	793 ±7	747 ±13	840 ±7	867 ±18	813 ±8
		σ	60,47	14,76	30,02	15,21	40,83	18,07
		CV	9,26	1,86	4,02	1,81	4,7	2,22
	II^x	M±n	693 ±19	793 ±12	753 ±8	880 ±8	840 ±16	826 ±12
		σ	43,37	28,09	18,44	18,02	36,56	27,64
		CV	6,26	3,54	2,45	2,12	4,35	3,34

При этом следует отметить, что телята зимнего отела от 5 к 6 месячному возрасту имели относительно низкие среднесуточные приросты (780 – 795 г), по сравнению с телятами весеннего (811 – 873 г) и летнего (813 – 826 г) рождения, что совпало жарким климатическим условиям окружающей среды.

Все подопытные телочки достигали живую массу к 6-месячному возрасту 179 – 181 кг независимо от сезонов года и от породного различия.

Кроме того, были изучены линейные росты телосложения подопытных телят черно – пестрой и алатауской породы в возрасте 1 и 5 месяцев.

Список литературы:

1. Стрекозов Н.И. Молочное скотоводство России (в рамках реализации приоритетного национального проекта «Развитие агропромышленного комплекса» России / Под ред. Н.И. Стрекозова и Х.А. Амерханова /. - Москва. 2006. - 604 с.

2. Аджибеков К.К. Совершенствование скота чѐрно-пѐстрой породы в Среднем Поволжье: автореф. дис. доктора с.-х. наук: 06.02.01 / К.К. Аджибеков. М.: Лесные Поляны, 1995. - 44 с.

3. Антипов В.А, Меньшенин В.В., Турченко А.Н. Эффективные зооветеринарные технологии по повышению воспроизводства, сохранности и продуктивности животных (методические указания). – Краснодар, – 2005. – С. 42-43.

4.8. Виды сорго в Каракалпакстане, перспективы их изучения и использования

Холида Казакбаевна Матжанова
кандидат биологических наук, Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан
(г. Нукус, Узбекистан)
Марина Михайловна Орел
младший научный сотрудник. Каракалпакский научно-исследовательский институт естественных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан
(г. Нукус, Узбекистан)
Куандык Жумабаевич Сейтбаев
кандидат сельскохозяйственных наук, доцент кафедры «Биология и сельскохозяйственной специальностей» Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан)
Нурсалийма Куандык кызы Жумабаева
магистрант. Таразский инновационно-гуманитарный университет (г. Тараз, Казахстан)

Республика Каракалпакстан расположена вблизи Аральского моря. В течение последнего пятидесятилетия состояние флоры Приаральского и Аральского региона резко ухудшилось в результате высыхания Аральского моря. Сукцессионные процессы на осушенной Южной части дна Аральского моря продолжаются, происходит замена одних видов другими, что указывает на галоадаптацию, ксероадаптацию растений к изменяющимся условиям среды. В результате этого многие виды растений приспособились произрастать в условиях засоленных почв и засушливости климата.

Наиболее солеустойчивым и засухоустойчивым растением в условиях Каракалпакстана считаются виды сорго.

Сорго естественно приспособлено к высоким температурам и засухе, потому что это растение развивалось и сначала выращивалось в бесплодных и засушливых регионах северо-восточной Африки более чем 6000 лет назад [1]. Известно около 50 культурных и диких видов

сорго, произрастающих или возделываемых по всей Африке, Южной Америке, Азии, и Северной Америке, которые широко применяются. Сорго выращивалось особенно для зерна, получения сахара, для корма и биомассы для сжигания.

В Каракалпакстане широко используются следующие виды и сорта сорго:

1. *Sorghum durra* Batt et Trab. – стародавний сорт хлебного сорго, возделываемый в Узбекистане и Туркменистане. Селекционерами Каракалпакстана выведен и выращивается скороспелый сорт «Найман». Вегетационный период – 98-105 дней, высота стебля 180-200 см, зерно белое, сплющенное, урожайность – до 30 ц/га, зеленой массы – 500 ц/га [2].

2. *Sorghum cernuum* (Arduin) Host. Вид хлебного сорго, возделывается в Каракалпакстане и Хорезмской области. В основном, выращивается сорт «Карлик Узбекистана». Сорт позднеспелый, вегетационный сезон составляет 145-150 дней, урожай зерна 80-85 й/га.

3. *Sorghum vulgare* Pers. Стародавный вид хлебного сорго возделывается почти во всей Центральной Азии. Среднеспелый, в Каракалпакстане возделывается сорт «Бойжухори», выведенный селекционерами Каракалпакстана. Длина вегетационного периода составляет 120-130 дней, урожай зерна – около 47 ц/га, зеленой массы – 300 ц/га.

4. *Sorghum technicum* (Koern) Roshev. Технический вид сорго, который выращивается в Каракалпакстане, в качестве корма для животных и строительных материалов, для изготовления щитов, циновок, изгороди, веников. В условиях Каракалпакстана используется местный сорт «Сипсе тары». Созревает через 105-115 дней после всходов [3].

5. *Sorghum sudanense* (Piper.) Stapf.) – сорго суданское, суданка. Суданская трава (травянистое сорго) хорошо растет на любых типах почв, за исключением уплотненных солонцов и заболоченных участков. В Каракалпакстане используется сорт «Черноморка». Выращивается как кормовое растение, на зеленый корм, силос, сено. Среди однолетних злаков занимает первое место по урожайности и питательной ценности. Урожайность зеленой массы может составить до 400 ц/га.

В последнее время большой интерес вызывает исследования растений, для нетрадиционного их использования. На протяжении последних лет травянистые C_4 растения были идентифицированы как подходящие зерновые культуры для биотоплива. Они включают не только сорго, но и сахарный тростник, мискантус и просо. В то время, как каждая из этих зерновых культур имеет как относительные преимущества, так и недостатки для производства биотоплива, то сорго

(*Sorghum bicolor L. Moench*) или (*Sorghum saccharatum var. bicolor)* уникально среди этих разновидностей по нескольким причинам.

Сорго является высокопродуктивным и засухоустойчивым растением, и оно является особо важным источником биотоплива для более засушливых регионов [4].

Сорго – единственный источник с длинной историей производства, которое все еще широко выращивается во всех странах; оно высокоурожайное и дает большую массу семян. Таким образом, сорго является источником, который производит в больших количествах крахмал, сахар и углеводы (лигнин, целлюлоза и гемицеллюлоза). Поэтому, правильный выбор сорго может служить биоэнергетическим источником для производства любого типа этанола. Поэтому, необходимо провести исследования по изучению биоэкологических особенностей, роста и развития в условиях Каракалпакстана.

В то время как зерновое сорго используется для производства этанола, предлагаемое сахарное сорго и его биомасса также может применяться для получения биотоплива. Сахарное сорго накапливает высокие концентрации способного к брожению сахара в стебле до физиологической зрелости зерна. Культуры (и новые гибриды) могут быть собраны и обмолачиваться, с использованием технологий извлечения сахара из сахарного сорго для прямого брожения этанола. Таким образом, сахарное сорго может использоваться для корма и для получения этанола. Стебли также – готовый и доступный источник лигноцеллюлозы, которые могут быть сожжены или применены для получения этанола.

Сахарное сорго используется для получения этанола в Индии, и его эффективность также проверяется в других странах, таких как Китай, Уругвай и Колумбия [5].

Хотя сорго приспособлено к различным условиям окружающей среды, его засухоустойчивость и невысокое водопотребление делают его особенно ценным к условиям жаркого и сухого климата. Таким образом, сорго – идеальное растение для Каракалпакстана с его высокими температурами и засоленными почвами. Сорго было упомянуто для таких целей, по крайней мере, более 30 лет назад [6], и четыре неоспоримых причины для исследования сорго были получены в работах Rooney и др. (2007): 1) высокая урожайность и состав; 2) низкая водопотребность и засухоустойчивость; 3) широкое применение в производстве; и 4) материал для генетического усовершенствования, используя традиционные и генетические подходы.

Предыдущие исследования сорго в Каракалпакстане проводились с целью оценки урожайности зернового сорго на засоленных почвах и определение его эффективности для мелиорации засоленности почв [7]. Были проверены четыре культуры: *Sorghum vulgare, S. cernuum, S. durra,* и *S. technicum*. Самая высокая урожайность зерна была у

S. cernuum, а *S. technicum* имело наименьший урожай. Эксперименты показали, что сорго можно выращивать успешно в этом регионе. Однако, для получения биологического топлива из сорго исследования не проводились.

Поэтому, в рамках инновационных исследований необходимо провести изучение вида (*Sorghum bicolor* L. Moench) или (*Sorghum saccharatum* var. *bicolor)* для получения биотоплива.

Благодаря разработкам Узбекской научно-исследовательской станции по кукурузе под руководством известного ученого академика И. Массино созданы отечественные сорта сахарного сорго, которые успешно прошли государственные испытания и районированы для Каракалпакстана — зоны с наиболее жесткими для земледелия почвенно-климатическими условиями. Сорт «Узбекистан-18» содержит в соке до 18 процентов общих сахаров и по этому показателю заметно превосходит сахарную свеклу и сахарный тростник. При надлежащем уходе урожайность составляет сто и более тонн с гектара. Высокосахаристый и высокоурожайный сорт сахарного сорго в Узбекистане уже выращивается. К тому же среди культур полевого земледелия этому растению нет равных по устойчивости к засухе и большим температурам, он оптимален для нашего жаркого климата.

Считаем, что виды сорго имеют преимущества в сравнении с другими культурами в качестве биологического топлива. Поэтому необходимо провести исследования по его изучению.

Литература:

1. Rooney, W.L., J. Blumenthal, B. Bean, and J.E. Mullet. Designing Sorghum as a dedicated bioenergy feedstock. Biofuels, Bioproducts, and Biorefining. 2007. 147-157.

2. Муминов Х. Ок жухори. Тошкент: Узбекистон, 1978. С. 11-15.

3. Еденбаев Д.Е. Каракалпакстан жууериси. Нукус: Каракалпакстан, 1991. стр. 6-18.

4. Bean B.W., Baumhardt R.L., McCollum F.T., McCuistion K.C. 2013. Comparison of sorghum classes for grain and forage yield and forage nutritive value. Field Crops Research 142:20-26.

5. Gnansounou, E., A. Dauriat, and C.E. Wyman. Refining sweet sorghum to ethanol and sugar: economic trade-offs in the context of North China. Bioresource Technol. 2005. 99:985-1002.

6. Burton G.W. Biomass production from herbaceous plant. *In* W.H. Smith (ed), Biomass Energy Development. Plenum Press, New York, 1986. pp. 163–175.

7. Begdullayeva T., Kienzler K.M., Kan E., Ibragimov N. and Lamers J.PA. 2007. Response of Sorghum bicolor varieties to soil salinity for feed and food production in Karakalpakstan, Uzbekistan // J. Irrigation and Drainage Systems.

4.9. Проблемы и возможности фиторемедиации почв, загрязненных тяжелыми металлами

Курмет Кенжегалиевич Айтлесов
PhD докторант Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)
Айгерим Алдияровна Балапашева
преподаватель кафедры «Фармакологии» Западно-Казахстанского
медицинского университета имени М. Оспанова
(г. Актобе, Казахстан)

Загрязненная тяжелыми металлами почва является серьезной проблемой в большинстве стран. Экологическая реабилитация загрязненных почв на промышленных, сельскохозяйственных и городских территориях представляет собой серьезную проблему в последние десятилетия из-за антропогенной деятельности [1, 2, 3, 4].

Технические и финансовые последствия сделали восстановление почв сложной задачей [5]. За последние 20 лет несколько биологических, физических и химических подходов были использованы для достижения этой цели [6]. Как правило, эти подходы имеют ограничения, то есть интенсивный труд, высокая стоимость, нарушение местной микрофлоры почвы и необратимые изменения физико-химических свойств почвы.

Фиторемедиация основана на использовании природных или генетически модифицированных растений, способных извлекать из окружающей среды опасные вещества, такие как тяжелые металлы, включая радионуклиды, пестициды, полихлорированные дифенилы и многоядерные ароматические углеводороды, и превращать их в метаболиты безопасных соединений [7, 8, 9 10, 11, 12].

Исходя из экономических последствий, цель фиторемедиации может быть трехслойной: 1) добыча металлов на растительной основе с финансовой выгодой; 2) минимизация риска (фитостабилизация); и 3) устойчивое управление почвой, при котором фиторемедиация неуклонно повышает плодородие почвы, позволяя следить за ростом урожая с добавленной экономической ценностью [13]. Кроме того, производство с высоким содержанием биомассы и быстрорастущие растения, такие как древесные породы, такие как тополь, ятрофа и ива, используются для двойной цели производства энергии и фиторемедиации [14].

Фитоэкстракция (также известен как фитоаккумуляция, фитоабсорбция или фитосеквестрация) — это поглощение загрязняющих веществ из почвы или воды корнями растений и их перемещение, и накопление в надземной биомассе, т.е. побегах [15].

Открытие растений-гипераккумуляторов, способны поглощать тяжелые металлы в 50-500 раз большем содержании, чем обычные

растения, привело к революционному развитию технологии фитоэкстракции [16]. Растения-гипераккумуляторы обладают потенциалом накапливать тяжелые металлы в своих побегах до уровней, намного превышающих уровни неаккумулирующих растений [17]. Известно около 500 растений-гипераккумуляторов, которые составляют менее 0,2% всех покрытосеменных растений и в основном включали в себя семейства *Asteraceae, Brassicaceae, Caryophyllaceae, Fabaceae, Flacourtaceae, Lamiaceae, Poaceae, Violaceae* и *Euphorbiaceae* [18]. Термин «гипераккумулятор» был впервые введен для описания растений с концентрацией Ni более 1000 мг/кг сухого веса (0,1%) [19]. Позже гипераккумуляция Ni с большей точностью была определена Ривзом (1992) как установка гиперакукуляции Ni, в которой минимальная концентрация Ni составляет 1000 мг/кг в сухом веществе любой воздушной ткани, по крайней мере, в одном образце, растущем в ее естественных условиях. *Datura stramonium* составлял 0,1498 мг/кг в растительных тканях для Cd с самой высокой абсорбционной способностью Cd, а *Amaranthus paniculatus* составлял 68,04 г/га^2 с самой высокой абсорбционной способностью на единицу площади [2].

Гипераккумуляторы считаются высшими растениями, способными накапливать > 1 мг Au и Ag; > 100 мг Cd, Se и Ta; > 1000 мг Cu, Co, Cr, Ni, Pb, U и As; и> 10000 мг Mn и Zn на 1 кг сухой массы побегов на почвах, богатых тяжелыми металлами и металлоидами [16]. Способность гипераккумуляции металлов в наибольшей степени характерна для представителей *Brassicaceae*. Это семейство включает 11 родов и 87 видов. Представители 7 родов и 72 видов накапливают Ni, а представители 4 родов и 15 видов Zn. Лучший гипераккумулятор Ni — это *Sebertia acuminate* из Новой Каледонии. Разные виды *Thlaspi* способны накапливать несколько металлов, например, в *Thlaspi clasulescence* накапливаются Cd, Ni, Pb и Zn; *Thlaspi goingense* и *Thlaspi ochroleucum*, Ni и Zn; *Thlaspi rotundifolium*, Ni, Pb и Zn [19]. Примеры некоторых основных гипераккумуляторов тяжелых металлов приведены в таблице 1.

Гипераккумуляция металлов, по-видимому, является эволюционной адаптацией растений к жизни в неблагоприятных местах обитания с высоким уровнем содержания тяжелых металлов в почвах.

Таблица 1. Список видов растений-гипераккумуляторов для фитоэкстракции и фитостабилизации

Виды растений	Металл	Накопление металла (мг /кг)	Ссылки
Aeolanthus biformifolius	Cu	13,700	Chaney et al. (2010) [20]
Achillea millefolium	Hg	18.275	Jianxu et al. (2012) [21]
Alyxia rubricaulis	Mn	11,500	Chaney et al. (2010) [20]
Alyssum bertolonii	Ni	10,900	Li et al. (2003) [2]
Alyssum caricum	Ni	12,500	Li et al. (2003) [2]

Виды растений	Металл	Накопление металла (мг /кг)	Ссылки
Alyssum corsicum	Ni	18,100	Li et al. (2003) [2]
Alyssum heldreichii	Ni	11,800	Bani et al. (2010) [22]
Alyssum markgrafii	Ni	19,100	Bani et al. (2010) [22]
Alyssum pterocarpum	Ni	13,500	Li et al. (2003) [2]
Alyssum serpyllifolium	Ni	10,000	Prasad (2005) [19]
Armoracia lapathifolia	Hg	0.97	Aleksandra et al. (2008) [23]
Azolla pinnata	Cd	740	Rai (2008) [24]
Betula occidentalis	Pb	1000	Koptsik (2014) [24]
Brassica juncea	Pb	10,300	Koptsik (2014) [24]
Brassica nigra	Pb	9400	Koptsik (2014) [24]
Cicer arietinum	Hg	0.2	Jianxu et al. (2012) [21]
Deschampsia cespitosa	Pb	966.5	Kucharski et al. (2005) [25]
Deschampsia cespitosa	Cd	236.2	Kucharski et al. (2005) [25]
Deschampsia cespitosa	Zn	3614	Kucharski et al. (2005) [25]
Festuca rubra	Hg	3.17	Luis et al. (2003, 2007) [26,27]
Helianthus annuus	Pb	5600	Koptsik (2014) [24]
Helianthus tuberosus	Hg	1.89	Aleksandra et al. (2008) [23]
Haumaniastrum robertii	Co	10,200	Chaney et al. (2010) [20]
Hordeum katangense spp	Hg	2.35	Luis et al. (2003, 2007) [26,27]
Ipomoea alpina	Cu	12,300	Cunningham and Ow (1996) [29]
Lens culinaris	Hg	1.4	Luis et al. (2003, 2007) [26,27]
Lupinus polyphyllus	Hg	0.2	Luis et al. (2003, 2007) [26,27]
Macadamia neurophylla	Mn	51,800	Sheoran et al. (2009) [5]
Marrubium vulgare	Hg	13.8	Luis et al. (2003, 2007) [26,27]
Medicago sativa	Pb	43,300	Koptsik (2014) [24]
Macleaya cordata	Hg	2.775	Jianxu et al. (2012) [21]
Phyllanthus serpentinus	Ni	38,100	Chaney et al. (2010) [20]
Poa pratensis	Hg	2.74	Aleksandra. et al. (2008) [23]
Pteris vittata	Hg	91.975	Jianxu et al. (2012) [21]
Psychotria douarrei	Ni	47,500	Cunningham and Ow (1996) [29]
Rumex induratus	Hg	6.45	Luis et al. (2007 , 2003) [26,27]
Salix viminalis	Hg	0.66	Wang et al. (2005) [1]
Salix viminalis	Hg	5.69	Aleksandra et al. (2008) [23]
Salix schwerinii	Hg	0.55	Wang et al. (2005) [1]
Thlaspi caerulescens	Cd	160	Baker et al. (1994) [16]
Thlaspi caerulescens	Cd	1800	Cunningham and Ow (1996) [29]
Thlaspi caerulescens	Cd	3000	Sheoran et al. (2009) [5]
Thlaspi caerulescens	Cd	5000	Koptsik (2014) [24]
Thlaspi rotundifolium	Pb	8200	Cunningham and Ow (1996) [29]
Thlaspi calaminare	Zn	10,000	Sheoran et al. (2009) [5]
Thlaspi caerulenscens	Zn	21,150	Baker et al. (1994) [16]
Thlaspi caerulenscens	Zn	39,600	Chaney et al. (2010) [20]
Thlaspi caerulenscens	Zn	51,600	Cunningham and Ow (1996)
Triticum aestivum	Hg	0.14	Luis et al. (2003, 2007) [26,27]

Среди этих преимуществ, вероятно, есть устойчивость к тяжелым металлам, устойчивость к засухе, способность к конкуренции с менее

устойчивыми растениями, устойчивость к непреднамеренному поглощению тяжелых металлов и защита от патогенов и травоядных животных [28].

В идеале гипераккумуляторное растение должно обладать характеристиками, которые включают устойчивость к высоким концентрациям металлических загрязнителей, адаптацию к местным условиям окружающей среды, обширную корневую систему, высокую способность к быстрому росту и выработке значительной биомассы, устойчивость к болезням и вредителям, возможности агрохимической обработки, сбора урожая и вероятность использования корма для животных. Фактор, имеющий большое значение всегда с эффективностью перемещения металла от корней к побегам. В настоящее время ни одно растение не отвечает всем таким критериям [28].

Некоторые растения-гипераккумуляторы имеют небольшое производство биомассы, что определяет длительное использование в восстановлении почвы. Следовательно, деревья с интенсивной транспирацией, глубокими корневыми системами, высокой продуктивностью и быстрым ростом были рекомендованы в качестве потенциальных фитоэкстракторов. *Populus spp.* и *Salix spp.* широко используются для извлечения Zn и Cd из умеренно загрязненных почв [30].

Фитоэкстракция эффективен только для почв, загрязненных легкодоступными тяжелыми металлами, то есть Zn, As и Ni, для которых растения-гипераккумуляторы с обильной биомассой [31]. Эффективность фитоэкстракции ограничена глубиной, доступной для роста корней растений (от 30 до 90 см). Низкая продуктивность, поверхностная корневая система и, как следствие, медленный рост часто ограничивают использование растений-гипераккумуляторов [5]. Успех фитоэкстракции часто в значительной степени связан с сезонными погодными и климатическими условиями [28]. Поглощение чрезмерной концентрации мало доступных тяжелых металлов, то есть Hg, Cu, Cr и Pb, Cr, обычными высокопродуктивными растениями может быть улучшено за счет увеличения их подвижности с использованием мобилизующих агентов. Продолжительность восстановления, снижение эффективности фитоэкстракции с повышением уровня загрязнения почвы, а также пробел в знаниях об агрономической практике и управлении ограничивают использование этого подхода [32]. Фитоэкстракция позволяет проводить очистку почвы в больших масштабах с неравномерным загрязнением.

Фитостабилизация связана с уменьшением биодоступности и подвижности тяжелых металлов в почвах из-за их стабилизации от переноса за пределы площадки с помощью растений [33]. В последние годы этот метод, основанный на способности накапливать специфические тяжелые металлы в растениях и в корневой зоне, также

назывался фитоосаждением или фитосеквестрацией. Фиксация металлов в основном достигается за счет их поглощения и накопления в корнях в процессе их адсорбции на поверхности корня, роста и транспирации, физической стабилизации почв и осаждения в корневой зоне вследствие связывания органическими соединениями. встречается [29]. Поэтому, в отличие от других технологий фиторемедиации, задача фитостабилизации ставится не при рекультивации загрязненных почв, а при уменьшении загрязнения близлежащих сред и инактивации улавливания металлических загрязнителей.

Среди растений-гипераккумуляторов наиболее эффективными для фитостабилизации являются виды, которые накапливают тяжелые металлы в своих подземных частях, что препятствует выбросу тяжелых металлов в пищевую сеть. В последние годы несколько видов растений, преимущественно коммерчески доступных сельскохозяйственных трав, были успешно использованы для фитостабилизации. Существуют определенные виды растений, то есть Agrostis spp. и Festuca spp. которые наиболее часто используются при фитостабилизации загрязненных Cu, Zn и Pb почв в Европе, откуда они приехали, а также в Китае и Америке, где они были интродуцированы [34]. Некоторая проблема может возникнуть, когда почвы несколько загрязнены и деградировали. В таких случаях выгодно использование обычных видов растений, адаптированных к местным условиям окружающей среды и устойчивых к загрязнению металлами, что позволяет при добавлении удобрений и известкования. Поэтому были использованы обнадеживающие результаты использования *Deschampsia cespitosa* для фитостабилизации сильно загрязненных почв Cd, Zn и Pb в Верхней Силезии (Польша) [35].

Фиторемедиация является привлекательным вариантом удаления тяжелых металлов из почвы, но она также имеет некоторые проблемы [7, 9].

• Длительный период (несколько лет), необходимый для восстановления почвы.

• Эффективность фитоэкстракции большинства растений-гипераккумуляторов металлов, как правило, ограничена их низкой биомассой и медленной скоростью роста.

• Правильная утилизация загрязненной биомассы (как опасных отходов), необходимой после фитоэкстракции.

• Накопительная способность некоторых растений может быть нарушена и неэффективна из-за вредителей и болезней в тропических и субтропических регионах, затронутых климатом.

• Трудно мобилизовать более плотно связанную фракцию ионов металлов из почвы, т. е. ограниченную биодоступность загрязняющих веществ в почве.

• Следует избегать введения инвазивных видов растений в качестве гипераккумулятора, которые могут повлиять на местное цветочное разнообразие.

• Агрономическая практика и внесение изменений в почву могут отрицательно повлиять на подвижность загрязняющих веществ.

• Устойчивая фиторемедиация зависит главным образом от климатических и погодных условий.

• Фиторемедиация является применимым подходом для участков, где уровень загрязнения металлами от низкого до умеренного из-за неустойчивого роста растений в сильно загрязненных почвах.

• Накопленные металлы могут быть перенесены в пищевую цепь в случае неправильного обращения с биомассой.

Фиторемедиация — это экологически чистая технология, основанная на солнечной энергии, и она хорошо воспринимается сообществом. Ожидается, что фитоэкстракция тяжелых металлов станет коммерчески осуществимой технологией для агромерации тяжелых металлов в ближайшем будущем. Лучшее понимание поглощения тяжелых металлов растениями из почвы также поможет в продвижении агроминирования, которое может быть использовано для извлечения металлов даже из биомассы собираемой растительной массы. Существующее флористическое разнообразие следует использовать для гипераккумуляции различных тяжелых металлов и для скрининга новых эффективных металлических гипераккумулято-ров. Чтобы защитить местное разнообразие растений, необходимо провести комплексные исследования по оценке риска перед применением чужеродных видов растений для фиторемедиации. Дополнительные исследования должны проводиться для лучшего понимания взаимодействий между основными ризосферными факторами, включая металлы, почву, микробы и корни растений. Технический прогресс спектроскопических и хроматографических методах должен быть изучен, чтобы улучшить понимание ионов металлов в растительных тканях, что, в свою очередь, улучшит процессы, связанные с гипераккукуляцией металлов и устойчивостью растений. Поскольку поглощение металлов корнями растений ограничено низкой растворимостью, необходимы дополнительные исследования экономически эффективных и экологически безопасных химикатов с хелатирующими свойствами для повышения биодоступности металлов. Виды растений должны быть идентифицированы как способные к вращению, чтобы поддерживать эффективную скорость экстракции. Оптимизация времени сбора урожая для сокращения продолжительности цикла роста и эффективного использования периода выращивания имеет важное значение. Умеренно загрязненные почвы являются наиболее приемлемыми для агропромышленного комплекса. Альтернативный и более практичный подход к очистке современных промышленных,

покинутых и городских территорий включает фитостабилизацию, которая широко используется в различных частях мира. Однако эффективность различных поправок к почве в снижении неблагоприятного воздействия металлов и металлоидов на растения и другие организмы при фитостабилизации была отмечена в нескольких экспериментах ex-situ. Таким образом, для широкого использования фитостабилизации в качестве регулярной эффективной технологии мелиорации почвы требуются долговременные полевые исследования на месте.

Список литературы:

1. Wang, Y., Stauffer, C., Keller, C., 2005. Changes in Hg fractionation in soil induced by willow. Plant Soil 275, 67-75.

2. Li, N., Li, R., Feng, J., Zhang, Z., Shen, F., 2015. Remediation effects of heavy metals contaminated farmland using fly ash based on bioavailability test. Trans. Chin. Soc. Agric. Eng. 31, 203-2019.

3. Mahar, A., Wang, P., Li, R., Zhang, Z., 2015. Immobilization of lead and cadmium in contaminated soil using amendments: a review. Pedosphere 25, 555-568.

4. Xiao, R., Sun, X., Wang, J., Feng, J., Li, R., Zhang, Z., Wang, J., Ali, A., 2015. Characteristics and phytotoxicity assay of biochars derived from a Zn-rich antibiotic residue. J. Anal. Appl. Pyrol. 113, 575-583.

5. Sheoran, V., Sheoran, A.S., Poonia, P., 2009. Phytomining: a review. Min. Eng. 22, 1007-1019.

6. Wuana, R.A., Okieimen, F.E., 2011. Heavy metals in contaminated soils: a review of sources, chemistry, risks and best available strategies for remediation. ISRN Ecol. 2011, 1-20.

7. Clemens, S., 2001. Developing tools for phytoremediation: towards a molecular understanding of plant metal tolerance and accumulation. Int. J. Occup. Med. Environ. Health 14, 235-239.

8. Suresh, B., Ravishankar, G.A., 2004. Phytoremediation - a novel and promising approach for environmental clean-up. Crit. Rev. Biotechnol. 24, 97-124.

9. LeDuc, D.L., Terry, N., 2005. Phytoremediation of toxic trace elements in soil and water. J. Ind. Microbiol. Biotechnol. 32, 514-520.

10. Chehregani, A., Malayeri, B.E., 2007. Removal of heavy metals by native accumulator plants. Int. J. Agric. Biol. 9, 462-465.

11. Odjegba, V.J., Fasidi, I.O., 2007. Phytoremediation of heavy metals by Eichhornia crassipes. Environmentalist 27, 349-355.

12. Turan, M., Esringu, A., 2007. Phytoremediation based on canola (Brassica napus L.) and Indian mustard (Brassica juncea L.) planted on spiked soil by aliquot amount of Cd, Cu, Pb, and Zn. Plant Soil Environ. 53, 7-15.

13. Vangronsveld, J., Herzig, R., Weyens, N., Boulet, J., Adriaensen, K., Ruttens, A., Thewys, T., Vassilev, A., Meers, E., Nehnevajova, E., Van

der Lelie, D., Mench, M., 2009. Phytoremediation of contaminated soils and groundwater: lessons from the field. Environ. Sci. Pollut. Res. 16, 765-794.

14. Abhilash, P.C., Powell, J.R., Singh, H.B., Singh, B.K., 2012. Plant-microbe interactions: novel applications for exploitation in multipurpose remediation technologies. Trends Biotechnol. 30, 416-420.

15. Kotrba, P., Najmanova, J., Macek, T., Ruml, T., Mackova, M., 2009. Genetically modified plants in phytoremediation of heavy metal and metalloid soil and sediment pollution. Biotechnol. Adv. 27, 799-810. http://dx.doi.org/10.1016/j. biotechadv.2009.06.003.

16. Baker, A.J.M., Brooks, R.R., 1989. Terrestrial higher plants which hyperaccumulate metal elements: a review of their distribution, ecology, and phytochemistry. Biorecovery 1, 81-126.

17. Memon, A.R., Schroder, P., 2009. Implications of metal accumulation mechanisms to phytoremediation. Environ. Sci. Pollut. Res. 16, 162-175.

18. Brooks, R.R., Lee, J., Reeves, R.D., Jaffrre, T., 1977. Detection of nickel ferrous rocks by analysis of herbarium specimens of indicator plants. J. Geochem. Explor. 7, 49-57.

19. Prasad, M.N.V., 2003. Phytoremediation of metal-polluted ecosystems: hype for commercialization. Russ. J. Plant Physiol. 50, 686-700.

20. Chaney, R.L., Broadhurst, C.L., Centofanti, T., 2010. Phytoremediation of soil trace elements. In: Hooda, P.S. (Ed.), Trace Elements in Soils. John Wiley & Sons, Chichester, pp. 311-352.

21. Jianxu, W., Xinbin, F., Christopher, W.N.A., Ying, X., Lihai, S., 2012. Remediation of mercury contaminated sites a review. J. Hazard. Mater. 221-222, 1-18.

22. Bani, A., Pavlova, D., Echevarria, G., Mullaj, A., Reeves, R.D., Morel, J.L., Sulce, S., 2010. Nickel hyperaccumulation by the species of Alyssum and Thlaspi (Brassicaceae) from the ultramafic soils of the Balkans. Bot.Serb. 34, 3-14.

23. Aleksandra, S.N., Galimska-Stypa, R., Kucharski, R., Zielonka, U., Malkowski, E., Gray, L., 2008. Remediation aspect of microbial changes of plant rhizosphere in mercury contaminated soil. Environ. Monit. Assess. 137, 101-109.

24. Rai, P.K., 2008. Phytoremediation of Hg and Cd from industrial effluents using an aquatic free floating macrophyte Azolla pinnata. Int. J. Phytoremediat. 10, 430-439.

25. Kucharski, R., Sas-Nowosielska, A., Makowski, E., Japenga, J., Kuperberg, J.M., Pogrzeba, M., Krzyzak, J., 2005. The use of indigenous plant species and calcium phosphate for the stabilization of highly metal polluted sites in southern Poland. Plant Soil, 273, 291-305.

26. Luis, R., Lopez-Bellido, F., Carnicer, A., Alcalde-Morano, V., 2003. Phytoremediation of mercury-polluted soils using crop plants. Fresenius Environ. Bull. 12, 967-971.

27. Luis, R., Rincon, J., Asencio, I., Rodriguez-Castellanos, L., 2007. Capability of selected crop plants for shoot mercury accumulation from polluted soils: phytoremediation perspectives. Int. J. Phytoremediat. 9, 1-13.
28. Bhargava, A., Carmona, F.F., Bhargava, M., Srivastava, S., 2012. Approaches for enhanced phytoextraction of heavy metals. J. Environ. Manag. 105, 103-120.
29. Cunningham, S.D., Ow, D.W., 1996. Promises and prospects of phytoremediation. Plant Physiol. 110, 715-719.
30. Wieshammer, G., Unterbrunner, R., Baares, G.T., Zivkovic, M.F., Puschenreiter, M., Wenzel, W.W., 2007. Phytoextraction of Cd and Zn from agricultural soils by Salix Ssp. and intercropping of Salix caprea and Arabidopsis halleri. Plant Soil 298, 255-264.
31. Robinson, B.H., Brooks, R.R., Howes, A.W., Kirkman, J.H., Gregg, P.E.H., 1997. The potential of the high biomass nickel hyperaccumulator Berkheya coddii for phytoremediation and phytomining. J. Geochem. Explor. 60, 115-126.
32. McGrath, S.P., Zhao, F.J., 2003. Phytoextraction of metals and metalloids from contaminated soils. Curr. Opin. Biotechnol. 14 (3), 277-282.
33. Pulford, I., Watson, C., 2003. Phytoremediation of heavy metal-contaminated land by trees a review. Environ. Int. 29, 529-540.
34. Dickinson, N.M., Baker, A.J.M., Doronila, A., Laidlaw, S., Reeves, R.D., 2009. Phytoremediation of inorganics: realism and synergies. Int. J. Phytoremediat. 11, 97-114.
35. Padmavathiamma, P.K., Li, L.Y., 2007. Phytoremediation technology: hyperaccumulation metals in plants. Water, Air, Soil Pollut. 184, 105-126.

4.10. Экологическая оценка загрязнения почвы территории юга Западной Сибири (на примере Северо-Казахстанской области Республики Казахстан)

Бану Бейсеновна Доскенова
кандидат биологических наук, старший преподаватель кафедры «География и экология». Северо-Казахстанский государственный университет акад. М. Козыбаева
(г. Петропавловск, Казахстан)
Асель Амангельдиевна Бектемирова,
магистр, преподаватель кафедры «География и экология». Северо-Казахстанский государственный университет акад. М. Козыбаева
(г. Петропавловск, Казахстан)
Сауле Бахыткереевна Байбусинова
магистр, старший преподаватель кафедры «География и экология». Северо-Казахстанский государственный

университет акад. М. Козыбаева
(г. Петропавловск, Казахстан)

Значение почвенного покрова в формировании не только экономического благополучия любого региона, но и в благополучии здоровья населения невозможно переоценить. Почвы юга Западной Сибири, а в частности Северо-Казахстанской области Республики Казахстан являются основным природным ресурсом региона, на базе которого развито сельскохозяйственное производство. Пашни занимают половину территории области и это преимущественно чернозёмы обыкновенные и южные

Авторами проводятся комплексные экологические исследования по оценке, состояния компонентов природы в Северо-Казахстанской области и выявлению основных факторов негативного воздействия на качество окружающей природной среды и как следствие – на здоровье человека.

Основной целью исследований является экологическая оценка загрязнения атмосферного воздуха и почв тяжелыми металлами Северо-Казахстанской области Республики Казахстан.

Проведена оценка загрязнение атмосферного воздуха и проанализированы результаты исследования почв Северо-Казахстанской области на содержание тяжелых металлов; проведена инвентаризации антропогенных изменений в экосистемах для создания электронной базы данных по оценке экологического состояния области по уровню антропогенных нагрузок на ландшафты; разработаны комплекс мероприятий по охране атмосферного воздуха и почв Северо-Казахстанской области.

Для обоснования экологического мониторинга почв впервые применена оценка риска для здоровья населения при воздействии тяжелых металлов, загрязняющих атмосферный воздух и почву области.

Представлены основные методики для организации и проведения исследований по экологической оценке и анализу полученных данных, описаны методы отбора и подготовки проб почвы. Объектами исследования определены почва и атмосферный воздух Северо-Казахстанской области, а также население этого региона. Исходными материалами стали данные экологического исследования почвы и атмосферного воздуха, формы статистической отчетности и данные лабораторных исследований. Для анализа исходной информации использованы дескриптивные, лабораторно-инструментальные, математические и статистические методы, а для построения картограмм программы MapInfo, EPIMAP, COREL.

При исследовании экологического состояния атмосферного воздуха и почв территории Северо-Казахстанской области Республики Казахстан авторами использованы системы оценки экологического

состояния региона и разработана программа исследований по экологической оценке состояния окружающей среды Северо-Казахстанской области, систематизирован обзор литературных данных и материалов исследований. Нами применялась методика полевых исследований [Балдашева и др., 1979; Вернигора и др, 1982], метод картографирования и анкетирования, ретроспективного анализа, санитарно-эпидемологических исследований и статистические методы обработки материалов, разработанных российскими и казахстанскими учеными.

Плодородие почв убывает за счет дефляции и водной эрозии, недостаточности и неравномерности распределения почвоохранных лесных насаждений, нарушения агротехнических почвозащитных приемов обработки, господства монокультуры, загрязнения почв, механического влияния тяжёлой сельскохозяйственной техники и др. [1]. Из всех процессов деградации почв наибольшую актуальность представляют процессы дегумификации, т.е. сокращение содержания гумуса, что ведет к убыли естественного плодородия почв, вызванного нарушениями биологического круговорота веществ[2].

Авторами проведены полевые исследования на 28 ключевых участках Северо-Казахстанской области с отбором проб почв и растительности (260 проб – по 130 почвенных образцов и 130 образцов – растительной массы), на спектральный и химический анализы. В целом на одном ключевом участке отбиралось 18-20 проб (соответственно – по 9-10 образцов почв и растительности). В основном отбор проб почв и растительной массы проводился на одном участке (парами «почва-растения»), что целесообразно для отслеживания миграции химических элементов из почвы в растения. В задачу полевых исследований входило изучение экологической и геохимической обстановки региона на ключевых участках. Участки выбирались на основе дифференциации по административным районам области, со средним и максимальным уровнем заболеваемости населения, в пределах которых проводилось изучение почв, сравнение показателей позволяет выявить причинно-следственные связи между факторами среды и заболеваемостью.

Для проведения исследований выделены особо значимые вещества, влияющие на биохимические процессы в организме человека. Это – свинец, кадмий, мышьяк, йод, селен, цинк, медь, молибден, литий, никель, железо, кальций, хром, ртуть, ванадий, марганец, кобальт – всего 17 элементов. Анализируя данные исследований, на содержание макро и микроэлементов по ключевым участкам в сравнение с их фоновыми значениями и с нормами **ПДК (предельно-допустимые концентрации)** можно сделать выводы – что на территории области есть превышения норм ПДК в два раза, по содержанию тяжелых металлов практически во всех районах (так свинец превышал в 4,9 раза, кадмий в 3,2 раза, и ванадий в 2,1 раза).

Превышение фоновых значений характерно для ванадия в 1,2 раза, хрома в 1,1 раза, железа в 1,1 раза, кобальта в 1,6 раза, меди в 2,1 раза, и цинка в 1,4 раза. Наблюдается недостаточный уровень йода и селена на ключевых участках Тимирязевского, Шал акына и Г. Мусрепова районов (по области фоновые показатели в пределах нормы (по - 4,6)). Авторами дифференцированы зоны с максимальным загрязнением почв, что напрямую связано, с необходимостью дальнейшего анализа в связи с экологическим неблагополучием. Значительные превышения ПДК для кобальта, являющегося канцерогеном, в зоне жилой застройки, диктуют необходимость включения данного металла в мониторинговые исследования проб почвы. Анализ проб растительности также показывает повышенный уровень содержания тяжелых металлов, подтверждая картину загрязнения почв по районам, только с меньшими показателями превышения уровня ПДК. Так, в районах Г. Мусрепова, Кызылжарском превышение по свинцу, составляет 0,5 ПДК, по кобальту - 0,2 ПДК. В целом по области фоновые показатели исследуемых веществ в растительных пробах в норме.

В связи с тем, что ведущей культурой (монокультурой) в Северо-Казахстанской области является яровая пшеница, а в земледелии преобладают зернопаровые севообороты, баланс гумуса в почвах отрицательный [3]. Содержание гумуса убывает в среднем на 0,5-0,6% в год. По разным данным, потери гумуса в черноземной зоне составили 30 - 40 % по отношению к целинному состоянию [4].

К настоящему времени большие площади обрабатываемых земель в Северо-Казахстанской области содержат гумуса 4,0 % и менее. Исследования Северо-Казахстанской сельскохозяйственной опытной станции показывают, что при сокращении гумуса на 1,0% (с 5,6 до 4,5 %) недобор урожая составляет около 5 ц/га [5].

Ежегодный вынос питательных веществ (азота, фосфора, калия) оценивается в 100-180 тыс. тонн. Изымаемые объемы азота, фосфора, калия в почву не возвращаются, т.к. с 1994 г. минеральные удобрения в почву практически не вносятся из-за отсутствия средств на их приобретение, или вносятся в незначительных количествах. Ежегодная минерализация гумуса в почвах Северо-Казахстанской области составляет 0,4-1,2 т/га. Тенденция сокращения объемов внесения минеральных удобрений началась в середине 80-х годов прошлого века и пока не набрала значительных темпов [6].

Почвы принимают самое непосредственное и масштабное участие в естественном массообмене химических элементов в результате сельскохозяйственной деятельности общества. Всегда считалось, что минеральная подкормка почв приносит прибавку к урожаю. Исследование их содержаний в почвах и в продуктах растениеводства и животноводства показало значительное накопление

микроэлементов, в том числе тяжелых металлов в пище горожан и жителей села. В масштабах страны объемы микроэлементов, перешедших в почвы в результате их обработки минеральными удобрениями, значительны и очень динамичны.

Очевидно, что при изучении влияния минеральных удобрений на состояние почв, необходимо учитывать внесение минеральных удобрений в физическом весе, а не только в действующем веществе.

Таблица 1. Оценка благоприятности ситуации административных районов Северо-Казахстанской области по степени загрязнения почв минеральными удобрениями

Районы	Всего внесено мин. удобрений, тонн	Пашня, км^2	Внесено мин. удобрений на 1 км^2 пашни
Айыртауский	1 392	386,3	3,6
Акжарский	182	244,1	0,7
Аккайынский	674,3	233,3	2,9
Есильский	824,7	714,4	1,2
Жамбылский	600,5	303	2
Жумабаева	306	250	1,2
Кызылжарский	726,3	216	3,4
Мамлютский	313,3	459,4	0,7
Г. Мусрепова	2 466,6	177,7	13,9
Тайыншинский	2 684,6	587,4	4,6
Тимирязевский	1 262,3	232,7	5,4
Уалихановский	128	194	0,7
Шал Акына	379,6	203,4	1,7
ИТОГО	11 594,3	4 201,7	2,8

Как свидетельствуют данные таблицы, максимальную нагрузку по внесению удобрений испытывают почвы р-на Г. Мусрепова: на 1 км ^{2} пашни вносится в среднем 13,9 тонн. Это позволяет оценить сложившуюся ситуацию как неудовлетворительную. Минимальная нагрузка (менее 1 тонны удобрений на 1 км^2 пашни) наблюдается в Акжарском, Мамлютском и Уалихановском районах. Близки к среднеобластному показателю по степени благополучия пахотные угодья Аккайынского, Есильского, Жамбылского районов, а также районов М. Жумабаева и Шал Акына. Ниже среднеобластного уровня показатели в Айыртауском, Кызылжарском, Тайыншинском и Тимирязевском районах и сложившуюся в перечисленных районах ситуацию можно считать удовлетворительной [6].

Особую опасность представляет загрязнение почв органическими загрязняющими веществами, в том числе пестицидами. Опасность загрязнения остаточными пестицидами усиливается вследствие того, что многие первоначальные нетоксичные соединения по мере разложения в почвах образуют стойкие токсичные метаболиты,

поэтому существенным моментом очищения среды является их полная минерализация.

Степень опасности загрязнения почв токсичными веществами зависит от уровня техногенной нагрузки на территорию, состава и устойчивости загрязняющих веществ, условий разложения и рассеивания их в почвах и сопредельных средах [4].

Рядом авторов отмечается увеличение скорости разложения органических веществ на пашнях, по сравнению с лесом, что объясняется возрастанием микробиологической активности пахотных почв по сравнению с целинными. Так, если скорость разложения на целине принять за 1, на пашне она составляет примерно 1,3. Можно ожидать, что загрязняющие органические вещества, попадающие в почву, на пашне будут разлагаться, а летучие вещества (например, многие пестициды) испарятся несколько быстрее, чем в таких же почвах лесных массивов.

Скорость вымывания воднорастворимых загрязняющих веществ из почвенной толщи в пределах нечерноземной зоны, где коэффициент увлажнения превышает 1, изменяется главным образом в зависимости от водопроницаемости почв и почвообразующих пород, и их сорбционной способности. Если скорость вымывания в почвах с наиболее высокой водопроницаемостью (песчаных, хрящевато-щебнистых, целинных) принять за 1, то на пашнях с почвами подобного же механического состава она снижается до 0,5, на суглинистых и тяжелосуглинистых целинных почвах - до 0,3 - 0,2, а на пашнях с почвами тяжелого механического состава - до 0,2 - 0,1.

Таким образом, степень опасности остаточного накопления пестицидов в почвах Северо-Казахстанской области возрастает с юга на север (т.к. увеличивается увлажнение), от песчаных почв к суглинистым и глинистым, от незаболоченных - к переувлажненным и болотным.

Из использованных классов пестицидов в районах Северо-Казахстанской области наиболее широко применяются вещества для химической прополки, наблюдается рост обрабатываемых пестицидами земель всеми классами химикатов.

Наиболее благоприятная ситуация сложилась в Аккайынском, Жамбылском районах и районе М. Жумабаева, где коэффициент обработанной пашни менее 0,5. Большинство районов области по данному показателю характеризуются удовлетворительно, что близко к среднему показателю по области - 0,5-0,6. Напряженная ситуация сложилась в Мамлютском районе, где данный коэффициент выше 1, что может говорить о высокой степени загрязненности почв района пестицидами [6].

В Северо-Казахстанской области неудовлетворительно решаются вопросы хранения и переработки отходов. Общегодовой объем бытовых отходов регулярно увеличивается и поступает в

организованные свалки (27 шт.) и складируется на полигоне ТБО в г. Петропавловске. Переработка отходов не производится. Отсутствует пункт приема металлической ртути от пришедших в негодность ртутьсодержащих изделий [1].

Авторами по имеющимся данным накопления ТБО по районам Северо-Казахстанской области рассчитан среднегодовой показатель накопления отходов на душу населения по районам области, анализ показал, что наиболее благоприятная ситуация по степени загрязненности ТБО сложилась в Тайыншинском, Аккайынском и Жамбылском районах. Загрязнение ТБО на душу населения составляет менее 8 тонн. Максимальное загрязнение ТБО среди сельских районов присуще Тимирязевскому району (душевой показатель свыше 34,7, что почти в 7 раз превосходит минимальные показатели).

В целом, среднеобластной показатель накопления ТБО на душу населения составляет 11 тонн, что позволяет оценить степень благоприятности ситуации как удовлетворительную. Такая ситуация сложилась в Айыртауском, Акжарском, Есильском, Мамлютском и Уалихановском районах. Выше среднего показателя (свыше 12 тонн на душу населения), накопления ТБО в районах М. Жумабаева, Г. Мусрепова, Шал Акына в связи с чем, сложившуюся ситуацию можно оценить как напряженную [3].

Таким образом, по изменению химического состава и механической структуры почвы в условиях антропогенного воздействия можно судить об изменениях устойчивости экологического функционирования экосистемы в целом, что обуславливает необходимость осуществления комплексного экологического мониторинга почв Северо-Казахстанской области.

Следует также подчеркнуть, что в связи исключительной значимостью североказахстанских почв и природных комплексов и трудностью их восстановления, работы по их особой охране приобретают не только региональное, но и общенациональное значение и должны получать основательную поддержку со стороны государства.

Основными результатами проведенных исследований были определены антропогенные изменения в экосистемах при загрязнении атмосферного воздуха и почв тяжелыми металлами Северо-Казахстанской области Республики Казахстан;

Для обоснования экологического мониторинга почв впервые применена оценка риска для здоровья населения при воздействии тяжелых металлов, загрязняющих атмосферный воздух и почву Северо-Казахстанской области. Дана экологическая оценка загрязнения атмосферного воздуха и почв области тяжелыми металлами. По результатам исследования в динамике проанализированы основные параметры, характеризующие экологическое состояние территории и здоровья населения, что имеет

существенное значение для дальнейших мониторинговых исследований по административным районам и в целом по области. Собран электронный банк данных по всем названным направлениям работы, позволяющий автоматизировать процессы обработки исходной информации по рядам наблюдений. Разработан комплекс мероприятий по охране атмосферного воздуха и почв Северо-Казахстанской области.

Достоверность проведенных исследований базируется на достаточном по объему практическом материале, глубоком анализе литературных данных и полученных результатов с применением современных, и соответствующих поставленным задачам методов исследования, и корректной статистической обработке.

На основе анализа полученных материалов выявлены основные загрязнители и их распределение на территории области, что в дальнейшем позволит целенаправленно вести разработку профилактических мероприятий по устранению негативных последствий промышленно-техногенного воздействия на здоровье населения области. Результаты проведенных исследований стали основой для организации и проведения мониторинга экологического состояния атмосферы и почв Северо-Казахстанской области Республики Казахстана [7].

Материалы работы используются службами департаментов экологии и природопользования, здравоохранения, для разработки практических рекомендаций по улучшению экологической ситуации в каждом административном районе, и в целом по области, а также при выработке нормативных геохимических показателей при оценке качества природной среды.

Материалы исследования используются для преподавания экологии, для выполнения студентами и магистрантами курсовых и выпускных квалификационных работ в высших учебных заведениях.

Литература:

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Северо-Казахстанской области. г. Петропавловск, 2012 г.

2. Кочуров Б.И. География экологических ситуаций (Экодиагностика территории). - М.: ИГ РАН, 1997.

3. Комплексные географические исследования территории и здоровья населения Восточно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областей (отчет, 14.11.2005).

4. Мансуров Т.А. Агропромышленный сектор Северо-Казахстанской области к полувековому юбилею освоения целинных и залежных земель. В кн. «Освоение целинных земель и современное развитие регионов Казахстана и России» // Материалы международной научно-практической конференции. – Петропавловск: СКГУ, 2004.

5. Система ведения сельского хозяйства Северо-Казахстанской области. - Петропавловск: СКГУ, 2009.

6. Доскенова Б.Б., Баймашева Ш.М. Оценка благоприятности территории Северо-Казахстанской области Республики Казахстан по степени загрязнения почв // Аграрный вестник Урала. Серия: Биология, экология. 2009, № 1 (55).

7. Доскенова Б.Б. Экологическая оценка аэротехногенного загрязнения тяжелыми металлами Северо-Казахстанской области (Республика Казахстан) // кандидатская диссертация, Омск, РФ. 2010.

4.11. Химическое загрязнение окружающей среды

Ксения Сергеевна Поликутина
Студент кафедры «Стоматология ортопедическая».
«Казахстанско-Российский медицинский колледж»
(г. Алматы, Казахстан)

На всех стадиях своего развития человек очень близко связан с окружающим миром. Но с тех пор, как появилось индустриальное общество, вмешательство человека в природу очень резко повысилось, стал больше объём этого вмешательства, оно стало многообразнее и сейчас грозит стать глобальной опасностью для человечества. Расход видов сырья, которые не обновляются, повышается, все больше пахотных земель выходит из экономики, так как на них строятся города и заводы. Человек все больше вмешивается хозяйство биосферы – той части планеты, в которой существует жизнь. Биосфера в настоящее время все больше подвергается антропогенному воздействию. Можно выделить несколько процессов, которые ухудшают экологическую ситуацию на планете.

Наиболее масштабным и значительным является химическое загрязнение окружающей среды незнакомыми ей веществами химической природы. Это газообразные и аэрозольные загрязнения промышленно – бытового происхождения. Все больше и больше накопления углекислого газа в атмосфере. У экологов тревогу вызывает и дальнейшее загрязнение Мирового океана нефтью и нефтепродуктами, которое достигло уже более 1/6 его поверхности. Такое огромное количество нефтяных загрязнений может вызвать видимые нарушения между гидросферой и атмосферой. Сомнений не вызывает и химическое загрязнение почвы пестицидами и ее повышенная кислотность, которая может привести к разрушению экосистемы. Все факторы, которые мы рассмотрели, к которым можно приписать загрязняющий эффект, оказывают сильные и заметные влияния, которые происходят в биосфере.

Химическое загрязнение биосферы

В настоящее время считают, что в биосфере находится более 6 миллионов химических соединений, не говоря уже об их сочетаниях. Из всех веществ, которые есть в биосфере, 90 % – синтетического происхождения, которые в подавляющем большинстве являются для организма посторонними.

Выделяют следующие типы глобального химического загрязнения биосферы:

- загрязнение газообразными веществами;
- загрязнение тяжелыми металлами;
- загрязнение удобрениями и биогенными элементами;
- загрязнение органическими соединениями;
- загрязнение радиоактивными веществами.

Беспокойство вызывает загрязнение атмосферы углекислым газом - CO2. С последних десятилетий содержание CO2 в атмосфере растет из-за вырубки лесов, сжигания ископаемого топлива и окисления органических веществ в почве. После 1957 года содержание CO2 увеличилось на 0,4-0,6%. Такие темпы роста CO2 поддерживаются и имеют тенденцию к увеличению, что может привести к изменению климата, климатическим аномалиям (засуха, снегопад, наводнения и т. Д.) И, в конечном итоге, к изменению климата и глобальному потеплению.

Оксид углерода. CO - Получается при неполном сгорании углеродных веществ. При сжигании тяжелого мусора он взрывается выбросами и выбросами промышленных предприятий. Ежегодно этот газ попадает в атмосферу не менее чем с 1250 млн. Тонн. CO — это соединение, которое активно реагирует со сложными частями атмосферы, помогая повысить температуру на планете и создать парниковый эффект. Высшие растения, водоросли и особенно микроорганизмы препятствуют увеличению выбросов CO в атмосферу. У высших растений CO может связываться с серином аминокислоты, а также окисляться до CO2. В почве некоторые микроорганизмы либо частично вносят CO в органические соединения, либо окисляются до CO2. Поэтому почва играет большую роль в удалении CO из атмосферы.

Немалую опасность представляет и попадание в атмосферу ***оксидов азота и серы,*** которые образуются при сжигании ископаемого топлива.

Оксиды азота. Основными источниками выброса являются предприятия, которые производят азотные удобрения, азотную кислоту и нитраты, анилиновые красители, вискозный шелк, целлулоид. Количество оксидов азота, который поступает в атмосферу, составляет 21 млн. т в год.

Ангидрид серы. Он выделяется при сгорании серосодержащего топлива или при переработке сернистых руд, которые достигают до 170

миллионов тонн в год. Некоторые из соединений серы выделяются при сжигании органических остатков на отвалах. В одних только Соединенных Штатах общее количество диоксида серы, выброшенного в атмосферу, составило 65% мировых выбросов.

Серный ангидрид. Получают окислением диоксида серы. Конечным продуктом реакции является аэрозоль или раствор серной кислоты в дождевой воде, который слегка окисляет почву и усиливает респираторные заболевания человека. Потеря аэрозоля серной кислоты из потока дыма на химическом заводе происходит, когда облака низкие и влажность высокая. Листья растений, растущих на расстоянии не менее 11 км от таких компаний, в основном покрыты небольшими некротическими пятнами, которые образовались в местах скопления капель серной кислоты. Пирометаллургические предприятия цветной и черной металлургии, а также тепловая электростанция каждый год выбрасывают в атмосферу десятки миллионов тонн серного ангидрида.

Мы можем сказать количество загрязнения тяжелыми металлами из данных, которые характеризуют ежегодное мировое производство. Но вы должны рассмотреть другую информацию. Например, от 1500 до 2000 тонн ртути в год откладывается в биосфере при переработке руд и руд и от 0,1 до 8000 тонн при сжигании топлива. Когда сжигается уголь, в биосферу ежегодно попадает около 3500 тонн свинца, из которых 56 000 из-за выветривания и 110 000 тонн переносятся в реки.

Уровень токсичности тяжелых металлов для животных и человека, а также для растений не одинаков и имеет далеко идущие последствия. Наиболее токсичными металлами являются кадмий, свинец, хром, ртуть и некоторые другие. В концентрациях до 1 мг / л они вредны для биологических объектов. Цинк, титан не так токсичен для людей и теплокровных животных, но даже в небольших количествах концентратов они вредны для рыб и других обитателей водных экосистем.

В целом потребление минеральных удобрений составляет около 100 миллионов тонн в год. Содержание нитратов и нитритов в воде колеблется от 0 до 200 мг/л.

Основная проблема заключается в использовании азотных удобрений, поскольку высокое содержание нитратов и нитритов в воде, которую мы пьем, в овощах, используемых людьми и животными, представляет собой токсическую опасность.

Вместе с некоторыми удобрениями в почву попадают и посторонние загрязняющие элементы. Растения используют часть внесенных минеральных удобрений. Остальная часть смывается в водоемы.

Биогенное загрязнение почвы происходит не только при внесении ненужного количества удобрения, но и другими способами. В одних только США биогены поступают в водоемы каждый год: азот - около 5

млн. тонн, фосфор - около 255 тыс. тонн. Все это приводит к загрязнению внутренних водоемов и прибрежных районов океана.

Ежедневное потребление нитратов на человека в Соединенных Штатах оценивается примерно в 400 мг: 200 мг с овощами, 115 мг с мясными продуктами и 85 мг с водой. В Англии - 225 мг в день с овощами, 110 мг с мясом и 105 с водой. У нас есть эти немного более низкие дозы.

Охрана окружающей среды – главная наша задача, проблема, ставшая социальной, но не все это могут понять. Каждый день мы слышим об опасности, которая грозит окружающей среде, но до сих пор многие из нас не считают это чем-то важным. Проходя по улице, можно увидеть мусор, который люди даже до мусорки донести не могут. Будет хорошо, если хотя бы мы перестанем выкидывать повсюду пластик, стекло, а будем сдавать на переработку. Откажемся хотя бы в небольшом количестве от автомобилей, а перейдем на велосипеды. Очистим водоемы от пластика и от всего прочего мусора. Если уже не начнем заботиться об окружающем мире, то через пару сотен лет или еще меньше, то от нее ничего не останется.

Список литературы:

1. [http://biofile.ru/bio/15506.html].
2. [https://schoolchemistry.ru/stati/oksreda/oksreda.htm].
3. [https://baribar.kz/student/22734/khimicheskoe-zagryaznenie-biosfery/].
4. [https://musorish.ru/zagryaznenie-biosfery-v-2019-godu/].

4.12. Генетически модифицированные организмы

Анастасия Сергеевна Григорьева
Студент кафедры "Стоматология ортопедическая".
"Казахстанско-Российский медицинский колледж"
(г. Алматы, Казахстан)

Генетически модифицированные организмы - очень острая тема во всем мире. Большинство людей не понимают или не знают, что это такое. Давайте разберемся что такое генетически модифицированные организмы. Генетически модифицированные организмы (ГМО) — это микроорганизм, растение или животное, у которых благодаря методам генной инженерии был изменен генотип.

Для создания трансгенных сортов растений нужных для развития сельского хозяйства, продовольственная и сельскохозяйственные организации хотят использовать методы генной инженерии. Прямой перенос генов, отвечающих за нужные и полезные признаки, — это является естественным этапом развития работ по селекции растений и

животных, благодаря этой технологии наши возможности расширяются по части управления создания новых сортов и, в частности, передачи полезных признаков между нескрещивающимися видами.

Как же получают генетически модифицированные организмы?

Главными этапами получения ГМО является:

1. Получение отдельного гена.
2. Присоединение гена в вектор для переноса в организм.
3. Перенос вектора с геном в модифицированный организм.
4. Отбор генетически модифицированных организмов и удаление тех, который не получилось модифицировать.

Процесс создания генов в наше время разработан очень хорошо и даже можно считать, что автоматизирован. В настоящее время существуют аппараты, у которых в памяти есть программы создания различных нуклеотидных последовательностей. Этот аппарат создает отрезки ДНК, у которых длина составляет до 100 - 120 азотистых оснований.

Для того чтобы внедрить в вектор ген, используют ферменты - рестриктазы и лигазы. Ген и вектор можно разрезать с помощью рестриктаз, а благодаря лигазам можно такие кусочки "склеивать", соединять в иной комбинации.

Благодаря Фредерику Гриффиту, который открыл явление бактериальной трансформации, была разработана техника внедрения генов в бактерии. Это явление заключалось в том, что в основе лежит обычный половой процесс, который проходит обменом маленьких фрагментов у бактерий нехромосомной ДНК, плазмидами. Плазмидные технология вошли в основу внедрения искусственных генов в бактериальные клетки.

Для чего же селекционеры получают генетически модифицированные организмы?

Например, в сельском хозяйстве ГМО получают для получения большого количества урожая и также для его стойкости. Даже сопротивляемость к насекомым, получают с помощью внедрения в тот же самый урожай гена для получения токсина из бактерии. Плюс такого токсина заключается в том, что он используется в качестве избавления насекомых - вредителей в сельском хозяйстве. Из ГМО также изготавливают продукты, которые дальше попадают на полки наших магазинов. Такие ГМО - продукты являются низкими по цене и также срок их хранения увеличивается. Такие плюсы очень выгодны и для производителей этих продуктов и для потребителя.

Так где же используются генетически модифицированные организмы?

Генетически модифицированные организмы как основу специальных диет. Даже ученые говорят, что с помощью ГМО можно будет расширить рацион питания людям, у которых такие заболевания, как сахарный диабет, остеопороз, сердечно-сосудистые и

онкологические. Также для лечения диабета ученые в 1978 году получили трансгенный человеческий инсулин. И до сих пор людей используют этот инсулин, который был получен с помощью генной инженерии. В фармакологии тоже используют генетически модифицированные организмы. Например, фармакологи используют ген карри для изготовления лекарства, который помогают людям с сахарным диабетом.

Даже для пересадок органов используют ГМО. В данном случае генетически модифицированным организмом является трансгенная свинья. Раньше при пересадке органов свиньи, организм отторгал их. Но в штате Вирджиния появились пятеро трансгенных поросят, у которых был удален "лишний" ген. С помощью избавления от такого гена была решена проблема при пересадке органов.

В настоящее время ученые изучают как же вылечить человека от рака и СПИДа. Наш организм вырабатывает белок интерферон, который вырабатывается на вирусные инфекции. И этот белок ученые предполагают, как один из вариантов лечения таких заболеваний, но точно не было ничего установлено. Но чтобы получить нужное количество интерферона, нужно огромное количества крови человека. Но с помощью синтезирования генов получают этот белок. Выигрыш от массового производства интерферона очень велик.

Генетически модифицированные организмы используют в сельском хозяйстве. ГМО используют для получения устойчивых растения к вредителям, к неблагоприятным условиям среды. Также для создания новых сортов и большей урожайности. Уже с 1996 года началось использование ГМО – организмы. Одними из известных являются кукуруза, соя, сахарная свекла и сахарный тростник.

Сейчас даже разрабатываются модифицированные бактерии для получения экологического топлива. Появился такой сорт роз, которые имеют сиреневый цвет.

Такие разработки из ГМО делают человеческую жизнь лучше и краше.

Так давайте разберемся, ГМО — это вред или польза?

Ученые разделились на тех, кто за ГМО – продукты и, кто против.

Ученые, которые против генетически модифицированный организмов, считают, что они могут вызывать ухудшение иммунитета и нарушение функционирования человеческого организма. Также из-за употребления ГМО может появиться устойчивость патогенной микрофлоры к антибиотикам.

Эксперты считают, что генетически модифицированные организмы могут вызывать мутацию человеческого тела и то, что они имеют меньше полезных свойств, чем натуральная продукция.

ГМО могут нести огромный вред и к окружающей среде. Они вызывают такие проблемы как, разрушение естественных экосистем. Из-за того, что ГМО – растения вытесняют другие растения и животных.

Также могут появляться такие свойства, которые мы даже не знаем и что они могут делать. Из-за того, что насекомые употребляют ГМО, их организм может мутировать. Существует такое мнение, что генетически модифицированные организмы вызывают много сельскохозяйственных проблем. Загрязнение натуральных сортов трансгенами. Появляются устойчивые формы сорняков. Ухудшается качество и плодородие почвы из-за генетически модифицированных организмов. Вот такой вред несут ГМО для человека и окружающей среды.

В настоящее время большинство детей страдают от нехватки витамина А. Бета – каротин способен образовывать витамин А. Поэтому ученые создали рис, в котором находится достаточно бета – каротина. Поэтому у детей, которые употребляли такой рис, вырос уровень витамина А. Также благодаря генетически модифицированным организмам можно будет избавиться от аллергии. Это поможет людям, страдающим от аллергии на продукт, употреблять их в своем рационе. Как говорилось выше, что ученые создали генетически модифицированный инсулин для диабетиков, помогающий им. Еще благодаря трансгенным свиньям можно пересаживать органы людям. Вот такую огромную пользу могут приносить генетически модифицированные организмы.

Больше вреда или пользы приносят ГМО - никто точно не может сказать, все это до сих пор находиться к какой-то тайне, которую еще никто не смог раскрыть.

Как же проверяют генетически модифицированные организмы на безопасность?

Например, в США безопасность ГМО проверяют три федеральных органа: Министерство сельского хозяйства, которые отвечали за то, чтобы выращиваемые ими сельскохозяйственные культуры плохо не действовали на другие растения. Агентство по охране окружающей среды, которые отвечают за то, чтобы растения, которые устойчивы к насекомым – вредителям, к гербицидам, а также растения с распространенными болезнями не проходили на мировой рынок. И последний федеральный орган — это Комиссия по контролю продуктов питания и лекарственных средств, которые занимаются пищевой безопасностью населения. Все они предъявляют высокие стандарты к ГМО – продуктам, но все очень высок риск того, что на рынок могут поступить генетически модифицированные организмы. Но как же проверяют в России на безопасность ГМО продукты? Все очень просто. Если продукты не зарегистрированы, то их просто не допускают на рынок. Или не имеют декларацию на ГМО – продукты также не допускаются на рынок.

Как же распознать генетически модифицированные организмы?

ГМО – продукты выглядят очень красиво, они гладкие, яркие, без повреждений. На них приятно смотреть. Также у них очень долгий срок хранения. Чтобы распознать генетически модифицированные

организмы нужно читать этикетки на них. На этих этикетках ГМО является в виде индекса Е в продукте. Например, такие индексы как Е 322 – лецитин, который используется как жировой компонент. Е 101, Е 101А – рибофлавин находятся в составе безалкогольных напитков.

До конца пока не доказана безопасность содержания ГМО в продуктах и также ученые не советуют употреблять такие продукты в вообще.

Список литературы:

1. [https://www.wonderzine.com/wonderzine/health/wellness/219403-gmo]
2. [https://works.doklad.ru/view/hiW8e1K-uyU.html]
3. [https://www.who.int/foodsafety/areas_work/food-technology/faq-genetically-modified-food/ru/]
4. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%84%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC]
5. [https://www.ictsd.org/bridges-news/%D0%BC%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8B/news/%D0%B3%D0%BC%D0%BE-%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%B8-%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B8]
6. [http://indbooks.in/mirror1.ru/?p=543629]
7. [http://journal.avers3.com/kak-raspoznat-gmo-produkty/]

4.13. A Review of the Literature on Approaches to the Surgical Treatment of Chronic Otitis Media

Tanat D. Merzhakupov
"Semey Medical University" Non-Commercial Joint-Stock Company
(Semey, Kazakhstan)

Introduction

Chronic otitis media (COM), or chronic suppurative otitis media is a chronic inflammation of the middle ear, accompanied by the formation of perforation of the tympanic membrane and is one of the main causes of acquired hearing loss [1;2]. According to a number of authors, chronic otitis media is characterized by perforation of the tympanic membrane and periodic discharge (> 6–12 weeks) from the middle ear cavity [3]. It is reported that according to various sources, 65-330 million people worldwide

suffer from chronic otitis media, while a greater number of cases are observed mainly in developing countries [4; 1].

To date, the general indications for the surgical treatment of chronic otitis media are perforation that lasts more than 6 weeks; otorrhea, which lasts more than 6 weeks, despite the use of antibiotics; the formation of cholesteatoma; conductive hearing loss [5]. The literature reports that the main goal of surgical intervention for chronic otitis media is to stop the development of the disease, eliminate its consequences and, if possible, restore the patient's hearing [6; 7]. For a long time, it was believed that reconstructive "clean" operations in patients with chronic otitis media and cholesteatoma can be carried out exclusively in the second stage after a sanation intervention [8]. However, with the development of science, the emergence of new surgical techniques and skills, standards of antibacterial support, it became routine to simultaneously conduct both the sanitizing and reconstructive stages of the operation [9; 10].

All types of surgical interventions for chronic otitis media can be divided into two fundamentally different groups, depending on the presence or absence of cholesteatoma.

Cholesteatoma is an accumulation of epidermis in the middle ear cavity [11; 12]. In its absence, tympanoplasty is performed: revision of the tympanic cavity with reconstruction of the auditory ossicle chain and restoration of the integrity of the tympanic membrane [13]. In the presence of cholesteatoma, a sanitizing operation is performed with tympanoplasty and obliteration of the mastoid cavity Thus, the above actions become the second stage, and first of all, the foci of chronic infection in various volumes are performed - from atticotomy to mastoidectomy, followed by reconstruction of the anatomical structures (restoration of the posterior wall of the external auditory canal, obliteration of the mastoid cavity).

There are several classifications of tympanoplastics: H. L. Wullstein (1968), S. Wullstein (1990), D. F. Austin (1971), R. J. Belucci (1969). The first of the above classifications has been used for a long period of time, however, it does not cover the pathology of the middle ear and does not take into account the use of modern prostheses. The last two classifications evaluate the process from the point of view of its severity and the safety of a particular part of the auditory ossicle chain [14;15]. The classification of H. L. Wullstein (1968) in the modification of S. Wullstein (1990), supplemented by M. Tos in 1993, can be considered the most clinically successful.

According to the execution technique for tympanoplasty, two methods are used: "underlay" - when the graft is placed under the main plate of the tympanic membrane, and "overlay" when the graft is located above the main plate of the tympanic membrane [16].

Operations with a cholesteatoma can be conditionally divided into three types: closed, open, half-closed [17]. Closed technique involves preserving the posterior wall of the external auditory meatus and is the best in terms of functional outcome, however, it is associated with the need to

revise the cavity after 1 year and the probability of residual disease is up to 20% [14].

With open technique, the posterior wall of the external auditory meatus is removed and there is no need for revision. The level of residual cholesteatoma is low (7%), however, the patient acquires an open cavity requiring care and observation [18].

The semi-closed type of operation is to eliminate the focus of infection during its spread, followed by the maximum reconstruction of the anatomy of the ear [19]. An open type of operation due to removal of the posterior wall becomes closed due to obliteration of parathimpanic spaces.

Access to the tympanic cavity can be transcanal, endaural and behind the ear [20].

Some sources describe possible complications of surgical interventions for chronic otitis media [21]. It is known that infection is a potential complication in any surgical procedure but is relatively rare in tympanoplasty. Some surgeons recommend the postoperative use of antibiotics, but not enough data has been collected to support their use. [22]. When implementing behind-the-ear access, hematomas may form. Taste impairment develops again after damage to the nerve of the drum string and causes anxiety and anxiety in patients. In addition, if the behind-the-ear incision led to the separation of peripheral sensory nerves, then the patient may experience numbness of the auricle and earlobe [23]. Conductive hearing loss is usually formed during the destruction of the auditory ossicles or sclerosis. Dizziness can occur with any intervention performed on the middle ear and usually goes away on its own, however, if it is pronounced and persistent, further clinical examination is required [24]. It is worth adding that facial paralysis is sometimes observed secondarily with respect to local infiltration anesthesia [21].

P. S. Roland, A. D. Meyers [8] mention that tissue graft rejection rates range from 10–20% depending on the method used and the experience of the surgeon. According to some reports, facial paralysis and sensorineural hearing loss are complications of interventions on the mastoid process with a frequency of ~ 1% and 2%, respectively [25].

The main goal of surgical treatment of patients with chronic otitis media for a long time was the elimination of the chronic inflammatory process and cholesteatoma, if any. Over time, otosurgeons began to pay due attention to the anatomical and functional reconstruction of the middle ear and to restore the patient's hearing level, and in modern conditions, the patient's quality of life after surgery is becoming an increasingly important indicator.

It should be borne in mind that revision surgery can be much more aggressive and wider than the primary surgical intervention, as a result of which the degree of hearing restoration may be lower [26]. Researchers K. H. Jung et al. [27] analyzed using a specialized questionnaire the quality of life in adult patients with chronic otitis media after the initial and repeated surgical intervention. A statistically significant improvement was observed in

both groups but was more pronounced in the group with primary surgery. In I. Baumann et al. [26] also demonstrated the progress in the quality of life after tympanoplasty according to a questionnaire specific to a given pathology or type of surgery, but no improvement was found in the results of the universal questionnaire regarding overall well-being. A correlation was found between the results of the audiometric study and the subjective assessment of patients' hearing improvement, and it was found that reoperation was a predictor of a worse outcome than when performing the primary operation. J. L. Dornhoffer et al. [28] noted an improvement in the quality of life after obliteration of the mastoid cavity, and the improvement in hearing and / or drainage from the ear was statistically significantly correlated with an increase in the quality of life.

Since chronic otitis media is an urgent problem in pediatrics, many authors pay special attention to the outcomes of surgical treatment in childhood and their comparison with similar ones in adult practice. So, in a review by S. Sarkar et al. [29] presented rather conflicting data on the results of tympanoplasty. According to various researchers, the frequency of successful surgical interventions in adults ranges from 60 to 99%, while in children from 35 to 94%. Some authors include the presence of an intact eardrum in the concept of the success of the operation, while others consider the restoration of hearing after surgery and aeration of the middle ear. The improvement in hearing after tympanoplasty surgery in both groups of patients from 15 to 60 years old, regardless of the presence or absence of exudate in the middle ear cavity at the time of surgery, was demonstrated in a study by M. Naderpour et al. [30], however, a comprehensive assessment of the quality of life has not been carried out. In turn, M. Richards, C. Giannoni [31], studying the results of bilateral myringotomy with the introduction of a tympanostomy tube in children with chronic otitis media, showed a significant improvement in the quality of life after surgery for both children and their parents. In a retrospective study, J. Joseph et al. [32] when studying QOL using a questionnaire after performing different types of mastidectomy, the parameters after surgery in most patients (57%) did not change, however, comparisons with objective clinical results were not carried out. At the same time, E. J. Maile et al. [33] noted an improvement in the quality of life of patients after surgical correction in chronic otitis media with or without cholesteatoma.

It must be remembered that surgery of chronic otitis media, like any invasive intervention, is associated with a number of risks and complications associated with both objective evidence of the disease and the technique and experience of the surgeon. It is also important to consider related factors that influence the prognosis of surgical intervention. The significant value of using the MERI (Middle Ear Risk Index) risk assessment scale is shown taking into account the presence of otorrhea, perforation of the eardrum, cholesteatoma, the condition of the auditory ossicles, the presence of granulations or effusion in the middle ear, as well as primary or repeated

surgery [34]. Later, in a study by Z. Becvarovski, J. M. Kartush [35], smoking was included in the MERI scale as an additional risk factor. S. Y. Choi et al. [36], studying the results of surgical treatment (tympanoplasty with or without mastidectomy) in adult patients (21–67 years old) noted that postoperative complications, the presence of diabetes mellitus, hearing loss as the main complaint before surgery, and a decrease in the air conduction threshold during audiometry after operations, as well as a higher level of education in those who underwent mastidectomy with removal of the posterior wall, had a negative impact on outcomes. All of these signs, with the exception of hearing loss before surgery, were independent factors that worsened prognosis ($p < 0.05$) according to multivariate analysis using multiple linear regression.

In the domestic literature, attempts have also been made to assess not only the clinical and functional results of surgical treatment, but also the patient's psycho-emotional state and quality of life [37]. So, Yu. K. Yanov et al. [38] noted that the quality of life of patients after undergoing radical ear surgery is lower than in those suffering from epi- or mesotympanitis. S. A. Agalar [39] in his study emphasized that chronic otitis media adversely affects the quality of life of patients, limiting opportunities when choosing a profession and reducing socio-psychological well-being.

Objective: to conduct a literature review of scientific information on approaches to the surgical treatment of chronic otitis media.

Materials and methods. The search for relevant scientific information was carried out in databases of evidence-based medicine (Pub Med, Cochrane Library), specialized search engines (Goodle Scholar). Inclusion criteria: Studies tested on people, published in English, Russian. A total of 39 literary articles were used, of which 5 in Russian, 34 in English.

Results: An analysis of the literature data indicates the high relevance and social significance of this problem, namely, the choice of a surgical approach to the treatment of chronic otitis media, since it becomes obvious that the lack of a unified and clear opinion does not allow to get a complete picture and evaluate the advantages of different surgical techniques.

Conclusion: Literature data provide an opportunity to judge the variety of surgical tactics in the treatment of chronic otitis media.

Used literature:

1. Jensen, R.G. The risk of hearing loss in a population with a high prevalence of chronic suppurative otitis media / R.G. Jensen, A. Koch, P Home // International journal of pediatric otorhinolaryngology. – 2013. – T. 77. – № 9. – P. 1530–1535.

2. WHO. Chronic Suppurative Otitis Media, Burden of Illness and Management Options. – Geneva, Switzerland, 2004.

3. Matsuda, Y. Effect of tympanic membrane perforation on middle-ear sound transmission / Y. Matsuda, et al. // The Journal of Laryngology & Otology. – 2009. – T. 123. – N 31. – P. 81–89.

4. Acuin, J. Chronic suppurative otitis media / J. Acuin // BMJ clinical evidence. – 2007. – T. 2007.

5. Hirsch, M. B. Surgical Treatment of Chronic Otitis Media / M. B. Hirsch // Surgical Techniques in Otolaryngology-Head & Neck Surgery: Pediatric Otolaryngologic Surgery. – 2014. – P. 17.

6. Косяков, С. Я. Избранные вопросы практической отохирургии. – М.: МЦФЭР, 2012. – 224 с.

7. Hirsch, M. B. Surgical Treatment of Chronic Otitis Media / M. B. Hirsch // Surgical Techniques in Otolaryngology-Head & Neck Surgery: Pediatric Otolaryngologic Surgery. – 2014. – P. 17.

8. Roland, P. S. Chronic Suppurative Otitis Media / P. S. Roland, A. D. Meyers. – URL: http://emedicine.medscape.com/article/859501-overview

9. Rai, A.K. Evaluation of simultaneous bilateral same day tympanoplasty type I in chronic suppurative otitis media / A. K. Rai, G. B. Singh, R. Sahu, et al. // Auris. Nasus. Larynx. – 2014. – T. 41. – № 2. – P. 148–152.

10. Klemens, J.J. Is simultaneous bilateral mastoidectomy ever advisable? / J.J. Klemens, E. Mhoon, M. Redleaf // J. Laryngol. Otol. – 2007. – T. 121. – № 11. – P. 1041.

11. Мамедова, Л.В. Комплексная оценка эффективности хирургического лечения больных хроническим гнойным средним отитом: автореф. дис канд. мед. наук: 14.00.04 / Мамедова Любовь Викторовна. – СПб., 2004. – 16 с.

12. Lachanas, V. A. Sino-nasal outcome test tool assessment in patients with chronic rhinosinusitis and obstructive sleep apnea / V. A. Lachanas, T. D. Woodard, J. L. Antisdel, S. E. Kountakis // ORL J. Otorhinolaryngol. Relat. Spec. – 2012. – N 74 (5). – P. 286–289.

13. Tarabichi, M. Endoscopic management of chronic otitis media and tympanoplasty / M. Tearabichit, et al. // Otolaryngologic. Clinics of North America. – 2013. – T. 46. – № 2. – P. 155–163.

14. Mishiro, Y. Long-term outcomes after tympanoplasty with and without mastoidectomy for perforated chronic otitis media / Y. Mishiro, et al. // European Archives of Oto-Rhino-Laryngology. – 2009. – T. 266. – № 6. – P. 819–822.

15. Mishiro, Y. Tympanoplasty with and without mastoidectomy for non-cholesteatomatous chronic otitis media / Y. Mishiro, et al. // European archives of oto-rhino-laryngology. – 2001. – T. 258. – №. 1. – P. 13–15.

16. McSweeny, A. J. Health-related quality-of-life assessment in medical care / A. J. McSweeny, T. L. Creer // Dis. Mon. – 1995. Jan. – N 41 (1). – P. 1–71.

17. Bhat, K. V. Cortical mastoidectomy in quiescent, tubotympanic, chronic otitis media: is it routinely necessary? / K. V. Bhat, K. Naseeruddin, U. S. Nagalotimath, et al. // J. Laryngol. Otol. – 2009. – T. 123. – № 4. – C. 383–390.

18. Mittal, R. Current concepts in the pathogenesis and treatment of chronic suppurative otitis media / R. Mittal, et al. //Journal of Medical Microbiology. – 2015. – T. 64. – №. 10. – P. 1103–1116.

19. Naderpour, M. Evaluation of Factors Affecting the Surgical Outcome in Tympanoplasty / M. Naderpour, Y. Jabbari Moghadam, E. Ghanbarpour, N. Shahidi // Iran. J. Otorhinolaryngol. – 2016. Mar. – N 28 (85). – P. 99–104.

20. Hirsch, M. B. Surgical Treatment of Chronic Otitis Media / M. B. Hirsch // Surgical Techniques in Otolaryngology-Head & Neck Surgery: Pediatric Otolaryngologic Surgery. – 2014. – P. 17.

21. Migirov, L. Intracranial complications following mastoidectomy / L. Migirov, A. Eyal, J. Kronenberg // Pediatric neurosurgery. – 2005. – T. 40. – № 5. – P. 226–229.

22. Wallis, S. Chronic otitis media / S. Wallis, H. Atkinson, A. P. Coatesworth // Postgraduate medicine. – 2015. – T. 127. – № 4. – P. 391–395.

23. Orhan, K. S. Surgical success and complications of tympanoplasty using composite tragal cartilage in cronic otitis media / K. S. Orhan, et al. // The Journal of Laryngology & Otology. – 2016. – T. 130. – S 3. – S 217–218.

24. Mishiro, Y. Long-term outcomes after tympanoplasty with and without mastoidectomy for perforated chronic otitis media / Y. Mishiro, et al. // European Archives of Oto-Rhino-Laryngology. – 2009. – T. 266. – № 6. – P. 819–822.

25. Wallis, S. Chronic otitis media / S. Wallis, H. Atkinson, A. P. Coatesworth // Postgraduate medicine. – 2015. – T. 127. – № 4. – P. 391–395.

26. Baumann, I. General and disease-specific quality of life in patients with chronic suppurative otitis media-a prospective study / I. Baumann et al. // Health and quality of life outcomes. – 2011. – T. 9. – № 1. – C. 1.

27. Jung, K. H. Quality-of-life assessment after primary and revision ear surgery using the chronic ear survey / K. H. Jung, Y. S. Cho, S. H. Hong, et al. // Arch. Otolaryngol. Head Neck Surg. – 2010. Apr. – N 136 (4). – P. 358–365.

28. Dornhoffer, J. L. Impact on quality of life after mastoid obliteration / J. L. Dornhoffer, J. Smith, G. Richter, J. Boeckmann. // Laryngoscope. – 2008 Aug. – N 118 (8). – P. 1427–1432.

29. Tympanoplasty in children / S. Sarkar, A. Roychoudhury, B.K. Roychaudhuri // Eur. Arch. Otorhinolaryngol. – 2009. May. – N 266 (5). – P. 627–633.

30. Naderpour, M. Comparison of Tympanoplasty Results in Dry and Wet Ears / M. Naderpour, N. Shahidi, T. Hemmatjoo // Iran. J. Otorhinolaryngol. – 2016 May. – N 28 (86). – P. 209–214.

31. Richards, M. Quality-of-life outcomes after surgical intervention for otitis media / M. Richards, C. Giannoni // Archives of Otolaryngology – Head & Neck Surgery. – 2002. – T. 128. – № 7. – P. 776–782.

32. Joseph, J. Different mastoid surgery techniques / J. Joseph, A. Miles, S. Ifeacho, et al. // J. Laryngol. Otol. – 2015. Sep. – N 129 (9). – P. 835–839.

33. Maile, E. J. Quality of life of Nepali patients with ear disease before and after corrective surgery / E. J. Maile, P. B. Tharu, H. L. Blanchford, et al. // Trop. Med. Int. Health. – 2015. Aug. – N 20 (8). – P. 1041–1047.

34. Kartush, J. M. Ossicular chain reconstruction: capitulum to malleus / J. M. Kartush // Otolaryngol. Clin. North. Am. – 1994. – Vol. 27. – P. 689–715.

35. Becvarovski, Z. Smoking and tympanoplasty: implications for prognosis and the Middle Ear Risk Index (MERI) / Z. Becvarovski, J. M. Kartush // Laryngoscope. – 2001. Oct. – N 111 (10). – P. 1806–1811.

36. Choi, S. Y. Factors associated with quality of life after ear surgery in patients with chronic otitis media / S. Y. Choi, Y. S. Cho, N. J. Lee, et al. // Arch Otolaryngol. Head Neck Surg. – 2012. Sep. – N 138 (9). – P. 840–845.

37. Колядич, Ж. В. Современные подходы к лечению хронических гнойных средних отитов / Ж. В. Колядич [и др.] // Оториноларингология в Беларуси. – 2011. – № 2. – С. 74–81.

38. Янов, Ю.К. Болезнь оперированного уха: клиническая характеристика и патоморфологическое обоснование / Ю.К. Янов [и др.] // Российская оториноларингология. – 2005. – № 4. – С. 149–154.

39. Агалар С. А. // Мир медицины и биологии. – 2014. – № 4-1. – С. 15 –19.

4.14. Жедел жәрдем көрсету бағытындағы сандық технологиялардың және заманауи бағдарламалардың маңызы

Аскар Кенжебекович Букатов
Медицина магистрі. Профессор Н.А. Хлопов атындағы топографиялық және клиникалық анатомия кафедрасының меңгерушісі. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ., Қазақстан)
Алдияр Ерланович Масалов
Медицина магистрі. Профессор Н.А. Хлопов атындағы топографиялық және клиникалық анатомия кафедрасының оқытушысы. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ., Қазақстан)
Ботагоз Сеиловна Тураханова
Профессор Н.А. Хлопов атындағы топографиялық және клиникалық анатомия кафедрасының оқытушысы. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ., Казахстан)

Абылайхан Шакеров
3 курс студенті, жалпы медицина бөлімі. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы
(Семей қ., Қазақстан)

Кіріспе

Барлығымызға мәлім, әр мемлекетте халықтын денсаулығын нығайту және сапалы медициналық жәрдем көрсету бағытында көптеген бағдарламалары бар. Сол бағдарламалардың ішінде халыққа жедел медициналық көмек көрсетуді ұйымдастыру алдыңғы орындардың бірінде. Себебі адам өміріне қауіп төндіретін әр төтенше жағдайларда «Алтын сағат» ережесін сақтау қажет, ол дегеніміз жарақаттар немесе әртүрлі кенетен болған жедел аурулар (журек талмасы, тыныс жетіспеушілігі және т.с.) кезінде көрсетілетін алғашқы медициналық жәрдемнің жылдам орындалуы. Сонымен қатар көрсетілген көмектің нәтижелі және жоғары сапалы болуы келешекте науқастардың дер кезінде сауығуына зор ықпалын тигізеді. Жыл сайын улкен қалалармен ірі аудандарда техниканың дамуына, көп ғимараттардың салынуының көбеюуі жиі жол кептелісіне әкеп соғады, осыған орай жедел жәрдем көлігінің дер кезінде белгіленген аймаққа жетуіне қиындықтар тудырады. Арине мұндай жағдайда санитарлық авиация арқылы көмек көрсетуге болады, әйтседе бұл бағыт орасан қаржыны қажет ететіндігі белгілі.

Осыған орай заманауи сандық технологияларды пайдалану арқылы және медицинада жедел жәрдем көрсетудің жаңа форматта жасалған бағыттардың жұмысын талдау өте маңызды. Алынған нәтижелерді сараптау арқылы Қазақстан Республикасында жедел медициналық жәрдем көрсету бағытында жаңа ойлармен бағыт бағдарлар ұсыну.

Зерттеу мақсаты. Алыс шетелдерде медицина саласында заманауи технологияларды пайдалану немесе жаңа бағдарламаларды енгізу арқылы халыққа жедел медициналық жәрдем көрсетуді жақсарту бағытындағы ғылыми зерттеулерге әдеби шолу жасау.

Зерттеу әдісімен материалдары. PubMed медико-биологиялық ғылыми зерттеулер басылымдарының базасы пайдаланылды. Әдеби шолу мақсатында жедел медицина бағытындағы және медицинадағы цифрлық қызмет аясындағы кілттік терминдер қолданылды, сондай-ақ іздеуде тілдік шектеу болмады. Сараптауға рандомизирленген қадағаланатын клиникалық, ретроспективті, когорттық зерттеулер және обсервационды зерттеу нәтижелері алынды. Зерттеу барысында келесі мәселелерге жауап іздедік; жедел жәрдем көрсету қызметіндегі ұтымды тәсілдер; аруханадан тыс жүрек тоқтауы; өкпе-жүрек реанимациясы кезіндегі коммуникациялық құралдардың қажеттілігі; парамедиктермен көрсетілетін жарақат орнындағы көмекті жетілдіру; медицина

саласынан тыс адамдардың шұғыл көмек көрсетудегі демеуші құралдардың қажеттілігі.

Зерттеу нәтижелері және талқылаулар. Әдеби шолу кезінде белгіленген бағыт бойынша жиыны 1521 ғылыми бірегей басылымдар анықталды. Осы басылымдардың ішінен біздің қойылған сұрақтарымызға және бағытымзға жауап беретін 26 жұмыс сарапталып алынды, оның ішіде басылымның толық нұсқасы келтірілген сонымен қатар, зерттеуде көмек көрсету бағытындағы жетістіктері бар 6 мақала таңдалып алынды. Сонымен қатар бір мемлекетте жүргізілген ұқсас жұмыстармен қайталанатын мақалалар алынып тасталды. Ең басты мақсат максимальді түрде әртүрлі мемлекеттерде орындалған зерттеу жұмыстары болды. Анықтай келе біздің шолуымызға; АҚШ, Канада, Израиль, Сингапур сынды аймақтарда жүргізілген зерттеу қарастырылды, себебі мақалаларды сараптау барысында осы аймақтарда біздің сұрақтарымызға жауап беретін бағытта жедел медициналық көмек көрсету шаралары атқарылуда.

Жоғарыда айтылғандай науқастарға жедел жәрдем көрсету бағытында әр мемлекеттегі денсаулық сақтау ұйымдарының негізгі назары жылдам дер кезінде және сапалы толық ауқымда қызмет көрсету. Осы ретте науқастарда ауруханадан тыс жүрек тоқтауы кезінде, базалық өкпе-жүрек реанимациясын және жүрек дефибриляциясын (BLS) қатар жетілдірілген өкпе-жүрек реанимациясын және жүрек дефибриляциясын (ACLS) жасауды жөн санайтын зерттеулерде бар. Бұл зерттеуде Канаданың өмірді ұзарту мемлекеттік бағдарламасы енгізлген 17 қаласында ауруханадан тыс жүрек тоқтауы болған 5638 науқасқа жетілдірілген өкпе-жүрек реанимациясы (ACLS) қолданылғандығын анықтадық. Авторлардың айтуынша жетілдірілген көмек көрсетумен базалық көмек көрсету арасында айтарлықтай өзгешелік жоқтығын байқаған, әйтседе келешекте емдеуді жалғасытру барысында науқастардың сауығу нәтижелері салыстырмалы түрде жақсаратындығын көрсеткен (10,9% дан 14,6%-ға дейін, P <0,001). Зерттеу қорытындысы бойынша реанимациялық шаралардың қаншалықты толық болғанымен, осы шараларды дер уақытында бастауда екендігін айтады. Себебі көмек көрсететін уақыты арнайы дайындалған бригаданың келуіне байланысты (жедел жәрдем, өрт сөндіру бригадасы, полиция өкілдері, төтенше жағдайлар). Бұл кездерде техникалық жағдайларға байланысыты көмек көрсету уақыты 8-10 минуттан сон басталатындығы мәлім, оқиға орнына бая жету жағдайлары. Осы себепті зерттеушілер куәгерлер арасындағы жасаған жедел өкпе-жүрек реанимация және сыртқы дефибрилятор арқылы ерте жүрек дефибриляцисы нәтижелі болатындығына сенімді. Осыған орай миллионнан астам тұрғындары бар қақалаларда стандартты жедел медициналық жәрдем көрсету бағыттарын өзгертуді нұсқауда [1].

2016 жылы Канадалық ғалымдардың жүргізген, науқасқа ауруханадан тыс жүрек тоқтауы кезінде арнайы мобильдік бағдарлама қолданудың нәтижелеріне назар аударды қ. Бұл зерттеу 2012-2014 жылдар аралығында «PulsePoint» мобильдік бағдарлама қолдану арқылы, ауруханадан тыс жүрек тоқтауы болған науқастарға арнайы медициналық жәрдем келегенге дейінгі жасалған реанимациялық шаралардың қолдану кезінде туған қиындықтарды нәтижесін бағалаған. Осы зерттеуге «PulsePoint» жүйесін қолданатын АҚШ 600 астам ұйымдары қатысқан, олардың басым көпшілігі медицина саласының қызметкерлерінен немесе арнайы мамандардан құралаған, тек 42% жай қарапайым адамдар болған. Соның ішінде «PulsePoint» қолданатын 1274 адам осы зерттеуге қатысып арнайы сауалнамар толтырған. Нәтижесінде осы жүйе бойынша хабар алғандар 23% болған, осы жауап алғандардың 28% көмекке келмеген, ал жедел жәрдем тобы келегенге дейін өкпе-жүрек реанимациясын жасағандар 79% құраған. Қорыта айтқанда бұл жүйенің әлде қайда ұтымды екенін байқауға болады, себебі науқастарға аруханадан тыс жағдайда жылдам көмек көрсету кезінде оқиға орынына жету уақыты өте жылдам. Әрине бұл жүйенің қарқынды жұмыс жасауы үшін біраз қиындықтарды шешу қажет, мәселен осы мобильдік жүйені пайдалану бар аймаққа бірдей тең тарауы мүмкін емес, ол дегеніміз қала тұрғындарының арасында біркелкі пайдалану қиындықтары. Себебі қарапайым адамдардың көбі бұл жүйені қолданғысы келетінін айтады, бірақ олардың базалық реанимация шараларының білмеуіне орай пайдалану мүмкіншілігінің шектелгенін мәлімдеді. Сол себепті көп адамдар базалық және озық реанимациялық шаралар бойынша білім алып белсенді қатысқылары келетіні анықталды. Ал арнайы медициналық мамандардың айтуынша шақыру қоңырауының бір мезгілде бірнеше адамға келуі, мобильдік жүйенің радиусты анықтауының кедергілері жәнеде бұл жүйені пайдаланушыларда жауапкершіліктін болмауыда қиындық тудырады. Себебі «PulsePoint» бағдарламасын кез келген ерікті адамдар пайдалануға болады, яғни көмек көрсету өз еріктерімен ол үшін ешқандай қаржылық ақы берілмейді және жауапкершілікке алынбайды [2].

Тағы бір мақалада «PulsePoint» бағдарламасы бойынша солтүстік Америка аймағында жүргізілген зерттеу нәтижесі бойынша, қарапайым халқтардың көз қарастары келесі көрініст берген; 90% астамы бұл бағдарламаны енгізуге қарсы еместігін айтқан; 50% астамы өзіне мобильдік бағдарламаны орнатып жүрек тоқтауы бойынша тұрақты жауапкер болғысы келетінін мәлімдеген; ал егерде өзі қоғамдық жерлерде жүрек тоқтауына ұшыраса 95% астам адамдар краудсорсинг бойынша көмектен бас тартпайтындарын айтты [3]. Бұл жерде басты қиындық тұрғындар арасында көмек көрсету бойынша білім алу мүмкіндігінің шектелуі және арнайы құрылғыларға қол жеткізу мүмкіндіктерінің аздығы болып отыр [4].

Израиль мемлекетіндегі жедел жәрдем көрсету қызметіне ұзақ жылдар бойы еріктілерді көмекке шақыру бағдарламасы жүзеге асырылуда. Ол үшін жұмысқа алынатын еріктілер жыл сайын 60-70 сағат көлемінде жедел жәрдем көрсету бойынша оқу курстарынан өтіп отырады. Бұл еріктілердің мақсаты парамедиктермен қатар жұмыс жасау немесе алыс аймақтарда шоғырланып, сол аймақатарда жедел көмек қажет ететін науқастарға бірінші болып жету. Осы сәтте олар науқастардың ауырлық денегейін анықтап қандай жедел жәрдем түрін шақырыу керектігін анықтайды, ал негізгі мақсаты жедел реанимациялық шараларды қажет ететін науқастарға арнайы топ келегенге дейін өмірін сақтау шараларын жасау [5]. Осы шаралардың тиімділігін біле отырып Израиль мемлекеті, жаппай шығындар болатын оқиғаларға барынша дайындық ретінде жалпы ұлттық жедел медициналық көмек жүйесіне еріктілерді тарту бағдарламасын көздеп отыр. Жаппай шығын болатын оқиғалар (табиғи аппатар, соғыс т.б.) кезінде жалпыға бірдей көмек көрсету үшін жергілікті медициналық жедел жәрдем қызметтерінің жеткіліксіз болуы мүмкін. Осыған орай бұл бағдарламаны енгізу қажет екендігін әрі тиімді болатынын алға тартуда [6].

Сингапур ғалымдарының ауруханадан тыс жүрек тоқтауы болған жағдайларға орай ендірілген Диспетчерлік Кардио-Пульмональді Реанимация (Dispatcher-assisted cardiopulmonary resuscitation DA-CPR) бағдарламасының нәтижелілігін зерттеген. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты ауруханадан тыс жүрек тоқтауы болған жағдайда диспетчерлер оқиға орнындағы куәгерлерге телефон арқылы, бекітілген хаттамалық нұсқау бойынша кардио-пульманальді реанимация шараларын жүргізуге көмектесу. Бұл жағдайда негізгі бағыт арнайы жедел медициналық жәрдем келегенге дейін науқасқа реанимациялық шаралар жасау арқылы қажетті тіршілік әрекетін сақтап қалу. Зерттеу 2012-2015 жылдар аралығында көмек көрсетілген жағдайлар бойынша ретроспективті өткізілген. Нәтижесінде 87% жағдайда куәгерлер диспетчердің нұсқауы бойынша DA-CPR жасаған, әйтседе осы сәттерде көптеген кедергілер бар екендігі анықталған. Біріншіден диспетчерлердің куәгерлер арқылы DA-CPR жасау қажеттілігін анықтауы, екіншіден реанимация барысында асқынуларды қадағалай алмауы 37,2%, үшіншіден көмек көрсетілетін науқасты орнынан қозғалтпау тәрізді 27%. Мұндай кедергілердін басты себептері куәгерлердін реанимация шаралары бойынша жеткілікті біліктіліктің болмауы, көмек көрсету барысында эмоцианальді қобалжу, кейбір куәгерлердің бас тартуы, көмек көрсету орындарынан кетіп қалуы т.б. [7].

Сонымен қатар осындай жаңа үлгіде қызмет жасау бағытындағы олқылықтарды айта кеткен жон. Торонто жаналықтарына сенсек Toronto Paramedic Services жаңа цифрлік бағдарламаның жұмыс жасау барысында көптеген қателіктерге ұшырығаны жайлы мәлімдейді. Басты

себептердің бірі бұл жүйенің диспетчермен жедел жәрдем бригадасының арасындағы байланыстың дұрыс қызмет атқармауы болып отыр. Сол себепті жедел шақыру қабылдандыма немесе бригаданың көмекке бару дайындығын анықталмауы тәрізді кедергілер салдарынан көптеген жағдайда дер кезінде науқастар көмек алмағаны жайлы айтуда [8].

Қорытынды. Біздің жасалған зерттеулерімізді қорытындылай келе, дамыған мемлекеттерде енгізіліп, халыққа жедел медициналық көмек көресту бағытында әсіресе ауруханадан тыс жүрек тоқтауы кезінде куәгерлер және еріктілер күшімен жасалатын, озық бағдарламалардың қарқынды дамып келе жатқандығын байқауға болады. Әрине барлық жаңа бастамалардың өзіндік шикіліктерімен олқылықтары болады, біз зерделеген зерттеулерде дәл осы бағыттағы мәселелерді айқын ашып көрсеткен. Барлық зерттеулерде медициналық көмекке дейінгі алғашқы көмекті ерктерек бастау, ары қарай науқас өмірін сақтап қалуда мағызды рөл атқаратындығын сиппатайды. Осыларды ескере отыра келесі қорытындыларға тоқтадық;

- АҚШ және Канадада қолданылатын «PulsePoint» мобильдік жүктеменің заманға сай жүйе екендігін ескере отырып ондағы олқылықтарды толық зерделеп қолданысқа пайдалануға немесе жаңа бағдарламалар құруға үлгі ретінде алуға болады.

- Израиль мемлекетінде іске асырылған жедел жәрдем көрсетуге еріктілерді жұмылдыру сәтті орындалған жұмыс ретінде бағалауға болады.

- Сингапурда қолданылған Dispatcher-assisted cardiopulmonary resuscitation бағдарламасыңда халыққа қызмет көрсетуде ұтымдылығын анғартты.

Ұсыныстар. Қазіргі таңда біздім мемлекетімізде денсаулық сақтау саласында күрделі жаңа өзгерістер еніп жатқаны белгілі. Атап айтқанда медицина саласын замануи технологияларға сәйкес цифравизациялау және шұғыл медициналық көмек көрсетуде жаңа бағыттарды енгізу басты мақсаттардың бірі болып отыр [9]. Осыған орай халыққа жедел медициналық көмек көрсету бағытында, зерделенген зерттеулерді мысалға келтіре отырып, атап айтқанда арнайы медициналық көмекке дейінгі аралықта, еріктілермен немесе парамедиктер денгейінде атқарылатын жоғарыда көрсетілген олқылықтарды азайта отырып жаңа қызмет көрсету бағдарламасын ұсынуға болады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Stiell I.G., Wells G.A., Field B., et al. Ontario Prehospital Advanced Life Support Study Group. Advanced Cardiac Life Support in out-of-hospital cardiac arrest // N Engl J Med. 2004;351(7):647–656.

2. Brooks S.C., Simmons G., Worthington H., Bobrow B., Morrison L.J. The PulsePoint Respond mobile device application to crowdsource basic life support for patients with out-of-hospital cardiac arrest: Challenges for

optimal implementation // Resuscitation Volume 98, January 2016, Pages 20-26.

3. Katie N. Dainty, Haris Vaid, Steven C. Brooks. North American Public Opinion Survey on the Acceptability of Crowdsourcing Basic Life Support for Out-of-Hospital Cardiac Arrest with the PulsePoint Mobile Phone App // JMIR M health Uhealth. 2017 May; 5(5): e63.

4. Samra H.A., Sudhagoni R.G., Kupershmidt S., Seiber M.J., Fuller M.D., Pickthorn S.T., Lowmiller K. Using Data Science to Provide Preliminary Estimates of Out-of-Hospital Cardiac Arrest in Rural South Dakota // South Dakota Journal of Medicine. 2018 Feb;71(2):72-79.

5. https://www.1tv.ru/news/2016-12-13/316006-v_izraile.

6. Jaffe E., Alpert E.A., Lipsky A.M. A Unique program to incorporate volunteers into a nationwide Emergency Medical System: maximizing preparedness for a mass incident // JAMA Surg. 2017; Jul 12.

7. Andrew Fu Wah Ho, Zariel Jiaying Sim, Nur Shahidah et al. Barriers to dispatcher-assisted cardiopulmonary resuscitation in Singapore // Resuscitation 105 (2016) 149–155.

8. https://www.torontovka.com/news/canada/2017-08-10/25787.html.

9. Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от «03» сентября 2013 г. № 498.

4.15. Шап жарықтарын емдеуде синтетикалық материалдарды қолдану бойынша әдеби шолу

Ботагоз Сеиловна Тураханова
Профессор Н.А. Хлопов атындағы топографиялық және клиникалық анатомия кафедрасының оқытушысы. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ., Қазақстан)
Аскар Кенжебекович Букатов
Медицина магистрі. Профессор Н.А. Хлопов атындағы топографиялық және клиникалық анатомия кафедрасының меңгерушісі. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ., Қазақстан)
Алдияр Ерланович Масалов
Медицина магистрі. Профессор Н.А. Хлопов атындағы топографиялық және клиникалық анатомия кафедрасының оқытушысы. “Семей медицина университеті” коммерциялық емес акционерлік қоғамы (Семей қ., Қазақстан)

Кіріспе

Соңғы 20-30 жыл бойы қарапайым, сондай-ақ дәстүрлі жолдармен герниопластиканың дамуы, пластикалық материалды жетілдірумен байланысты болды. I. L. Lichtenstein (1989) және басқа да көптеген авторлар тіндерді созусыз шап арнасының артқы қабырғасын нығайту

дәстүрлі және эндовидеохирургиялық операция сенімділігін қамтамасыз етеді. Ал бұл саладағы тіндердің тартылуының болмауы әр түрлі материалдарды пайдалану қажеттілігін түсіндіреді. Полимерлік материалдардың қасиеттері ең болжамды және ең көп шамада қойылған міндеттерге сәйкес келеді.

Герниорафия кезінде алдыңғы құрсақ қабырғасының пластикасына арналған синтетикалық материалдарды пайдалану кезінде - ал бұл 100 жылдан астам уақытта – мінсіз материал да табылған жоқ.

Бірақ оның қасиеттеріне талаптар қалыптасты:

1. Тін сұйықтығымен байланыс кезінде жұмсармау
2. Химиялық инерттілік
3. Қабылдамау(отторжения) қабыну реакцияларының минималды айқындылығы
4. Канцерогендіктің болмауы
5. Аллергия немесе сенсибилизация тудырмауы тиіс
6. Механикалық беріктігі
7. Өнеркәсіптік дайындауға жарамдылығы
8. Стерильдеуге жарамдылығы

Герниорафия кезінде репарация үшін әртүрлі сіңірілетін және сіңірілмейтін синтетикалық материалдар қолданылды. Эмпирикалық түрде тор тәрізді материалдар перфорацияланған пластиналармен салыстырғанда өз тіндерінде әлдеқайда жақсы және тез сіңетіні анықталд [3]. Торлы имплантар жақсы васкуляризацияланған дәнекер тінімен «протезді апоневроз» қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Герниологияда қолданылатын бірінші тор материал күміс болды. Phelps 1894 жылы алғаш рет шап каналының пластикасы үшін күміс сымнан тоқылған торды қолданды. Және де жарық пластикасы үшін күміс сымды пайдалану неміс хирург Witzel сипаттады. Күміс торды тоқудың көптеген нұсқалары болды.

1958 жылы Мельбурн Ball үлкен күміс тор қолданылған операциялар туралы баяндады. Имплантант шап арнасының артқы қабырғасын нығайту үшін преперитонеалды орналасқан. Баяндамада барлығы 2 рецидив туралы айтылды. Күміс имплантаттардың негізгі кемшілігі "тордың икемділігінің жеткіліксіздігі және қатаю үрдісіне" байланысты емделушілерде жайсыздық сезімі, дренирлеуді талап ететін күкірттің жиі дамуы болып табылады. Герниологияда күмісті пайдалану биоматериалдарды практикаға енгізгеннен кейін болды [5].

1952 жылы Babcock тот баспайтын болаттан жасалған торды хирургиялық тәжірибеге енгізді. Preston және Richards 1973 жылы 2000 жағдайда 24 жылда тот баспайтын болаттан жасалған торды пайдалану туралы баяндады. Болат торлы имплантатты инфицирлену жиілігі 0,1% - дан аспады, бірде-бір қайталану байқалмады [6].

Нейлонды пайдалануға көп көңіл бөлінді. 1948 жылы Maloney бірінші рет шап арнасының артқы қабырғасын тартпай пластика үшін

нейлоннан жасалған тор имплантант қолданды. 5 жылдан астам бақылау кезінде ол рецидивтердің 1%-ы туралы хабарлаған. 1984 жылы француз Нейлон торын 200 емделушіде кейінгі рецидивсіз және ауыр асқынуларсыз қолданғаны туралы Kron хабарлады. Имплантат преперитонеальды орналасқан және екі жақты шап жарықтары кезінде қолданылған.

Koontz хабарлағандай, инфекция болмаған кезде ғана нейлоннан жасалған имплантатын пайдалану кезінде дәнекер тінімен жақсы өсуі байқалды. Іріңді инфекция болған жағдайда нәтиже қанағаттанарлықсыз. Тіннің құрамында нейлон бузылады; және онінің беріктігі 80% жоғалады; себебі гидролизге және денатурацияға ұшырайды.

Полиэстер (КСРО мен Ресейде – лавсан) – этиленгликоль мен терефтал қышқылынан жасалған полимер. 50-ші жылдардың аяғында Дакрон және Мерсилен (Dacron, Mersilene) ретінде шығарылды. Полиэстерден жасалған тор серпімді, талшықтар арасында кең аралықпен, полипропиленді қасиеттерге ұқсас етеді, бірақ оған қарағанда қабыну реакциялары өте сирек байқалады және айқын емес байқалады.

1969 жылы bellis бос пластика үшін полиэстерді қолданды. 3000 операция нәтижелері туралы хабарлаған. Рецидивтер 19 жағдайда байқалды, іріңді асқынуларға байланысты торды алып тастау 14 науқас қажет болды. Үлкен тік шап жарықтары бар 96 науқаста 1974 жылы durdem және Pemberton қолданған. Бір сұр, бір рецидив туралы баяндалды. Бұл имплантатты пайдалану кезінде іріңдеу болған жоқ. Алыстағы нәтижелер 2-ден 5 жылға дейінгі мерзімде байқалады. Имплантаттың фрагментациясы, тордың организм қабылдамауы немесе протез аймағында ауырсыну байқалған жоқ. Бақылау нәтижелері бойынша полиэстердің жарыққа арналған мінсіз протез қасиеттеріне ие деген қорытынды жасауға болады [9].

Полиэстрлі тор имплантат 1975 жылы 35 пациенттерде Casebolt қолданылған. Шап жарықтарының барлық түрлері операция жасалды. Ол орта есеппен 36 айдан кейін табылған 2 рецидив туралы баяндады. 14% - да елеулі емес жарақат асқынулары байқалды.

Abul-Husn 1974 жылы 23 емделушілерде сол имплантат түрін қолданды. Оның пікірінше, торды қайшымен қиындықсыз модельдеуге болады, бұл ретте ол беріктігін жоғалтпайды және өз пішінін сақтайды. Оның шеттері созылмайды. 23 жағдайға ол 1 рецидив байқады. [10].

Күрделі шап жарықтары кезінде Стоппа полиэстерінен (Stoppa) имплантант қолданды. Операция препаритонеалдық орналасумен төменгі ортамен кіру арқылы жүзеге асырылды. 1989 жылы олар 604 тігіске қайталанудың 1,4% - ы туралы баяндады [11, 12].

1959 жылы F.C. Usher медицинада полипропиленді тор имплантатты пайдалануды ұсынды. Олар имплантанттарға арналған жаңа материалдың қасиеттерін сипаттады. F. C. Usher жаңа материал

жеткілікті берік, гидрофобты, химиялық әсерге төзімді деп санайды. Материалдың беріктік қасиеттері 260 градта F жоғалтады, сондықтан қайнату арқылы стерильденуі мүмкін. Материал бейтарап және дәнекер тінінде жақсы өседі.

Осы жылы J. Zagdoun шап арнасының артқы қабырғасының пластикасын Нейлон торлы имплантатпен жасады. Олар 175 пациентке операция жасап, күрделі жарықтарды емдеу үшін техника қолданылғаны кезінде қайталану жиілігінің айтарлықтай төмендегенін атап өтті.

1962 жылы өнертабыстан кейін торлы имплантаттарды өрудің әр түрлі тәсілдерінен кейін, ол екі ось бойынша беріктігін жоғалтпай созуға мүмкіндік берді, полипропилен имплантаттар "Marlex" және "Prolene" маркаларымен кеңінен таралды [4, 13].

1987 жылы Bendavid полипропиленнен жарық қақпасына « колшатыр» әдістемесімен енгізу туралы сипаттаған. Олар жарықтар кезінде 80-нен астам ота жасады. Автор бірде-бір рецидивті сипаттамайды, асқынулар салдарынан 2 сероманы атап өтуге болады. 1989 жылы Bendavid будаларды қалпына келтіру жолымен МАП түбін қайта құру әдістемесін әзірледі. Осы мақсатта ол полипропилен имплантысын қолданды. Протездеудің мұндай нысаны таңудың жаппай бұзылуы бар бірнеше рет қайталанатын жарықтар кезінде пайдаланылуы мүмкін. Bendavid баяндамасында инфекция, атрофия, екі серома жоқ 26 оқиға туралы хабарлады. 10 айдан кейін 1 рецидив болды.

1989 жылы Лихтенштейн және соавт. "Марлекс" полипропилен имплантатымен 3000-нан астам операция туралы хабарлама жасады. Терең шап сақинасын қалыптастыра отырып, шап арнасының артқы қабырғасын протездеу негізгі міндет болды. Лихтенштейннің бірлескен авторлармен жұмысы кең тәжірибеге полипропиленді торлы имплантаттарды жылдам енгізуге катализатор болды. Ал операцияның өзі кең таралған [14].

1938 жылы тефлон атты маркасында белгілі болған, политетрафлюороэтилен (PTFE) синтезделді. Химиялық формуласы - CF2-CF2. 90-шы жылдары "Gore-Tex" деп аталатын матрица тефлон негізінде құрылған кейін, жарықтар хирургиясында кең таралған.

Жедел хирургия және клиникалық анатомия кафедрасында. И.Д. Кирпатовскрго РУДН 2007 жылдан 2013 жылға дейін Табуйка А.В. аспиранттары мен Геворгян А.А. [16] аналық егеуқұйрықтардың репродуктивті жүйесіне торлы имплантат материалының әсерін зерттеу жүргізілді. Алынған нәтижелер полипропиленді имплантаттар полиэстермен салыстырғанда репродуктивті жүйеге айтарлықтай теріс әсер ететінін дәлелдейді. Сперматогенді эпителийдің қалыңдығы төмендейді, тұқым тасушы ағынның жарығы айтарлықтай азаяды.

Тұрақты пікірталас имплантаттардың өлшемдері бойынша жүріп жатыр. Қазір, әр түрлі авторлардың мәліметтері бойынша, имплантат

мөлшері жеткілікті түрде вариабельді және 5х10 см-ден 11х15 см-ге дейін ауытқуы мүмкін. Бұл ретте, күнделікті тәжірибеде хирург барлық пациенттер үшін бір өлшемді тор имплантаттарды олардың конституциялық ерекшеліктерін ескерместен қолданады. Бірқатар отандық және шетелдік авторлар пайда болған рецидивтердің бір бөлігін тордың жеткіліксіз мөлшерімен байланыстырады.

H. Becker (Германия) мөлшері 8х12 см кем имплантатты пайдалану 52% жағдайда, 8х12 см мөлшері 10,1% болғанда, ал 8х13 см көлемі 3,5% болғанда, 11х15 см көлемі 0,3% болғанда қайталану туындауын күтуге болады деп санайды.

Зерттеудің мақсаты шап жарықтарын емдеуде синтетикалық материалды қолдану туралы ғылыми ақпаратты іздеу болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми басылымдарды іздестіру дәлелді медицинаның (PubMed, Cochrane Library), мамандандырылған іздестіру жүйелерінің (Goodle Scholar) мәліметтер базасында жүргізілді. Қосу критерийлері: ағылшын, орыс тілдерінде жарияланған адамдарға орындалған зерттеулер. Барлығы 20 әдеби мақала қолданылды,оның ішінде 12 орыс тілінде, 8 ағылшын тілінде.

Нәтижелері: әдеби деректерді талдау осы проблеманың жоғары өзектілігі мен әлеуметтік маңыздылығын көрсетеді, хирургтың арсеналында бар имплантант типтерінің спектрін кеңейту және оларды бекіту әдістері шап жарықтарын хирургиялық емдеу кезінде оларды қолдану туралы мәселені шешу өте өзекті болып табылады.

Қорытынды: әдеби деректер шап жарығының жоғары таралуын, сондай-ақ хирургиялық емдеу әдістерінің әртүрлілігін бағалауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні шап жарықтарын емдеуде торлы имплантантты қолдану өте өзекті болды, себебі емделушілердің өмір сапасы жоғарыда келтірілген деректер бойынша жақсарады, өйткені операциядан кейінгі рецидивтердің пайызы төмен.

Қолданылған әдебиет тізімі:

1. Белоконев В.И. и др. Компенсаторно-приспособительные механизмы морфологической адаптации при формировании грыж в эксперименте // Материалы VII Конференции "Актуальные вопросы герниологии". – Москва, - 2010 г. – С. 39-41.

2. Протасов А.В., Богданов Д.Ю., Магомадов Р.Х. Практические аспекты современных герниопластик. – М.: РУСАКИ. – 2011 – 207 с.

3. Sanders D. An in vitro study assessing the effect of mesh morphology and suture fixation on bacterial adherence // Hernia, 17:779-789, 2013 DOI 10.1007/s00464-014-3991-y.

4. Pedano N. et al. Open tension-free hernioplasty using a novel lightweight self-gripping mesh: medium-term experience from two institutions // Langenbecks Arch Surg. – 2012. – 397(2):291-5

5. Bischoff J.M. et al. Dysejaculation after laparoscopic inguinal herniorrhaphy: a nationwide questionnaire study // Surg Endosc. – 2012, Apr. - 26(4). – P. 979-83.

6. Polglase A., McMurrick M. The cut or the keyhole? Laparoscopic or open repair of inguinal hernias? - Med. J. Australia. - 1994. - Vol. 161. - P. 238-239.

7. Вавилов А.В., Белоконев В.И. и др. Характер морфофункциональных изменений в тканях экспериментальных животных при имплантации синтетических эндопротезов в отдаленные сроки // Материалы VII Конференции "Актуальные вопросы герниологии". – Москва. – 2010 г. – С. 58-61.

8. Гогия Б.Ш. и др. Герниопластика с использованием эндопротезов PHS и UHS у больных паховыми грыжами // Материалы VIII конференции с международным участием «Актуальные вопросы герниологии». – Москва, 2011. – С. 56-57.

9. Никитин Н.А. и др. Сравнительная характеристика тканевой реакции передней брюшной стенки живота на имплантацию полипропиленовой сетки и аутофасции бедра // Материалы VII Конференции "Актуальные вопросы герниологии". – Москва, - 2010 г. – С. 158-160.

10. Van Eickels M et al. Angiotensin converting enzyme inhibitors block mitogenic signaling pathways in rat cardiac fibroblasts // Naunyn Schmiedebergs Arch. Pharmacol. - 1999. - Vol. 359, No. 5. - P. 394-399.

11. Милюков В.Е., Калантаров Т.К., Комаров С.В., Кисленко А.М., Еряшев Ф.А. Пути профилактики пахово-генитальной невралгии при устранении паховых грыж. // Герниология. — 2007. — № 3 (15). — С. 43-44.

12. Тимошин А.Д., Шестаков А.Л. Отдаленные результаты и качество жизни больных, оперированных по поводу грыж передней брюшной стенки // Материалы VII Конференции "Актуальные вопросы герниологии". – Москва, - 2010 г. – С. 236-238.

13. Piccinni G, De Luca GM, De Luca A, Giungato S, Testini M. Mid-Term Follow Up of TAPP Hernia Repair Without Staples and Glue: An Audit of the Data. // Surg Technol Int. 2015 May; 26:151-4

14. Lichtenstein, I. L., Shulman, A. G., Amid, P. K., Montllor, M. M. The tension-free hernioplasty. Am. J. Surg. (1989) 157, 188–193.

15. Табуйка А.В. Влияние сетчатого имплантата на репродуктивные органы при моделировании операции герниопластики. // Автореф. дисс. канд. мед. наук. – Москва. – 2009 г. – 22 с.

16. Геворгян А.А. Сравнительные аспекты влияние современных сетчатых имплантатов на состояние репродуктивной системы белых беспородных крыс-самцов после моделирования герниопластики (экспериментальное исследование) // Автореф. дисс. канд. мед. наук. – Москва. – 2013 г. – 22 с.

17. Егиев В.Н., под общей редакцией. Ненатяжная герниопластика // - М., Медпрактика-М. – 2002. - 148 с.

18. Сурков Н.А., Заринская С.А., Виссарионов В.А. Экспериментальные и клинические результаты использования сетчатого эндопротеза ВИПРО // Мат. конф. "Актуальные вопросы герниологии", Москва, 2002: 78-80.

19. Шалашов С.В., Куликов Л.К. и др. Выбор способа пластики при паховых грыжах // Сибирский медицинский журнал, - 2008. - № 6. – С. 96-98.

20. Fujita F et al. Quantification of Pain and Satisfaction Following Laparoscopic and Open Hernia Repair // Arch Surg. - 2004. - 139. - P. 596-602.

4.16. Краткий литературный обзор по хирургическому лечению больших и гигантских вентральных грыж

Алдияр Ерланович Масалов
Магистр медицинских наук. Преподаватель кафедры топографической и клинической анатомии. Некоммерческое акционерное общество «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)
Аскар Кенжебекович Букатов
Магистр медицинских наук. Заведующий кафедры топографической и клинической анатомии. Некоммерческое акционерное общество «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)
Ботагоз Сеиловна Тураханова
Преподаватель кафедры топографической и клинической анатомии. Некоммерческое акционерное общество «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)
Жулдыз Абылгазезкызы Масалова
Магистрант. Некоммерческое акционерное общество «Медицинский университет Семей» (г. Семей, Казахстан)
Данияр Санжарович Бокин
Магистр медицинских наук. Руководитель отдела научно-методической работы. Государственный высший медицинский колледж имени Д. Калматаева города Семей (г. Семей, Казахстан)

Введение

При лечении вентральных грыж выбор способов пластики зачастую зависит от величины грыжевого дефекта, морфологического и функционального состояния прилегающих тканей. Если при грыжевых дефектах, не превышающих 50 см^2, при хорошем состоянии мышц брюшного пресса с успехом может быть применён аутопластический метод [1], то при больших и гигантских вентральных грыжах

использование только собственных тканей больного не может обеспечить надежного укрепления брюшной стенки [2].

Пластика грыжевых ворот может проводиться с восстановлением анатомо-топографического строения брюшной стенки, то есть с ушиванием грыжевых ворот, тем самым являясь реконструктивной манипуляцией, либо носить корректирующий характер, при невозможности сближения краев апоневроза, в силу различных причин [3]. Реконструктивную пластику следует считать натяжной. Если при натяжной пластике применяется эндопротез, который носит вспомогательный характер, то пластика будет называться комбинированной. Пациентам трудоспособного возраста рекомендована комбинированная герниопластика с сохранением белой линии живота [4], так как восстановление естественного взаимоотношения тканей повышает их функциональные характеристики. Однако применение имплантатов позволяет произвести пластику без ушивания грыжевых ворот. Такая пластика будет называться «ненатяжной». Достаточно много хирургов отдают свое предпочтение именно этому способу герниопластики [5].

Оправданным подходом является дифференцированный выбор варианта пластики в зависимости от размеров грыжевых ворот и объема содержимого грыжевого мешка. При грыжах малых и средних размеров эндопротез используют в качестве подкрепления линии швов. При больших и гигантских грыжах натяжной метод пластики опасен развитием абдоминального компартмент-синдрома (АКС), что может привести к тяжелой сердечно-сосудистой и дыхательной недостаточности. Поэтому у таких пациентов рекомендовано использовать «ненатяжной» метод герниопластики [6].

Для лучшей фиксации имплантата в окне грыжевых ворот ряд авторов применяют двухслойные протезы [7]. Например, G. Mangiante сшивает вместе 2 полипропиленовых сетки отступая на 2 см от краев, затем нижний край располагает предбрюшинно, а верхний над фасцией [128]. Независимо от вида аллопластики, протез должен перекрывать апоневроз не менее 2-3 см от края грыжевого дефекта или линии швов [8].

Аутопластические способы не следует применять при больших и гигантских вентральных грыжах [9]. Лучшие результаты оперативного лечения могут быть достигнуты путём укрепления брюшной стенки дополнительными материалами [10]. История применения аллопластических материалов насчитывает уже более 100 лет. Dittel в 1890 году одним из первых опубликовал работу, посвящённую применению целлоидина [11].

Предпринимались попытки применения сеток из каучука и резины (Murray, 1906; Fieschi, 1914), нержавеющей стали (McFilander, 1946) и тантала (Carney, 1942; Koontz и др., 1948), но эти материалы либо распадались в организме, либо вызывали выраженную

воспалительную реакцию окружающих тканей. В 1949 году P. Cole обнародовал результаты применения сеток из серебра у 862 больных [12].

В 1959 году F. Usher успешно использовал полипропиленовый сетчатый эндопротез и тем самым дал новый толчок к развитию аллопластических методов. Как оказалось, полипропилен вызывает гораздо меньше послеоперационных осложнений [13].

В современной хирургии лидирующее место отводится протезирующим методикам герниопластики [14]. Существуют три основных варианта расположения протеза при аллопластике грыж: «sublay», «inlay» и «onlay». «Sublay» – эндопротез располагается под мышечно-апоневротическим слоем. «Inlay» – в мышечно-апоневротическом слое. «Onlay» – над апоневротическим слоем.

Разные хирурги используют разные методики расположения эндопротезов. А.Д. Тимошин и Ю.С. Винник выбирают способ размещения протеза в зависимости от размеров грыжевых ворот: менее 5 см применяют метод «onlay», от 5 до 15 см – «sublay», более 15 см – «inlay» [15]. В.В. Павленко и А.И. Черепанин используют способ «inlay» при пластике грыжевых ворот более 10 см [16].

Многие хирурги предпочитают надапоневротическое расположение имплантата, что значительно ускоряет и упрощает операцию, а также снижет травматичность [17]. Некоторые авторы утверждают, что техника размещения протеза не влияет на отдаленные результаты [18]. М.К. Ягудин [19] выделяет ряд преимуществ методики «onlay»: протез проще фиксировать и регулировать его натяжение; ввиду широкой мобилизации тканей снижается латеральная тракция; при инфицировании раны протез можно не удалять; отсутствие контакта с внутренними органами препятствует дальнейшей адгезии. Однако нельзя не отметить, что данная методика сопровождается рядом свойственных ей осложнений: высокой частотой сером, болевым синдромом в области послеоперационного рубца в отдаленные сроки, ощущением инородного тела, появлением субпротезных грыж, расположенных между сеткой и апоневрозом. Л.Е. Славин указывает на высокий уровень развития рецидивов после аллопластики методом «onlay» [20]. Данный способ недостаточно надежен, не обеспечивает адекватного интегрирования имплантата в слои брюшной стенки и не учитывает анатомо-физиологические особенности организма [21].

А.И. Черепанин рекомендует использовать этот вариант пластики только у тяжелых больных с высоким операционно-анестезиологическим риском. О своем опыте применения метода «inlay» при больших и гигантских вентральных грыжах докладывают Д.Н. Белослудцев, В.И. Белоконев, А.И. Черепанин. Ввиду отсутствия надежной опоры для фиксации имплантата, а у пациентов, страдающих данной патологией ткань области грыжевых ворот, как правило

подвержена дистрофическим изменениям, этот способ дает до 50% рецидивов [22].

Метод «inlay» не приводит к повышению внутрибрюшного давления, и эффективен в качестве профилактики компартмент-синдрома. А.Н. Чугунов рекомендует использовать данный вариант фиксации имплантата у пациентов с тяжелой сопутствующей патологией. Большинство современных герниохирургов отдают свое предпочтение «sublay» способу позиционирования протезов [22, 23]. Предбрюшинное расположение сетки не повреждает мышцы передней брюшной стенки [24], препятствует формированию сером, ввиду резорбтивных свойств брюшины, приводит к низкому уровню рецидивов [25].

При лечении больших и гигантских вентральных грыж наиболее надежным считается метод R. Stoppa. После широкой мобилизации брюшины, заранее подготовленная по форме сетка, при помощи длинных изогнутых зажимов размещается в отпрепарированном предбрюшинном пространстве сначала на одной, а затем – на другой стороне, выравнивается, после чего рана послойно ушивается. В.И. Орховский предлагает подшивать имплантат одной лигатурой по средней линии к пупочной связке, В.В. Жебровский считает необходимым фиксацию протеза к передней брюшной стенке множеством узловых швов [26].

Для способа «sublay» группа экспертов Европейского общества герниологов предлагает следующую технику: после выделения и удаления грыжевого мешка производят мобилизацию брюшной стенки над и под апоневрозом с подготовкой задней стенки влагалища прямых мышц живота с обеих сторон, на которые, после их ушивания, вместе с брюшиной укладывают протез, доходящий до латеральных краёв прямых мышц. После фиксации протеза ушивают передний листок влагалищ прямых мышц живота [7]. Согласно постановлению конференции герниологов 2006 года способы «onlay» и «sublay» относят к комбинированным методам пластики с ушиванием грыжевых ворот собственными тканями [27]. Накопленным клиническим опытом доказано, что техника «sublay» является методом выбора. При невозможности ее применения используется техника «inlay» с размещением краев протеза под апоневрозом. Техника «onlay» – это метод резерва и применяется при невозможности анатомической дифференцировки измененных тканей брюшной стенки [14].

Зачастую, в ходе операции хирурги сталкиваются с проблемой дефицита брюшины. Приходится размещать протез, не отграничиваясь от брюшной полости, что приводит к угрозе его воздействия на внутренние органы, даже при интерпозиции большого сальника. В таких случаях рекомендуется использование комбинированных сетчатых эндопротезов с рассасывающимся неадгезивным внутренним слоем

[26]. Независимо от варианта размещения, имплантат не должен контактировать с подкожно-жировой клетчаткой [28].

Важным моментом аллопластики является прочная фиксация эндопротеза к окружающим тканям. Хотя, некоторые хирурги не считают необходимым тратить на это время, значительно уменьшая продолжительность операции. В предбрюшинной клетчатке сетка прижимается внутрибрюшным давлением, и тщательная ее фиксация не обязательна [29]. Однако при адекватном подшивании к местным тканям значительно снижается эффект сморщивания сетки, что улучшает процесс прорастания сосудами и соединительной тканью [30]. Для лучшей надежности ряд хирургов применяет непрерывные швы [5]. Протезирование передней брюшной стенки – непростая, энергозатратная и весьма травматичная операция, направленная на восстановление мышечно-апоневротического слоя. Таким пациентам крайне нежелательны повторные лапаротомии. Поэтому многие хирурги расширяют показания к выполнению симультанных операций при аллопластиках вентральных грыж [31].

Целью исследования является проведение систематического поиска научной информации о хирургическом лечение вентральных грыж.

Материалы и методы. Поиск релевантных научных публикаций проводился в базах данных доказательной медицины (Pub Med, Cochrane Library), специализированных поисковых систем (Goodle Scholar). Критерии включения: исследования, выполненные на людях, опубликованные на английском, русском языках. Всего было использовано 32 литературных статей, из них 12 - на русском языке, 10 - на английском языке.

Результаты: Анализ литературных данных свидетельствует о высокой актуальности данной проблемы, а именно о многообразии лечения вентральных грыж. Каждый 3-5 житель Земли является потенциальным грыженосителем. На долю герниопластик приходится 10-21% от общего числа выполняемых оперативных вмешательств. Летальность после грыжесечения при больших и гигантских вентральных грыжах достигает 12-21%

Заключение: Лечение данной патологии весьма сложный и кропотливый процесс, а сама операция, зачастую, оказывает тяжелое травмирующее воздействие на пациента. Поэтому выбранный способ устранения этих грыж должен минимизировать риск рецидива заболевания и препятствовать дисфункции жизненно важных органов. Как правило, технические трудности и риск развития послеоперационных осложнений прямо пропорциональны размерам дефекта в мышечно-апоневротическом слое передней брюшной стенки и размерам грыжевого выпячивания над ним.

Список литературы:

1. Коссович, М. А. Послеоперационные вентральные грыжи при выполнении лапароскопических холецистэктомий / М. А. Коссович, А. Ю. Бирюков, М. М. Гоголадзе // Эндоскопическая хирургия. - 2005. - № 1. - С. 64-65.

2. Жебровский, В. В. Опыт реконструктивных операций при послеоперационных вентральных грыжах с применением аутопластических и про-тезирующих методов / В. В. Жебровский, Ф. Н. Ильченко, М. С. Салах Ахмед // Вестн. герниологии: сб. науч. ст. - М., 2004. - С. 46-51.

3. Шестаков, А.Л. Конференция «Актуальные вопросы герниологии» (18-19 октября 2006 года, Москва) / А.Л. Шестаков, А.В. Юрасов, А.Д. Тимошин // Анналы хирургии. - 2007. - № 1. - С. 19-20.

4. Асланов, А.Д. Сравнительная оценка результатов хирургического лечения послеоперационных грыж / А. Д. Асланов, М. К. Бапинаев, Т. Б. Керимов // Анналы хирургии. - 2007. - № 4. - С. 46-49.

5. Абдоминопластика у больных с большими послеоперационными вентральными грыжами и ожирением / В.П. Сажин, В.А. Юрищев, Д.Е. Климов, И.А. Наумов // Неотложная и специализированная хирургическая помощь: первый конгресс московских хирургов: тез. докл. - М., 2005. - С. 262-263.

6. Гогия, Б.Ш. Хирургическое лечение послеоперационных вентральных грыж с использованием современных синтетических имплантатов / Б.Ш. Гогия, А.А. Адамян, Р.Р. Аляутдинов // Неотложная и специализированная хирургическая помощь: первый конгресс московских, хирургов: тез. докл. - М., 2005. - С. 249-250.

7. Ягудин, М. К. Альтернативные подходы к герниопластике послеоперационных вентральных грыж / М. К. Ягудин // Казан. мед. журн. - 2003. - Т. 84. № 2. - С. 121-123.

8. Омельченко, В.А. Сравнительная оценка эффективности различных способов герниопластики при послеоперационных вентральных грыжах: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.27 / С. Петерб. гос. мед. ун-т им акад. И. П. Павлова. - СПб, 2006. - 22 с.

9. Седов, М. В. Эффективность герниопластики с использованием полипропиленового сетчатого имплантата в лечении послеоперационных вентральных грыж / М. В. Седов, С. Д. Тарбаев, А. А. Гостевский // Вестн. хирургии. - 2005. - № 3. - С. 85-87.

10. Штофин, С.Г. Лечение грыж передней брюшной стенки методом «без натяжения» / С.Г. Штофин, В.А. Зотов, В.В. Шестаков // Вестн. герниологи: сб. науч. ст. - М., 2004. - С. 135-140.

11. Егиев, В. Н. Атлас оперативной хирургии грыж / В. Н. Егиев, К. В. Лядов, П. К. Воскресенский // Учебное пособие. - М.: Медпрактика-М., 2003. - 228 с.

12. Федоров, И. В. Протезы в хирургии грыж: столетняя эволюция (обзор литературы, 2001 год) [Электронный ресурс] / И. В. Федоров // 2001.

13. Le Blanc, K. A. Management of chronic postoperative pain following incisional hernia repair with Composix mesh: a report of two cases / K. A. Le Blanc, J. M. Whitaker // Hernia. - 2002. - № 6(4). - P. 194-197.

14. Тимошин, А.Д. Конференция «Актуальные вопросы герниологии» (18-19 октября 2006 года, Москва) / А. Д. Тимошин, А. Л. Шестаков, А. В. Юрасов // Хирургия. - 2007. - № 7. - С. 80.

15. Factors affecting recurrence following incisional herniorrhaphy / T. Anthony, P. C. Bergen, L. T. Kim, M. Henderson, T. Fahey, R. V. Rege, R. H. Turnage // World J. Surg. 2000. - Vol. 24, - P. 95-101.

16. Тактика лечения послеоперационных вентральных грыж в зависимости от степени, операционно-анестезиологического риска / А. И. Черепанин, Ю. А. Дорошицкая, Э. А. Галямов, Е. В. Баршин // Хирургия. - 2008. - № 5. - С. 46-51.

17. Polypropylene mesh repair of incisional hernia / M. Ahmad, W. A. Niaz, A. Hussain, A. Saeeduddin // J. Coll. Physicians Surg. Pak. - 2003. - Vol. 13, № 8. - P. 440-442.

18. Early results of various reconstructions of abdominal incisional hernias with Prolene mesh / G. Csaky, J. Bezsilla, A. Botos, L. Sikorszki // Magy Seb. - 2000. - Vol. 53, № 5. - P. 199-203.

19. Ягудин, М.К. Прогнозирование и профилактика раневых осложнений после пластики вентральных грыж / М.К. Ягудин // Хирургия. - 2003. - № 11. - С. 54-60.

20. Славин, Л. Е., Фёдоров И. В., Сигал Е. И. Осложнения хирургии грыж живота. - М.: Изд-во Профиль, 2005. - 175 с.

21. Чугунов, А.Н. Современное состояние вопроса о методах хирургического лечения больных с послеоперационными вентральными грыжами / А.Н. Чугунов, Л. Е. Славин, А. З. Замалеев // Анналы хирургии. - 2007. - № 4. - С. 14-17.

22. Тактика лечения послеоперационных вентральных грыж в зависимости от степени, операционно-анестезиологического риска / А. И. Черепанин, Ю. А. Дорошицкая, Э. А. Галямов, Е. В. Баршин // Хирургия. - 2008. - № 5. - С. 46-51.

23. Prevention of adhesion to prosthetic mesh: comparison of different barriers using an incisional hernia model / M. Riet, P. J. de Vos van Steenwijk, F. Bonthuis [et al.] //Ann. Surg. - 2003. - Vol. 237, № 1. - P. 123-128.

24. Paajanen, H. Long-term pain and recurrence after repair of ventral incisional hernias by open mesh: clinical and MRI study / H. Paajanen, H. Hermunen // Langenbecks Arch. Surg. - 2004. - Vol. 389, № 5. - P. 366-370.

25. Twenty-five years of experience in incisional hernia surgery. A comparative retrospective study of 432 incisional hernia repairs / C. Langer, T. Liersch, C. Kley [et al.] // Chirurg. - 2003. - Vol. 74, № 7. - P. 638-645.

26. Жебровский, В. В. Хирургия грыж живота / В. В. Жебровский // М.: Медицинское информационное агентство, 2005. - 381 с.

27. Шестаков, А.Л. Конференция «Актуальные вопросы герниологии» (18-19 октября 2006 года, Москва) / А. Л. Шестаков, А. В. Юрасов, А. Д. Тимошин // Анналы хирургии. - 2007. - № 1. - С. 19-20.

28. Тетерин, Г.В. Аллопластика при послеоперационных вентральных грыжах / Г. В. Тетерин, Г. И. Веронский, С. А. Дёмин // Неотложная и специализированная хирургическая помощь: первый конгресс московских хирургов: тез. докл. - М., 2005. - С. 266-267.

29. Incisional abdominal hernia: the open mesh repair / V. Schumpelick, U. Klinge, K. Junge, M. Stumpf // Langenbecks Arch. Surg. - 2004. - Vol. 389, № 1. - P. 1-5.

30. Maas, S.H. Endoscopically assisted components separation technique for the repair of complicated ventral hernias / S. H. Maas, T. S. de Vries Reilingh, H. van Goor // J. Am. Coll. Surg. - 2002. - Vol. 3. - P. 388-390.

31. Simultaneous adenomectomy and preperitoneal repair of inguinal hernias by a single incision with the application of polypropylene mesh / I. Filiadis, K. Hastazeris, I. Tsimaris [et al.] // Int. Urol. Nephrol. - 2003. - Vol. 35, № 1. - P. 19-24.

32. Гузеев, А.М. Пластика при грыжах брюшной стенки с использованием синтетических материалов / А. М. Гузеев // Хирургия. - 2001. - № 12. С. 38-40.

4.17. Изучение лечебных свойств полыни обыкновенной *(Artemisia vulgaris)*

Шалкы Бегалиевна Бегалиева
Студентка НАО «Национальный медицинский университет имени С. Д. Асфендиярова» (г. Алматы, Казахстан)
Акбота Турсуновна Биназарова
Студентка НАО «Национальный медицинский университет имени С. Д. Асфендиярова» (г. Алматы, Казахстан)
Майгуль Жалеловна Кизатова
Доктор технических наук, профессор. НАО «Национальный медицинский университет имени С. Д. Асфендиярова», Кафедра фармацевтической технологии
(г. Алматы, Казахстан)

Аннотация

В статье представлены исследования различных ученых о лечебных свойствах обыкновенной полыни (Artemisia vulgaris). Установлено, что простая полынь является слабительным, потогонным, мочегонным, глистогонным средством. Используется при лечении нервных заболеваний, менингита, женских заболеваний. Выявлены ее противовоспалительные, гиполипидемические, антималярийные, противоопухолевые, бронхорасширяющие, противосудорожные свойства [1].

***Ключевые слова**: полынь обыкновенная, дезинфицирующее, противовоспалительные средство.*

Annotation

The article presents the research of various scientists on the healing properties of simple wormwood (Artemisia vulgaris). It was found that simple wormwood is a laxative, diaphoretic, diuretic, anthelmintic. It is used in the treatment of nervous diseases, meningitis, female diseases. It is anti-inflammatory, lipid-lowering, anti-malarial, anti-tumor, bronchodilating, anticonvulsant properties have been identified.

***Key words:** wormwood simple, disinfectant, anti-inflammatory agent.*

Актуальность

В настоящее время немало внимания уделяется проблеме применения лекарственных растительных средств, о чем свидетельствует, наблюдающаяся в последнее время тенденция к расширению ассортимента отечественных фитопрепаратов. Известно, что лекарственное растительное сырье при достаточной фармакологической эффективности, обладает меньшей токсичностью и аллергенностью. В связи с этим поиск новых источников сырья, совершенствование технологии производства, а также комплексное использование уже разрешенных к применению лекарственных растений является необходимым направлением отечественной фармации. Аналитический обзор данных литературы показал, что в научной медицине используется трава полыни простой для приготовления настойки, применяемой в качестве желчегонного, способствующего усиленной выработке желудочного сока и усиливающего аппетит средства. Поэтому сравнительное исследование химического состава и фармакологической активности полыни простой является актуальной задачей [2].

Разновидности полыни

Видов полыни существует около четырехсот. А некоторые разновидности полыни не только не полезны, но и ядовиты, если их применять без соответствующих знаний. К таковым относится полынь таврическая, метельчатая. Но масло полыни этого вида используется для борьбы с мочекаменной болезнью. Полынь цитварная традиционно применяется против круглых глистов. Для этого используются цветочные корзинки, ее эфирное масло обладает бактерицидным, болеутоляющим и противовоспалительным средством [3].

Лечебные свойства полыни

Полынь полезна обширными лекарственными качествами, богата по химическому составу. Трава содержит эфирное масло, в состав которого входят цинеол, туйон, борнеол, сесквитерпены: витамин С, до 11% каротинов, дубильные вещества, алкалоиды, холин, инулин, витамин В1, соли кальция и фосфора. В корнях до 0,1 % эфирного масла, алкалоиды, дубильные вещества, смолы, сесквитерпеновый лактон – вульгарин. Горечь полыни способствует стимуляции работы желудочно-кишечного тракта, улучшает пищеварение и отход мочи. Полынь горькая применение находит при лечении болезней желчного пузыря. Это может быть воспаление желчного пузыря, нарушение нормального оттока желчи, камни в желчном пузыре. Лечение полынью горькой эффективно и при заболеваниях желудка и пищеварительной системы. Так, сок полыни возбуждает аппетит, регулирует работу желудка, поджелудочной железы, нормализует кислотность, избавляет от вздутия живота, снимает воспаления в кишечнике. Примечательна полынь тем, что оказывает избирательное воздействие на организм. Так, полынь успокаивает во время нервозности, повышенной возбудимости, бессонницы. Полынь лечебные свойства проявляет как жаропонижающее, противосудорожное, противовоспалительное, болеутоляющее, желчегонное, ранозаживляющее средство. Свойства полыни горькой позволяют ее использовать и наружно. Из измельченной травы делают компрессы для лечения язв, ран, кожных воспалений, нарывов. Для этого же используют сок полыни. При подагре поможет ванна из полыни. Эффективны ингаляции с помощью полынного масла для лечения органов дыхания. В народной медицине Индии полынь обыкновенная считается кровоостанавливающим, успокаивающим, антисептическим средством. Она укрепляет матку, полезна при судорогах. Наружно настоями травы обмывают при грибковых заболеваниях. Экспериментальные исследования показали, что экстракты полыни обыкновенной оказывают эстрогенное и противозачаточное воздействие на животных женского пола. Микроклизмы отваром травы, применяются при аскаридозе. Нужно отметить, что растение ядовито. Отмечены даже смертельные случаи при передозировке растения. Максимальной дозой для взрослого человека считают 3-5 гр. сухой травы в сутки. Растение противопоказано при беременности, язвенной болезни желудка и двенадцатиперстной кишки. Полынь обыкновенная перспективна для обогащения продуктов питания углеводами, железом, медью, витаминами β-каротин, С, Е, В1, В4, В6, и РР [4].

Список литературы:

1. Кароматов И.Д. Простые лекарственные средства. Бухара, 2012. – 315 с.

2. Яницкая А.В., Землянская И.В., Рогова Н.В. Изучение возможности применения отвара корня чернобыльника *(Artemisia vulgaris L.)*. Вестник Волгоградского гос. Мед. Университета, 2004, № 12. – С. 24-28.

3. Куприянов А.Н. Такие разные полыни. 2010, № 29. - С. 40-48.

4. Яницкая А.В., Брель А.К., Землянская И.В. Исследование химического состава корня чернобыльника *(Artemisia Vulgaris L.)* - Вестник Волгоградского гос. мед. университета, 2004, № 10. - С. 31-33.

4.18. Хирургиялық отаның кейбір түрлерінің ерекшеліктері

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Жанат Умирбековна Садибекова
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Елдос Едигеевич Султанов
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Калия Ушкемпировна Толшибаева
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Резюме

Хирургическая операция представляет собой вмешательство в организм человека оперативным путем. Ткани и органы пациента подвергаются комплексу воздействий, необходимых для лечения заболеваний или проведения точной диагностики. При этом неизбежным является анатомическое нарушение, разъединение, перемещение и соединение целостности мягких тканей и органов. Достижения современной медицины в области хирургии дают возможность проведения операций несколькими способами с учетом всех современных разработок и методов.

Хирургиялық ота дегеніміз патологиялық өзгерістерге ұшыраған ағзаларды ашу және оларға әртүрлі емдік-диагностикалық манипуляция жасау үшін тіндер мен ағзаларды ажырату мен олардың тұтастығын бұзу арқылы тіндерге механикалық әсер етумен жүретін емдеу шарасы. Оталық жарақаттың түріне қарай хирургиялық оталар қанды және қансыз болып бөлінеді. Қанды оталарда ағзаға жара салынады, ал қансызда – тері мен кілегей қабықшаның бүтіндігі

бұзылмайды. Қансыз оталар іс жүзінде аз жасалады. Оның қатарына шыққан мүшелерді қалпына келтіру, сынықтарды салу, ағзаларға (өңеш, қынап, ішек, несеп жолы т.б.) түтік-буж салу, катетеризация, табиғи тесіктер арқылы ағзаға жат заттарды алып тастау, эндоскопиялық зерттеулер жатады.

Қажеттілігіне байланысты хирургиялық оталар емдік және диагностикалық болып бөлінеді. Егер диагностикалық ота кезінде асқынған ауру табылса, онда басында диагностикалық болып басталған ота кейінірек емдік ота болып жоспарланады. Бірақ өзгеріс жайылып кеткен болса онда отаны толығымен жасауға мүмкіндік болмсайды және мұндай кезде диагноз қоюмен ғана шектеледі.

Емдік оталар ауқымы мен маңызы жағынан көлемді, толық (радикалды) және шектелген, толық емес (паллиативті) болып бөлінеді. Көлемді, толық оталарда асқынған ауру өзгерістері алынып тасталса, шектелген оталарда науқастың жағдайы жеңілдетіледі, бірақ негізгі асқынған өзгерістер ағымына айтарлықтай онша әсер етпейді. Шектелген отаның мысалы ретінде асқазан қатерлі ісігінде жасалатын айналма асқазан-ішектік байланысты айтуға болады. Осы ота асқазан қалтқысының қатерсіз ісігі әсерінен тарылуында жасалса, онда бұл ота толық болып табылады. Отаның толықтығы хирургиялық отаның көлемі мен түріне ғана байланысты емес, сонымен қатар аурудың даму сатысына, кезеңі мен түріне де байланысты.

Жасалатын оталар алғашқы және екінші кезектегі болып бөлінеді. Алғашқы ота жасауға жарақаттың немесе аурудың барлығы себеп болса, екінші кезектегі оталар асқынуларды емдеу үшін жасалады. Мысалы: аяқ-қол артерия тамырларының эмболиясында жасалатын эмболэктомия отасы алғашқы отаға, ал эмболиядан кейін қоректілік жетіспеушілігінен болған шіруде жасалатын аяқ-қолды кесіп тастау отасы (ампутация) – екінші кезектегі отаға жатады.

Оталық жарақаттың ауырлығы мен ұзақтығына байланысты оталар үлкен және кіші болып бөлінеді. Негізі кіші оталар деп емхана-амбулатория жағдайында жасалатын шағын, жарақатсыз оталарды атайды. Бірақ, сонымен бірге отаға басқаша көзбен қарауға да болады. Кез келген отаның науқас үшін өзіндік қауіптілігі бар. Бұл қауіптіліктер мыналарға байланысты: шокты тудыруы мүмкін, ауырсыну, қан ағу мен жараның қоздырғыштармен ластану мүмкіншілігі пайда болады. Ондай ықтималдық қай кезде де орын алады. Кейбір қауіпті жағдайлар көбінесе қолданылған жансыздандыруға, тоңазуға, психикалық зардапқа т.б. байланысты болуы мүмкін. Осы жағдайларды ескермеу кейде ең кішкентай және жеңіл деген отаның өзін асқындырып, қауіпті етуі мүмкін.

Жараға түрлі қоздырғыштардың түсу-түспеуіне байланысты хирургиялық оталар асептикалық, асептикалық емес және іріңді оталар болып бөлінеді. Асептикалық емес ота деп - жараға инфекция түсірмей, таза жасауға мүмкіндік болмаған жағдайды айтады (тік ішекке, ауыз

қуысына т.б жасалған оталар), ал іріңді оталар деп – іріңді, анаэробты қабынулар бар ұлпаларға жасалған оталарды атайды.

Кез-келген қанды отаның жасалуында үш кезеңді бөліп атауға болады:

1. Хирургиялық тілу және кесу (оталық қол жеткізу). Осы тәсілдер арқылы хирургиялық ота жасауға керекті мүшені не ұлпаны ашып, ажыратып жалаңаштайды, аурудың нақты орналасқан жерін анықтайды.

2. Оперативтік тәсіл – ұлпаға, мүшеге, сүйекке т.б. қол күшімен, құрал-аспаптармен жасалған емдеу шаралары (манипуляция).

3. Қорытынды іс-әрекеттер ота кезінде жарақаттанған (зақымданған) ұлпалардың, ағзалардың бүтіндігін анатомиялық-физиологиялық қалпына келтіру, сұйықтық өткізгіштер (дренаждар) орнату.

Хирургиялық отаның негізгі кезеңі – оперативтік тәсіл, бірақ жақсы хирургиялық тілу мен кесу әрекеті болмайынша оған қол жеткізуге мүмкіндік жоқ. Хирургиялық тілу мен кесудің көлемі – жараның шеттері мен оның ең терең нүктесін қосатын сызықтардың арасындағы бұрышқа тең (операциялық қимылдардың бұрышы). Бұл бұрыш неғұрлым үлкейген сайын жарақаттау да ұлғая түседі. Ал бұрыштың кішкентай болуы ота жасауды қиындатады, ал ол болса өз кезегінде отаның ауыр жарақаттылығы мен уақытын арттыра түседі, осыған байланысты отаның сапасы нашарлайды.

Егер хирургиялық отаның барлық үш кезеңі бірінен соң бірі рет-ретімен жасалатын болса, онда бұл ота бір кезеңді деп аталады. Егер кезеңдердің арасында біршама үзіліс болатын болса, мұндай ота екі кезеңді деп аталады. Екі кезеңді оталар жарақаттың қауіптілігін азайтуға бағытталған, өйткені екінші кезеңге дейін науқас бірінші кезеңде жасалған жарақаттардан жазылып үлгереді (екі кезеңді простатэктомия, торакопластика, өкпе аурулары кезінде өкпе артериясын байлап тастау т.б.). Оталық тәсіл мен соңғы іс-әрекеттер арасында үзіліс жасай отырып жасалатын екі кезеңді ота операциялық жараның қоздырғыштармен ластануының алдын алуға бағытталады.

Жасалу уақытына қарай оталар төтенше, шұғыл және жоспарлы болып бөлінеді.

Төтенше (тосын) оталар – бірден, тез арада жасалу керек, себебі отаны бірнеше сағатқа немесе тәулікке кешіктіру адам өліміне әкеліп соғуы немесе отадан кейінгі кезеңнің болжамын нашарлатуы мүмкін. Әсіресе қан кеткенде, тұншығуда (асфиксия), жедел хирургиялық ауруларда, соның ішінде қуыс мүшелер тесілгенде, жараланғанда жасалатын оталар жатады.

Шұғыл (жедел) оталар деп аурудың тоқтаусыз дамуына байланысты ұзақ уақытқа қалдыруға және кешіктіруге болмайтын оталарды атайды. Бұлардың қатарына қатерлі ісіктер кезінде жасалатын оталарды жатқызуға болады.

Жоспарлы оталарды кез келген уақытта, науқастың денсаулығына зиян келтірмей жасай беруге болады.

Ота жасауға арнайы дайындығы бар немесе мамандығы осы бағытты да қамтитын дәрігерлерге рұқсат етіледі. Бірақ, мамандығына байланыссыз кез-келген дәрігер жасауға міндетті оталар бар. Олар – трахеостомия, әйелдің босануына көмектесетін т.б. қансыз оталар.

Н.И. Пирогов өзінің «Хирургиядағы бақыт» деген еңбегінде ота жемісті болу үшін қандай нәрселерді орындау керектігі туралы өзінің ойын келтірген:

Біріншісі – науқастың жағдайын, ауруын дұрыс анықтадым деген сенімділік.

Екіншісі – отаны тым ерте немесе тым кеш жасамау, науқасқа сөзбен жақсы әсер ету, оның жазылып шығатындығына деген сенімділігін арттырып, қорқынышы мен сенімсіздігін жою.

Үшіншісі – отаны шебер жасап ғана қоймай, кейінірек болуы мүмкін асқынулардың алдын алу шараларын ота кезінде-ақ жүргізу.

Төртіншісі – отадан кейінгі емдеуді барлық білімі мен іскерлігін, біліктілігін пайдалана отырып жүргізу керек.

Әдебиеттер:

1. Клиническая хирургия: национальное руководство. 3 том. – М.: ГЭОТАР-Мед., 2008, Т. 1. 864 б.

2. Суковатых Б.С. Хирургические болезни и травмы. – М., ГЭОТАР-Медиа, 2008, 624 б.

3. Таричко Ю.В. Хирургические болезни: Учебник для студентов мед. вузов. – М.: МИА, 2007, 783 б.

4.19. Меры профилактики заболеваний эндокринной системы

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
кандидат медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение».
АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(Казахстан, г. Шымкент)
Галия Бокейхановна Батырханова
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(Казахстан, г. Шымкент)
Айгуль Куанышевна Айтаханова
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(Казахстан, г. Шымкент)

Түйіндеме

Эндокринді жүйе ауруларының алдын алу үшін әрбір азамат белгілі бір ережелерді қатаң ұстануы тиіс. Олардың қатарына дұрыс тамақтану,

салауатты өмір салтын ұстану, спортпен шұғылдану, түрлі күйзелістерден аулақ болу, ағза иммунитетін арттырып отыру және уақтылы эндокринолог маманға көрініп түру жатады.

При современном уровне жизни, когда большинство населения нашей страны предпочитает вкусную и жирную пищу, ведет малоподвижный образ жизни, сахарный диабет поражает все большее количество людей, независимо от возраста. Болезнь все больше и больше помолодела. Вопросами диабета у пациентов младшего возраста занимается отдельно и детская эндокринология.

Роль гормонов в человеческом организме сложно переоценить. Они отвечают за обмен веществ, оказывают влияние на работу отдельных органов и целых систем. Ответственные за выработку гормонов ткани и железы входят в состав эндокринной системы – мощного механизма, который наравне с иммунной и нервной системами отвечает за нормальное функционирование целого организма. Если один из «винтиков» этого механизма выходит из строя, возникают всевозможные недуги. Чтобы предотвратить их появление, необходимо понять, что представляет собой профилактика заболеваний эндокринной системы.

Эндокринная система человека состоит из множества органов, которые отвечают за выработку гормонов. При дисфункции того или иного органа развиваются эндокринные заболевания. Чаще всего возникают недуги, когда из строя выходит: поджелудочная железа: ожирение, сахарный диабет; щитовидная железа: тиреотоксикоз, гипотериоз; яичники: кистоз, миома, мастопатия, бесплодие; паращитовидные железы: гиперкальциемия, гипопаратиреоз. Большое число гормоно-вырабатывающих органов делает невозможной единую профилактику эндокринных заболеваний.

Поэтому профилактические меры зависят от того, на устранение какого недуга они направлены. Для повышения эффективности данных мероприятий следует изучить, как функционируют отдельные органы, и какие факторы могут вызвать развитие тех или иных заболеваний. Заболевания эндокринной системы могут никак не проявлять себя в течение долгого времени, поэтому их диагностика связана с некоторыми трудностями. В большинстве случаев недуг выявляется случайно, когда человек обращается к врачу по другому поводу. Вот почему профилактика эндокринных заболеваний считается весьма затруднительной. Обычно задача профилактических мероприятий заключается в улучшении самочувствия больного, предотвращении рецидивов. Большинство профилактических мероприятий являются простыми и не требуют от человека серьезных усилий. Тем не менее, встречаются недуги, которые требуют особого медикаментозного лечения.

Проблемы эндокринологии на сегодняшний день – невозможность вылечить сахарный диабет. Сахарный диабет – это образ жизни. Приспособляясь к нему, можно жить вполне полноценно, отказывая себе в некоторых излишествах и по надобности принимать нужные лекарства, которые назначит эндокринология. Лечение заключается в сбрасывании лишнего веса, исключении потребления быстро усваиваемых углеводов, жирной пищи. Медикаментозное лечение заключается в принятие сахаропонижающих таблеток и инсулина. Также нужно будет научиться следить за артериальным давлением, уровнем сахара в моче и крови.

Чтобы избежать развития эндокринных заболеваний, необходимо:

1. Сбалансировать рацион питания. Следует отдавать предпочтение свежим, термически не обработанным продуктам, содержащим витамины и минералы, клетчатку, незаменимые аминокислоты и ненасыщенные жирные кислоты.
2. Избежать развития йододефицитных заболеваний помогут дары моря, йодированная соль, свежие фрукты/овощи. При необходимости эндокринолог может прописать такие профилактические средства, как «Келп», «Щитолек», «Зиравит» и т.д.
3. Пить как можно больше воды (хотя бы два-три литра в день). Обильное питье нормализует метаболические процессы и улучшает кровообращение. Желательно, чтобы пища и вода не смешивались в желудке, поэтому пить рекомендуется за полчаса до еды.
4. Избегать стрессовых ситуаций. Стресс способствует выбросу адреналина, а тот, в свою очередь, влияет на функционирование надпочечников. На фоне постоянных переживаний возникают обострения заболеваний (не только эндокринных). Поэтому, если избежать стрессовых ситуаций невозможно, следует поменять свое отношение к ним либо прибегнуть к помощи седативных травяных сборов.
5. Заниматься спортом. Оздоровительная физкультура положительно сказывается на состоянии всего организма. Регулярные упражнения улучшают кровообращение и кровоснабжение эндокринных желез, укрепляют иммунитет, ускоряют метаболизм, помогают бороться с избыточным весом.
6. Посещать эндокринолога. Периодическое посещение врача (хотя бы раз в полгода-год) полезно даже при отсутствии каких-либо симптомов. Чем раньше будет обнаружено заболевание, тем проще будет его вылечить. Поэтому сдавать анализы и проходить обследования нужно регулярно. Особенно это касается людей с предрасположенностью к тому или иному эндокринному недугу.
7. Укреплять иммунитет. Врачи утверждают, что искусственное вскармливание негативно сказывается на секреторной функции поджелудочной железы. Люди, которых рано отлучили от материнской

груди, должны поддерживать защитные силы организма, чтобы предотвратить развитие болезней.

Так как некоторые эндокринные заболевания являются весьма специфичными, использования вышеперечисленных профилактических мер может оказаться недостаточно. В этом случае могут применяться специальные средства и способы. Как правило, действие таких методик направлено на предупреждение определенного заболевания, поэтому использовать их следует лишь тогда, когда существует предрасположенность к развитию недуга. Важно понимать, что прием любых БАДов и лекарственных средств требует разрешения врача. Одним из самых распространенных эндокринных недугов является сахарный диабет. Несмотря на то, что профилактика данного заболевания определяется его формой и степенью тяжести, выделяют ряд мер, способных снизить вероятность его появления и развития.

К ним относят:

- исключение из рациона блюд с высоким содержанием углеводов и жиров;
- отказ от пищи, содержащей консерванты, искусственные добавки, ароматизаторы;
- отказ от вредных привычек (курение, распитие алкогольных напитков);
- регулярную профилактику вирусных и инфекционных болезней, укрепление иммунитета.

Еще одно распространенное заболевание – гипогликемия. У пациентов, страдающих сахарным диабетом, данное состояние может быть вызвано передозировкой инсулина либо его заменителей. Чтобы избежать развития гипогликемии, необходимо соблюдать диету, контролировать прием ЛС, содержащих инсулин, а также избегать тяжелых физических нагрузок.

Щитовидная железа огромным образом влияет на правильный рост и развитие головного мозга, запускает механизм по сжиганию жиров, обеспечивает нормальное половое развитие с выделением половых гормонов, имеет анаболический эффект.

К сожалению, многие заболевания эндокринной системы не удается вылечить полностью (например, такие как сахарный диабет). Ряд недугов можно лишь контролировать, уменьшая степень выраженности симптомов и повышая качество жизни пациента. Выпячивание глаз - верный признак наличия эндокринной патологии. Эндокринная офтальмопатия может привести к потере зрения, поэтому так важно вовремя ее диагностировать и начать лечение. Поэтому необходимо внимательно относиться к собственному здоровью и вести здоровый образ жизни, регулярно посещать эндокринолога для прохождения обследования и сдачи необходимых анализов. При подозрении на какое-либо эндокринное заболевание необходимо выполнять профилактические мероприятия.

Проблемы эндокринологии – это заболевания щитовидной железы, лечение сахарного диабета, и ожирения. Симптомы проявления данной болезни больной обязательно заметит. Они проявляются следующим образом:

- быстрая утомляемость, раздражительность без видимых причин, эмоциональный всплеск;
- ощущение постоянного холода или жары (при условии соответственного количества одежды);
- потеря веса или избыток веса за короткий срок, пациент часто мочится;
- общая сухость кожи, мучает жажда;
- частая дрожь по телу;
- дискомфорт в месте щитовидной железы, ощущается наличие инородного тела;
- облысение на голове, или избыток роста волос на теле над верхней губой, на подбородке (у женщин), вокруг сосков;
- высыпания по телу, растяжки кожи яркого фиолетового или бордового цвета на бедрах и груди;
- сонливость.

Если только данные симптомы не свойственны вашему организму при его нормальном функционировании, есть реальный повод обратиться к специалисту эндокринологии. При заболевании у детей нужно обратиться к специалисту детской эндокринологии по месту регистрации. Лечение детей имеет ряд своих особенностей.

Литература:

1. Зюзикова З.С., Воеводз Н.Н., Шестакова М.В., Дедов И.И. Проблемы эндокринологии. М., 2019, С. 148-154.
2. Трошина Е.А., Панфилова Е.А., Паневин Т.С. Аутоиммунные полигландулярные нарушения при миотонической дистрофии. М., 2019, С. 155-160.
3. Сидорова Ю.С., Скальная М.Г., Тиньков А.А., Мазо В.К. Влияние соединений ванадия на нарушения углеводного и жирового обмена. М., 2019, С. 184-190.
4. Резолюция по итогам первой рабочей встречи Научно-консультативного совета по вопросу «Актуальные проблемы вариабельности гликемии как нового критерия гликемического контроля и безопасности терапии сахарного диабета». М., 2018.

4.20. Ас қорыту жүйесі ауруларының белгілері және пайда болу себептері

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Жанат Умирбековна Садибекова
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Канагат Копжановна Жұмағұл
«Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының магистрі «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ. (Қазақстан, Шымкент қ.)
Калия Ушкемпировна Толшибаева
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Елдос Едигеевич Султанов
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Резюме

Основные функции пищеварительной системы – это расщепление, переваривание и всасывание питательных веществ, которые содержатся в пище. Заболевания пищеварительной системы — это целый комплекс характерных, постоянных либо периодически появляющихся симптомов, свидетельствующих о нарушениях функционирования системы пищеварения либо отдельного ее органа.

Основными причинами расстройства системы пищеварения являются:

- Врожденные либо наследственные заболевания.

- Неправильное питание.

- Попадание в организм человека возбудителей болезни.

- Стрессы. Неблагоприятное психоэмоциональное состояние может спровоцировать образование или возобновление болезней ЖКТ.

Ас қорытылуының жеткіліксіздігі деп адам ағзасына түскен тамақтың қорытылмауына әкелетін ас қорыту жолдарының жағдайларын айтады. Осының нәтижесінде ағзада теріс азоттық баланс, дәрумендер мен микроэлементтердің жеткіліксіздігі дамиды, ағзаның түрлі қоздырғыштарға жауап қайтару қасиеті төмендейді, ал балалардың дамуы мен бойы өсуі баяулайды. Ас қорыту жүйесінің бұзылыстарына мына себептер әкеледі:

1. Қоректенудің бұзылыстары. Қоректенудің белгілі тәртібі бұзылуы, ұзақ уақыт тамақтанбай аш жүру, сапасыз қоректену, құрғақ тамақ немесе тым ащы тамақ қабылдау және т.б.;

2. Ас қорыту жолдарына жұқпалы аурулар қоздырғыштарының (іш сүзегінің, дизентерияның, тырысқақтың, тағамдық уытты жұқпалардың ж.б.) түсуі. Асқазанның созылмалы қабынуларын қарын қақпашысының шырышты қабықтарындағы эпителий жасушыларында өсіп-өнетін Не licobacter pylori туындайды;

3. Химиялық заттардың (ауыр металлдардың салицилаттардың, алкогольдің, никотиннің және т.б.), өсімдік уларының (саңырауқұлақ т.б.) ас қорыту жолдарына түсуі;

4. Иондағыш сәулелердің әсерлері (сәулелік ауру);

5. Өспелердің дамуы;

6. Күйзеліс жағдайлар, жағымсыз теріс эмоциялар ж.б.;

7. Жас балаларда аллергиялық серпілістер мен ас қорыту жолдарының даму ақаулары.

Ас қорыту жолдарының аурулары көбінесе тамаққа деген тәбеттің нашарлауына алып келеді. Тәбет қарын ашу сезімінен болатын ерекше сезім. Ол дегеніміз адамның белгілі тамаққа аңсары ауыу. Тәбет ашылуы тамақ қабылдаудың бірінші минуттарында, әсіресе күткен тағамның иісіне, түріне, тамақ қабылдайтын қоршаған ортаның эстетикалық жағдайларына пайда болады. Тәбет ашылуы ас қорыту жолдарының сөл өндіру және қимылдық әрекеттерін сергітеді.

Тәбет бұзылыстарының түрлері:

1. Тәбеттің көтерілуін гиперорексия деп атайды (грек.hyper-жоғары, көтеріңкі, orexis-тәбет). Осыдан адам мен жануарлардың ашқарақтығы немесе полифагия (грекше poly-көп, phagein-жеу) пайда болады. Тәбеттің көтерілуінің ең ауыр түрін булемия (bus-өгіз, limos-аштық) немесе мешкейлік деп атайды.Тәбеттің көтерілуі мидың, эндокриндік бездердің аурулары (неврoздар, тиретоксикоз, қантты диабет, инсулинома т.б.) кездерінде, асқазанның кардиалдық бөлігін хирургиялық тәсілмен алып тастағанда байқалады. Тамақты көп қабылдаудың нәтижесінде дененің семіруі, осыдан қантты диабет, атеросклероз, зат алмасуларының бұзылыстары, артериялық гипертензия дамиды.

2. Тәбеттің азаюын немесе болмауын гипорексия немесе анорексия (грек.an-жоқ, жоққа шығару, orexis-тәбет) деп атайды. Тәбеттің азаюы немесе оның болмауы ас қорыту жолдарының қабынуларында,тәннің уыттануына және дене қызуы көтерілуіне әкелетін көптеген жұқпалы аурулар кездерінде, дене ағзаларында өспелер дамығанда, кейбір эндокриндік бездердің ауруларында байқалады. Сонымен қатар ми қызметтерінің бұзылыстары, жағымсыз эмоциялар тәбеттің төмендеуін туындатады. Ұзақ уақыт тәбеттің болмауы адамның жүдеуіне, зат алмасуларының бұзылыстарына әкеледі.

3. Бұрмаланған тәбет – парорексия (грек.para-ауытқыған, orexis-тәбет) делінеді. Бұл кезде адам жеуге жарамайтын заттарды (бор, топырақ, кесек, көмір т.с.с.) жейді, кейбір есі ауысқан адамдар, тәнінде темірдің тапшылығы бар жүкті әйелдер, жас балалар бор, үйдің әгін жейді.

Ас қорыту жүйесінің бұзылуы көбінесе жаман әдеттердің нәтижесінде пайда болады. Белгілері: асқазанда ауырлық сезімі, тітіркену, түршігу, қыжыл, жүрек айнуы, ұйқышылдық, бас ауруы, құсу және т.б. Нашар қорытылған тамақ асқазаннан өткеннен кейін ішекте мына белгілер басталады: Желдену, іштің үрленуі, іш қатуы немесе іштің өтуі.

● Жақсылап және ақырын шайналмаған азықтар ас қорыту ағзаларында ашиды.

● Тамақтанғанда ішілетін сұйықтықтар асқазанды үрлетеді және шаршатады. Бір стакан су ішуге болады.

● Шектен тыс көп тамақ жеу – асқазанға салмақ түсіретін болғандықтан ас қорыту жүйесінің нашарлауының басты себебі. Сондықтан тамақты мөлшермен ішкен дұрыс.

● Астың қорытылуы үшін қалыпты жағдайда 4-5 сағаттай уақыт қажет. Аптасына бір күн болса да, ас қорыту мүшелерін тынықтырып тұру керек.

● Тамақтану уақыттары арасында қосымша тамақ жеу асқазанды шаршатады және жүйкелердің қорын азайтады. Түскі аспен кешкі ас арасында қосымша «жүрек жалғау» ересектер үшін мүлдем керек емес.

● Шаршаулы, ұйқысыз және жүйке жұқарған кезде жеу ас қорытуға салмақ салады.

● Ұрыс-керіс, талас-тартыс, қатты қобалжу, ашу-ыза, жек көрушілік, өшпенділік сияқты теріс эмоциялар ас қорыту мүшелеріне кері ықпалын тигізеді.

● Ыстығы бар кезде жеу, дене қызуының артуына себеп болады.

● Тамақтанғаннан кейін бірден жатуға болмайды. Мүмкіндігінше таза ауада біраз жаяу жүріп, серуендеу астың қорытылуына оң әсер етеді.

● Шамадан тыс ас қоспалары, қыша, сірке суы, қара бұрыш асқазанның химиялық құрамын бұзады.

● Піспеген жемістер, өте қышқыл болатындықтан аулақ болған жөн.

● Қуырылған тағамдардың, майлы тамақтың қорытылуы қиын болады.

● Көп мөлшерде қантты және басқа да тәттілерді тұтыну ас қорыту жүйесінің бұзылуына жол ашады.

● Шай, кофе, какао ас қорыту жүйесінің бірқалыпты жұмыс істеуін бұзады.

● Бір отырғанда әртүрлі тағамдар жеу ас қорытуда қиындық тудыруы мүмкін.

● Сағыз шайнау және осыған ұқсағандар асқазандағы қышқылдың көбеюіне себеп болады.

Асқазанда қорытылудың бұзылыстары оның әдеттегі сөл бөлу, қимылдық, сіңірімділік, шығарымдық қызметтері бұзылғанда байқалады.

Асқазанның сөл бөлу қызметінің бұзылыстарына келетін болсақ, асқазанда тағам белгілі бір химиялық өңдеуден өтеді. Ол үшін асқазан құрамы күрделі сөл шығарады. Бұны секрециялық қызмет деп атайды. Қарын сөлі құрамында тұз қышқылы, протеолиздік ферменттер, ішкі антианемиялық (касл) факторы, су, фосфаттар, сульфаттар, хлоридтер, калий, натрий, кальций және шырыш бар.

Асқазан сөлі үш түрлі бездік жасушалармен (гландулоциттермен) өндіріледі:

1. Негізгі гландулоциттер пепсиноген мен химозин;
2. Мукоциттер-шырыш;
3. Париеталдық (іргелік) гландулоциттер - тұз қышқылын, ішкі антианемиялық факторды өндіреді.

Асқазан сөлінің шығуы жүйкелік рецепторлардың қозуымен және ас қорыту жолдарының гормондарымен реттелуі бойынша үш сатыда өтеді:

1. Нейрогендік (кезбе жүйке арқылы);
2. Қарындық (гастриндік);
3. Ішектік сатылар.

Қалыпты жағдайда қарын тәулігіне екі литр шамасында сөл шығарады. Асқазанның көп сөл бөлуін гиперсекреция, ал аз сөл бөлуін гипосекреция деп атайды. Сөл бөлуінің өзгерістері оның қышқылдығы мен ферменттік белсенділігінің өзгерістерімен қабаттасады. Асқазан сөлінің қышқылдығының жоғарылауы гиперацидтік жағдай немесе гиперхлоргидрия дейді. Бұл кезде асқазан сөлінің жалпы қышқылдығы қалыпты өлшемнен артық болады. Қышқылдықтың азаюын гипоацидтік жағдай немесе гипохлоргидрия, бос тұз қышқылының толық болмауын анацидтік жағдай немесе ахлоргидрия деп атайды.

Асқазан сөлінің қышқылдығы тым көп болса, сөлдің ферменттік қасиеті қатты көтеріліп кетеді. Бұл кезде ұлтабарға асқазаннан түскен тамақ қортпасы тым қышқыл болғандықтан онда оны бейтараптауға ұзақ уақыт қажет болады. Сондықтан қарынның пилорустық қысқышы ұзақ мерзім жабық тұрады. Осыдан асқазанда тамақ тұрып қалады да, оның ашуы ұлғаяды. Асқазанның қышқыл өнімдері өңешке өтіп, төс астында қызыл сезіміне, кейде құсуға әкеледі.

Бос тұз қышқылы жоқ асқазанның гипосекрециясы кезінде ас қорытудың қатты бұзылыстары байқалады. Бұл кезде пепсиннің белсенділігі төмен болғандықтан нәруыздардың ыдыратылуы болмайды. Тұз қышқылының аз өндірілуі асқазан жасушаларымен гастриннің өндірілмеуінен болғандықтан асқазанның кардиалдық қысқышы жабылмай, ашық тұрады. Сондықтан жүрек қызылымен кекіру

пайда болады. Тұз қышқылы болмағандықтан асқазанда бактериялардың өсіп-өнуі көбейіп кетеді. Осыдан тағамдық заттардың ашып кетуі, іріп-шіруі ұлғаяды. Тағамдық заттар асқазанда ұсталмай, тез ұлтабарға ауысады, ұйқы безінің сөлі аз бөлінеді, тағамдық заттар толығынан ыдыратылмай, аш ішекке түсіп, оның перисталтикасын күшейтеді, қатты іш өту байқалады. Осыдан дәрумендердің жеткіліксіздігі, дененің сусыздануы, зат алмасуларының бұзылыстары, қан жүйесінде өзгерістер т.с.с. құбылыстар пайда болады. Ахлоргидрия жиі ахилиямен қабаттасады. Ахилия деп асқазан сөлінде ферменттердің болмауын айтады. Ахилия атрофиялық гастриттің соңғы сатысында, асқазан обырында, перницоздық анемия кездерінде байқалады.

Асқазанның қимылдық әрекетінің бұзылуы перистальтикасының (грек. peristaltikos - қуыс ағзалардың тегіс еттері жиырылуынан болатын тамақтың қойыртпасын жан-жағынан қоршап, қысып қозғалуы) және еттің тонусының өзгерістерімен, қарыннан тамақты ішектерге ығыстыруы бұзылуымен, құсумен көрінеді.

Перистальтиканың ұлғаюы гастрит, асқазанның ойық жара ауруы кездерінде байқалады. Бұл кезде ет талшықтарының кейбір топтарының қатты жиырылулары нәтижесінде асқазанда ауыру сезімі пайда болады.

Әдетте асқазанның қимылдық әрекеті күшейгенде асқазан сөлінің қышқылдығы да ұлғаяды. Бұл кезде қышқыл тамақ қарыннан ұлтабарға түсуіне байланысты пилорустың қысқышы ұзақ уақыт жабық болады және асқазаннан тамақтың ұлтабарға ауысуы едәуір баяулайды.

Асқазанның қимылдық әрекетінің төмендеуі (гипокинез) көбінесе гастрит кезінде, іш қуысы ағзаларының орнынан төмен ығысуларында (гастроптоз, спланхптоз), жүдегенде және дененің жалпы әлсіздігінде кездеседі. Сонымен бірге тым майлы немесе дәмі нашар тамақ ішу, қорқыныш, қайғы-қасірет, күйзеліс, жағымсыз эмоциялар да асқазанның қимылдық әрекеттерін төмендетеді.

Өңеш пен асқазан арасындағы сфинктер (грек. sphinkter - қысқыш) әлсірегенде асқазанның ішіндегі қышқыл заттар өңешке қайтып, төс астында жүрек қызылы сезіміне әкеледі.

Пилороспазм кезінде асқазаннан тамақтың ұлтабарға ауысуы бұзылуына әкелетін қарынның ауыр қимылдық бұзылыстары байқалады. Бұндай жағдай асқазан мен ұлтабардың ойық жара ауруы, кейбір гастриттердің, пилородуоденитгің, асқазан полипозы сияқты іш қуыс ағзаларының дерттері кездерінде болады. Бұл кезде перистальтиканың компенсациялық күшеюі қарынның еттік қабығының гипертрофиясын туындатады. Артынан пилораспазмның нәтижесінде асқазанның ұлтабарға ауысатын жерінде гипертрофиялық тарылу (стеноз) байқалады.

Асқазан мен ұлтабардың шырышты қабықтарында баяу дамитын ақаулардың пайда болуы пептикалық ойық жараға ойысып көптеген

асқынуларға әкелуі мүмкін. Солардың ішінде: ойық жараның жиі қанауы, көрші ағзаларға жарып өтуі (пенетрациясы), тесіліп кетуі (перфорациясы), обыр (рак) ісікке айналуы адам ағзасы үшін өте қауіпті. Сонымен бірге асқазан мен ұлтабардың ойық жара ауруы жиі анемия дамуына әкеледі.

Ішектегі қалыпты микрофлораның құрамының өзгерісін ішек дисбактериозы деп атайды. Ол әртүрлі қолайсыз жағдайларда ағзаның әлсіреуінде немесе антибиотиктерді бақылаусыз және ретсіз көп қолданғанда дамиды. Осы кезде тоқ ішекте ашу, шіру процесстері күшейіп, перистальтикасы жоғарылайды, іш өту болады, К витаминінің түзілуі нашарлайды. Ішек дисбактериозын емдеу үшін кей ғалымдар сүт қышқылының бактерияларын ұсынған. Бұл бактериялар адамның ішегіне бейімделіп, өсіп-өніп, басқа бактериялардың өсуін тежейді. Сүт қышқылы айран, сүт, қымыз т.с.с. тағамдарда болады.

Қорыта келгенде, ас қорыту жүйесі ауруларының пайда болу себептерінің негізгілері деп туыла біткен немесе тұқым қуалаушылық ауруларды, дұрыс тамақтанбауды, ағзаға ауру тудырғыштардың енуін, түрлі күйзелістерді айтуға болады.

Список литературы:

1. Афанасьева О. В. Язвенная болезнь / О.В. Афанасьева. - М.: АСТ, Астрель-СПб, ВКТ, 2009. - 128 с.

2. Ильин В.Ф. Здоровый желудок в любом возрасте. Домашняя энциклопедия / В.Ф. Ильин. - М.: Вектор, 2007. - 192 с.

3. Ильин В.Ф. Болезни желудка. Лучшие методы лечения / В.Ф. Ильин. - М.: Вектор, 2013. - 506 с.

4. Минина Т.Д. Гастрит и язвенная болезнь. Современный взгляд на лечение и профилактику / Т.Д. Минина. - М.: ИГ "Весь", 2014. - 944 с.

5. Ройзман С.А. Гастроэнтерология. Домашний лечебник / С.А. Ройзман. - М.: Эксмо, 2015. - 112 с.

4.21. Балалар эпилепсиясының ерекшеліктері

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Жанат Умирбековна Садибекова
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Мадина Сенбековна Утебаева
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Алия Калымхановна Молдыбаева
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Резюме
Эпилепсия детского возраста отличается большим числом резистентных к лечению форм и полиморфизмом припадков, а также, что особенно важно, именно в детстве за многими неясными болевыми приступами, пупочными коликами, обмороками, ацетонемическими рвотами могут скрываться замаскированные этими проявлениями эпилептические приступы органической природы.

Эпилепсия - әр түрлі себептерден пайда болып, ара тұра бәсеңдейтін, нейрондық қозулардың әсерінен қайталана беретін мидың құрыспалы, ұстамалы созылмалы ауруы. Эпилепсия өз алдына жеке нозологиялық ауру болып табылады.

Балалардағы эпилепсияға келетін болсақ ол перинаталдық зияндылықтарға байланысты орын алуы мүмкін: Құрғақ босанулар; Нәрестенің басы мен жамбас диаметрінің сәйкессіздігі; Босану үрдісіндегі асфиксия; Ми мен оның қабықтарындағы қабынулар; Бас-ми-сүйек жарақаттары; Ми-қан тамырларының аурулары т.б.

Балалардың эпилепсиясын халықаралық лиганың ұсынысы бойынша былай жіктеуге болады:

I. Таралымы бойынша:
1. Себепті таралған түрі (фокальды, локальды, парциялды)
2. Генерализацияланған түрі

II. Этиологиясы бойынша:
1. Симптоматикалық
2. Криптогенді
3. Идиопатиялық

III. Жасына байланысты ұстаманың басталуы:
1. Жаңа туылғандар түрі
2. Нәрестелер
3. Балалар
4. Жасөспірімдер

IV. Симптомның клиникалық көрінісін айқындайын ұстама түрі бойынша:
1. Абсанстар
2. Миоклоникалы абсанстар
3. Инфантилі спазымды абсанстар

V. Ауру ағымына және болжамына байланысты:
1. Қатерлі
2. Ауыр түрі (қатерсіз)

VI. Орналасуына байланысты:

1. Жергілікті
2. Таралған түрі
3. Парциалды және таралған аралас түрі

Балалар эпилепсиясының патогенезі мидың органикалық зақымдануларынан эпилепсиялық ошақ («эпилепсия тудыратын ошақ») немесе белгілі параметрдегі афференттік ықпалдардың нейрондарды ұзақ соққыға ұшыратуына байланысты қосымша эпилепсиялық ошақ пайда болуына негізделген. Эпилепсиялық ұстама аталмыш эпилепсиялық ошақтың бүкіл миға немесе оның белгілі жүйелеріне тарағанда ғана пайда болады.

Балалар эпилепсиясы (БАЭ) таралған ұстамасыз талмалар болып есептеледі, үлкен жиілікпен және қысқа жалғасумен естің тануымен ерекшеленеді. Балалық абсанс эпилепсияда абсанстардың басталуы 2 жас пен 9 жас аралығында кездеседі. Жасқа байланысты манефестация шыңы - 4-6 жас. Әсіресе қыз балаларда жиі кездеседі. Клиникада абсанстар кенеттен қысқа мерзімді естен тану мен қозғалыс феномені минималды немесе болмауымен ерекшеленеді. Ауру мен талмадан кейінгі естен шатасуы болмайды. Абсанстардың ұзақтығы 2-3 секундтан 30 секундқа дейін созылады. Орташа 5-15 секунд. Абсанстардың ерекшелігі тәулігіне ондаған-жүздеген талмалар кездеседі.

Жартысынан аса кездерде науқаста ұстама ұзақтығы 3 секундтан аспайды. ББАЭ-да БАЭ-ға қарағанда ұстамалар жиілігі аз болады.

Вест синдромы ерте жаста кездесетін таралған эпилепсияның резистентті түрі болып табылады. Инфантилді спазм түрінде ұстамалар мен және психомоторлы дамуының кідіруімен ерекшеленеді. Манифестанцияның жасқа байланысты шыңы 4-7 ай. Симпатикалық (мидың дамуының ауытқуы: туберозды склероз, перинатальды энцефалопатия және т.б.) және криптогенді түрлерін ажыратады. Симптоматикалық түрінде - психомоторлық дамуының кідіруі бала туылғаннан басталады. Ал, криптогенді түрінде - ұстама басталғаннан басталады.

Эпилепсиялық емес пароксизмальды психикалық бұзылыстарды ерекше жағдайларға жатқызуға болады. Ол дегеніміз көңіл-күй өзгерісінің пароксизмальды ұстамалары, ой ағымы, қазіргі болып жатқан жағдайды сыни бағалауы. Ақыл-есінің психосенсорлық бұзылыстары кезінде науқастарда қорқынышты түс көрулер, түсінде сөйлеу, айқайлау немесе жылау, абсанстар байқалады. Сонымен қатар, сөйлеудегі пароксизмді бұзылыстар байқалады (қиналып сөйлеу). Бұл болған жағдайлардың бәрін науқас біледі, есінде сақтап қалады. Дәл осы аталған жағдайлар психикалық бұзылыстардың себебінен болады.

Балалар эпилепсиясының диагнозы негізінен аурудың клиникалық көрінісіне тікелей негізделген. Балалардағы абсцесс эпилепсиясының

белгілері өте ерекше болатындықтан диагноз қою да айтарлықтай қиындықтар туғызбайды.

Эпилепсиялық ұстамалар, өздерінің әртүрлігіне қарамастан, пароксизмалдығымен, қысқа мерзімділігі мен әр ұстамалардың нақтылы науқаста стеротиптігімен сипатталады. Дегенмен, кейбір эпилепсиялық ұстамалар нақты диагностикалық ажыратуды қажет етеді. Сондықтан да, эпилепсияның өту ерекшеліктері мен қосымша тексерістер арқылы алынған деректерді ескерген жөн.

Қолданылған әдебиеттер:

1. С. Қайшыбаев “Неврология II том”, Алматы, 2003 жыл, 330 б.
2. А.А. Скоромец. Нервные болезни. М.: МЕД пресс-информ, 2008, 12 б.
3. Е. Гусев. Неврология и нейрохирургия. М, 2000, 7 б.
4. У.Ж. Жумабаев, Г.М. Мусагалиева. Ми нервтерінің функциональдық анатомиясы. - Алматы, 2002, 36 б.

4.22. Причины возникновения глаукомы и основные методы ее профилактики

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
кандидат медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Қазақстан, г. Шымкент)
Айгуль Куанышевна Айтаханова
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Қазақстан, г. Шымкент)
Галия Бокейхановна Батырханова
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Қазақстан, г. Шымкент)

Түйіндеме

Глаукома – көздің ішкі қысымының артуымен және көру қызметінің бұзылуымен сипатталатын көздің созылмалы ауруы болып табылады. Дер кезінде анықтап, қажетті ем қабылдамаған жағдайда соқырлыққа алып келуі әбден мүмкін.

Глаукома - хроническая патология глаз, характеризующаяся повышением внутриглазного давления (ВГД), развитием оптической нейропатии и нарушениями зрительной функции. Клинически глаукома проявляется сужением полей зрения, болью, резью и ощущением тяжести в глазах, затуманиванием зрения, ухудшением сумеречного зрения, в тяжелых случаях слепотой.

Глаукома – одно из самых грозных заболеваний глаз, приводящих к потере зрения. Согласно имеющимся данным, глаукомой страдают около 3 % населения мира, а у 15% незрячих людей во всем в мире глаукома послужила причиной слепоты. В группе риска по развитию глаукомы находятся люди старше 40 лет, однако в офтальмологии встречаются такие формы заболевания, как юношеская и врожденная глаукома. Частота заболевания значительно увеличивается с возрастом: так, врожденная глаукома диагностируется у 1 из 10-20 тыс. новорожденных; в группе 40-45-летних людей – в 0,1% случаев; у 50-60-летних – в 1,5% наблюдений; после 75 лет – более чем в 3% случаев. При глаукоме периодический или постоянно повышается ВГД, происходит расстройства оттока внутриглазной жидкости (ВГЖ), трофические нарушения в сетчатке и зрительном нерве. В результате развивается дефекты поля зрения и краевой экскавации диска зрительного нерва.

Понятием «глаукома» сегодня объединяют около 60 различных заболеваний, имеющих перечисленные особенности. Основная причина возникновения глаукомы – высокое ВГД. Повышается оно из-за нарушения баланса между продуцированием и оттоком водянистой влаги – особой жидкой субстанции, необходимой для нормального функционирования глаза.

На практике часто встречается первичная глаукома, симптомы которой выражены слабо. К факторам, провоцирующим ее развитие, относят возраст, близорукость, наследственность, заболевания нервной системы, щитовидной железы, сахарный диабет, гипотонию.

Вторичная глаукома развивается в результате предшествующей болезни глаз. Ее причинами бывают:

- сдвиг хрусталика;
- воспалительные процессы глаз, такие как склерит, увеит, кератит;
- катаракта;
- дистрофические болезни глаз, например, прогрессирующая атрофия радужки;
- ранения, ожоги глаз;
- опухоль глаза;
- хирургические операции на глазах.

При этом заболевании из-за длительного повышения ВГД развиваются характерные нарушения зрения: выпадение частей поля зрения (темные пятна перед глазами), прогрессирующая слепота и атрофия (разрушение) зрительного нерва.

Изучение механизмов развития глаукомы позволяет говорить о мультифакторном характере заболевания и роли порогового эффекта в ее возникновении. То есть для возникновения глаукомы необходимо наличие ряда факторов, которые в сумме вызывают заболевание.

Патогенетический механизм глаукомы связан с нарушением оттока ВГЖ, играющей ключевую роль в обмене веществ всех структур глаза и поддержании нормального уровня ВГД. В норме вырабатываемая ресничным (цилиарным) телом водянистая влага скапливается в задней камере глаза – щелевидном пространстве, расположенным позади радужки. 85-95% ВГЖ через зрачок перетекает в переднюю камеру глаза – пространство между радужкой и роговицей. Отток ВГЖ обеспечивается особой дренажной системой глаза, расположенной в углу передней камеры и образованной трабекулой и шлеммовым каналом (венозным синусом склеры). Через эти структуры ВГЖ оттекает в склеральные вены. Незначительная часть водянистой влаги (5-15%) оттекает дополнительным увеосклеральным путем, просачиваясь через ресничное тело и склеру в венозные коллекторы сосудистой оболочки.

Для поддержания нормального ВГД (18-26 мм рт. ст.) необходим баланс между оттоком и притоком водянистой влаги. При глаукоме это равновесие оказывается нарушенным, в результате чего в полости глаза скапливается избыточное количество ВГЖ, что сопровождается повышением ВГД выше толерантного уровня. Высокое ВГД, в свою очередь, приводит к гипоксии и ишемии тканей глаза; компрессии, постепенной дистрофии и деструкции нервных волокон, распаду ганглиозных клеток сетчатки и в конечном итоге – к развитию глаукомной оптической нейропатии и атрофии зрительного нерва.

В соответствии с механизмом, лежащим в основе повышения ВГД, выделяют закрыто-угольную и открыто-угольную первичную глаукому. При закрыто-угольной глаукоме имеет место внутренний блок в дренажной системе глаза; при открыто-угольной форме – угол передней камеры открыт, однако отток ВГЖ нарушен.

В зависимости от уровня ВГД глаукома может протекать в нормотензивном варианте (с тонометрическим давлением до 25 мм рт. ст.) или гипертензивном варианте с умеренным повышением тонометрического давления (26-32 мм рт. ст.) либо высоким тонометрическим давлением (33 мм рт. ст. и выше).

По течению глаукома может быть стабилизированной (при отсутствии отрицательной динамики в течение 6 месяцев) и нестабилизированной (при тенденции к изменениям поля зрения и ДЗН при повторных обследованиях).

По выраженности глаукомного процесса различают 4 стадии:

I (начальная стадия глаукомы) – определяются парацентральные скотомы, имеется расширение оптического диска, экскавация ДЗН не доходит до его края.

II (стадия развитой глаукомы) – поле зрения изменено в парцентральном отделе, сужено в нижне- и/или верхневисочном сегменте на 10° и более; экскавация ДЗН носит краевой характер.

III (стадия далеко зашедшей глаукомы) – отмечается концентрическое сужение границ поля зрения, выявляется наличие краевой субтотальной экскавации ДЗН.

IV (терминальная стадия глаукомы) – имеет место полная утрата центрального зрения либо сохранность светоощущения. Состояние ДЗН характеризуется тотальной экскавацией, деструкцией нейроретинального пояска и сдвигом сосудистого пучка.

В зависимости от возраста возникновения выделяют глаукому врожденную (у детей до 3-х лет), инфантильную (у детей от 3-х до 10-ти лет), ювенильную (у лиц в возрасте от 11-ти до 35-ти лет) и глаукому взрослых (у лиц старше 35-ти лет). Кроме врожденной глаукомы, все остальные формы являются приобретенными.

Для того, чтобы определить наличие и степень глаукомы необхимо провести диагностику. Диагностика глаукомы включает в себя периметрию, тонометрию и тонографию, гониоскопию, оптическую когерентную томографию, лазерную ретинотомографию.

Сужение поля зрения развивается постепенно, иногда прогрессирует в течение нескольких лет, поэтому нередко пациенты случайно обнаруживают, что видят только одним глазом. Иногда предъявляются жалобы на затуманивание взгляда, наличие радужных кругов перед глазами, головную боль и ломоту в надбровной области, снижение зрения в темноте. При открытой глаукоме обычно поражаются оба глаза.

В течение закрыто-угольной формы заболевания выделяют фазу преглаукомы, острого приступа глаукомы и хронической глаукомы.

Преглаукома характеризуется отсутствием симптоматики и определяется при офтальмологическом обследовании, когда выявляется узкий или закрытый угол передней камеры глаза. При преглаукоме больные могут видеть радужные круги на свету, ощущать зрительный дискомфорт, кратковременную потерю зрения.

При приступе глаукомы появляется резкая боль в глазу, внезапное падение зрения вплоть до светоощущения, гиперемия глаз, потускнение роговицы, расширение зрачка, который приобретает зеленоватый оттенок. Именно поэтому типичному признаку заболевание получило свое название: «glaucoma» переводится с греческого как «зеленая вода». Приступ глаукомы может протекать с тошнотой и рвотой, головокружением, болями в сердце, под лопаткой, в животе. На ощупь глаз приобретает каменистую плотность.

Острый приступ закрытоугольной глаукомы является неотложным состоянием и требует скорейшего, в течение нескольких ближайших часов, снижения ВГД медикаментозным или хирургическим путем. В противном случае больному может грозить полная необратимая потеря зрения.

Со временем глаукома принимает хроническое течение и характеризуется прогрессирующим увеличение ВГД,

рецидивирующими подострыми приступами, нарастанием блокады угла передней камеры глаза. Исходом хронической глаукомы служит глаукомная атрофия зрительного нерва и потеря зрительной функции.

Раннее выявление глаукомы имеет важное прогностическое значение, определяющее эффективность лечения и состояние зрительной функции. Ведущее значение в диагностике глаукомы играет определение ВГД, детальное изучение глазного дна, исследование поля зрения, обследование угла передней камеры глаза.

Больные глаукомой должны соблюдать режим труда и отдыха, дозированные физические нагрузки не противопоказаны, исключены вредные привычки, нельзя пить большое количество жидкости, носить одежду, которая может затруднять кровоток в области головы (тугие галстуки, воротники и т.д.)

Необходимо понимать, что полностью излечиться от глаукомы невозможно, однако данное заболевание можно держать под контролем. На ранней стадии заболевания, когда еще не произошли необратимые изменения, могут быть достигнуты удовлетворительные функциональные результаты лечения глаукомы. Бесконтрольное течение глаукомы приводит к необратимой потере зрения.

Примерно каждый пятый больной отмечает, что начал видеть радужные круги, глядя на источник света (например, на лампочку), многие жалуются на появляющийся время от времени «туман» или пеленку перед глазами. Все типы глаукомы могут привести к слепоте, повреждая зрительный нерв: однако при раннем обнаружении и правильном лечении внутриглазное давление можно контролировать и предотвратить сильную потерю зрения.

Питание при глаукоме глаз играет важную роль в процессе борьбы с этим заболеванием. Благодаря правильно составленной диете вполне реально улучшить результат медикаментозного лечения и снизить риск развития осложнений.

Людям, страдающим глаукомой для успешной борьбы с болезнью следует ежедневно получать в достаточном количестве витамины группы В, а также А, С и Е. Они способствуют улучшению функционирования зрительного органа и предотвращает дальнейшее прогрессирование недуга.

Диета должна быть направлена в основном на защиту нервных клеток и волокон от повреждений под влиянием высокого внутриглазного давления. Для этого необходимо уделить особое внимание веществам-антиоксидантам и продуктам, которые ими богаты.

Однако существуют и продукты, не рекомендованные к употреблению во время глаукомы, так как они способны ослабить эффективность медикаментозных препаратов, и усугубить состояние больного. К таким продуктам относятся жирная, копченая, острая пища, а также консервация. Полностью исключаются алкогольные напитки,

крепкий чай или кофе. Курение тоже должно стать одним из запретов, чтоб исключить негативное воздействие на сосуды зрительного органа.

Профилактика глаукомы заключается в регулярных осмотрах окулистом лиц групп риска - с отягощенным соматическим и офтальмологическим фоном, наследственностью, старше 40 лет. Пациенты, страдающие глаукомой, должны находиться на диспансерном учете у офтальмолога, регулярно каждые 2-3 месяца посещать специалиста, пожизненно получать рекомендуемое лечение.

Глаукома может закончиться инвалидностью, но прогнозы благоприятные при условии лечения на начальной степени. Профилактика глаукомы должна заключаться в регулярном осмотре у окулиста, если у человека плохая наследственность, есть соматические факторы.

Основные методы профилактики глаукомы:

- необходимо смотреть телевизор (в том числе компьютер, ноутбук, смартфон и т.д.) при хорошем освещении;
- при чтении книг или газет каждые 15-20 минут делать перерывы;
- согласно возрастным особенностям ограничить потребление сахара, животных жиров. Употреблять натуральные овощи и фрукты;
- перед употреблением кофе сделать пробу. Через 1 час после употребления кофе необходимо измерить внутриглазное давление. Если оно не повышается, то можно пить данный вид напитка;
- никотин для глаз вреден, поэтому следует избавиться от привычки для излечения заболевания;
- хороший сон, принятие 2-3 чайных ложек меда на ночь, теплые ножные ванные – уменьшает давление внутри глаз;
- для предупреждения возникновения глаукомы и просто для сохранения хорошего или достаточного зрения необходимо соблюдения физической активности.

Единственный проверенный способ сохранить зрение при глаукоме – своевременно выявить ее, регулярно наблюдать и правильно лечить.

Литература:

1. Рубан Э.Д.: Глазные болезни. – Ростов на Дону: Феникс, 2012
2. Зарубин Г.С.: Глаукома. – М.: Медицина, 1966
3. Егорова Е.А., Астахова Ю.С., Щуко А.Г. Национальное руководство по глаукоме. М., 2008.

4.23. Методы диагностики в кардиологии

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
кандидат медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Аскар Муратович Рахматалиев
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Елена Евгеньевна Басс
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Диана Мадиевна Бигалиева
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)

Түйіндеме
Кардиологияда жүрек-қантамырлық жүйе патологиясын анықтау үшін бірнеше диагностикалық әдістер қолданылады. Диагностикалау әдістемесін дұрыс таңдау және қолдану арқылы жүрек-қан тамырлары ауруларын дер кезінде анықтау науқасқа нәтижелі ем тағайындау үшін өте маңызды.

Кардиология — это раздел медицины, который занимается диагностикой, лечением и профилактикой сердечно-сосудистой системы. В кардиологии существует ряд диагностических исследований, которые позволяют врачу-кардиологу правильно установить диагноз. Это такие методы как клинико-биохимические; серологические; бактериологические; рентгенологические; ультразвуковые; электрокардиография; велоэргометрия; динамическое наблюдение ЭКГ и АД; электрофизиологические; кардиоритмография; коронарография и т.д. Остановимся на некоторых из них.

Электрокардиография.

Электрокардиография (ЭКГ) представляет собой графическую регистрацию электрической активности сердца для оценки ее основных показателей. На ЭКГ можно увидеть свежий или ранее перенесенный инфаркт миокарда, гипертрофию или увеличение различных отделов сердца, стойкие нарушения ритма и проводимости, ишемию миокарда, если она имеет место во время регистрации. Однако у метода есть определенные ограничения, например, если пациент страдает стенокардией, а ЭКГ регистрируется вне приступа, то она может быть без патологических изменений; тоже самое касается транзиторных (временных) нарушений ритма и проводимости. В таких случаях проводится длительная регистрация ЭКГ. Этот метод называется Холтеровское мониторирование ЭКГ. Представляет собой

продолжительную (12,24 или 48 часов) запись ЭКГ с помощью портативного электрокардиографа - монитора Холтера. Цель - зарегистрировать ("поймать") эпизоды нарушения ритма или проводимости, а также эпизоды ишемии миокарда. Это исследование применяется также для оценки эффективности антиаритмических препаратов и работы искусственного водителя ритма. Сердечный ритм может быть правильным большее время суток, нарушаясь лишь эпизодически. Например, физическая нагрузка может спровоцировать возникновение аритмии, которая длится несколько минут, а затем бесследно исчезает. Пациент во время исследования должен отмечать в дневнике физическую активность, эмоциональный стресс, болезненные ощущения и время приема лекарств.

Пробы с физической нагрузкой.

К сожалению, обычная ЭКГ не является четким критерием для диагностики ишемической болезни сердца, в частности, стенокардии напряжения. Одним из наиболее информационных методов диагностики является проба с физической нагрузкой. Она представляет собой регистрацию ЭКГ во время физических нагрузок различной интенсивности. Основная цель этой процедуры установить существует ли связь болей в груди с физической нагрузкой. По сути, она является провокацией возникновения приступа стенокардии, если таковая имеет место у пациента. Проба является положительной если во время ее проведения у пациента возникают боли за грудиной, а на ЭКГ появляются признаки ишемии.

Метод имеет неоценимое значение при диагностике немой ишемии миокарда, которая является наиболее частой причиной внезапной смерти. В этом случае ишемия не проявляется классическими симптомами, в частности, болью за грудиной при физической нагрузке. Но тем не менее, ЭКГ у таких пациентов при проведении пробы меняется соответствующим образом.

Также с помощью этого метода удается уточнить как влияние физической нагрузки на возникновение аритмий, оценить переносимость (толерантность) физических нагрузок пациентами, в том числе перенесшими инфаркт миокарда или операцию на сердце, так и эффективность антиаритмических препаратов. Наиболее распространена проба с нагрузкой на тредмиле (беговой дорожке) или велоэргометре.

Эхокардиография.

Эхокардиография (ЭХОКГ) - диагностический метод, основанный на улавливании и переводе в изображение (визуализации) направленных и отраженных от структур сердца ультразвуковых сигналов. В связи с тем, что целью ЭХОКГ является оценка не только структурного (как при ультразвуковом исследовании других органов), но и функционального состояния сердечной мышцы - метод отнесен к функциональной диагностике.

При ЭХОКГ проводится измерение полостей сердца и толщины миокарда, наличие внутриполостных тромбов и аневризм сердечных стенок, поражение клапанного аппарата и наличия патологических потоков крови, оценка систолической и диастолической функций сердца и внутрисердечного давления.

Метод является прекрасным дополнением, а порой незаменим, при установлении и уточнении таких диагнозов, как острый и перенесенный инфаркт миокарда, врожденные и приобретенные пороки сердца, кардиомиопатии, болезни перикарда, опухоли миокарда, сердечная недостаточность и т.д. Применяется как при первичном установлении диагноза, так и при динамическом наблюдении за пациентами.

Существуют как стационарные, так и переносные (портативные) эхокардиографы.

Стресс-Эхокардиография.

Существует ряд состояний, когда обычная проба с физической нагрузкой не может быть решающим критерием в диагностике ИБС. Это бывает в следующих случаях:

а) у пациента на ЭКГ изначально присутствуют грубые изменения (например, блокады ножек пучка Гиса), которые не дадут однозначно трактовать результаты пробы;

б) во время проведения пробы появляются пограничные или сомнительные изменения ЭКГ;

в) в силу определенных причин, например, заболевание суставов нижних конечностей, пациент не может пройти пробу.

В таких случаях, на помощь приходит стресс-эхокардиография (стресс-ЭХОКГ). Дело в том, что ишемизированная область миокарда, страдающая от нехватки кислорода, начинает хуже сокращаться и отставать от соседних участков. Это хорошо видно на мониторе эхокардиографа, когда при повышенной нагрузке на фоне увеличения кинетики большей части миокарда, у какого-то участка сократительная способность или снижается (гипокинез), или практически пропадает (акинез). Это является бесспорным доказательством ИБС. Повышенную работу сердечной мышцы индуцируют физической нагрузкой (беговая дорожка, велоэргометр), а при ее невозможности - фармакологическим стресс-агентом (в/в введением специального препарата) или чреспищеводной электростимуляцией предсердий (ЧПЭС).

Перфузионная сцинтиграфия миокарда.

Применяется для оценки кровоснабжения миокарда с помощью изотопов таллия и технеция. Показания для проведения такие же, как и при стресс-ЭХОКГ (т.е. диагностические ограничения обычной пробы с физической нагрузкой). С помощью перфузионной сцинтиграфии, кроме подтверждения диагноза ишемической болезни сердца, так же, как и при стресс-ЭХОКГ, уточняют локализацию ишемии миокарда.

Метод заключается в сравнительном анализе накопления изотопов в миокарде во время физической нагрузки и в состоянии покоя. Ишемию миокарда можно распознать как зону со сниженным накоплением изотопов во время физической нагрузки по сравнению с их накоплением в состоянии покоя. Появление дефекта накопления, то есть уменьшение накопления во время нагрузки, и нормальное накопление после ее прекращения свидетельствует о преходящей ишемии, тогда как наличие постоянных дефектов накопления - об инфаркте миокарда или рубцовых изменениях. Пациентам, которые не способны адекватно выполнить физическую нагрузку, для создания стрессорной нагрузки для сердца вводят фармакологические стресс-агенты.

Коронароангиография.

Коронарография - инвазивный рентгено-контрастный метод исследования коронарных артерий, который является наиболее точным и достоверным способом диагностики ишемической болезни сердца, позволяя с высокой степенью достоверности определить морфологический характер, место и степень сужения коронарной артерии, дифференцировать признаки разрушения бляшки и внутрипросветного тромбообразования.

Этот метод, по-прежнему остается «золотым стандартом» в диагностике ишемической болезни сердца и позволяет решить вопрос о стратегии и тактике проведения реваскуляризации миокарда, т.е. определиться в выборе и объеме проведения баллонной ангиопластики со стентированием или коронарного шунтирования.

Во время проведения коронарографии пациент находится в сознании. Техника проведения заключается в следующем: в паховой области под местной анестезией производится прокол бедренной артерии (иногда артерии предплечья) и через нее проводится специальный катетер к основанию аорты в просвет коронарных артерий. Далее через катетер вводится рентгеноконтрастное вещество, которое заполняет просвет коронарных артерий и одновременно ангиографом (специальная рентгенологическая установка) производится в нескольких проекциях серия снимков при скорости сьемки до 60 кадров/сек, что позволяет совершенно адекватно оценить кровоснабжение миокарда у данного пациента. При необходимости, после согласования с пациентом, возможно одновременное проведение баллонной ангиопластики (расширение участков сужения коронарных артерий) и установка стентов - сосудистых эндопротезов.

Многообразие и информативность диагностических методов в современной кардиологии позволяет кардиологу успешно провести дифференциальный диагноз и выбрать необходимый метод лечения.

Литература:

1. Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 22 сентября 2011 года №647 «Об утверждении Положения об организациях здравоохранения, оказывающих кардиологическую, интервенционную кардиологическую и кардиохирургическую помощь населению Республики Казахстан».
2. Шляхто Е.В. Кардиология. Новости, мнения, обучение. ГЭОТАР-Медиа. Журнал, 2019, 62 б.
3. Иванов В.А., Мовсесянц М.Ю., Трунин И.В. Внутрисосудистые методы исследования в интервенционной кардиологии. Издательство Медпрактика, 2008, 27 б.

4.24. Жүрек-қан тамырлары жүйесі ауруларының мониторинг сапасы

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Жанат Умирбековна Садибекова
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Айнур Боранбаевна Балабаева
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Сауле Базарбаевна Конкашева
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Резюме

Национальная государственная политика Казахстана заключается в улучшении условий качества жизни старшего поколения и его активного участия в жизни общества. Основным направлением реализации данной политики служит диагностика и мониторинг состояния здоровья, выявление факторов риска, прогнозирование развития сердечно-сосудистых заболеваний и их профилактика.

Хорошее состояние здоровья человека во многом зависит от качества жизни: удовлетворения его личных потребностей в психологической и социальной сферах.

Жүрек-қан тамыры аурулары әлемнің көптеген дамыған елдерінде денсаулық сақтау саласының басты проблемаларының бірі болып

отыр. Ол көбіне ересек адамдарды мүгедектікке немесе өлімге әкеліп соқтырады. Жалпы өлім-жітімнің 52 пайызын жүрек-қан тамыры аурулары құрайды. Еуропада жыл сайын осы ауру салдарынан шамамен 3 миллион адам қайтыс болса, Ресейде 1 миллион адам, ал Қазақстанда 80 мың кісі осы аурудан көз жұмады. Осыған байланысты жүрек-қан тамырлары ауруларына үнемі мониторинг жасап отыру қоғам үшін және қоғамдық денсаулық сақтау үшін өте маңызды.

Өмір сапасына мониторинг жүргізу егде жастағы адамдардың денсаулық жағдайына бақылау жүргізе отырып, жүрек-қан тамыр ауруларының даму ықтималдығына әсер ететін жағдайларды дер кезінде анықтауға мүмкін туады. Жүргізілген мониторинг нәтижелері өмір сүру салтына, қажетті қимыл-қозғалыс және тамақтану режимі бойынша нақты жеке ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Жүрек-қан тамыры ауруларына әкеліп соқтыратын басты себептер адамдардың өз денсаулығына жеткілікті көңіл бөлмеуінен десек, сонымен қатар жағымсыз экологияның да салдары жетерлік. Әсіресе, соңғы жылдары инфаркт пен инсульттен болатын өлім тым жиілеп барады. Оның негізінде, атеросклероздан басқа, адамдардың жүйке жүйесінің шаршауы, олардың дәрменсіздікке ұшырап, депрессияға түсуі жатыр.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы қазіргі уақыттағы жүрек-қан тамыры ауруларының эпидемиясы тамақтану құрамының өзгеруіне тікелей байланысты деп отыр. Қоршаған ортаның 80 пайыздан артық жағымсыз факторлары адам ағзасына жеген тамағы арқылы әсер етеді. Артық салмақ және семіздік, жүрек- қан тамыры ауруларының, қант диабеті және басқа да күрделі аурулардың қауіпті факторы болып табылады. Сондықтан адамдардың дұрыс тамақтану мәдениетінің де маңызы зор.

Жүрек-қан тамыры ауруларын қоздыратын тағы бір себеп - күйзеліс, жабығу. Ол адамдарды жасына қарамай, жүрек талмасына ұшыратады. Адамның көңіл-күйінің денсаулыққа тікелей әсері мол. Көңіл-күйдің толқуы, мазасызданuы, біріншіден, адамның миы арқылы беріледі. Жағымсыз эмоциялар вегетативтік жүйені қоздырады, одан барып ағзадағы қан айналымына, ішкі органдарға, эндокриндік бездердің қызметіне әсер етеді. Соның салдарынан ағзадағы гормондардың балансы бұзылады. Оның әсері жүрек соғысының, ырғағының бұзылуына, қан қысымының көтерілуіне, бұлшық еттердің, қан тамырларының тартылуына апарады. Мидың қан айналымы нашарлайды, мидың клеткаларында оттегі жетіспеушілігі пайда болады. Жүректің, мидың қан тамырларының қысылуы инфаркт, инсульт сияқты ауыр жағдайға алып келуі мүмкін, немесе жүректің ишемиялық ауруы, гипертония, асқазан жарасы сияқты созылмалы ауруларға ұшыратады.

Жүрек-қан тамыры ауруларына әйелдерден гөрі ерлер көп шалдығады. Мұндай тенденция 50-55 жасқа дейін, яғни әйелдердің

жыныстық гармондарының жұмысы бәсеңдеген тұсқа дейін сақталады. Алдын алуға, немесе жеңуге болатын қауіпті факторлар - холестериннің жоғары деңгейі, артериалды гипертония, темеку шегу, қант диабеті, семіздік, түрлі күйзелістер болып саналады.

Жүрек-қан тамыры ауруларының пайда болуына әкеліп соқтыратын тағы бір фактор ол - темекі шегу. Орта есеппен алғанда темекі шегу адам өмірін 7-10 жылға қысқартады екен. Темекі шекпейтіндерге қарағанда темекі шегетін адамдар миокард инфарктісіне шалдығуы екі есе көп, ал, осы аурудан қайтыс болатындар саны темекі шегетіндер арасында шекпейтіндермен салыстырғанда 4 есеге артық.

Бүгінгі таңда жүрек-қан тамыры ауруларының алдын алу үшін мынадай маңызды нәрселерді есте сақтау керек:

• Ең алдымен темекіден толықтай бас тарту қажет;

• Тиімді тамақтану ережелерін сақтау;

• Майлы тамақтардан бас тарту, тұзды пайдалану мөлшерін азайту-тәулігіне 4 грамм, құрамында калийі мол (бұршақ, өрік, құрма, теңіз қырыққабаты) тамақтарды көп пайдалану, сарыуызды барынша аз пайдалану;

• Көкөніс пен жеміс-жидектерді барынша мол пайдалану;

• Алкогольді ішімдікті белгіленген мөлшерде ғана пайдалану;

• Дене белсенділігін арттыру, семіздіктен сақтану;

• Қандағы холестерин құрамын үнемі тексеріп, бақылап отыру;

Жүрек-қан тамырлары ауруларының диагностикасы көбінесе ЭКГ сияқты рәсімдер арқылы жүзеге асырылады; Холтер мониторингі; қан қысымының тәуліктік мониторингі; жүгіру жолымен сынау; ЭХОКГ; өңеш немесе кеуде ультрадыбыстық зерттеу. Сонымен қатар, науқастардың жалпы қан және зәр талдауы.

Эндокардит жүректің ішкі қабығының қабынуы. Эндокардиттер әртүрлі инфекциялар нәтижесінде дамиды, әсіресе оның пайда болуына гемолиз шақырушы - стрептококтар, жасыл стрептококтар, стафилококтар. Эндокардиттердің бұл түрлері ревматизм, сепсис ауруларының бір көрінісі есебінде қаралады. Ауру өлімі жүрек жұмысының нашарлығынан немесе тромбтар эмболиясына байланысты инфарктан болады.

Миокардит - көптеген инфекциялардың, улы заттардың, аллергиялық әсерлердің нәтижесінде дамитын жүрек бұлшық еттерінің қабынуы. Миокардиттердің көпшілігі кейбір аурудың қосалқы белгісі есебінде дамиды. И.В. Давыдовскийдің пікірінше өз алдына дамитын миокардитке тек себебі белгісіз (идиопатиялық) миокардитті ғана жатқызуға болады, өйткені осы сырқатта патологиялық процесс басқа ағзалардың емес, жүрек қызметінің бұзылуынан басталады.

Перикардит жүрек қабының және жүректің сыртқы қабығының (эпикардтың) қабынуы. Перикардит көбінесе басқа ауруларға немесе жүректің өз ауруларына байланысты дамитын сырқат. Клиникалық

көріністеріне қарап перикардитті: жіті және созылмалы, морфологиялық өзгерістері бойынша: экссудативті және пролиферативті (адгезивті) деп бөлуге болады.

Кардиомиопатиялар миокардтың этиологиясы белгісіз, жүректің ұлғаюына, оның қызметінің бұзылуына алып келуші сырқаттар. Осы аурудың үш түрін ажыратады, оларға: дилатациялық (жүрек қуыстарының кеңейіп кетуімен) немесе рестриктивті (таралып қалуымен) және оның ұлғаюымен (гипертрофиялы) болатын түрлері кіреді. Жүрек өте үлкейіп, домалақтанып оның салмағы 1 кг-ға дейін жетеді. Оның кенейіп кеткен қуыстарында тромбтар түзіліп, олар эмболиямен асқынады. Аурулардың кейбіреулерінде эндокардтың қалыңдап кеткендігі көрінеді. Микроскоппен тексергенде жүрек бұлшық еттерінің қалыптан тыс ұлғайғаны, олардың арасында фиброз ошақтары, еріп жоқ болып кеткен (миолиз) миоциттер көрінеді.

Атеросклероз (грекше - athere - ботқа және sklerosis - тығыздалу) - бұл ірі артериялардың ішкі қабатында май және белок алмасуының бұзылуы нәтижесінде пайда болатын арнайы морфологиялық өзгерістермен сипатталатын созылмалы ауру. Осы күрделі өзгерістер атересклероздың макро-және микроскопиялық негізін құрайды. Бұл процесс қолқада, жүрек, ми, мықын, ішек және бүйрек артерияларында айқын көрінеді. Атеросклероз деген атауды Америка ғалымы Маршан 1904 жылы ұсынған болатын. Қан қысымының жоғары болуы атеросклероз дамуын күшейтуші шарттардың бірі болып есептеледі. Тұқым қуалаушылық белгілері, әрбір ұлттың өзіне тән тұрмысы, тамақтану ерекшеліктері де атеросклероздың әртүрлі этникалық топтар арасында біркелкі тарамауына негіз болады.

Жүрек-қан тамырлары ауруларына және онымен ауыратын науқастардың өмір сүру сапасына мониторинг жасау өте маңызды. Себебі жүрек-қан тамырлары ауруларымен ауыратын адамдардың өмір сүру сапасы төмендейді, науқастың толыққанды өмір сүруіне, еңбек етуіне немесе білім алуына ауру өзінің теріс ықпалын тигізеді.

Бұл ауруларға мониторинг жүргізу үшін жеке тұлғаның денсаулық және физикалық дайындығының субъективті және объективті көрсеткіштерін белгілі бір жүйеге келтіріп қарастыру қажет. Жүрек-қан тамырлары жүйесі ауруларымен ауыратын адамдардың төмір сүру ұзақтығы да денсаулығы жақсы адардарға қарағанда әлдеқайда кем болады. Бұл үшін аурудың алдын алу жұмыстарының жеткіліксіз деңгейде жүргізіліп жатқандығы бірінші себептердің бірі.

Жүрек-қан тамыр ауытқушылықтарының даму ықтималдығын бағалау әдістемесі м.ғ.д. Д.В. Черкашин Сант-Петербург қаласындағы Әскери-медициналық академиясының әскери-теңіз және госпитальді терапия кафедрасында терең зерттеулер жүргізіп әзірлеген болатын. Мониторинг нәтижелері өмір сүру салтына, дене қозғалысы режиміне қатысты нақты жеке ұсынымдар жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Башкатова А. Заключение ВОЗ о демографии в России // "Независимая Газета". - 16 мая 2011 года.
2. Новейшая статистика сердечно-сосудистых заболеваний. 2010. - Электронный ресурс.
3. Шубаева У.В., Черкашин Д.В., Ларионова В.И. Оценка риска развития сердечно-сосудистых заболеваний у здоровых мужчин молодого возраста //Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции «Физическая активность подрастающего поколения и взрослого населения России: вовлечение в физкультурно-спортивную деятельность». - Санкт-Петербург: ФГУ СПбНИИФК, 2010. 124-126 б.

4.25. МСАК медициналық қызметтерінің қол жетімділік деңгейімен пациенттердің қанағаттануын бағалау

Жанат Умирбековна Садибекова
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Байжан Бейсенбайұлы Турсынбаев
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Мұрат Маратұлы Усербаев
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Резюме

Оценка удовлетворенности пациентов уровнем доступности медицинских услуг ПМСП – как элемент системы управления качеством медицинской помощи

Медициналық көмектің сапасы бұл-медициналық ғылым мен технологияның қазіргі заманғы деңгейі негізінде көрсетілген медициналық көмектің сипаттамаларының кешені және сәйкестік деңгейі, пациенттің қазіргі қажеттіліктері мен күтулері.

МСАК Денсаулық сақтау жүйесінің табысты қызметінің негізі болып табылады және медициналық көмектің сапасын, оның құны мен

нәтижелілігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бұдан басқа, алғашқы көмек халықтың денсаулық сақтау жүйесіне қанағаттануына әсер етеді. Медициналық көмек сапасының негізгі сипаттамаларының бірі медициналық көмектің қолжетімділігі болып табылады.

МСАК Денсаулық сақтау жүйесінің табысты қызметінің негізі болып табылады және медициналық көмектің сапасын, оның құны мен нәтижелілігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бұдан басқа, алғашқы көмек халықтың денсаулық сақтау жүйесіне қанағаттануына әсер етеді. Бұл сипаттама медициналық көмек географиялық, экономикалық, ұйымдастырушылық немесе тілдік кедергілерге байланысты болмауы тиіс. Географиялық қолжетімділік – бұл көліктің, қашықтықтың, жолдағы уақыттың және пациентке қажетті медициналық көмек алуға кедергі келтіретін басқа да жағдайлардың болуы. Экономикалық қолжетімділік - науқастың материалдық жағдайына қарамастан тегін медициналық көмектің кепілді көлемін және оның сапасын алу мүмкіндігі. Ұйымдастырушылық қолжетімділік – жекелеген медициналық қызметтерді жұмыс режимінде оңтайландыру. Мысалы, амбулаториялық-емханалық қызметтердің жұмыс кестесі пациенттер үшін ыңғайлы уақытта болуы тиіс және кешкі.

Медициналық көмекке қолжетімділіктің субъективті факторларына, "адами факторға" және бірінші кезекте пациенттердің көрсетілген медициналық көмекке қанағаттануын талдауға ерекше назар аударылуы тиіс. Пациенттердің БМСК медициналық қызметтерінің қолжетімділік деңгейіне қанағаттанушылық дәрежесін анықтау үшін амбулаториялық-емханалық медициналық ұйымдардың 100 пациентіне сауалнама жүргізілді. Сауалнамада көрсетілетін медициналық көмектің сапасын сипаттайтын параметрлер ұсынылды, атап айтқанда пациенттер сауалнамада медициналық көмектің сапасы мен қолжетімділігін арттыру бойынша шағымдарды, өтініштерді және ұсыныстарды көрсете алды.

Салдарынан мәселелерді кезек пациенттер созуы дәрігердің дейін қиын-қыстау заманнан бері айналысады, өз бетімен. Бүгінгі күні көші-қон процестері мен урбанизация қызмет көрсетілетін қала тұрғындары санының артуына алып келеді. Қолда бар емханалардың қуаты барабар өсіп келе жатқан халыққа қызмет көрсетуге мүмкіндік бермейді. Осы проблеманы шешу үшін қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келетін жаңа типтік емханаларды іске қосу қажет. Денсаулық сақтаудың емханалық секторында кадрлармен проблема бар. Жас мамандар "бастапқы буында" жұмыс істегісі келмейді және барлық күштерімен стационарға немесе диагностикалық клиникаларға тар маман болуға тырысады. Менеджерлерді оқыту қажет. Емханада дұрыс қойылған менеджмент пациенттер ағымының бөлінуіне оң әсер етеді. Неврология, кардиология сияқты қажетті бағыттар бойынша тар мамандарға негізсіз бағыт болмас үшін учаскелік қызмет дәрігерлерін оқыту бойынша шараларды қолдану қажет.

Науқастар толығымен қанағаттандырылды режимде жұмыс істейтін емхана жұмыс күндері, бірақ атап ыңғайсыздық демалыс және мереке күндері. Медициналық телефон кеңестерін енгізу жұмыстан тыс уақытта алғашқы дәрігерлік және мейірбикелік көмектің қолжетімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Кезекшілік мереке және демалыс күндері, сондай-ақ көмектесе алар еді, бұл проблеманы шешуде. Респонденттердің тек 46%-ы ғана пациенттердің туыстарымен медицина қызметкерлерінің қарым-қатынасындағы қате және бейхабар екендігін атап өтті. Респонденттердің 27,7%–ы үнемі әдепсіз мінез-құлықты, 26,3%-ы пациенттерге қатысты мезгіл-мезгіл дөрекі мінез-құлық шағымдарын атап өтеді. Қарым-қатынас этикасы және деонтологиясы бойынша емханалардың персоналымен жүйелі жұмыс жүргізу қажет. Белгілі болғандай, Қкмифд-ға, Денсаулық сақтау басқармасына, Министрлікке келіп түскен шағымдардың негізгі легі деонтология проблемаларымен байланысты.

Пациенттердің 15,2%-ы емдеу нәтижелеріне медицина қызметкерлерінің мүдделілігіне сенбейді, 17,5%-ы дәрігерлік персоналға сенбейді. Денсаулық сақтау әр адамның қауіпсіздігі мен өмір сүру сапасын қамтамасыз ететін әлеуметтік мемлекет қызметінің бағыттарының бірі болып табылады. Саланы реформалау процесі күрделі өтіп жатыр және қазақстандықтардың мемлекеттік медициналық мекемелерге сенім деңгейі төмен болып қала беруде. Екінші жағынан, медициналық ұйымдарға сенімнің төмен деңгейі денсаулық сақтау жүйесін табысты реформалауды тежейтін себептердің бірі болып табылады, себебі пациенттердің мемлекеттік медициналық мекемелермен өзара іс-қимылының теріс тәжірибесі нақты ұйымға және оның қызметкерлеріне ғана емес, сонымен қатар жалпы денсаулық сақтау жүйесіне де сенімсіздікті қалыптастырады. Халықтың мемлекеттік медициналық мекемелерге сенім деңгейінің төмендігі медициналық қызмет көрсетудің нақты сапасының пациенттердің күтуіне сәйкес келмеуіне байланысты.

Дәрігерлік қызметкерлерге деген сенім пациентті тексеру мен емдеудің ашықтығымен, дәрігердің ашықтығымен, пациентті ақпараттандыру көлемімен, түсіндірмелердің, ұсынымдар мен тағайындаулардың табыстылығымен тікелей байланысты. Диаграммадан көріп отырғанымыздай, пациенттердің тек 48,1%–ы ақпараттандыру көлемімен, түсіндірмелердің, ұсынымдардың және тағайындаулардың табыстылығымен қанағаттанған, ал 15,5%-ы дәрігерлердің осы мәселеде мүлдем жабықтығын атап өтті.

Осылайша, жүргізілген сауалнама медициналық көмектің сапасын басқару жүйесінің элементі ретінде БМСК медициналық қызметтерінің қол жетімділік деңгейіне пациенттердің қанағаттануында елеулі проблемаларды көрсетті. Пациенттердің қанағаттану дәрежесі медициналық көмектің сапасы мен қол жетімділігінің объективті, өлшенетін көрсеткіштерінің бірі болуға тиіс. Пациенттердің қанағаттану

дәрежесінің негізгі көрсеткіштерінің стандартты жиынтығын анықтау және күнделікті жұмыста денсаулық сақтау менеджерлерін, пациенттерді және медициналық ұйымдарды таңдаған басқа да тұтынушыларды одан әрі пайдалану үшін олар бойынша бірыңғай деректерді жүйелі жинауды ұйымдастыру қажет.

Медициналық персонал әрдайым пациентке деген қамқорлықтың қаншалықты маңызды екенін, жақсы емдеудің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде есте сақтауы тиіс. Ауруды емдеу, егер ең алдымен пациентке көзқарас таппаса, табысқа әкелмейді. Пациентпен жақсы қарым-қатынас жасай білу-объективті маңызды медициналық дағды.

Литература:

1. Государственная программа развития здравоохранения «Саламатты Казахстан» на 2011-2015 гг.
2. Шарабчиев Ю.Т., Дудина Т. В. Доступность и качество медицинской помощи: слагаемые успеха // Журнал «Медицинские новости», М. – 2009. – № 12. – С. 45-48.
3. Первая помощь. Словарь медицинских терминов. Проверено 27 июня 2009. Архивировано из первоисточника 28 августа 2011.
4. Первичная медико-санитарная помощь / Международная конференция по первичной медико-санитарной помощи, Алма-Ата, СССР, 6-12 сентября 1978 г. – Женева, Нью-Йорк, 1978. – 68 с.
5. Общественное здоровье и здравоохранение. Учебник для студентов медвузов под ред. В.А. Миняева, Н.И. Вишнякова. М.: МЕД пресс-информ, 2006. – 528 с.;
6. Лисицын Ю.П. Общественное здоровье и здравоохранение. Учебник. – М.: ГОЭТАР-Медиа, 2007. – 512 с.
7. Методические рекомендации кафедры. Основные вопросы организации лечебно-профилактической помощи городскому населению.

4.26. Нашақорлықтың әлеуметтік салдары

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)
Жанат Умирбековна Садибекова
медицина ғылымдарының кандидаты «Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының доценті
«Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ.
(Қазақстан, Шымкент қ.)

Диана Хайратовна Кабылбекова
«Әлеуметтік медициналық сақтандыру және қоғамдық денсаулық» кафедрасының магистрі «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ. (Қазақстан, Шымкент қ.)
Ерлан Валиханович Ережепов
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ. (Қазақстан, Шымкент қ.)
Жанна Абдукалиевна Орманова
магистрант «Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы» АҚ. (Қазақстан, Шымкент қ.)

Резюме
Проблема наркомании всегда очень актуальна. Наркомания как острая социальная проблема современности, представляет очень большую опасность для общества. Очень высока смертность среди наркозависимых, кроме того, все близкие и окружение также сильно страдает от наркомании. Именно поэтому кроме лечения наркомании, необходимо бороться с причинами этой острой социальной проблемы.

«Наркомания» деген термин гректің сөзінен шыққан, «norko» - есінен айырылып қалушылық, «mania» - құмарлық деген ұғымды білдіреді. Қазақша «нашақорлық» деп аталып жүр. Нашақорлық адамның тек ішкі құрылысын ғана емес, жүрек және қан тамырлары, жүйке, асқазан мен ішек жолы, эндокрин жүйесі, бауыр т.с.с. бүкіл ағзаны зақымдайды. Нашақорлық өсуі - бұл әлемдегі медициналық-әлеуметтік проблемалардың ең бір ауыры болып табылады. Біздің елімізде де есірткі медициналық жолмен емес, жеке адамдардың көзсіз құмарлығын қоздыру арқылы пайдалану қаупін күннен күнге күшейтуде. Біріккен ұлттар ұйымы сарапшыларының есебі бойынша Қазақстандағы есірткі заттарды пайдаланушылар 250 мыңға жеткен. Есірткіге тәуелділердің жасы 7-ден 49-ға дейін. Есірткіге тәуелді жандардың өмір сүру ұзақтығы күрт қысқарады. Бір жыл ішінде әрбір есірткіге тәуелді адам кем дегенде он адамды өзіне тартады. Жастар ортасында есірткі пайдалану белсенді түрде сәнге айнала бастағаны барлық мемлекеттік және қоғамдық ұйым мүшелерін алаңдатады. Есірткіні қолданатындардың әлеуметтік сипаты да өзгерді, бүгінгі күнге олардың қатарын орташа және тіпті жақсы қамтамасыздандырылған отбасылардың балалары толтырып отыр. Осы орайда шұғыл қолдануға аса қажетті шара бұл заңнаманы күшейту. Қазақстан Президенті Қ.К. Тоқаев үкіметтің кеңейтілген отырысында наркобизнеспен күресті шұғыл күшейтумен қатар, оны жасағандарға жауапкершілікті ауырлату мәселесін қарастыруды тапсырды. Халықаралық тәжірибе бүгінгі күні есірткімен күресуде қылмыстық шараларды қатаң қолдануды талап етеді. Сингапур, Ұлыбритания, Бельгия, Греция, Ирландия, Канада, Франция және басқа да елдер осы қылмыстар үшін қылмыскерге өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасын тағайындайды. Есірткіні

сатқаны үшін өлім жазасына кесу Иран, Қытай, Сингапур, АҚШ және Тайланд заңнамаларында көрсетілген.

Қазақстанның Тұңғыш Президенті - Елбасы өзінің «Қазақстан - 2030: Барлық Қазақстандықтардың әл-ауқатының артуы, қауіпсіздігі және хал-ахуалының жақсаруы» атты халыққа жолдаған жолдауында: «Есірткіні жеткізгені және таратқаны үшін қатаң жазалау қажет. Есірткі – ерекше және өлімге әкеліп соғатын сфера және бұл жерде гуманизм принциптерін қаншалықты қолдану толғандырады. Бір жағынан – оны жеткізіп, таратушы адамның өмірі, ал басқасында - оның «көмегімен» қиылған есірткіні пайдаланушының өмірі тұр» деген болатын.

Шындығында қазір елімізде осы есірткінің қауіпті зардабы туралы мәселе толғандырмайтын адам жоқ. Әсіресе, жастар мен жеткіншектер арасындағы есірткі мәселесі аса күрделі мәселе болып отыр. Бұл нәубеттің әрбір үйге, әрбір сыныпқа, әрбір отбасына енуі мүмкін екенін ескеру қажет. Техникалық және кәсіптік, жоғары білім беру ұйымдарында да бұл мәселе тәрбие істері жөніндегі проректордың және профессор-оқытушылар құрамының назарында болуы керек. Нашақорлық пен уытқұмарлықтың соңында адамның денсаулығы мен өмірі, қала берді бүтін бір отбасының тағдыры тұрғанын ескеру қажет. Статистикалық есептерде - бұл сандық көрсеткіштер, ал адами тұрғыда - бұл адамдардың өмірі, қоғамның трагедиясы. Сондықтан бұл проблемамен күресті ата-аналар, педагогтар мен дәрігерлер, құқық қорғау органдары мен бүтін қоғам болып бірлесіп күрес жүргізуі керек. Сонда ғана оң нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігі туады. Күш-жігерді осы бағытта біріктіріп, елдегі қоғамдық есірткі иммунитетін құруға бағыттау керек.

Есірткі баяғы замандардан қолданылып келе жатқан дерт екені тарихтан белгілі. Біздің заманымызға дейінгі 2700 жылдары Қытайда анаша пайдаланылды деген дерек бар. Көкнәрді Египетте емдік және діни ғұрыптарда пайдаланғаны туралы грек тарихшысы Геродоттың да еңбектерінен кездестіруге болады. Ең алғаш рет есірткінің зиянын шығыс ғұламасы Ибн Сина жазып көрсеткен.

Көкнәрдің таралуы XIX ғасырда кеңінен етек алды. Ол үшін Англия мен Қытай арасында соғыс та болды. XX ғасырдың ортасында дамыған батыс елдерінде нашақорлық пен есірткі айналымы қауіпті жағдайға жетті. Бұл жағынан АҚШ бірінші орынға ие болды. Есірткіге қарсы күрес XX ғасырдың басында халықаралық сипат алып, арнайы құжаттармен бекітілді. 1946 жылдан бақылау Біріккен Ұлттар Ұйымының құзырына көшті.

Жастардың арасында есірткіге әуестік көп ретте білместіктен басталады. Жасөспірімдер қоршаған ортасының кері әсеріне иланғыш келеді. Олар жас болғандықтан қоршаған ортаның әр сипатты әрекетіне адам ойына келмейтін жауап қайтарады. Өз іс-әрекетінің салдарын дұрыс болжамау, жеңілтектік, жан-дүние, мінез-құлық пен дүниетанымның толық калыптаспағандығы, иланғыштық, кері әсерге

еліктеушілік алғаш рет спирт ішімдіктері мен есірткінің дәмін көруді тудыратын себептер. Жасөспірімдер өздерінің ержүректігін, дербестігін танытуға болатын топтар мен ұйымдарға бірігеді. Мұндай топтар үй жақта, би алаңдарында, мектепте де ұйымдасады және топ ішінде алғашқы "тексерістер" болып өтеді. Топтық психология, еліктеушілік, ермелік топ ішінде біреуі есірткі немесе шарап дәмін татқан болса, уақыт өткен соң топтың барлық мүшелері есірткі мен алкогольге әуестенуге соқтырады. Бұзақылар арасына түсудің де себептері көп. Бұл отбасындағы кикілжің де, ата-аналардың, мұғалімдердің бала бос уақытын калай өткізетініне назар аудармауы да, тіпті баланың қолында артық ақшаның жүруі де болуы мүмкін. Кеш болысымен жиналатын жасөспірімдер музыка тыңдап, бейне таспаларын көріп немесе көше кезіп уақыт өткізеді. Ата-ана баласына дұрыс тәрбие бермесе ол баланы көше тәрбиелейді. Бір ерекшелігі нашақорлар басқаларды есірткіге әуестендіру әрекетін әдейі жасайды. Өйткені нашақор еңбек етуге дәрмені жоқ адам, ол есірткі сатып алуға қажетті ақша іздейді де жүреді. Нашақор қаражатты ұрлықпен табудан басқа амалын білмейді, ал ұрлык әрдайым жазасыз болмайды. Сондықтан нашақор ата-анасы ауқатты жасөспірімдерді есірткіге әуестендіруге, соның арқасында өзінің "қамын" ойлауды мақсат етеді. Нашақордың жасөспірімдер тобына қосылуының себебі де сол. Ол алдымен наша шегуді немесе ес ауыстыратын дәрі ішуді ұсынады. Еліктегіш жастар дәм тата бастайды. Олардың бірі қызық көруді қаласа, екіншісі басқалардан қалмауды, тағы бірі өзін ересек көрсетуге тырысуды, ендігі біреуі бар қиындықтан қашып, ләззат аламын дейді. Бара-бара жасөспірім нашақорға, есірткінің құлына айналады.

Есірткінің ерекшелігі сол, адам оған бір-ақ рет дәмін татқаннан кейін әуес болып калады. Міне, адамдардың нашақор болуы себептерінің бірі сонда жатыр. Танысы, бір рет дәмін татсаң немесе иіскесең, шексең нашақор болмайсың, қиындықтардың барлығын ұмытасың, ләззат аласың, жаның тыныштық табады деген арбау сөздерімен нашақорлық жолына тартады. Ал әлеуметтік қиындықтардан, отбасындағы ұрыс-керістен, жұмыссыздықтан немесе қызметіндегі жанжалдан шаршаған азамат қиындықтан аз уақытқа болса да "қашып кетуді" ойлап, есірткінің дәмін татады да, нашақор санатына қосылғанын білмей қалады.

Морфин, героин, кодеин, метадон және басқалары ең алдымен ине шаншу арқылы колданады. Сондықтан оларды қолдану кезінде ең қауіпті аурулар — ВИЧ/СПИД, сифилис және гепатит жұқтыру мүмкіндігі күрт жоғарылайды. Нашақорлардың көбісі осы үш аурумен ауырады. Гепатит, оған қоса есірткі заттармен улану бауырдың дистрофиясына алып келеді де, адам мүгедек болып қалады. Көкнәр шикізатын ацетон, бензол, толуол, уксус ангидриді секілді органикалық еріткіштермен өндейтіндіктен қолданылатын есірткіде олардың 5% қалады. Есірткі қанда қалады да, еріткіш заттар бауырды күйдіріп, сонда шөгеді. Әрине,

нашақор есірткі қолданып жүргенде оны байқамайды, ол есірткімен уланған кезінде ауыртпалықты сезбейді. Нашақор өзінің мүгедектігін тек екі жағдайда байқайды: өзі іріңдеп, шіри бастағанында немесе нашақорлықтан емделіп, есі орнына келген кезде. Органикалық еріткіштер мен уксустік ангидридтен тек қана бауыр емес жүрек, ми, өкпе де зардап шегеді.

Нашақорлық пен уытқұмарлық азаматтардың денсаулығына, еліміздің тектілік қорына залал келтіретін және қылмыстың өсуіне себепші болатын дерттер болып табылады.

Өз еркімен емделуден жалтарған нашақорлық пен уытқұмарлық дертіне шалдыққан ауруларға денсаулық сақтау жүйесінің мәжбүрлеп емдеуге арналған наркологиялық ұйымдарда, емдеу кезеңінде оларды еңбекке тарта отырып, еріксіз стационарлық ем қолданылуға тиіс.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1997 жылғы 10 қазанындағы «Қазақстан-2030: барлық Қазақстандық-тардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

2. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 7-сәуірдегі № 2184 «Алкоголизмге, нашақорлық пен уытқұмарлық дертіне шалдыққан ауруларды еріксіз емдеу туралы» Заңы.

4.27. Сердце и сердечно-сосудистые заболевания

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
кандидат медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Аскар Муратович Рахматалиев
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Айнур Боранбаевна Балабаева
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)

Түйіндеме

Жүрек-қан тамырлары жүйесінің аурулары адамның денсаулығы мен өміріне өте қауіпті. Себебі адамның жүрегі барлық органдарға тамырлар арқылы қан айналымын қаттамасыз етіп қоректендіріп отырады. Ал бұл жүйенің жұмысы бұзыла бастаған жағдайда науқас дер кезінде тиісті ем-домын алмаса соңы орны толмас зардапқа алып келуі әбден мүмкін.

Во второй половине XX века основную опасность для здоровья населения и проблему для здравоохранения стали представлять

неинфекционные заболевания, в первую очередь болезни сердечно-сосудистой системы, которые в настоящее время являются ведущей причиной заболеваемости, инвалидизации и смертности взрослого населения. Произошло «омоложение» этих заболеваний. Они стали распространяться и среди населения развивающихся стран.

В большинстве экономически развитых стран заболевания сердечно-сосудистой системы занимают первое место среди причин заболеваемости инвалидизации и смертности, хотя их распространенность в разных регионах значительно колеблется. В Европе ежегодно умирают от сердечно-сосудистых заболеваний приблизительно 3 млн. человек, в США – 1 млн., это составляет половину всех смертей, в 2,5 раза больше, чем от всех злокачественных новообразований вместе взятых, причем ¼ умерших от сердечно-сосудистых заболеваний составляют люди в возрасте до 65 лет. Ежегодные экономические потери в результате смерти от сердечно-сосудистых заболеваний в США составляют 56 900 млн. долларов.

В России эти заболевания являются основной причиной смертности и заболеваемости населения. Если в 1939 году в общей структуре причин смертности они составляли лишь 11%, то в 1980 – свыше 50%, в 2015 – свыше 54%. В Казахстане 10 новорожденных из тысячи рождаются с дефектами сердечно-сосудистой системы. Среди взрослого населения 60% состоят на диспансерном учете в связи с сердечно-сосудистым заболеваниям. Это только то количество лиц, которые официально зарегистрированы в лечебных учреждениях страны.

Заболевания сердечно-сосудистой системы многочисленны. Одни из них являются болезнями преимущественно сердца, другие – главным образом артерий (атеросклероз) или вен, третьи поражают сердечно-сосудистые системы в целом (гипертоническая болезнь). Заболевания сердечно-сосудистой системы могут быть обусловлены врожденным пороком развития, травмой, воспалительным процессом и другими. Врожденные дефекты в строении сердца и крупных сосудов, часто именуемые врожденными пороками сердца, распознаются врачами у детей еще в грудном возрасте, главным образом по шуму, выслушиваемому над сердцем.

Существуют также заболевания сердечно-сосудистой системы, в основе которых лежит воспалительный процесс. Изредка это воспаление оказывается бактериальным. Это значит, что на внутренней оболочке сердечных клапанов или на внешних оболочках сердца размножаются бактерии, вызывающие гнойное воспаление этих отделов сердца.

Сердечно-сосудистая система состоит из сердца и кровеносных сосудов с заполняющей их жидкой тканью – кровью. Кровеносные сосуды делят на артерии, артериолы, капилляры и вены. Артерии несут

кровь от сердца к тканям; они древовидно ветвятся на все более мелкие сосуды и превращаются в артериолы, которые распадаются на систему тончайших сосудов-капилляров. От капилляров начинаются мелкие вены, они сливаются между собой и укрепляются. Сердечно-сосудистые системы обеспечивают циркуляцию крови необходимую для выполнения ею транспортных функций – доставки к тканям питательных веществ и кислорода и удаления продуктов обмена и углекислого газа. В центре системы кровообращения находится сердце; от него берут начало большой и малый круги кровообращения.

Большой круг кровообращения начинается крупным артериальным сосудом-аортой. Она разветвляется на большое число артерий средней величины, а эти - на тысячи мелких артерий. Последние в свою очередь распадаются на множество капилляров. Стенка капилляров обладает высокой проницаемостью, благодаря чему происходит обмен веществ между кровью и тканями: питательные, вещества и кислород переходят через стенку капилляров в тканевую жидкость, а затем в клетки, в свою очередь клетки отдают в тканевую жидкость углекислый газ и другие продукты обмена, поступающие в капилляры.

Артерии представляют собой эластичные трубки различного калибра. Стенка их состоит из трех оболочек – наружной, средней и внутренней. Наружная оболочка образована соединительной тканью, средняя – мышечная – состоит из гладкомышечных клеток и эластических волокон. Гладкая внутренняя оболочка выстилает сосуд изнутри и покрыта со стороны его просвета плоскими клетками (эндотелием). Благодаря эндотелию обеспечивается беспрепятственный ток крови и поддерживается ее жидкое состояние. Закупорка или сужение артерий приводят к тяжелым нарушениям кровообращения.

Вены имеют одинаковое строение с артериями, но стенки их гораздо тоньше артериальных, могут спадаться. В связи с этим выделяют вены двух типов – безмышечного и мышечного. По венам безмышечного типа (вены мозговых оболочек, глаз, селезенки и др.) кровь движется под воздействием силы тяжести, по венам мышечного типа (плечевая, бедренная и др.) – преодолевая силу тяжести. Внутренняя оболочка вен образует складки в виде карманов – клапаны, которые располагаются попарно через определенные промежутки и препятствуют обратному току крови.

Сердце – полый мышечный орган, расположенный в грудной полости, позади грудины. Большая часть сердца (примерно 2/3) находится в левой половине грудной клетки, меньшая (примерно 1/3) – в правой. У взрослого мужчины масса сердца составляет в среднем 332 г., у женщины – 254 г. Сердце перекачивает около 4-5 литров крови в 1 минуту.

Стенка сердца состоит из трех слоев. Внутренний слой – эндокард – выстилает полости сердца изнутри, а его выросты образуют клапаны

сердца. Эндокард состоит из уплощенных гладких эндотелиальных клеток. Средний слой – миокард - образован особой сердечной поперечно-полосатой мышечной тканью. Наружный слой - эпикард – покрывает наружную поверхность сердца и ближайшие к нему участки аорты, легочного ствола и полых вен.

Предсердно-желудочковые отверстия закрываются клапанами, имеющими створчатое строение. Клапан между левым предсердием и желудочком двустворчатый, или митральный, между правыми – трехстворчатый. Края створок клапанов сухожильными нитями соединены с сосочковыми мышцами. Около отверстий легочного ствола и аорты имеются полулунные клапаны. Каждый из них имеет вид трех карманов, открывающихся по направлению тока крови в этих сосудах. При уменьшении давления в желудочках сердца они заполняются кровью, их края смыкаются, закрывая просветы аорты и легочного ствола и препятствуя обратному проникновению крови в сердце. Иногда сердечные клапаны, поврежденные при некоторых заболеваниях (ревматизм, атеросклероз), не могут плотно закрываться, работа сердца нарушается, возникают пороки сердца.

Список использованной литературы:

1. А.Н. Смирнов, А.М. Врановская-Цветкова. «Внутренние болезни», - Москва, 1992.
2. А.А. Чиркин, А.Н. Окороков, И.И. Гончарик «Диагностический справочник терапевта», - Минск, 1993.
3. А.В. Сумароков, В.С. Моисеев, А.А. Михайлов. «Распознавание болезней сердца», - Ташкент, 1976.
4. Н.Н. Амосов, Я.А. Бендет. «Физическая активность и сердце», - Киев, 1984.
5. М.Я. Руда. «Инфаркт миокарда», - Москва, 1991.

4.28. Факторы риска сердечно-сосудистых заболеваний

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
кандидат медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Жанат Умирбековна Садибекова
кандидит медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Елена Евгеевна Басс
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)

Диана Мадиевна Бигалиева
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия»
(Казахстан, г. Шымкент)

Түйіндеме
Жүрек-қан тамырлары ауруларының ықтималдығына себеп болатын мән-жайларға зиянды әдеттерді (темекі, спирттік ішімдік), дұрыс тамақтанбауды, салауатты өмір салтын ұстанбауды, қоршаған экологиялық ортаның зиянды әсерін, тұқым қуалаушылықты жатқызуға болады.

В Казахстане не существует территории, которой бы не касалась проблема заболеваний сердечно-сосудистой системы. Во второй половине XX века основную опасность для здоровья населения и проблему для здравоохранения стали представлять ряд заболеваний и в первую очередь болезни сердечно-сосудистой системы, которые являются ведущей причиной заболеваемости, инвалидизации и смертности взрослого населения.

В большинстве экономически развитых стран заболевания сердечно-сосудистой системы занимают первое место среди всех других причин заболеваемости. В Европе ежегодно умирают от сердечно-сосудистых заболеваний приблизительно 3 млн. человек.

Сердечно-сосудистые заболевания по праву можно назвать проблемой номер один современного Казахстана, так как статистика смертности от болезней сердца и сосудов выглядит крайне неутешительной: огромное количество фатальных исходов в общей структуре смертности в Казахстане обусловлены сердечно-сосудистыми заболеваниями. Борьба с болезнями системы кровообращения по-прежнему остается чрезвычайно актуальной. Самое страшное, что в большинстве случаев жители Казахстана не умирают от старости. Статистика гласит что 53% от общего числа умерших, в стране занимает смертность от болезней системы кровообращения.

Сердечно-сосудистая система - система органов, которые обеспечивают циркуляцию крови и лимфы по организму. Сердечно-сосудистая система состоит из кровеносных сосудов и сердца, являющегося главным органом этой системы.

Основной функцией системы кровообращения является обеспечение органов питательными веществами, биологически активными веществами, кислородом и энергией; а также с кровью «уходят» из органов продукты распада, направляясь в отделы, выводящие вредные и ненужные вещества из организма.

Сердце - полый мышечный орган, способный к ритмическим сокращениям, обеспечивающим непрерывное движение крови внутри сосудов. Здоровое сердце представляет собой сильный, непрерывно работающий орган, размером с кулак и весом около полкилограмма.

Сердце состоит из 4-х камер. Мышечная стенка, называемая перегородкой, делит сердце на левую и правую половины. В каждой половине находится 2 камеры. Верхние камеры называются предсердиями, нижние - желудочками. Два предсердия разделены межпредсердной перегородкой, а два желудочка - межжелудочковой перегородкой. Предсердие и желудочек каждой стороны сердца соединяются предсердно-желудочковым отверстием. Это отверстие открывает и закрывает предсердно-желудочковый клапан. Левый предсердно-желудочковый клапан известен также как митральный клапан, а правый предсердно-желудочковый клапан - как трехстворчатый клапан.

Функция сердца - ритмическое нагнетание крови из вен в артерии, то есть создание градиента давления, вследствие которого происходит её постоянное движение. Это означает, что основной функцией сердца является обеспечение кровообращения сообщением крови кинетической энергии. Сердце поэтому часто ассоциируют с насосом. Его отличают исключительно высокие производительность, скорость и гладкость переходных процессов, запас прочности и постоянное обновление тканей.

Сосуды представляют собой систему полых эластичных трубок различного строения, диаметра и механических свойств, заполненных кровью.

В общем случае в зависимости от направления движения крови сосуды делятся на: артерии, по которым кровь отводится от сердца и поступает к органам, и вены - сосуды, кровь в которых течёт по направлению к сердцу и капилляры. В отличие от артерий, вены имеют более тонкие стенки, которые содержат меньше мышечной и эластичной ткани.

Человек и все позвоночные животные имеют замкнутую кровеносную систему. Кровеносные сосуды сердечно-сосудистой системы образуют две основных подсистемы: сосуды малого круга кровообращения и сосуды большого круга кровообращения. Сосуды малого круга кровообращения переносят кровь от сердца к легким и обратно. Малый круг кровообращения начинается правым желудочком, из которого выходит легочный ствол, а заканчивается левым предсердием, в которое впадают легочные вены. Сосуды большого круга кровообращения соединяют сердце со всеми другими частями тела. Большой круг кровообращения начинается в левом желудочке, откуда выходит аорта, а заканчивается в правом предсердии, куда впадают полые вены. Капилляры — это самые мелкие кровеносные сосуды, которые соединяют артериолы с венулами. Благодаря очень тонкой стенке капилляров в них происходит обмен питательными и другими веществами (такими, как кислород и углекислый газ) между кровью и клетками различных тканей. В зависимости от потребности в

кислороде и других питательных веществах разные ткани имеют разное количество капилляров.

Гипертоническая болезнь - распространенное заболевание, медленно прогрессирующее, основным признаком которого является повышенное артериальное давление. Гипертоническая болезнь увеличивается с возрастом, особенно у мужчин до 50 лет.

В настоящее время этиология артериальной гипертензии неизвестна. Однако факторы риска имеются:

1. Важный фактор ГБ – длительное психоэмоциональное напряжение, психическая травматизация, эмоциональная возбудимость, и перенапряжение нервной системы.
2. Наследственность.
3. Избыточная масса тела - увеличение веса на 30-65%, определяет развитие гипертензии, ведение малоподвижного образа жизни.
4. Потребление алкоголя и табакокурение.

Табачный никотин и алкоголь являются сосудистым ядом, раздражая нервные рецепторы, усиливается наклонность к сосудистым спазмам, повышается свёртываемость крови, ведущая к формированию тромбов. Возбуждая сосудистый центр головного мозга, никотин вызывает повышение артериального давления. Хроническое отравление никотином приводит к развитию так называемой «никотиновой гипертонии». Отравляющее действие никотина сказывается на ослаблении памяти, понижении умственной работоспособности.

При опьянении в головном мозге выявляется множество мелких кровоизлияний и закупорок мелких сосудов, – которое приводит к нервно-психическим расстройствам. На этой почве развивается невроз, способствующий развитию гипертонии.

5. Причиной артериальной гипертензии больных может быть:

- прием гормональных противозачаточных таблеток
- прием кортикостероидов
- употребление кокаина
- заболевания почек (гломерулонефрит, пиелонефрит)
- эндокринные заболевания (гипертиреоз), болезни надпочечников
- осложнения беременности
- неврологические нарушения

6. Факторы окружающей среды (шум, загрязнение окружающей среды, углекислый газ, жёсткость воды).
7. Психосоциальные аспекты.

«Тихий убийца» - так называют гипертоническую болезнь, поскольку обычно она развивается малосимптомно, больной может годами иметь высокое артериальное давление и даже не подозревать об этом.

Ишемическая болезнь сердца (ИБС) – это патологическое состояние, характеризующееся абсолютным или относительным нарушением кровоснабжения миокарда вследствие поражения коронарных артерий сердца. ИБС является главной причиной смерти мужчин в возрасте 35 лет, а также мужчин и женщин старше 45 лет.

Наиболее частой причиной нарушения является атеросклероз (95-97%) – приводящий к инфаркту миокарда.

Факторы риска:

I группа факторов риска (образ жизни):

- диета с высоким содержанием холестерина
- табакокурение
- чрезмерное употребление алкоголя
- гиподинамия

II группа:

- высокое АД
- ожирение,
- диабет

III группа (личностные характеристики):

- возраст
- пол
- отягощенный семейный анамнез (ИБС)
- психологические особенности личности

Факторы риска развития атеросклероза

1. Необратимые: возраст (40-50 лет), у мужчин чаще и на 10 лет раньше, чем у женщин.
2. Обратимые: курение, АД повышенное, ожирение.
3. Частично обратимые: гиперлипидемия, сахарный диабет.
4. Другие: гиподинамия, психический и эмоциональный стресс.

Профилактика сердечно-сосудистых заболеваний жизненно необходимая мера, как для каждого отдельного человека, так и для всей нации. В соответствии со статистическими данными, заболевания сердца и кровеносной системы являются одними из главных виновников инвалидности и преждевременной смерти во всем мире. Профилактические меры, направленные на укрепление сердечно-сосудистой системы, позволяют предупредить развитие таких опасных заболеваний как атеросклероз, инфаркт миокарда, ишемический инсульт, поражения периферических артерий и др.

Литература:

1. В.И. Маколкин. Внутренние болезни Учебник. – М.: АНМИ, 1997.
2. О.П. Алексеева. Неотложная терапия в клинике внутренних болезней 2-е издание. Изд-во Нижегородской государственной медицинской академии – 2007.

4.29. Умственная работоспособность - основной показатель психического здоровья

Гульзат Жанабаевна Сарсенбаева
кандидат медицинских наук, доцент кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Салтанат Абатовна Кудьярова
магистр кафедры «Социальная страховая медицина и общественное здравоохранение». АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Жанна Абдукалиевна Орманова
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Ерлан Валиханович Ережепов
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)
Мадина Сенбековна Утебаева
магистрант АО «Южно-Казахстанская медицинская академия» (Казахстан, г. Шымкент)

Түйіндеме

Адамның психикасына күнделікті әлеуметтік, табиғи, тұрмыстық және басқа да сипаттағы теріс әсерлер қатты ықпалын тигізетіндіктен психикалық денсаулықты қорғау және нығайту үшін арнайы шаралар қолдану талап етіледі. Физикалық және психикалық денсаулық өзара өте тығыз байланысты. Адам психикасының қызмет сапасын көрсететін бірден бір көрсеткіш мидың жұмыс істеу қабілеттілігі болып табылады.

Психика современного человека испытывает мощные негативные воздействия социального, природного, бытового и многих других характеров, что требует специальных мер для охраны и укрепления психического здоровья. В этих условиях особую актуальность приобретает вопрос о критериях самого психического здоровья. В самой общей форме под ним, по-видимому, следует считать нормальное течение психических процессов (внимание, восприятие, память и т.д.).

Психическое здоровье - важная составная часть здоровья человека, поэтому нет ничего удивительного в том, что физическое и психическое здоровье связаны самым тесным образом. В первую очередь это обусловлено тем, что организм человека — это система, в которой все элементы взаимосвязаны друг с другом и воздействуют друг на друга. Значительная часть этих взаимодействий опосредуется через нервную систему, поэтому психическое состояние воздействует на работу внутренних органов, а состояние последних, в свою очередь, сказывается на психике. Таким же образом через нервную систему

опосредуется тот комплекс влияний, который не связан с социальным окружением.

Психическое здоровье должно, как и здоровье в целом, характеризоваться:

- отсутствием психических или психосоматических заболеваний;
- нормальным развитием психики, если речь идет о ее возрастных особенностях;
- благоприятным (нормальным) функциональным состоянием.

Под нормальным психическим здоровьем понимается гармоничное развитие психики, соответствующее возрасту, возрастной норме данного человека. Благоприятное функциональное состояние рассматривается как комплекс характеристик и функций, обеспечивающих эффективное выполнение человеком задач, стоящих перед ним в различных сферах жизнедеятельности. Одним из ведущих показателей функционального состояния психики является умственная работоспособность, которая интегрирует основные характеристики психики - восприятие, внимание, память и др. Под умственной работоспособностью понимают «определенный объем работы, выполняемый без снижения оптимального для данного индивидуума уровня функционирования организма». Высокая умственная работоспособность - один из основных показателей психического здоровья и важный индикатор благоприятного функционального состояния организма в целом.

Оптимальный уровень функционирования для каждого человека определить сложно, так как на организм постоянно действует множество переменных. Фактически определение оптимума — это задача оценки нормы. Для психики человека, особенно для развивающейся (у ребенка), характерна связь между меняющейся генетической программой и пластичной средой (особенно социальной). Поэтому норма психического здоровья определяется очень сложно, в основном качественно, и граница между болезнью и здоровьем в ряде случаев размыта. Вот почему пограничные состояния значительно более характерны для нервной системы, нежели для других органов и систем. В силу же все пронизывающих связей нервной системы с различными системами и органами организма такие состояния — это еще большая трудность для определения. Необходимо принимать во внимание и степень напряжения, которая возникает у человека при выполнении той или иной работы. Напряжение — это та физиологическая «цена», которую организм платит за выполнение той или иной деятельности: уровень активности вегетативных систем, концентрация гормонов и др. Один и тот же уровень работоспособности у разных людей обеспечивается ценой неодинаковых усилий, что особенно заметно у детей.

Для здоровой психики характерно положительное эмоциональное состояние как устойчивый характер откликов на различные события,

факты. Преобладающее эмоциональное состояние (радость, чувство тревоги, грусть и т.д.) - это настроение, тот эмоциональный фон, на котором идет жизнь человека со всеми ее компонентами. Именно эмоциональное состояние оказывает мощное влияние на психическое здоровье и является его надежным индикатором, поэтому негативное эмоциональное состояние - показатель ухудшения психического здоровья и здоровья в целом. Следствием же таких отрицательных эмоций (особенно подавляемых) являются неврозы.

Неврозом И.П. Павлов называл срывы высшей нервной деятельности (ВНД). Невроз можно рассматривать как функциональную нервную болезнь, не подтвержденную патологоанатомическими (или объективными) исследованиями. То есть, при неврозе нет органических нарушений, а нарушены мозговые процессы, связанные с обработкой информации, эмоциями, управлением нервными процессами.

При всем многообразии видов неврозов выделяют три их базовых формы. Истерия чаще возникает у людей, близких к художественному типу ВНД, и проявляется в двигательно-опорных и вегетативных расстройствах. Психастения, или невроз навязчивых состояний, развивается у людей мыслительного типа и проявляется в навязчивых идеях или страхах. У людей промежуточного типа возникают неврозы по типу неврастении, которая проявляется в снижении работоспособности, нарушениях сна, раздражительности и др.

Кроме классификации неврозов, приведенной выше, в практике используются и другие. Так, неврозы делят на общие и системные. К общим относятся неврастения (астенический невроз), невроз страха, невроз навязчивых состояний и истерический невроз. Из системных чаще всего встречаются невротические недержания мочи (энурез), заикание (логоневроз). К системным неврозам нередко относят заболевания, в которых трудно выделить какой-то один ведущий синдром, — это так называемые недифференцированные неврозы.

Каждый вид невроза имеет свои характерные особенности: симптоматику, частоту встречаемости, преимущественное развитие у лиц с определенными психофизиологическими особенностями.

Например, астенический невроз — это прежде всего сочетание повышенной возбудимости и раздражительности с быстрым истощением активного внимания, утомляемостью и пониженным фоном настроения; истерический невроз - неосознаваемое стремление к сохранению болезненного состояния и ряд других расстройств.

Однако, в конечном итоге, причиной любого невроза является несоответствие между выполняемой мозгом работой (степенью его напряжения) и условиями, обеспечивающими восстановление его состояния и работоспособности. Функциональное состояние психики, динамика ее изменений в норме и патологии в значительной степени зависят от индивидуальных психофизиологических особенностей

человека, что следует учитывать в организации образа жизни данного человека.

Вероятность срыва ВНД, так же как и возникновение отрицательных эмоциональных состояний, во многом зависит от условий, в которых живет и трудится человек, отношения к нему, его деятельности, его проблемам со стороны окружающих, а также от индивидуальных особенностей нервной системы человека, его психофизиологической организации. Неврозом заболевают в основном люди низко адаптивные, слабые, неуверенные в себе. Невроз — это следствие неразрешенного внутреннего конфликта мотивов при недостаточно высокой эффективности механизмов психологической защиты и выраженном пассивно-оборонительном поведении в стрессовых ситуациях.

Неврозы - широко распространенное нарушение, и предполагается, что до 50% больных, обращающихся в поликлинику, в своей основе имеют психосоматические или невротические нарушения. При нарушении информационных и регуляторных процессов в мозгу возникают разнообразные функциональные нарушения в системе органов, связанных с соответствующей частью мозга. Проявляются эти нарушения у разных людей по-разному и прежде всего там, где есть какие-то слабые места (или генетическая предрасположенность, или приобретенные вследствие нарушения здорового образа жизни, или то и другое одновременно). Чаще всего невротические состояния проявляются в резком снижении работоспособности, ухудшении сна, памяти и снижении аппетита, может нарушиться стабильность кровотока и давление крови, появляются головные боли и боли в разных органах. И если поначалу жалобы человека не подтверждаются данными объективных исследований, то при недостаточной или неквалифицированной медицинской помощи могут развиться органические заболевания: гипертония, инфаркт миокарда, язвы желудка или двенадцатиперстной кишки, сахарный диабет и т.д.

В результате воздействия информационно-эмоциональных стрессов и недостаточной профилактики нервно-психических нарушений значительная часть людей страдает неврозами. Так, не менее 33% призывников в ряды Вооруженных Сил Казахстана ежегодно освобождаются от призыва в связи с нервно-психическими расстройствами (в том числе и лица с умственной отсталостью), до 80% учителей страдают разными формами неврозов, а в общем контингенте школьников не более трети свободны от каких-либо психических нарушений. С другой стороны, каждый второй пациент с жалобами на сердечно-сосудистую, пищеварительную и другие системы нуждается в первую и главную очередь в помощи психотерапевта. После получения такой квалифицированной помощи необходимость посещения другого врача-специалиста часто вообще отпадает.

Гармония процессов, протекающих в мозгу - важнейшее условие психического здоровья, залог успешной физической или умственной деятельности. Только в этом случае можно ставить задачу оптимизации процессов умственного труда без неблагоприятных для здоровья последствий.

Әдебиеттер:

1. Васильев В. Н. Здоровье и стресс. - М.: Знание, 1991. - 160 б.
2. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. - М.: Политиздат, 1988. - 560 б.
3. Леонова А.Б., Кузнецова А.С. Психопрофилактика стрессов. - М.: Изд-во Московского университета, 1993. - 123 б.
4. Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства. Практическое пособие. М., 1987. – 86 б.

SECTION V / СЕКЦИЯ V

LANGUAGE AND CULTURE IN THE ERA OF GLOBALIZATION / ЯЗЫК И КУЛЬТУРА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

5.1. Peculiarities of Content and Language Integrated Learning

Saule S. Tanybergenova
senior lecturer of the department “Practical English language”.
Korkyt Ata Kyzylorda State University (Kyzylorda, Kazakhstan)
Galina A. Karimova
senior lecturer of the department “Practical English language”.
Korkyt Ata Kyzylorda State University (Kyzylorda, Kazakhstan)

The rapidly developing modern world makes difficult demands for every person: to adapt to numerous changes in the external environment, to become aware of their place in the world and cultural community, to realize acquired knowledge and skills in everyday life. One of the important roles in this process is given to the education system. Knowledge of a foreign language becomes one of the powerful tools for expanding knowledge and professional growth.

Any language is the most important means of communication, the key to the existence and progress of human society. Changes taking place in the modern world require an increase in communicative competencies and thorough language training of students. Only in this case they will be able to exchange thoughts in various life situations when communicating with other people, using the system of language norms and adequate communicative behavior. In other words, the main purpose of a foreign language is to form a communicative competence, that is, the ability and willingness to carry out personal and cultural communication with others.

Communicative competence is not an innate quality or personality feature. It is formed in a long process of communication. And the most important thing the teacher must do is to create such a model of real communication so that it arouses the students’ natural desire and the need for interaction with other participants in the situation and gives confidence in communication. Based on a personality-oriented teaching approach, the teacher should focus on the creation of a diverse educational environment that will allow the learners to demonstrate their abilities and skills comprehensively.

Modern educational technologies used to form foreign-language communicative competence are very effective in terms of creating an educational environment that ensures the interaction of all participants in the educational process. When teaching a foreign language, a teacher can use or independently correct any modern technology in accordance with the

functions, content of educational material, goals and objectives of teaching in a particular group of students.

One of the technologies is *content and language integrated learning (CLIL)*. The term CLIL was first proposed by David Marsh in 1994. At first, this term denoted the process in which academic disciplines were taught in a foreign language. To achieve the ultimate goals of the educational process, two goals were set: the study of a subject and the simultaneous study of a foreign language. Marsh conducted his research for several years and by 2001 he had developed a methodology for teaching and language integration and characterized it as follows: *CLIL considers the study of a foreign language as a tool for studying other subjects.* The methodology forms the students' need for study, and this, in turn, allows them to realize and develop their abilities, including in their native language [1, p. 1].

Modern educational methodologies define this method as follows: *it is a didactic method that allows students to form linguistic and communicative competencies in a foreign language in the same educational context in which they form and develop general educational abilities and skills.*

When planning the classes on the basis of this method, it is necessary to take into account its obligatory components, the so-called "4 C": **content, communication, cognition** and **culture** [2, p. 10].

Firstly, we would like to focus on *content*. The teacher should stimulate the process of assimilation of new knowledge, skills in the studied subject. Secondly, at the stage of communication the learners should be encouraged to use the means of the foreign language in order to acquire new abilities and skills. *"Cognition"* is thinking. The teacher aims to develop the mental abilities of students as much as possible so that they could better understand the language and the studied subject. The assignments for the development of analytical and critical thinking, tasks and exercises for comparison, conjecture, finding the main thing and others can contribute to the achievement of this goal. *"Culture"* is the knowledge of cultural studies. Understanding the features, similarities and differences of modern world cultures will help students adapt faster in the cultural space, understand their native culture and strive to preserve and develop it. In addition, when planning educational material based on the CLIL methodology, it is important for the teacher to take into account the age of students, their level of knowledge of a foreign language, and their readiness to perceive learning material in a foreign language. The methodology of interdisciplinary language integration is based on five basic principles that must be considered when applying it. These aspects are as follows: cultural, social, linguistic, subject and learning [3, p. 3]

When preparing lessons according to the methodology mentioned above, one must keep in mind that the teaching material and assignments have to correspond to the requirements that are different from those that the teacher uses to plan traditional lessons. The teacher must define a number of objectives:

1) in terms of complexity the material on the subject should be slightly inferior to the level of students' knowledge in this subject in their native language;

2) assignments should reflect the special features of the language being studied and develop their ability to use some linguistic forms;

3) texts should be thoroughly selected in accordance with the topic and the actual level of students' knowledge;

4) assignments should be relevant to the topic and contain a sufficient amount of information for comprehension and assimilation.

The application of this method revealed both positive and negative aspects. In 2014, the scientists S.A. Grigoryan and Ye.A. Lebedeva made the analysis of this approach implementation in the Russian educational system and revealed the following pros and cons of this approach [4, p.128].

The strengths are as follows:

• possibility of immersion in the language environment;
• practice-oriented language learning;
• development of cognitive skills;
• development of discursive skills in both native and foreign languages;
• acquisition of cultural knowledge;
• increased motivation and interest through the use of foreign language competencies in a significant context;
• increase of graduates' competitiveness;
• development of tolerance.

The weaknesses include:

• initially low level of knowledge of foreign language competencies;
• lack of human resources;
• lack of necessary training facilities on the specialty in foreign language;
• lack of teaching courses for implementing CLIL;
• low level of interaction of lecturers who teach major disciplines and teachers of a foreign language.

In conclusion, we would like to emphasize that despite all the above-mentioned difficulties of using CLIL, this technique is **an extraordinary approach to teaching foreign languages, which allows us to solve many problems of the educational process**. If we take into consideration all these factors, the application of the methodology of the subject and language integration will enable to significantly increase the motivation of students to learn foreign languages, teach students to use a foreign language consciously and fluently in everyday life, enlarge the students' knowledge, prepare students for continuing education in their major specialty, as well as to develop and improve linguistic and communicative competencies through the study of a foreign language.

References:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Content_and_language_integrated _learning.
2. Coyle D. Content and Language Integrated Learning Motivating Learners and Teachers [Electronic resource].
3. Latenina T.A. Integrated approach and application of subject and language integration in teaching foreign languages [Electronic resource].
4. Grigoryan S.A., Lebedeva Ye.A. Peculiarities of introducing model of mastering a learning content and a foreign language in the education system.

5.2. Полиязычие в образовательной системе Казахстана

Мария Абуевна Туганбекова
Кандидат биологических наук, ассоциированный профессор кафедры «Химия, химическая технология и экология».
АО «Алматинский Технологический Университет»
(г. Алматы, Казахстан)
Газиза Адильбековна Даутбаева
Лектор кафедры «Химия, химическая технология и экология».
АО «Алматинский Технологический Университет»
(г. Алматы, Казахстан)
Айгуль Радылқановна Нурахметова
Кандидат педагогических наук, ассоцированный профессор кафедры «Химия». Казахский национальный педагогический университет имени Абая (г. Алматы, Казахстан)

На сегодняшний день умение человека креативно мыслить и отвечать новым вызовам реальности является главным качеством, определяющим его интеллектуальный уровень. Владение несколькими языками в этих условиях можно назвать вопросом стратегического значения. Для казахстанской системы образования стоят достаточно перспективные задачи по реализации политики трехязычия.

Трехязычие – это необходимость, о которой сказано в послании главы нашего государства. В условиях индустриально-инновационного развития страны, глобализации и открытости экономики, особую актуальность приобретает правильная научная организация учебного процесса с использованием инновационных технологий и внедрением полиязычной культуры и полиязычного обучения в образовательной системе [1, с. 28].

Одним из важнейших приоритетов долгосрочной Стратегии «Казахстан — 2030» является образование. Первый Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев поставил задачу обеспечить новый уровень развития университетского образования и науки.

Модернизация образования должна стать той основой, на которую будет опираться будущее экономического, политического и социально-культурного процветания страны. С изменением общественных отношений должны произойти и существенные изменения в системе образования. Значимость полиязычия в образовательном процессе неоценима.

Впервые идею триединства языков в Казахстане озвучил Первый Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев в 2004 году, в 2007 году в Послании «Новый Казахстан в новом мире» он предложил поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков». Это стало началом новой языковой политики республики [2, с. 17].

Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику».

Для казахстанцев идея триединства языков особенно важна, поскольку это ответ на вызов времени. Интеграция Казахстана в мировое сообщество зависит сегодня от осознания и реализации простой истины: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение доминирующими языками.

Сегодня из 7,2 млрд людей Земли 2/3 говорят на одном из 12 языков как на родном. Это английский, китайский, хинди-урду, арабский, испанский, русский, бенгальский, португальский, немецкий, японский, французский и итальянский языки.

Согласно данным проекта Index Translationum с 1979 по 2007 гг. английский язык имеет доминирующее положение как языка оригинала.

Полиязычие сегодня является важным фактором в развитии современного человечества.

Сегодня в развитии казахстанского общества важным аспектом является модернизация в сфере образования через внедрение полиязычного образования.

Казахстан – полиэтническая и полиязычная страна и вопросы полиязычного образования решаются на государственном уровне. В Казахстане, где проживает 130 национальностей, уделяется большое внимание изучению языков народов, населяющих эту страну. В Республике Казахстан казахский язык является государственным, а русский язык – языком межнационального общения. По государственной программе учебники нового поколения издаются на шести языках: казахском, русском, уйгурском, узбекском, турецком и немецком.

Иностранные языки изучаются во всех школах, колледжах и вузах. По поручению Главы Государства, начиная с 2013 года, в школах республики с 1 класса введено изучение английского языка. Через 5 лет эти школьники начнут изучать различные дисциплины на английском

языке. Это и есть инновационная составляющая в развитии современного образования в Республике Казахстан.

Инновационность высшего образования Казахстана предполагает разработку нового формата ключевых компетенций выпускника вуза, где полиязычие станет одной из важных условий обучения. Результатом инновационных подходов в организации управления в высшем образовании Республики Казахстан является создание на базе высших учебных заведений исследовательских университетов, которые станут воплощением нового подхода к качественной модернизации сектора науки и образования.

Профессиональная высшая школа призвана разработать механизмы и технологии формирования инновационного мышления. Языковая политика в современном Казахстане является главным фактором консолидации выбора языка для общения и образования. Это и есть слагаемые успехов Казахстана в проведении политики толерантности и межнационального согласия, получившей признание всего мирового сообщества.

Великий Абай видел в языке важный фактор развития общества. Абай призывал учить русский язык, чтобы «перенять их достижения», «постичь их науку». Эти заповеди актуальны и в 21-м веке. Исторические, геополитические социально-экономические и культурные факторы вывели на первый план важность изучения международных языков.

Знание языков расширяет кругозор человека, содействует его всестороннему развитию, способствует формированию установки на толерантность и объемное видение мира. Один из крупнейших философов XX века Людвиг Витгенштейн сказал: «Границы моего языка означают границы моего мира [3, с. 53]».

Значительная роль в формировании специалиста новой формации принадлежит полиязычному образованию, которое рассматривается сегодня как важный резерв социально-экономических преобразований в стране. Полиязичие - основной инструмент успешной жизнедеятельности человека в поликультурном и мультилингвиальном сообществе, фактор культурного и интеллектуального развития, воспитания личности, обладающей креативным мышлением.

Инновационность идеи полиязычного образования требует коллегиального обсуждения проблем, связанных с ее реализацией в системе высшей и средней школы. Именно профессиональная высшая школа призвана разработать механизмы и технологии формирования инновационного мышления. Одним из основных критериев формирования инновационного мышления является полиязычное образование. Полиязычное образование предполагает наличие полиязычной компетенции преподавателей и выпускников Вузов.

«Обучение предметному знанию на иностранном языке» полагает использование языков, в частности, английского языка, в качестве

средства овладения студентами определенными знаниями по изучаемой дисциплине. Учебные заведения становятся важнейшим фактором формирования и становления личности в быстро меняющемся мире, а начавшаяся модернизация образования способствует приобретению знаний, как теоретических, так и практических, соответствующих запросам современной жизни [4, с. 41]. Многоязычное образование позволяет формированию всех компонентов иноязычной коммуникативной компетенции. С внедрением полиязычного обучения в образовательном процессе, ведению изучаемых дисциплин на английском языке придается особое значение.

В контексте триединства казахского, русского и английского языков и культур активно проводится политика воспитания и формирования личности. Согласно современным требованиям, граждане страны должны знать не менее трех языков. Это требование времени и находит отражение в государственной политике нашей страны. Изучение нескольких языков поможет интеграции Казахстана в экономическую и культурную сферы мирового сообщества. Многоязычное образование позволяет формированию всех компонентов иноязычной коммуникативной компетенции. Знание нескольких языков позволяет выход на международную арену. «Культура слова» — это важный момент в подготовке специалистов высшей квалификации с высоким культурном уровнем - на сегодня это является главной задачей высшего образования. Отечественное образование должно стать конкурентноспособным, высококачественным, так чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах.

Так, в Алматинском технологическом университете на кафедре «Химия, химическая технология и экология» занятия по биологической и аналитической химии проводятся на английском языке. На занятиях вначале студентам предоставляется глоссарий (Glossary) на трех языках - английском, казахском и русском. Упор делается на ключевые слова по данному разделу. На каждом занятии выдается раздаточный материал (Handouts) по изучаемой теме, с использованием полиязычия. Преподаватель разъясняет новый материал на английском языке. Повторение и закрепление материала урока проводится на русском и английском языках (в русских группах), на казахском и английском языках (в казахских группах). Для полного усвоения нового материала по каждой теме раздаются вопросы проблемного характера, составленные на английском языке. Это позволяет обучающемуся не только понять материал, но и задуматься над решением проблемных ситуаций. Студент начинает мыслить по-английски [5, с. 189].

Ведение предмета по полиязычной системе обучения содействует повышению качества знаний студентов и

заинтересованности в познании, как государственного языка, так и английского. Полиязычное обучение понимается как целенаправленный процесс приобщения к мировой культуре средствами нескольких языков. Предметы, изучаемые на английском языке, дают возможность глубокого познания дисциплины с дальнейшим практическим применением в их деятельности. Знания эти выступают в качестве способа постижения сферы специальных заданий, способствуют усвоению культурно-исторического и социального опыта различных стран и народов. Также, полиязычное образование, способствует решению задач профессионального формирования, конкурентоспособного специалиста и полиязыковой личности на основе параллельного овладения тремя языками.

Владение казахским, русским и английским языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Это вызывает потребность, большого количества граждан, владеющих несколькими языками – на реальные шансы достичь престижности в обществе как в социальном, так и в профессиональном отношении. Знание нескольких языков позволяет выходу на международную арену. «Культура слова» – это важный момент в подготовке специалистов высшей квалификации с высоким культурным уровнем, которая способствует процветанию общества наряду с развитием экономики и техники.

Приобретение качественного и современного образования тесно связано с полиязычием [5, с. 191]. Глава государства уделяет большое внимание вопросам, связанным с высшим образованием.

Отечественное образование должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах. Поэтому важнейшей стратегической задачей образования является, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, а также – обеспечение выпускников школ, колледжей и университетов международными квалификационными качествами, развитие у них лингвистического сознания. Иными словами, полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Ключевая роль в обучающем процессе принадлежит преподавателю. Владея современными инновационными технологиями преподавания и обучения, зная три языка, преподаватель становится примером для обучающихся. Задачи, поставленные главой государства о трехязычии – знание казахского, русского и английского языков – весьма актуальны на современном этапе.

Язык — это стержень национального государства. В своих Посланиях к народу Казахстана Президент напоминает, что для современных граждан Казахстана владение тремя языками — это обязательное условие собственного благополучия и, что знание английского языка — это необходимость [1, с. 37].

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана 29 января 2010 года «Новое десятилетие - новый экономический подъем — новые возможности Казахстана. — Астана, 2010. - 40 с.

2. Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 27.01.2012 г. www.akorda.kz/ ...president...kazakhstan/poslanie_prezidenta.

3. Людвиг Витгенштейн. Языки как образ мира (сборник). АСТ, Terra Fantastica, 2003 г – 53 с.

4. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы. — Астана, 2011. — 63 с.

5. Туганбекова М.А. Модернизация учебного процесса по химии с введением новейших технологий обучения. Материалы Республиканской научно-методической конференции «Инновационные образовательные технологии в развитии высшего образования Республики Казахстан», 21 января, Алматы, 2011, с. - 192.

5.3. Литература казахской диаспоры: формирование, развитие и своеобразие

Акерке Болатовна Жолмаханова
PhD доктор, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования, развития литературы казахской диаспоры, её отличительные признаки. Автор исследует духовные и культурные традиции и обычаи казахской диаспоры, этапы формирования и развития литературы казахского зарубежья.

До периода приобретения Казахстаном независимости для ученых, изучающих историю и теорию литературы, данная тема была закрытой. На современном этапе исследование истории диаспоральной литературы является одной из актуальных проблем литературоведения.

Автор рассматривает произведения, в которых изображается история и судьба казахов Китая: романы К. Жумадилова «Тағдыр» (Судьба), «Соңғы көш» (Последнее кочевье), роман К. Толыбаева «Әсет» (Асет), дилогия Ж. Ахмадиева «Дүрбелең» (Смута), «Шырғалаң» (Замешательство), романы «Оспан батыр» С. Абилкасымова, «Боке батыр» Ш. Кумара, «Қылмыс» (Преступление) К. Шабданулы.

Художественные произведения казахских писателей, проживающих за пределами своей исторической родины, имеют важное значение: в них описываются события, которые имели место в истории народа.

Анализируя произведения казахских поэтов Китая, Монголии Н. Мынжани, К. Оспанулы, Т. Жолдыулы, О. Айтанулы, Т. Кабаулы, Акыт кажы Улимжиулы, А. Бабиулы, К. Мухамедиаулы и др., автор обращает внимание на взаимосвязь их

поэтических произведений с произведениями казахского устного народного творчества.

В статье рассматриваются отдельные диссертационные работы и исследования, посвященные проблемам диаспоральной литературы.

Ключевые слова: *литература, диаспора, жанр, диаспорология, роман, эмиграция, казахская диаспора, история, эмигрантская литература, казахская литература*

Развитие общества тесно связано с развитием науки, так как новаторство в науке – это требование времени, результат спроса и необходимости общества на определенном этапе его развития.

Данная закономерность относится не только к сфере техники и технологий, но и к общественно-политическим, гуманитарным наукам.

С приобретением Казахстаном независимости перед казахскими учеными встали новые задачи. Одной из таких задач является изучение быта, культуры, литературы, этнографии казахов, проживающих за рубежом, анализ причин и этапов их переселения.

«До периода независимости нашего государства культура казахов, проживающих вне своей исторической родины, не изучалась. Лишь с приобретением нашей страной суверенитета стало развиваться новое направление в социальных науках - диаспорология, занимающаяся проблемами наших зарубежных соотечественников» [1. 5].

Неизученность данного вопроса объясняется рядом причин.

Первой и главной причиной являлся идеологический запрет в СССР на научную разработку данной проблемы. Следовательно, для отечественных ученых тема казахской диаспоры и ирридентов была «закрытой».

Во-вторых, в отечественных архивах почти не было материалов о казахах, проживающих за рубежом. Основная часть документов находилась в архивах ближнего и дальнего зарубежья, вследствие чего наши ученые не имели возможности вести систематическую научную работу по данной теме.

Но надо отметить, что исследования по вопросам возникновения и развития казахской диаспоры были, но их было мало, и велись они зарубежными учеными.

Сведения о казахах, переселившихся в страны Востока до 1950 года, можно встретить в воспоминаниях и дневниковых записях русских и зарубежных ученых, путешественников, географов. Наряду с ними имеются воспоминания и самих казахов, выехавших за рубеж.

С приобретением независимости ученые получили возможность смело, свободно излагать свои мысли. В результате стали заново, с современных позиций, изучаться «белые» пятна отечественной истории. В общественных науках появилось новое направление – изучение проблем казахской общины, проживающей за рубежом.

В литературоведении появились новые направления для исследования: литература казахского зарубежья, фольклор казахского

зарубежья, диаспоральная литература. По данным проблемам защищены кандидатские и докторские диссертации, написаны монографии, реализуются научные проекты.

В настоящее время более чем в 40 странах мира проживает около четырех миллионов казахов, покинувших историческую Родину по разным причинам. Большая часть наших соотечественников проживает в разных городах и регионах России: Астрахани, Оренбурге, Кургане, Омске, Горном Алтае; в Китайском Алтае, Тарбагатае, Иле, Кулже, в аймаке Баян Олгий в Монголии, в Сырдарьинском, Чирчикском, Кызылкумском, Мырзашольском районах Узбекистана. Также казахи проживают в Турции, республиках Средней Азии и странах Европы.

В литературоведении преобладают исследования по литературе казахов Китая и Монголии, т.к. в этих государствах казахская диаспора представлена очень широко.

Литература казахского зарубежья – одна из значительных составляющих частей всей казахской литературы.

Произведения китайских и монгольских писателей-казахов раскрывают перед нами многие скрытые стороны истории нашего народа. Исследование преемственности традиций в отечественной литературе необходимо рассматривать во взаимосвязи с особенностями диаспоральной литературы в этих странах. Это одна из актуальных проблем, стоящих перед литературоведческой наукой. Произведения зарубежных казахских писателей многообразны и богаты с точки зрения их жанрового своеобразия.

Профессор З. Сейтжанулы в своей работе «Шыңжаң қазақ әдебеті» (Синьцзянская казахская литература) высказывает следующую точку зрения на данную проблему: «Мы умалчивали об истории, литературе казахов, ставших в смутные времена чужестранцами. Мы не имели возможности познакомиться с их судьбами, историей, духовным миром. В итоге литература казахской диаспоры оставалась в ряду «белых» пятен» [2. 185].

Например, история и судьбы казахов Китая изображены в романах К. Жумадилова «Тағдыр» (Судьба), «Соңғы көш» (Последнее кочевье), в романе К. Толыбаева «Әсет» (Асет), в дилогии Ж. Ахмадиева «Дүрбелең» (Смута), «Шырғалаң» (Замешательство), в романах «Оспан батыр» С. Абилкасымова, «Боке батыр» Ш. Кумара, «Қылмыс» (Преступление) К. Шабданулы.

Названные произведения показывают процесс развития зарубежной казахской литературы.

Казахи - народ, поэтически воспевающий природу. Истоками народной литературы, в основе которой лежит жанр поэзии, являются образцы устного народного творчества.

Жанр поэзии ярко представлен и в литературе казахского зарубежья. Представителями казахской поэзии в Китае являются Н. Мынжани, К. Оспанулы, Т. Жолдыулы, О. Айтанулы и др., в

Монголии - Т. Кабаулы, Акыт кажы Улимжиулы, А. Бабиулы, К. Мухамедиулы.

«Казахи, проживающие за рубежом, создали диаспоральную литературу, на развитие которой повлияли общественно-исторические условия. В Китае и Монголии сформирована и получила широкое распространение казахская художественная литература, которая является неотъемлемой частью общей национальной литературы [3. 10]

Своеобразие и пути развития литературы казахского зарубежья, литературного процесса, творческой лаборатории, диаспоральной литературы стали объектами исследования в литературоведческой науке.

Казахские ученые Турсынбек Какиш, Зуфар Сейтжанов, Мухтархан Оразбай, Беккожа Жылкыбек и др. посвятили данной проблеме ряд научных статей и исследовательских работ.

Дукен Масимханулы защитил кандидатскую диссертацию на тему «Национальная идея в поэзии казахов Китая» [4. 143]. Данное научное исследование посвящено творчеству казахских поэтов Китая 20-50 годов XX века.

В начале XX века представителям партии Алаш не удалось осуществить идею создания собственного независимого государства на территории Казахстана. И они попытались реализовать её в Восточном Туркестане. А. Бокейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, М. Жумабаев и другие представители казахской интеллигенции объединили свои усилия с деятелями национально-освободительного движения в Китае А. Улимжиулы, А. Найманбаевым, К. Маралбай, Ж. Шайхсламулы, Т. Жолды, Ш. Алгазы, Д. Шалгынбай и др. Казахи, проживающие в Китае, не раз поднимались на национально-освободительную борьбу.

Результатом этой освободительной идеи стала Республика Восточный Туркестан, просуществовавшая на исторической арене всего 4 года (1945-1949 гг.)

В диссертационном исследовании освободительные идеи в поэзии казахов Китая рассматриваются во взаимосвязи с общественно-политической ситуацией в Китайской Народной Республике в начале XX века, дается сравнительный анализ исторических материалов.

В работе подчеркивается важная роль произведений А. Улимжиулы, А. Найманбай, Ж. Шайхсламулы, К. Маралбай, Т. Жолды, А. Татанай, О. Айтан, в которых они призывают народ к национально-освободительной борьбе [4. 14].

Имеются исторические сведения о том, что казахи начали обживать аймак Баян Олгий в Монголии ещё 150 лет назад.

Мы не можем подвергать сомнению следующее мнение: «Примерно в 1860 году казахи пришли на Алтай и начали обживаться на монгольской земле» [5. 298].

Несмотря на то, что с того времени прошло почти полтора века, их быт, ремесло, образ жизни не претерпели больших изменений.

Несмотря на то, что в силу географического положения на казахов Монголии оказывали влияние и Запад, и Восток, казахи Байолке сохранили свою национальную самобытность. Они сумели не только сохранить свои обычаи и нравы, традиции, язык и религию, но и далее развить своё духовное наследие. В народной литературе зародилась и стала развиваться письменная литература.

В среде, где сохранились язык и душа народа, обязательно развивается литературный процесс.

«Письменная литература казахов Монголии зародилась в 40-ые годы, в настоящее время она с художественной точки зрения сформировалась в самостоятельную литературу» [6. 85].

Исследуя пути формирования и развития казахской литературы Монголии, можно отметить, что создана литературная школа, отличающаяся собственной традицией. Главной темой этой литературы является правдивое изображение жизни и быта, судьбы народа, выражение его заветной мечты и желаний.

Казахская литература Монголии во второй половине 50-х годов вступила на новый путь развития.

Такие мастера искусства слова, как поэты Д. Калаубайулы, К. Камарулы, А. Алаканулы, И. Байбатырулы, К. Жанжукулы, К. Илиясов, Т. Құрманмолдин, Қ. Жумаханов, Р. Зурганбайлы, З. Маулитулы, Ш. Катшанулы, Я. Илиясов и др. своими произведениями внесли заметный вклад в развитие казахской поэзии

Одним из поэтов, произведения которого отличаются содержательностью, глубиной идей, художественным и стилистическим своеобразием, является Какей Жанжукулы. Исследованию поэзии казахов Монголии и творчеству К. Жанжукулы посвящена диссертационная работа на соискание учёной степени кандидата филологических наук Еркегул Арыккаракызы на тему «Поэзия казахов Монголии и творчество Какея Жанжукулы».

В ряду работ, выполненных в данном направлении, можно выделить научный проект ученых Института литературы и искусства имени М. Ауэзова «Шетелдердегі қазақ әдебиеті» (Литература казахского зарубежья), который был реализован в 2012-2014 годы. В ходе реализации проекта были проанализированы произведения представителей казахской литературы Китая и Монголии. Выбор в качестве объекта исследования творчества казахских писателей и поэтов данных государств не случаен.

Первая и главная причина заключается в том, что литература казахской диаспоры сформировалась и развивалась в Китае и Монголии, т.к. в этих странах проживает большая часть зарубежных казахов.

В условиях мировой глобализации казахская диаспоральная литература не подверглась застойным явлениям. Несмотря на существование в другом государстве, в чужой среде она не поддалась влиянию другой культуры и развивается, отражает современные процессы, сохраняя национальные ценности.

Все жанры современной казахской литературы Китая и Монголии отличаются высокохудожественными произведениями, в которых поднимаются актуальные темы.

Во-вторых, казахи, проживающие в бывших союзных республиках Узбекистане, Туркмении и России не смогли создать диаспоральную литературу как в Китае и Монголии. В-третьих, в Турции, Германии и других странах Европы казахская диаспоральная литература не существует, так как в этих государствах мало людей, получивших образование на казахском языке. Следовательно, там нет людей, которые могли бы писать на казахском языке, и нет аудитории, которая могла бы читать художественные произведения, написанные на казахском языке.

Таковы главные, основные причины, по которым в основу научного проекта было взято изучение произведений казахских писателей Китая и Монголии.

В рамках реализации проекта были написанные литературные исследования на следующие темы: «Қазақ диаспоралық әдебиеті» (Казахская диаспоральная литература), «Қытайдағы қазақ әдебиеті» (Казахская литература Китая), «Қытайдағы қазақтардың жаңа дәуір әдебиеті» (Современная литература казахов Китая), «Монғолия қазақ әдебиеті» (Казахская литература Монголии); проанализированы произведения писателей и поэтов Акыта Улимжиулы, Аскара Татанайулы, Кажыгумара Шабданулы, Амангелды Жусипулы, Мурата Пушатайулы и др.; выявлены отличительные признаки диаспоральной литературы.

Термин «диаспора» происходит от греческого слова «рассеяние»; впервые оно применялось по отношению к древним евреям, которые в VI веке до н. э. отделились от Палестины. В широком смысле диаспорой называют этническую группу, оторвавшуюся от родной этнической территории и проживающую вне страны своего происхождения.

Российские ученые различают понятия диаспора и миграция. В.А. Тишков считает: «Диаспора – люди, переселившиеся под воздействием политических причин, в миграции преобладают социальные условия» [7. 42].

А. Зеленин придерживается следующей точки зрения: «Выехавшие из России до 1917 года являются мигрантами; переселившиеся в другие государства после 1917 года - эмигранты. Они сформировали в начале XX века русскую диаспору» [8. 30].

Образованию казахской диаспоры способствовали различные политические и экономические причины. Если говорить о событиях

первой половины XX века, то «Политика Столыпина» 1907-1911 годов , национально-освободительное восстание 1916 года, геноцид 1931-1932 годов, репрессии 1937 года и Великая Отечественная война увеличили число казахов, выехавших за рубеж.

Казахская диаспора по отношению к общему абсолютному числу (1,5 млн) занимает третье место после русских и украинцев, а в процентном отношении (15%) опять же занимает третье место после армян и латышей. Большинство из них были вынуждены выехать за пределы своей исторической родины вследствие различных трудностей, перегибов и фальсификаций [9. 4].

Конечно, существуют различные точки зрения на вопрос о выезде казахов за пределы родины и формировании казахской диаспоры

Если связать процесс формирования казахской диаспоры с массовыми выездами за рубеж или распределением границ, то можно сказать, что данный процесс начался больше века назад. К этому же времени можно отнести начало формирования диаспоральной литературы.

Условно выделяются два этапа формирования современной диаспоральной литературы: первый этап- 1940-1970 годы; второй этап – с 1970 года по сегодняшний день.

Литература казахской диаспоры имеет свои особенности, которые заключаются в следующем.

Во-первых, литература казахского зарубежья и литература Казахстана имеют отличия. Казахская литература Казахстана развивалась по традициям передовых образцов мировой литературы посредством русской литературы и русского языка. В результате была создана профессиональная литература, отвечающая высоким требованиям мировой классической литературы. Литература диаспоры основывалась на народной литературе, поэтому в ней ярче выражен национальный характер и национальное своеобразие. Особенно ярко эти качества выражаются в художественных образах и литературном языке.

Во-вторых, до 40-50 годов XX века в литературе казахского зарубежья своеобразно развивался жанр поэзии, а именно, на первый план вышли жанры арнау (посвящение), коштасу (прощание), толгау (стихотворная медитация, размышление), в основе зарождения которых лежит устная литература.

Казахские ученые, исследующие жизнь, обычаи, культуру и литературу наших зарубежных соотечественников, рассматривают их в рамках понятия диаспора. На наш взгляд, в науке, изучая историю и причины переселения казахов за рубеж, необходимо распределять их в соответствии с понятиями диаспора, ирридент и эмигрант. В этом случае мы имеем возможность дифференцировать литературу казахского зарубежья и литературу казахских эмигрантов.

Эмигрантская литература – творчество, созданное в иной среде. Оно зародилось и сформировалось вне пределов своей Родины; следовательно, имеет свою специфику в процессах зарождения, формирования и развития [10. 6].

Казахская литература советского периода развивалась в тесной связи с русской литературой, поэтому и казахская литературоведческая наука во многих вопросах, таких, как изучение литературного процесса, методов и приемов, направлений в литературе, литературной критики во многом опиралась на русскую литературоведческую науку. Это наблюдается и сегодня, потому что процесс взаимовлияния русской и казахской литературы, литературоведения продолжается более века и сразу отдалиться от русской литературы и науки представляется невозможным.

Если говорить о казахской эмигрантской литературе, то необходимо снова обратиться к вопросам формирования и развития русской эмигрантской литературы, а также исследования данных процессов в истории русской литературы.

Широкое распространение литературы русской эмиграции связано с первой волной русской эмиграции, которая приходится на конец 1910 и начало 1920 года. Вторая волна русской эмиграции имела место в 1941- 1945 и послевоенные годы, и третья – в 1960-1980 годы.

«Конечно, и до XX века, в период от князя Курбского до Герцена и Бакунина, были представители русской эмиграционной литературы. Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Ф.М. Достоевский, находясь в эмиграции, создали шедевры русской классической литературы» [11. 11].

Неоднозначны и мнения русских ученых относительно вопроса об эмигрантской литературе.

Например, Г. Струве считает: «... это часть общей русской литературы, временно отделившаяся от неё. Придет время, и она сольётся с ней» [12. 22].

Некоторые исследователи литературу русской эмиграции называют «зарубежным периодом русской литературы» [13. 5].

Т. Скрябина пишет: «Утратив родину, родных и близких, опору и поддержку в бытии, изгнанники из России получили взамен право творческой свободы. Атмосферу эмигрантской литературы определяла не политическая или гражданская неподотчетность писателей, а многообразие свободных творческих поисков» [14].

Эмиграция – явление, занимающая в мировой истории особое место. Известны три вида эмиграции: революционная, политическая и трудовая.

Революционная эмиграция связана с выездом за рубеж лиц в связи с невозможностью открытой политической деятельности для ведения революционной борьбы в своей стране.

Политическая эмиграция – это выезд людей из своей страны по причине несогласия с властью и преследованиями их со стороны власти.

Рабочая, или трудовая, эмиграция связана с выездом лиц за пределы своей страны в поисках работы [15. 339].

Исходя из данных определений, можно отметить, что при сходстве процессов возникновения, формирования диаспора и эмиграция имеют различия: эмиграция характеризуется малочисленностью и изолированностью. Эмигранты не могут создать в той стране, куда они переселились, больших групп и общин.

История казахской эмиграции также связана с историческими событиями начала XX века. Это национально-освободительное восстание 1916 года, февральская и октябрьская революции 1917 года, голод в 1928-1932 годах и Великая Отечественная война 1941-1945 годов.

Следовательно, историю эмигрантской литературы также необходимо рассматривать в связи с названными периодами в истории народа.

В силу того, что произведения эмигрантской литературы создаются в другой стране, главной их отличительной чертой является «ностальгия». Особенно ярко в казахской эмигрантской литературе это проявляется в поэзии.

Второе место в казахской эмигрантской литературе занимает жанр воспоминаний. Замечательным примером названного жанра являются воспоминания Мустафы Шокая и его супруги Марии Шокай.

Историческую ценность имеют воспоминания Халифа Алтая и Хасена Оралтая. В них они повествуют о трудной судьбе казахов, вынужденных покинуть родную землю.

Итак, можно сказать, что одной из главных задач, стоящих перед казахской литературоведческой наукой, является исследование казахской эмигрантской литературы, её жанровых, поэтических и исторических особенностей.

Использованная литература:

1. Шетелдердегі қазақ фольклоры. Монография. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Жауапты редактор: Б. Әзібаева. Алматы. Evo Press. 2014. 452 бет.

2. Сейітжанұлы З. Шыңжаң қазақ әдебиеті. Алматы: Қазақ университеті, 1999. - 185 бет.

3. Шетелдердегі қазақ әдебиеті: ұжымдық монография. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Жалпы редакциясын басқарған: У. Қалижанов. Алматы: «Evo Press». 2014. – 592 бет.

4. Қытай қазақтары поэзиясындағы ұлттық идея. Филология ғылымының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы. 1999.

5. Қиянатұлы З. Жылаған жылдар шежіресі. Алматы: Мерей, 1995.-298 б.
6. Қалиасқарұлы Қ. Монғолия қазақтарының әдебиеті. – Өлгий, 1993. – 85б.)
7. В.А. Тишков. Исторический феномен диаспоры // ЭО. № 2. С. 42-63. 2000.
8. А. Зеленин. Язык русской эмигрантской прессы. (1919-1939). 2007.
9. Рахима Шәріпқызы Бегімтаева, Шетелдік радиохабарлар проблемалары (Азаттық, «Бай-Өлке» радиостанцияларының материалдары бойынша). Алматы, 1996. 166-бет.
10. Қ. Байтанасова. Эмиграция әдебиетіндегі идеялық-көркемдік сабақтастық. Астана, 2013. 351 бет.
11. Литература русского зарубежья. Казань, 2007 г. Составитель Л.Х. Насрутдинова. 72 стр.
12. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграций. Первая треть XX века: Энциклопедический словарь. М., 1997. 650 стр.
13. Литература русского зарубежья. Учебное пособие. Под. общей ред. А.И. Смирновой. – М., Флинта: Наука, 2006, 640 стр.
14. file:///C:/Users/Admin/Desktop/Литература%20русского%20зарубежья.html
15. Советский энциклопедический словарь. М., Сов. энцик. 1982. 339-бет.

5.4. Жанровая характеристика казахской военной лирики

Кыдырбай Захманович Уткелбаев
Докторант специальности «Казахский язык и литература»
Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)

Разнообразие жанровой природы художественного произведения вполне закономерное явление, поскольку литературный жанр является средством реализации художественной идеи. Автор сам определяет, в каком жанре писать свое произведение, чтобы донести до читателя свою мысль. Поэтому именно жанр позволяет целенаправленно реализовать идейный замысел произведения.

Например, если в масштабном эпическом произведении жизненная правда раскрывается через судьбы конкретных художественных личностей, с помощью различных переплетающихся событий, напряженной борьбы, то драматическое произведение часто строится на действиях людей, конфликтах персонажей, сопряжении различных судеб. А в лирических произведениях описывается

душевное состояние, настроение человека, глубокие психологические, эмоциональные переживания и размышления.

Лирика — это глубокое психологическое произведение, описывающее внутреннее настроение поэта, мысли и чувства о сущности бытия, восприятии окружающего мира.

Характерное свойство лирики - чувство, мысль, художественность. А. Байтурсынов в свое время так писал о лирической поэзии: «Стихи — это один из способов поднятия настроения. Чтобы поднять настроение, человек играет, танцует, борется, соревнуется. И поэзия тоже, как игра, танцы, борьба, соревнование, использовалась для поднятия настроения. При этом особенность поэзии заключается в художественность слова» [1. 90]. Несмотря на столь простое мнение ученого о поэтическом искусстве, подразумевается, что лирика связана с внутренней душой человека, его настроением, чувствами.

Кроме того, художественность является одним из основных требований к искусству слова, в том числе к поэзии. Для казахского народа, который всегда требовательно относился к слову, поэзия является началом, вершиной всего творческого искусства.

Главный герой лирического произведения, как известно, сам автор. Вся душевная палитра героя, его настроения и переживания, грусть и страдания, радость и веселье находят свое отражение в поэзии. Поэтому она отличается особой эстетической силой, содержит глубокие мысли, имеет высокую воспитательную значимость. З. Кабдолов, говоря об особенностях лирических произведений, подчеркивал: «Лирическому произведению свойственно описание внутреннего мира поэта, испытанные им самим нежные чувства, разнообразные глубокие душевные переживания и волнения автора, связанные с внешним воздействием, влиянием общих реальных истин. Чувства, испытанные поэтом, разнообразные размышления – это все субъективное, но вместе с тем наблюдается и влияние обычного объективного мира» [2. 307].

Вершиной искусства слова любого народа являются образцы устной литературы. Это в полной мере относится и к лирике. Истоками современной лирики являются древние народные песни. Например, в основе казахской лирики лежат образцы обрядовой поэзии – свадебные песни (той бастар, жар-жар, сынсу (плач невесты), беташар), песни-плачи, причитания (прощание, соболезнования, похоронные плачи).

А творчество поэтов-жырау, способствовавших появлению в казахской литературе жанра толгау (размышления), приблизило народную поэзию к лирике. Б. Абылкасымов относит жанр толгау к общественно-политической лирике. Он отмечает в связи с этим: «Толғау – это вид общественно-политической лирики,

распространенной в устной поэзии казахского народа, а также каракалпакского, ногайского и других народов» [3. 328].

Абай, внедрив в казахскую поэзию различные новшества, поднял лирику на классический уровень.

Говоря о жанровой природе лирики, необходимо отметить, что в литературоведческой науке существует условное деление на различные жанровые разновидности. Например, издавна выделяют такие жанры, как басня, элегия, ода, рубаи, назира и т.п. Их выделение не вызывает никаких споров в среде ученых. Такие жанры, как причитания (жоктау), арнау (посвящение), айтыс и т.п. впервые были рассмотрены в книге А. Байтурсынова «Әдебиет танытқыш», вышедшей в 1926 году. Начиная с этого времени, они рассматриваются как один из видов национальной поэзии. Также распространена медиативная поэзия (раздумья, думы), загадки, стихотворения-письма.

Безусловно, говоря о жанровых особенностях лирики, развитии лирических жанров, необходимо учитывать, пусть и условную, внутреннюю жанровую дифференциацию, включающую в себя разнообразные лирические «ответвления»: размышления (толгау); публицистическая поэзия; дидактическая или агитационная; посвящения, стихотворения – письма, а также гражданская лирика, любовная, интимная лирика, пейзажная.

Классификация лирических жанров по тематическому признаку сформировалась в XX веке. С. Макпыров, анализируя жанровую и тематическую соотнесенность лирического произведения, отмечает: «Лирические произведения можно классифицировать по тематическому признаку. Например, в литературоведческой науке и раньше поэзию общественно-политического, социального содержания соотносили с гражданской лирикой, стихотворения-размышления о сущности бытия – с философской лирикой, к интимной, или любовной лирике относили поэтические произведения о любви, о глубоко личностных, внутренних, душевных переживаниях, выделяли также пейзажную лирику» [4. 135].

Говоря о жанровом своеобразии казахской лирики 20-40 годов XX века, мы классифицируем ее на гражданскую, пейзажную, любовную, философскую лирику. Можно отметить, что творчество казахских поэтов-лириков в этот период было достаточно плодотворным. И каждый из поэтов имел свой объект лирического описания.

В этой классификации лирических жанров по тематическому признаку мы не встретили жанра военной лирики. В казахском литературоведении, в том числе и в стиховедении, военная лирика до сих пор не является объектом специального исследования. Этот вид лирики, существующий в литературном процессе и имеющий свою природную специфику, до настоящего времени рассматривается либо в рамках общественно-политической лирики, либо - гражданской, а порой и как вид патриотической лирики.

Как известно, любая наука, развиваясь соразмерно с обществом, призвана отвечать его потребностям и требованиям. Во все времена наука прежде всего служит народу, стране. И это требование относится ко всем научным отраслям, в том числе и политико-гуманитарной отрасли, поскольку именно эта сфера определяет приоритетные направления национальной, государственной идеологии.

С этой точки зрения одной из актуальных проблем, стоящих перед отечественным литературоведением, является исследование жанровых, художественно–идейных, стилистических особенностей и исторического значения казахской военной литературы.

«Современная казахская литература должна найти в сегодняшнем литературоведении свой путь анализа и познания. Время ставит сложные задачи перед художественным творчеством и учением о нем» [5. 3]. Это мнение ученого еще раз подтверждает актуальность стоящей перед литературоведением задачи.

Конечно, было бы несправедливым утверждать, что казахская военная литература не была раньше объектом исследования. Так, имеются немногочисленные научные статьи, опубликованные профессором М. Мырзахметулы и другими исследователями.

Казахская военная литература представляет собой достаточно широкий пласт национального искусства слова. Она берет свое начало еще в казахской эпической литературе, находит гармоничное продолжение в исторических песнях и поэзии акынов-жырау, дальнейшее развитие получает в годы Великой Отечественной войны. Поэтому невозможно исследовать казахскую военную литературу, ограничиваясь лишь рамками нескольких научных статей.

В связи с этим проведение полноценных исследований по казахской военной литературе, определение места ее представителей и литературных произведений в национальной литературе, раскрытие ее специфических особенностей является одной из актуальных литературоведческих задач.

Когда речь идет о военной литературе, не должны оставаться без внимания литературные и художественно-публицистические произведения, освещающие тему Афганской войны. «Военная проза конца 1980-2000 годов, влияющая на современный историко-литературный процесс своими художественно-идейными, тематическими, жанрово-стилистическими особенностями, вызывает интерес у ученых-литературоведов» [6. 3].

Следует признать, что в российском литературоведении данная тема уже давно является объектом научного исследования. Диссертации российских ученых, в частности, О.В. Ключинской - «Военная проза О.Н. Ермакова: Проблема жанрово-стилевого единства», В.Б. Волковой - «Концептосфера современной военной прозы», Н.С. Выговской - «Молодая военная проза второй половины 1990 - начала 2000-х годов: имена и тенденции», Л.М. Довлеткиреевой

- «Современная чеченская военная проза: историко-культурный контекст, жанровый состав, поэтика (1990-2010 гг.)», Г.Ф. Хасановой - «Военная проза конца 1950-х – середины 1980-х гг. в контексте литературных традиций», наглядно свидетельствуют о том, что данная тема находится в научном обороте.

Названные исследователи в своих работах проанализировали жанровые, языковые, стилистические, художественно-поэтические особенности литературных произведений, посвященных событиям Афганской и Чеченской войн.

«Афганская война – одна из самых трагических страниц в истории Советского периода. Молодое поколение, полное сил и жизненной энергии, добросовестно выполнявшее свой долг перед Родиной, уверенное в своем будущем, стало жертвой политической игры. Сотни молодых людей погибли в чужой стране, тысячи наших соотечественников вернулись с ранениями. В их сердцах Афганистан остался вечной незаживающей раной» [7. 3].

Эта душевная боль впоследствии нашла свое выражение на страницах литературных произведений. В них описаны подвиги советских воинов, в том числе казахских, во время войны в Афганистане, моменты решающей борьбы между жизнью и смертью и многое другое.

Воины-писатели, исполнявшие свой долг перед Родиной во время войны в Афганистане, в свое время подражали таким литературным героям, как Алпамыс, Кобланды, Ер Таргын, были воспитаны на примере их образов. Картины суровой военной жизни они познали также из произведений Бауыржана Момышулы и Габита Мусрепова.

Стремление отразить в виде литературного произведения мужество и отвагу товарищей по оружию, борьбу на грани жизни и смерти, героизм казахских воинов, с честью исполнивших данную ими клятву на верность служения Родине, возможно, связано с присущей казахскому народу любовью к словесному искусству. Такие художественные вещи, основанные на реальных событиях, несомненно, придают новый импульс, привносят новые темы в национальную литературу. Это – одно из свидетельств преемственности, продолжения традиций в литературе.

Цель военной литературы, зародившейся тысячелетия назад, начиная с образцов устной литературы, передающейся из поколения в поколения, раскрывающей тему войны в национальном искусстве слова - популяризация героизма и мужества.

Среди литературных произведений, посвященных событиям Афганской войны, особо следует отметить произведения лирического жанра. И это не случайно, поскольку казахский народ всегда отличался любовью к слову, поэзии.

Один из наиболее распространенных лирических жанров произведений Афганской тематики – это жанр оды. Отметим, что ода

всегда привлекала внимание ученых-литературоведов своеобразием своей жанровой природы. С одной стороны, это один из древних литературных жанров, с другой стороны, ода по своей природе основана на внимании, интересе автора к субъекту.

Г.Р. Державин писал в свое время об оде так: «Человек, из праха возникший и восхищенный чудесами мироздания, первый глас радости своей, удивления и благодарности должен был произнести лирическим воскликновением. Вот истинный и начальный источник оды» [8.516-517]. В этом высказывании русского поэта подчеркивается не только глубокая история хвалебных песен, но и отмечается, что причиной их написания является проявление искреннего интереса к человеку.

«Ода как литературный жанр существовала еще во времена фараонов древнего Египта. Первоначально это были литературные и ораторские произведения, посвященные божествам и фараонам» [9. 187].

«Ода - один из древних лирических жанров, берущих свое начало еще в древнегреческой литературе. Первоначально одой называли торжественную песню, исполняемую хором... Со временем одой стали называть песни, восхваляющие прославленных личностей, знаменательные события в жизни людей, общества (победы в войнах, героизм предводителей, воинов и т.д.), а также необычные, особенные явления в природе» [4. 135].

Следует отметить, что взгляды ученых-литературоведов относительно природы и истории появления жанра не сильно отличаются друг от друга. Известно, что Жусип Баласагуни свое произведение «Құтадғу білік» начинает со слов восхваления Аллаха, пророка Мухаммеда и его сподвижников. В казахской литературе ода первоначально возникла не как жанр, а в качестве вводной части (вступления) песен-толгау (размышления) акынов-жырау. Как бы то ни было, жанр оды не является чуждым для казахской литературы.

Активное распространение жанра оды в лирических произведениях периода Афганской войны, на наш взгляд, является продолжением традиций в литературе, передаваемых из поколения в поколение. Тема Афганской войны со своим самобытным характером, индивидуальной природой, освещается в казахском литературном процессе, начиная с 80-х годов XX века, как закономерное продолжение казахской военной литературы.

К таким произведениям можно отнести прозаические, поэтические произведения известного писателя, ветерана Афганской войны Бакытбека Смагула. Среди лирических произведений Б. Смагула условно можно выделить такие жанры, как стихотворения-посвящения, оды, элегии, эпитафии и баллады.

«...Осы мезет тылсым бір сарын құлаққа жетеді. Шыңыраудан шымырлап шыққандай терең толғаулы күй. Қасіретін кеудесіне жерлеген, жалғыз ұлын іздеп шерлеген қаралы аналармен бірге

еңіреп, қас батырдың жас қабірін жастанып, дауыс айттырып жатқандай. Өмірден қол үзгісі келмей, бірақ қармайтын тал таппай, тұңғиыққа құлап бара жатқан қыршын қаруластың қырылдаған үніндей. Жан әлемі ақиқатқа шөлдеп, елге тәні мен жаны жаралы қайтқан сайқал саясаттан жиіркенген жауынгерлердің өкінішінің өксігіндей діңкеңді құртады. Көңіл түкпірінде әлдеқашан беріш болып қатып қалған сарғаю мен сағыныш сезімдерін оятып, жүрек шеріне шеңгел салады» [10. 8].

В этом отрывке – незаживающая сердечная рана писателя-воина, его «боль души», с которой он может поделиться только со своими читателями. Здесь и плач матери, потерявшей на войне единственного сына, и скорбь воина, видевшего смерть своих боевых товарищей, и страдания воинов, получивших тяжелые ранения, не только физические, но и душевные.

Писатель, в каком бы жанре он не писал, прежде всего описывает свое внутреннее состояние, то, что беспокоит, тревожит его. Свой путь к читателю он находит посредством то элегии (песен грусти, печали), либо эпитафии (плачи, причитания), либо обращается к хвалебным песням (оде).

Өре салған өмірдің шідері де,
Үрке қашты үмітін үзеріңде.
Қайыспайтын қалпыңа қатал заман,
Бата алмаған батырлық жүрегіңе [11. 160].

В данном отрывке поэт обращается к своим товарищам по оружию, с которыми вместе прошел боевой путь, испытав все тяготы сурового бремени, выпавшие на долю воинов-батыров. И это не просто ода, ложное восхваление. Это произведение, правдиво отражающее истинную дружбу боевых товарищей, вернувшихся с кровавых полей Афганской войны. В этом небольшом отрывке можно отметить жанровые особенности, свойственные оде.

В целом, цель оды – восхваление заслуг своего героя (персонажа) перед страной, народом, нацией, Отечеством, воспевание героизма, подвигов героев-батыров, совершенных ими в наиболее трудные для страны времена, либо восхваление их достижений в области искусства.

В этой связи отметим, что в произведениях Б. Смагула также воспеваются такие гражданские качества ветеранов Афганской войны, как отвага, мужество, героизм. Тяготы военной жизни, мужество каждого воина, его гражданскую честность может правдиво описать лишь тот, кто сам испытал на себе скорбь и страдания, сражался наравне с ними в этой войне. Поэтому из-под пера таких писателей появляются настоящие произведения.

Одна из песен-од Б. Смагула посвящена военному врачу Рахымжану Каримханову.

Жаралыны жанымен қалқалаған Рахым,
Тау-таспенен сүйретіп арқалаған Рахым.

Дәрі-дәрмек, оғымен қалталанған Рахым,
Денесімен шап шағын шаршамаған Рахым [11. 164].

В этом произведении Б. Смагул рассказывает о воине-враче, который, неустанно, рискуя собственной жизнью, спасает раненых солдат на поле боя.

Писатель, раскрывая образ своего героя, восхваляя особенности его личности, для выразительности описания выбирает такой литературный прием, как повтор. «Суть повтора заключается в многократном повторении того или иного явления, идеи, с целью усилить воздействие слова, привлечь внимание читателя к пониманию смысла» [2. 229].

Писатель, посредством приема повторения прекрасно раскрыл такие качества своего героя, как верность своему делу, боевой присяге, сопереживание боевому товарищу. Акцентируя внимание читателя на этих особенностях личности врача Рахыма, автор тем самым раскрывает образ своего героя.

Вспоминая кровавые события Афганской войны, автор пишет: «Война в Афгане оставила свой след не только на нашем теле, но и в наших душах. Я до сих пор вижу во сне своих боевых товарищей, которые погибли под вражескими снарядами, умирали на моих глазах.... Благодаря Всевышнему у меня есть небольшая способность к поэзии. Иногда бессонными ночами, «вооружившись поэтическим пером», сопоставляю события Афганской войны и мирного времени. И пусть эти мои произведения не являются великими творениями, в них невозможно скрыть всю правду о войне» [11. 5].

Возможно, действительно, эти произведения с точки зрения художественных требований, предъявляемых к литературному произведению, как пишет сам автор, не являются «великими творениями».

Однако вершиной художественности является реалистичность. Поэтому каждое произведение воина-писателя, оказавшегося в совсем еще молодые годы в самом пекле войны, участвовавшего в ожесточенных боях, ценны именно своей реалистичностью.

В жизни нет прямого пути к идеалу. Если нет прямого пути, возникает обида, разочарование. Такие жизненные невзгоды печалят и поэта. Все это влияет на его настроение. Состояние грусти и печали, испытываемое им, находит свое отражение и в его стихотворениях, которые также отличаются грустными мотивами. Такие грустные, печальные стихотворения-размышления получили название налыс», - отмечает А. Байтурсынов [12. 170].

В данном случае термином «налыс» А. Байтурсынов, который использовал в казахской литературоведческой науке термины национального образца, называет жанр, известный в мировом литературоведении, как элегия. «Жизнь – это сложное понятие, полное тайн и загадок. Человек в этом огромном жизненном течении

оказывается в различных жизненных ситуациях, испытывает различные чувства, переживания. ... Небольшие по объему лирические произведения, описывающие такое эмоциональное состояние человека, называются элегией» [4. 135].

Безусловно, человек с поэтическим даром, видевший кровавые события войны, потерявший на войне своих боевых товарищей, друзей, своих близких, не может равнодушно, беспристрастно писать об этом. И эти переживаемые им чувства, эмоции находят свое выражение на страницах книг в виде элегий.

То, что среди лирических произведений, поднимающих тему Афганской войны, довольно много элегических, вполне, на наш взгляд, закономерно.

Тауларың сұрғылт, өлімнің сынды қаңқасы,
Сұлаған дала сынғандай батыр жамбасы.
Оқ жұлған терек селкілдеп жылап тұр ма екен,
Көктен де жерден құзғұндар қаптап қанға асық.
Қиналдым оған, ойымды шырмап кекті өлең,
Боздағым сол бір еліне туған жетпеген.
Басым бір жаудан намысын бермей текті өлер!
Боздағын күтіп аруана елі боздайды,
Қан ішкен, Ауған, жеріңді сұмдық жек көрем [13. 101].

Это стихотворение Танатара Дарелулы «Ауғанның жері» (Афганская земля). Все в нем пронизано скорбью, смертью, печалью. Это и горы, похожие на смертельный скелет, и степь, словно «сломанный хребет батыра», и «плачущий от пуль» тополь. Сколько погибших осталось в Афганской земле, не вернувшись на Родину, которая ждет своих сыновей. Все это тревожит, беспокоит поэта. Завершается отрывок признанием поэта о ненависти к «кровавой земле» Афганистана.

Известно, что многие из тех, кто воевал в Афганской войне, пропали без вести, не вернулись на Родину. Поэт, размышляя об их судьбах, испытывает глубокую грусть и печаль. Элегические песни не оставляют равнодушными не только автора сочинения, но и читателей.

Также невозможно без волнения читать приведенный ниже отрывок из стихотворения Фридриха Бокарева. В нем вся печаль и горечь, тоска по родной земле воина-писателя, прошедшего тяжелыми дорогами Афганской войны.

Какое сердце не забьется
При вешнем клике лебедей?
В какой душе не отзовется
Он вещей силою своей?
Клич разом пробуждает струны
Высоких чувств, что дремлют в нас.
И в мыслях, стары или юны,
За стаей мы спешим тотчас.

Летят на север вереницы
Божественно прекрасных птиц –
Спешат домой из заграницы,
Земных не ведая границ [14.122].

Лирические стихотворения на тему Афганской войны – это не только поэтические произведения, это историческое наследие. Это летопись тяжелых дней, выпавших на долю народа. Поэтому при чтении таких произведений на читателя оказывают свое воздействие чувства и переживания, внутреннее состояние героя произведения. Героические деяния лирического героя воспитывают молодое поколение в духе патриотизма, гражданственности.

Проанализировав военную лирику, обладающую наряду с художественно-эстетической значимостью, огромным воспитательным значением, мы пришли к выводу о разнообразии ее жанров, среди которых можно выделить оды, элегии, песни-посвящения, эпитафии.

Список литературы:

1. Классические исследования. Многотомник. – Алматы, Әдебиет әлемі. 2012. Т. 9: Литературоведение Алаша нач. XX века. – 368 с.
2. Кабдолов З. Искусство слова. – Алматы: Қазақ университеті, 1992, - 352 с.
3. Литературоведение. Терминологический словарь. Алматы: 1998.
4. Макпырулы С. Искусство познания человека. Учебное пособие для студентов филологического факультета. - Алматы: Арыс. 2009. – 214 с.
5. Карибаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. Сын-зерттеу. Астана: Елорда, 2001. – 312 с.
6. Волкова В.Б. Концептосфера современной военной прозы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Екатеринбург, 2014. - 43 с.
7. Даңқ. Энциклопедический справочник. Главный редактор. Б.О. Жақып. – Алматы: ТОО «Сөздік-Словарь», 2009, - 496 с.
8. Державин Г.Р. Рассуждение о лирической поэзии или об оде// Сочинения Державина, с объяснительными примечаниями Я.К. Грота. СПб., 1868. Т. VII. С. 516-517.
9. Жеменей И. Историк-писатель Мырза Хайдар Дулат. Монография. – Алматы: Зерде, 2007. – 352 с.
10. Б.Смагул. Қазақтың «Қара майоры». Алматы. – 2004. Атамұра, - 160 с.
11. Б.Смагул. Қан кешкен күндер. Сборник стихов. Алматы: 2007, - 212 с.
12. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003.

13. Ермеков А. Летопись атырауских воинов Афганской войны. - Алматы: Издательская компания БАУР, 2017. – 600 с.
14. Бокарев Фридрих. Боль Афгана: стихи, баллады – Алма-Ата: РИМП «Эксито», 1992. - 128 с.

5.5. Мәдениет және қазіргі заманның жаһандық мәселелері

Ерлан Жанайдарұлы Әубәкіров
гуманитарлық ғылымдардың магистрі
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан Халықаралық Ассамблеясы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндерінің кафедрасының оқытушысы (Қарағанды қ., Қазақстан)
Райса Мәлікқызы Садуақасова
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан Халықаралық Ассамблеясы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндерінің кафедрасының аға оқытушысы (Қарағанды қ., Қазақстан)
Клавдия Вениаминовна Ушакова
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан Халықаралық Ассамблеясы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндерінің кафедрасының аға оқытушысы (Қарағанды қ., Қазақстан)

Мәдени жаһандануға, әсіресе жалпы алғанда немқұрайлы қарауға болмайды. Бұл қазір болып жатқан көрініс және ол барлық мемлекеттердің және ұлттың болашағына әсер етеді. Бұл зерттеудің мақсаты - жаһандану мәселесінің заманауи мәдениетке қатысы жайлы мәселені қарастыру. Бұл мақсатқа жету үшін жалпы теориялық мәліметтер қолданылды. Бұл зерттеу қорытындысы - мәдени жаһандану жайлы фактының расталуы және жаһандану процесінің баяулатылуы жайлы ұсыныстар.

Негізгі сөздер: *жаһандану, мәдени жаһандану, локализация, глокализация, мәдениет және құндылықтар*

Қазіргі әлем соңғы он жылда белгісіз динамикамен сипатталатын белсенді трансформацияларды және көптеген күшейтілген мәдениеттер мен қоғамдық институттарды бастан кешіруде. Осылардың барлығының нәтижесі-жеке мемлекеттердің, аудандардың және жалпы әлемнің бейнесінің өзгеруі. Бүгінгі күні бұл фактыны ешкім талқыламайды, алайда трансформация процесіне қатысты көптеген бағалаулар мен оның нәтижесі жайлы пікірлер өте көп.

Әлемдік даму тенденциялары деңгейінде талданып жатқан өзгерістерді түсінуге арналған тәсілдердің бірі - қазіргі әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы жаһандану теориясы.

Бүгін біз экономикалық жаһандану туралы ғана емес, сонымен қатар өзіндік ерекшеліктері мен динамикасы бар мәдени жаһандану туралы да айтуға болады.

Айта кететін мәселе, жаһандық мәдени даму «жалпыға ортақ құндылықтардың, нормалардың, стандарттардың, идеалдардың таралуында көрінетін жергілікті қауымдастықтардың бірігуіне белгілі тенденцияға ие» [1, 203].

Мәдени жаһандану, көптеген басқа құбылыстар сияқты, қоғамдық өмірдің барлық салаларына оң және теріс әсер етеді. Сонымен, жаһандану процесінде дамыған және дамушы қоғамдар өмірдің әртүрлі салаларында байытылады, бірақ екінші жағынан олар көбінесе ұлттық мәдениеттің элементтерін, бірегейлігін, тәуелсіздік пен тәуелсіздік сезімін жоғалтады [2, 14].

Сонымен қатар, Гревцева А. мәдени жаһандану феномені бүгінгі күні толық ашылмағандықтан, бұл осы құбылыстың жаңа теорияларының пайда болуына әкелетінін айтады. Сонымен қатар, олардың барлығы, көрсетілген автордың айтуынша, ортақ белгілерге ие. Олардың арасында құбылыстар бар. Сонымен қатар, олардың барлығы, автордың айтуынша, ортақ белгілерге ие.

Олардың ішінде жалпы мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығын мойындау нормалары, қағидаттарды және жалпы құндылықтарды дамытуға арналған ақпараттық кеңістік қазіргі әлемі; «Жаһандық мәдениеттің ортақ өрісі» (мәдени жаһандану) пайда болуы [Гревцева 2008].

Біздің ойымызша, Гревцева А. қазіргі теорияларда атап көрсеткен ортақ белгілер мәдени жаһандану толығымен айқын дәлелденген емес. Біздің міндетіміз-мәдени жаһанданудың негізгі теорияларын қарастыру болады (атап айтқанда, мәдени емес жалпы жаһандану), бұл тенденцияларды түсінудің міндетті шарты - әлемдік білім беру кеңістігінің қалыптасу процесі болып табылады.

Бүгінгі таңда теориялық тұрғыдан жаһандану құбылысының негізгі үш бағытын бөліп қарастыруға болады: гиперглобалистік, глобалистік (локализация, глобализация) және шартты антиглобалистік. Егер бірінші теория жаһанданудың сөзсіздігін және соның салдарынан әлемдік кеңістікті біріктіруді талап етсе, екіншісі жаһандану процесі соншалықты бір мәнді емес деп болжайды, ал кейбір жағдайларда мәдениеттерді локализациялау құбылысы оның шығынына айналады, содан кейін үшінші жаһандану, оның ішінде, мәдени, мүмкін емес, әлемнің өркениетті құрылымының ерекшелігіне байланысты.

Мәдени жаһандану туралы оптимистік көзқарас оны жақсы болашақ үшін адамдарды біріктіруі қажет жалпыадамзаттық гуманистік құндылықтарды растаудың ерікті процесі ретінде түсінумен байланысты. Мәселен, А.И. Голышев «мәдени жаһандану дегеніміз - бұл жер бетіндегі тіршілік ету мүмкіндігін анықтайтын ерікті әлемдік гуманистік бірлікті құратын мемлекеттердің, ұлыстар мен этникалық топтардың интеграциясының күрделі, әмбебап, әр алуан және көп қабатты әлеуметтік-мәдени процесі» дейді [3, 74].

Осы автордың көзқарасы бойынша, әр халықтың мәдениеті «жалпыға бірдей, жалпыға бірдей қабылданатын адамдар үшін ұқсас құндылықтар мен мұраттарды, жалпы қабылданған нормалар мен мінез-құлық ережелерін» қамтиды. Осы автордың көзқарасы бойынша, әр халықтың мәдениеті «жалпыға бірдей қабылданатын адами мінез-құлықтың жалпы қабылданған нормалары мен ережелерін қамтиды» [3, 75].

Мәдени кеңістікті ғаламдық біріктірудің теорияларына М. Уотерс теориясы кіреді. Өзінің теориялық құрылыстарында бұл зерттеуші постмодерндік дүниетанымға, ең алдымен, Ж. Бодрийяр теориясына сүйенеді. М. Ватерстің көзқарасы бойынша, бұл зерттеуші өзінің мәдени кеңістіктің ғаламдық біртұтастық теориясына М. Уотерс теориясын қосады. Бұл автор мәдениеттің белгілі бір аумаққа бекітілмеген, экономикаға, саясатқа және т.б. қарағанда оңай таралатын бейнелер мен символдар кеңістігі екенін көрсетеді. М. Уотерс жаһандық мәдени ағымның бөлігі болып табылатын, әлемдік мәдени ағымның бөлігіне «симулякорлар ағымы» терминін енгізеді [5, 296]. Нәтижесінде, ол жаһандануды «символдық алмасулардың кеңеюіне байланысты әлеуметті детритериализациялауға әкелетін» бағыттардың жиынтығы ретінде түсінеді [6, 129].

Әрине, М. Уотерс жаһанданудың идеологы болып табылады және болашақты әлемге тек глобалистік тұрғыдан көрсетеді. Уотерс, шын мәнінде, біртұтас мәдениет болуы керек жаңа экстерриториялық шындық туралы айтады. Оның көзқарасы бойынша, оның қалыптасуы табиғи және ерікті негізде болады. Нәтижесінде, жалпы адамзаттық мәдениет Батыс құндылықтары негізінде және ұлттық мәдениеттердің «құндылықтарының ыдырауына» байланысты қалыптасуда [7, 58].

Мәселен, тіпті трагедия, дамушы елдерде жоғарыда аталған процестердің барлығы: әлеуметтік поляризация, орталық пен перифериянының дамытудағы теңсіздік және т.б. көшкін тәрізді сипатқа ие болады. Мен постиндустриалды экономиканы сандық жағынан жеңуге тырысамын, дамушы елдер туындаған экономикалық және әлеуметтік-мәдени алшақтықты азайта алмайды. Мұндай жағдайда барлық дамушы елдердің және жеке мемлекеттердің дамуында кеш қалу, артта қалу, мүмкін, ең маңызды проблемаға айналады.

Заманауи посткеңестік мемлекеттердің бірінің көшбасшысы Н. Назарбаевтың көзқарасы бойынша, «қазіргі әлемде әртүрлі мемлекеттер топтарының дамуымен, олардың әр түрлі болуымен байланысты үлкен шиеленіс туындаған. Бұл өркениеттер қақтығысы емес, бұл өмір сүру сапасының, экономика сапасының, білім мен денсаулықтың өсуіндегі алшақтық. Бұл даму перспективалары мен болашақ ұрпақтың өсіп келе жатқан алшақтықтары. Өркениет пен зорлық-зомбылық арасындағы күрес бір діннің әлсіздігі немесе екіншісінің күші емес екенін түсінгенге дейін, біз ислам терроризмі сияқты қорлау белгілерін қолдануды тоқтатқанға дейін, қазіргі әлемнің

негізгі құрылымдық мәселесі шешілмейінше, бұл өсіп келе жатқан өмір кемшіліктері, әлем сол сценарийді қайталауға мәжбүр болады» [8].

Шынында да, бұл жағдай әлемде үлкен шиеленісті тудырады, тіпті халықаралық терроризм сияқты қауіпті әлеуметтік технологиялардың таралуына әкеледі. Ондай әлем тұрақты бола алмайды, дағдарыссыз дамуға қабілетті емес. Мүмкін, әр түрлі қоғамдар арасындағы алшақтықты сақтауға бағытталған таңдалған даму жолы өзін шаршатады. Сондықтан Рио-де-Жанейрода өткен БҰҰ-ның қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясында оның Бас хатшысы Строит М. келесі тұжырым жасады: «Бұрын-соңды болмаған әл-ауқаттың және бай азшылықтың күшінің деңгейіне әкелетін экономикалық өсу процестері байларға да, кедейлерге де бірдей қауіп төндіретін тәуекелдер мен теңгерімсіздіктер. Дамудың мұндай моделі және сәйкес өндіріс және тұтыну табиғаты байлар үшін тұрақты емес және оны кедейлер қайталай алмайды. Осы жолмен жүру біздің өркениетіміздің күйреуіне әкелуі мүмкін» [9, 142].

Бұл жиырма жылдық тәжірбиеден кейінгі ғылыми және қоғамдық-саяси ұйымдар үшін XXI ғасырдың басында қалыптасқан жағдайға қатысты сарапшылар жасаған тұжырым. Сонымен, жаһандану екі қарама-қарсы процестің себебі болып табылады. Бір жағынан, бұл әртүрлі ұлттық мәдениеттердің құндылықтарын ашудың кілті. Ол өзара байыту бойынша жұмыс істейді. Бір жағынан, бұл әлемнің әртүрлі халықтарының мәдениетін стандарттауға алып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Храпаль Л.Р., Камалеева А.Р. Мәдени жаһандану мен қоғамның этномәдени сәйкестілігі қазіргі білім беруді модернизациялау факторы ретінде.– Известия Саратовского Университета. Т. 2. Сер. Акмеология образования. Психология развития. Вып. 2. 2012. Б. 203 – 206.

2. Шахин К. Түрік республикасындағы мәдениеттің дамуындағы жаһандану мен тенденциялар: социологиялық талдау: автореф. дис. ... к. соц. н. СПб.: 2016. 18 б.

3. Грецева А.А. Мәдени жаһандану мәселелері мен парадигмалар. – А. Герцен атындағы Ресей педагогикалық университетінің баспаханасы Шығ. 70. 2008. Б. 145 – 149.

4. Голышев А.И. Жаһандану: мәдени тәсіл. Псковский атындағы мемлекеттік университет. Сер. Әлеуметтік ғылымдар, № 6, 2014. б. 70–81.

5. Appadurai A. Disjuncture and Difference in the Global cultural economy. – Global Culture (ed. By M. Featherstone). London, 1990.

6. Waters M. 1999. Globalização. Oeiras.

7. Самохвалов В.И. Мәдениет, өркениет, жаһандану. – «жаһандану», «мәдениет», «өркениет»: «Ғаламдық әлем» клубында өтіп жатқан пәнаралық семинардың материалдары. М. 2003. Б. 57 – 71.

8. Платонов Г.В., Трусов Э.В. «Тұрақты экодаму-ноосфераға жол» – Вестник Моск. Ун-та, сер. 7., философия , 1997, № 1.
9. Медоуз Д.Х. және т.б. Өсу шектері. М., 1991, б. 207.

5.6. Мәдениет және жаһандану

Д.М. Нұрбекова
ЭЭ-18-2 тобының студенті. Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)
Ерлан Жанайдарұлы Әубәкіров
гуманитарлық ғылымдардың магистрі.
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан Халықаралық Ассамблеясы және әлеуметтік – гуманитарлық пәндерінің кафедрасының оқытушысы (Қарағанды қ., Қазақстан)

Мәдени жаһануға, әсіресе жалпы алғанда немқұрайлы қарауға болмайды. Бұл қазір болып жатқан көрініс және ол барлық мемлекеттердің және ұлттың болашағына әсер етеді. Бұл зерттеудің мақсаты - жаһандану мәселесінің заманауи мәдениетке қатысы жайлы мәселені қарастыру. Бұл мақсатқа жету үшін жалпы теориялық мәліметтер қолданылды. Бұл зерттеу қорытындысы - мәдени жаһандану жайлы фактының расталуы және жаһандану процесінің баяулатылуы жайлы ұсыныстар.

Негізгі сөздер: жаһандану, мәдени жаһандану, локализация, глокализация, мәдениет және құндылықтар

Қазіргі әлем соңғы он жылда белгісіз динамикамен сипатталатын белсенді трансформацияларды және көптеген күшейтілген мәдениеттер мен қоғамдық институттарды бастан кешіруде. Осылардың барлығының нәтижесі-жеке мемлекеттердің, аудандардың және жалпы әлемнің бейнесінің өзгеруі. Бүгінгі күні бұл фактыны ешкім талқыламайды, алайда трансформация процесіне қатысты көптеген бағалаулар мен оның нәтижесі жайлы пікірлер өте көп.

Әлемдік даму тенденциялары деңгейінде талданып жатқан өзгерістерді түсінуге арналған тәсілдердің бірі - қазіргі әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы жаһандану теориясы.

Бүгін біз экономикалық жаһандану туралы ғана емес, сонымен қатар өзіндік ерекшеліктері мен динамикасы бар мәдени жаһандану туралы да айтуға болады.

Айта кететін мәселе, жаһандық мәдени даму «жалпыға ортақ құндылықтардың, нормалардың, стандарттардың, идеалдардың таралуында көрінетін жергілікті қауымдастықтардың бірігуіне белгілі тенденцияға ие» [1, 203 б.].

Мәдени жаһандану, көптеген басқа құбылыстар сияқты, қоғамдық өмірдің барлық салаларына оң және теріс әсер етеді. Сонымен,

жаһандану процесінде дамыған және дамушы қоғамдар өмірдің әртүрлі салаларында байытылады, бірақ екінші жағынан олар көбінесе ұлттық мәдениеттің элементтерін, бірегейлігін, тәуелсіздік пен тәуелсіздік сезімін жоғалтады [2, 14 б.]

Сонымен қатар, Гревцева А. мәдени жаһандану феномені бүгінгі күні толық ашылмағандықтан, бұл осы құбылыстың жаңа теорияларының пайда болуына әкелетінін айтады. Сонымен қатар, олардың барлығы, көрсетілген автордың айтуынша, ортақ белгілерге ие. Олардың арасында құбылыстар бар. Сонымен қатар, олардың барлығы, автордың айтуынша, ортақ белгілерге ие.

Олардың ішінде жалпы мәдениетті қалыптастырудың маңыздылығын мойындау нормалары, қағидаттарды және жалпы құндылықтарды дамытуға арналған ақпараттық кеңістік қазіргі әлемі; «Жаһандық мәдениеттің ортақ өрісі» (мәдени жаһандану) пайда болуы. [Гревцева, 2008].

Біздің ойымызша, Гревцева А. қазіргі теорияларда атап көрсеткен ортақ белгілер мәдени жаһандану толығымен айқын дәлелденген емес. Біздің міндетіміз-мәдени жаһанданудың негізгі теорияларын қарастыру болады (атап айтқанда, мәдени емес жалпы жаһандану), бұл тенденцияларды түсінудің міндетті шарты - әлемдік білім беру кеңістігінің қалыптасу процесі болып табылады.

Бүгінгі таңда теориялық тұрғыдан жаһандану құбылысының негізгі үш бағытын бөліп қарастыруға болады: гиперглобалистік, глобалистік (локализация, глобализация) және шартты антиглобалистік. Егер бірінші теория жаһанданудың сөзсіздігін және соның салдарынан әлемдік кеңістікті біріктіруді талап етсе, екіншісі жаһандану процесі соншалықты бір мәнді емес деп болжайды, ал кейбір жағдайларда мәдениеттерді локализациялау құбылысы оның шығынына айналады, содан кейін үшінші жаһандану, оның ішінде, мәдени, мүмкін емес, әлемнің өркениетті құрылымының ерекшелігіне байланысты.

Мәдени жаһандану туралы оптимистік көзқарас оны жақсы болашақ үшін адамдарды біріктіруі қажет жалпыадамзаттық гуманистік құндылықтарды растаудың ерікті процесі ретінде түсінумен байланысты. Мәселен, А.И. Голышев «мәдени жаһандану дегеніміз - бұл жер бетіндегі тіршілік ету мүмкіндігін анықтайтын ерікті әлемдік гуманистік бірлікті құратын мемлекеттердің, ұлыстар мен этникалық топтардың интеграциясының күрделі, әмбебап, әр алуан және көп қабатты әлеуметтік-мәдени процесі» дейді. [3, 74 б.]

Осы автордың көзқарасы бойынша, әр халықтың мәдениеті «жалпыға бірдей, жалпыға бірдей қабылданатын адамдар үшін ұқсас құндылықтар мен мұраттарды, жалпы қабылданған нормалар мен мінез-құлық ережелерін» қамтиды. Осы автордың көзқарасы бойынша, әр халықтың мәдениеті «жалпыға бірдей қабылданатын адами мінез-құлықтың жалпы қабылданған нормалары мен ережелерін қамтиды» [3, 75 б.]

Мәдени кеңістікті ғаламдық біріктірудің теорияларына М. Уотерс теориясы кіреді. Өзінің теориялық құрылыстарында бұл зерттеуші постмодерндік дүниетанымға, ең алдымен, Ж. Бодрийяр теориясына сүйенеді. М. Ватерстің көзқарасы бойынша, бұл зерттеуші өзінің мәдени кеңістіктің ғаламдық біртұтастық теориясына М. Уотерс теориясын қосады. Бұл автор мәдениеттің белгілі бір аумаққа бекітілмеген, экономикаға, саясатқа және т.б. қарағанда оңай таралатын бейнелер мен символдар кеңістігі екенін көрсетеді. М. Уотерс жаһандық мәдени ағымның бөлігі болып табылатын, әлемдік мәдени ағымның бөлігіне «симулякорлар ағымы» терминін енгізеді [5, 296 б.]. Нәтижесінде, ол жаһандануды «символдық алмасулардың кеңеюіне байланысты әлеуметті детритериализациялауға әкелетін» бағыттардың жиынтығы ретінде түсінеді [6, 129 б.].

Әрине, М. Уотерс жаһанданудың идеологы болып табылады және болашақты әлемге тек глобалистік тұрғыдан көрсетеді. Уотерс, шын мәнінде, біртұтас мәдениет болуы керек жаңа экстерриториялық шындық туралы айтады. Оның көзқарасы бойынша, оның қалыптасуы табиғи және ерікті негізде болады. Нәтижесінде, жалпы адамзаттық мәдениет Батыс құндылықтары негізінде және ұлттық мәдениеттердің «құндылықтарының ыдырауына» байланысты қалыптасуда [7, 58 б.].

Мәселен, тіпті трагедия, дамушы елдерде жоғарыда аталған процестердің барлығы: әлеуметтік поляризация, орталық пен перифериянының дамытудағы теңсіздік және т.б. көшкін тәрізді сипатқа ие болады. Мен постиндустриалды экономиканы сандық жағынан жеңуге тырысамын, дамушы елдер туындаған экономикалық және әлеуметтік-мәдени алшақтықты азайта алмайды. Мұндай жағдайда барлық дамушы елдердің және жеке мемлекеттердің дамуында кеш қалу, артта қалу, мүмкін, ең маңызды проблемаға айналады.

Заманауи посткеңестік мемлекеттердің бірінің көшбасшысы Н. Назарбаевтың көзқарасы бойынша, «қазіргі әлемде әртүрлі мемлекеттер топтарының дамуымен, олардың әр түрлі болуымен байланысты үлкен шиеленіс туындаған. Бұл өркениеттер қақтығысы емес, бұл өмір сүру сапасының, экономика сапасының, білім мен денсаулықтың өсуіндегі алшақтық. Бұл даму перспективалары мен болашақ ұрпақтың өсіп келе жатқан алшақтықтары. Өркениет пен зорлық-зомбылық арасындағы күрес бір діннің әлсіздігі немесе екіншісінің күші емес екенін түсінгенге дейін, біз ислам терроризмі сияқты қорлау белгілерін қолдануды тоқтатқанға дейін, қазіргі әлемнің негізгі құрылымдық мәселесі шешілмейінше, бұл өсіп келе жатқан өмір кемшіліктері, әлем сол сценарийді қайталауға мәжбүр болады» [8].

Шынында да, бұл жағдай әлемде үлкен шиеленісті тудырады, тіпті халықаралық терроризм сияқты қауіпті әлеуметтік технологиялардың таралуына әкеледі. Ондай әлем тұрақты бола алмайды, дағдарыссыз дамуға қабілетті емес. Мүмкін, әр түрлі қоғамдар арасындағы алшақтықты сақтауға бағытталған таңдалған даму жолы өзін

шаршатады. Сондықтан Рио-де-Жанейрода өткен БҰҰ-ның қоршаған орта және даму жөніндегі конференциясында оның Бас хатшысы Строит М. келесі тұжырым жасады: «Бұрын-соңды болмаған әл-ауқаттың және бай азшылықтың күшінің деңгейіне әкелетін экономикалық өсу процестері байларға да, кедейлерге де бірдей қауіп төндіретін тәуекелдер мен теңгерімсіздіктер. Дамудың мұндай моделі және сәйкес өндіріс және тұтыну табиғаты байлар үшін тұрақты емес және оны кедейлер қайталай алмайды. Осы жолмен жүру біздің өркениетіміздің күйреуіне әкелуі мүмкін» [9, 142 б.].

Бұл жиырма жылдық тәжірбиеден кейінгі ғылыми және қоғамдық-саяси ұйымдар үшін XXI ғасырдың басында қалыптасқан жағдайға қатысты сарапшылар жасаған тұжырым. Сонымен, жаһандану екі қарама-қарсы процестің себебі болып табылады. Бір жағынан, бұл әртүрлі ұлттық мәдениеттердің құндылықтарын ашудың кілті. Ол өзара байыту бойынша жұмыс істейді. Бір жағынан, бұл әлемнің әртүрлі халықтарының мәдениетін стандарттауға алып келеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Храпаль Л.Р., Камалеева А.Р. Мәдени жаһандану мен қоғамның этномәдени сәйкестілігі қазіргі білім беруді модернизациялау факторы ретінде.– Известия Саратовского Университета. Т. 2. Сер. Акмеология образования. Психология развития. Вып. 2. 2012. Б. 203 – 206.

2. Шахин К. Түрік республикасындағы мәдениеттің дамуындағы жаһандану мен тенденциялар : социологиялық талдау: автореф. дис. ... к. соц. н. СПб. 2016. 18 б.

3. Грецева А.А. Мәдени жаһандану мәселелері мен парадигмалар. – А. Герцен атындағы Ресей педагогикалық университетінің баспаханасы Шығ. 70. 2008. Б. 145 – 149.

4. Голышев А.И. Жаһандану: мәдени тәсіл. Псковский атындағы мемлекеттік университет. Сер. Әлеуметтік ғылымдар № 6 2014. б. 70 – 81.

5. Appadurai A. Disjuncture and Difference in the Global cultural economy. – Global Culture (ed. By M. Featherstone). London, 1990.

6. Waters M. 1999. Globalizaçăo. Oeiras.

7. Самохвалов В.И. Мәдениет, өркениет, жаһандану. – «жаһандану», «мәдениет», «өркениет»: «Ғаламдық әлем» клубында өтіп жатқан пәнаралық семинардың материалдары. М. 2003. Б. 57 – 71.

8. Платонов Г.В., Трусов Э.В. «Тұрақты экодаму-ноосфераға жол» – Вестник Моск. Ун-та, сер. 7., философия , 1997, № 1.

9. Медоуз Д.Х. және т.б. Өсу шектері. М. 1991, б. 207.

5.7. Музей және маркетинг

Индира Салаватовна Мукашева
«Батыс Қазақстан облысының әкімдігі мәдениет басқармасының Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі» мемлекеттік коммуналдық қазыналық кәсіпорны. «Маркетинг технологиялары және цифрландыру» бөлімінің меңгерушісі
(Орал, Қазақстан)

Резюме

Доклад посвящен исследованию особенностей, содержания и технологий музейного маркетинга в системе социально-культурного менеджмента. Рассматриваются основные направления маркетинговой деятельности, организация маркетинговой исследований в музее. Раскрываются научные основы, практический опыт маркетинга в музейном деле.

Summary

The report is devoted to research features. Content and technology museum in the marketing system of socio-cultural management. The main direction of marketing activities organization of marketing research at the museum. Reveals the scientific basic of practical experience in marketing in the museum business

XXI ғасырдың басы жаңа нарықтық қатынастардың дамуымен айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуы мен жаһандық процестердің үдере жүруіне байланысты мәдениет саласы ілгері дамудың көшіне ілесті. Соның ішінде, мәдени құндылықтардың ордасы, көп қырлы әлеуметтік ақпараттар институты – музейлер заман талабына сай дамуға тиісті болды.

Мемлекеттің басты байлығының көрсеткіштері ғасырлар бойы оның географиялық орналасауының ыңғайлы болуымен, пайдалы қазбаларының молдығымен, экономикалық инфрақұрылымының жоғары деңгейде дамуымен өлшеніп келген. Алайда қазіргі XXI ақпараттық қоғамның қалыптасуымен халықтың мәдени және білімділік деңгейінің көрсеткіштері басып озды.

Халықтың мәдени құндылықтарға, мәдени орындарға деген сұранысы күннен күнге артып келеді. Осыған орай, мәдени орындар, соның ішінде музейлер заман талабына сай дамуды қажет етті. Нарықтық қатынастардың дамуымен музейлерге қаржы тапшылығына ұрынбай, іскерлік қызметінің белсенділігін арттырып, бәсекеге қабілетті болу қажеттілігі туындады. Осындай жағдайда музей саласында менеджмент және маркетинг терминдері пайда болды. Бұл ұғымдардың енуі қазіргі таңдағы музей ісінің дамуы мен оның қызметін басқаруға зор ықпалын тигізетінін дәлелдеп үлгерді. [1, 7 б.].

Музей жетекшілері мен музей саласының мамандары музейге келушілер секілді «музейдегі менеджмент және маркетинг» ұғымдарын

әрқилы қабылдайды. Әрине, музей ісінде маркетингтік технологиялардың қолданылуы музей мұралары құндылығының төмендеп, жоғалуына себепші болады деген қауіпті ой тудырады. Алайда, маркетинг стратегиясын қолдану нарықтық экономикада музейлерді табысқа жетелейтін басты бағыттардың бірі екендігін айрықша айтуға болады. Маркетинг нарық дамуының жай-күйі мен келешегін зерделеуге негізделеді, тұтыну мен өндіріс өніміне сұранымды қалыптастырады, табыс алу мақсатымен нарықта тауарлардың өткізілуін тездетуге бағытталады.

Музейдегі маркетинг музей қызметін тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырушы қызмет құралы болып табылады. Қазіргі маркетологтар маркетингтің 4 негізгі қызметін бөліп көрсетеді:

I. Талдау қызметі:

- нарықты зерттеу;
- тұтынушыларды зерттеу;
- тауарды зерттеу;
- мекеменің ішкі ортасын зерттеу.

II. Өндірістік қызметі:

- жаңа технологияларды ойластыру және жаңа тауарды өндіруді ұйымдастыру;
- дайын өнімнің сапасын қадағалау;
- материалдық-техникалық қамтамасыз ету.

III. Сатылым қызметі:

- тауарды өткізу жүйесін ұйымдастыру;
- сұранысты қалыптастыру.

IY. Басқару және қадағалау қызметі:

- стратегиялық жоспарлауды ұйымдастыру;
- ақпараттық басқару;
- маркетингтік коммуникация.

Маркетинг қызметі тұжырымдамасының әлеуметтік-мәдени салада қабылдануына келесі факторлар ықпал етеді:

- өнім өндірудің күрделенуі мен қажеттіліктердің артуы тауарға деген сұранысты талап етеді;
- халықтың әл-ауқатының көтерілуі олардың қажеттіліктерінің үнемі өсуіне алып келеді;
- тауар өндірушілердің арасында бәсекелесттіктің шиеленісуі өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Маркетингік қызметтің ерекшелігі – ұсынылатын қызмет нарығы тауар нарығынан айрықша болуында. Маркетингтік қызметке тән өзіндік белгілер мыналар:

- Ұсынылатын қызметтің барлық түрі ұсынушыға байланысты. Сол себепті, тұтынушымен байланыс ұсынылатын қызметтің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады;
- Қызмет көрсету маркетингінде көрсетілетін қызмет ұсыныстан басым түседі, ал тауар тек толықтырып тұрады;

- Реттелу деңгейіне қарай маркетингтік қызмет түрленіп отырады;
- Қызмет көрсетуге жұмаслатын еңбек қызмет көрсету түрін таңдауда маңызды фактор болып табылады. Яғни, жұмсалатын еңбек неғұрлым жоғары болса, тұтынушылардың өзіне-өзі қызмет көрсету бейімділігі де жоғары болады.

Қызмет көрсету мен тұтынушылар арасындағы байланыс жоғары болған сайын қызмет көрсету маркетингінің әлеуметтік құрамдас бөлігінің маңызы да жоғары болады. Тауар, капитал, жұмыс күші нарығымен қатар әлеуметтік-мәдени салада осылармен өзара әрекеттесетін қызмет нарығы бар. Бүгінгі таңда әлеуметтік-мәдени сала экономиканың жедел дамып келе жатырған, келешегі мол саласы болып табылады.

Қызмет көрсетудің еңбек қызметіне байланысты әр алуан түрлері бар. Әлеуметтік–мәдени саладағы қызмет көрсету нарығы басқаларға ұқсамайды. Біріншіден, қызмет оны ұсынғаннан кейін ғана пайда болады, әлеуметтік-мәдени салада қызмет көрсету үрдісі кезінде қалыптасады. Бұл көрсетілетін қызметті алдын-ала салыстыруға болмайтындығын көрсетеді. Қызмет көрсету нарығында тек күтілетін және көрсетілген қызметті салыстыруға болады. Екіншіден, әлеуметтік-мәдени салада қызмет көрсету көп жағдайда арнайы білім мен шеберлікті талап етеді. Мұндай жалпы белгілер іс-жүзінде барлық қызмет көрсету нарығына тән. Бұл белгілер қызмет көрсету ерекшеліктерімен бір жиынтықты құрай отырып, әлеуметтік –мәдени салада қызмет көрсету маркетингісінің өзіне тән ерекшеліктерін анықтайды. [1, 14 б.].

Маркетингтік зерттеулер қызмет көрсету нарығындағы он өнімнің ішіндегі сегізі сәтсіздікке ұшырайтындығын көрсетті. Мұның себептері: сұраныстың дұрыс анықталмауы, жарнаманың жеткіліксіз болуы, жоғарылатылатын баға, бәсекелестердің әрекеті, өндірістік мәселелер.

Көптеген маркетологтардың зерттеуі бойынша дәстүрлі маркетингтің негізгі қағидасы – сұранысқа сай нәрсе өндіру. Қызмет көрсететін мекеменің алдында екі мәселе тұрады: бірі – клиенттерге өзінің тауарын көрсету болса, екіншісі – клиенттерге не үшін ақша төлеп жатырғандығы туралы түсіндіру. Сатушы тек қызмет түрін сипаттауы мүмкін, ал сатып алушы болса тек қызметті қабылдағаннан кейін ғана баға береді. Әлеуметтік – мәдени салада тапсырыс түскенде немесе тұтынушы табылғанда қызмет көрсетіледі. Өнім өндіру мен тұтынудың ажырамас байланысы, әлеуметтік-мәдени саладағы қызмет көрсетудің барлық түрі оны ұсынушыға тікелей байланысты. Әлеуметтік –мәдени қызмет көрсетудің негізгі ерекшелігі – оның сақталуына қабілетсіздігі болып табылады. Қызмет көрсету келесі уақытқа сақталмайды. Мысалы, егер келуші театрға немесе музейге билет алып қойып, келушінің өз себебімен бармай қалған болса, ол сол билетпен келесі күні музейге немесе театрға келе алмайды.

Музейлік маркетингте өнімнің үш түрі бар:нақты, ішкі және қосымша.

Музейдегі нақты өнім – зал қараушылар, қызметкерлер, галереялар, дүкендер, кафе және т.б.

Ішкі өнім – өнер, сұлулық, шабыт, таңғалу сезімдерімен сипатталады. Қосалқы өнім – мысалы, тарихи музейде – қоғамның, ұлттың немесе белгілі бір өлкенің мәдени мұрасына арналған мерекелік шаралар. Осылайша, музей өнімінің өз ерекшеліктері музейлік маркетингтке өз ықпалын тигізеді. Жалпы айтқанда, маркетинг – алмасу.

Маркетинг зерттеулерді кәсіби, сауатты жүргізу музейге өзінің нарықтық мүмкіндіктерін бағалауға және қызмет бағытын таңдауға септігін тигізеді. Мұндай зерттеулер маркетингтік шешімдерді қабылдаумен қатар жүретін, белгісіздікті жою мақсатында мәліметтерді өңдеу және талдау қызметтерінен тұрады.

Музейде маркетингтік зерттеулерді жүргізу кезіндегі міндеттер әр алуан болып келеді:

- Музей қызметін тұтынушыларды іздеп табу;
- Заманауи сұранысқа сай келетін қажеттіліктерді зерттеу,
- Ағымдағы нарықты бақылауға алу;
- Нарық дамуының тенденцияларын болжау.

Маркетингтік зерттеулердің кең тараған түрлері: сауалнама/ауызша, жазбаша/, бақылау /зертханалық, жүйелі, кездейсоқ/, ғылыми тәжірибе, тестілеу, т.б. Маркетингтік зерттеулер жүргізу музейлік маркетингтік ең басты талабы болып табылады. Мұндай зерттеулердің әдістемелік негізін жалпы ғылыми талдау құрайды. Әлеуметтік әдістер нарықта ақпараттың таралу процестерін, музейге келушілерді зерттеуге мүмкіндік береді.

Музейдегі маркетингтік зерттеулерді жүргізудің тиімділігі мен нәтижелілігі бірқатар ережелерді сақтауды талап етеді. Біріншіден, мұндай зерттеулер кешенді және жүйелі болуы қажет. Екіншіден, шынайылыққа, дәлдікке негізделген ғылыми тәсілі сақталуы қажет. Үшіншіден, музейдегі маркетингтік зерттеулер алдын-ала жоспарланған бірнеше кешенді кезеңдерден тұруы тиіс. Мұндай маркетингтік зерттеулердің сауалнама түрі Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде жүргізілді. Зерттеу барысында 134 адам қатысты. Сауалнама негізінде келушілердің құрамы туралы қортынды жасалып, олардың ескертпе-ұсыныстарын талдауға мүмкіндік туды. Зерттеу қорытындысында өлке тарихымен терең танысқысы келетіндердің 72 пайызын 35 жасқа дейінгілер құрады. Ал 24 жасқа дейінгілер белсенділік танытты. Келушілердің 62 пайызы – Орал қаласының тұрғындары, ал 38 пайызы – қала қонақтары. Сауалнамаға қатысушылардың 32 пайызы туыстары мен таныстарының кеңесімен келгендігін айтса, 28 пайызы ақпаратты мерзімді баспасөз, радио–теледидардан, 35 пайызы ғаламтордан алынған. 5 пайызы біздің қызметкерлерден естіген боп

шықты. Көпшілігі /66%/ экспозиция залдарын жеке аралағаннан гөрі, таныстырушының қызметіне жүгінгенді жөн көреді. Ал, Сіз қонағыңызды қалаңызбен таныстыру үшін қайда апарар едіңіз?» деген сауалнама сұрағына көпшілігі /64%/ «Музейге» деп жауап берді. Қала тұрғындарының музей табалдырығын аттауына не себеп? Тағы да сауалнамаға сілтеме жасасақ, басты мақсат – оның ақпарат пен білім көзі болғандығынан. Ал 28%-ы демалу үшін келген. Сонымен қатар, келушілердің 54% ы тәрбие мен білім беру үрдісіне байланысты отбасы, сыныптастары, топтастарымен барғанды ұнатады. Ескертулер мен ұсыныстар да жоқ емес. Олардың ойынша, музейдің жаңғыртылған залдарын замануи жабдықтармен/ мультимедиа, сенсорлы киоск және т.б. /29%/ жабдықтау, ескі кинотаспалар мен ретро-фильмдерді көруге арналған залмен /31%/ толықтыру, демалыс аймағы /18%/ мен кәдесый дүкенін ашу /12%/, балалар ойнайтын бөлмемен /10%/ толықтыру қажет. Жүргізілген сауалнамаға жауап берушілердің дені /82%/ музей жұмысына үлесін қосқысы келетінін жеткізді. 24 пайызы «Жәдігерлер мен тарихи құжат тапсырамыз» десе, 27 пайызы қала тарихына қатысты естеліктермен бөліскісі келеді. 19 пайызы еңбегімен жәрдемдесуді қаласа, 11 пайызының қаржылай көмектесуге мүмкіндігі бар екен. Болашақта сауалнаманың сұрақтары толықтырылып, жаңартылып отырады. Туристік маусым басталар шақта зерттеу жұмыстары жүйелі жүргізіледі. Тек жеке-дара адамдардан ғана емес, топпен еніп, көппен жүрген келушілерге де сауал салу жоспарда бар. Ең бастысы, сауалнама көрсеткіші тұрғындардың қала тарихына қызығушылығы жоғары екенін байқатты. [2, 15 б.].

Тарихи-өлкетану музейлері өз қаласының визиттік картасына айналып қана қоймай, басқа қала немесе басқа мемлекеттің, елдің мәдениетіне бейімделуіне ықпал етуі тиіс.

Нәтижесінде туризм бос уақыт өткізудің бір жол ретінде қарастырылады. Ол оқу іссапарлары, әр алуан экскурсиялар, фестивальдарға қатысу секілді формада болуы мүмкін.

- Музей туризмді дамытудың жұмысыну жетілдіру үшін келесі бағыттарға назар аудару қажет;

- Туристік инфрақұрылымды жақсарту және дамыту;

- Қаланың шырайлы орындардың көтеру; туристік зоналарды құру, туристік аттаракциондарды ұйымдастыру;

- Туристік маркетинг тұжырымдамасын іске асыру.

Маркетингтік жүйедегі музейлер кіріс табу мақсатында музейде мейрамхана, кәдесый дүкендерін ұйымдастыруға болады. Кәдесый дүкеніне сатуға тауарды қайдан аламыз деген сұрақ туындауы мүмкін, әрине ең тиімді нұсқасы музей жанынан өндіріс ұйымдастыру. Бірақ бұл көптеген қосымша қаржатты қажет етеді (техникалық жабдықталуы, материалдық қамтамасыздандыру, суретші-дизайнерлер және т.б.).

Іс-тәжірибе көрсеткендей, кәдесый дүкені келушілердің құрамын қалыптастырып қоймай, кіріс көзі де болып табылады. Қазіргі уақытта

тек кәдесый немесе баспа өнімдерін сатып қана емес, музейде сақталатын жәдігерлердің көшірмесін дайындап, сату екендігін көптеген музейлер түсініп үлгерді. Кәдесый дүкендері музейге жалпы кірістің 5-10% беруі мүмкін, осы салада жетістікке жеткен музейлер сауданы каталогтар бойынша ұйымдастырып, филиалдарын ашып, өзінің өнімдерін басқа музейлердің дүкендеріне койып, Интернет арқылы сауда жүргізеді [3, 148 б.].

Соңғы уақытта музейге аз табыс түсірмейтін, тағы бір табыс көзі – әр алуан мерекелік шараларды, қаланың мекемелерінде көрмелер мен экспозицияларды ұйымдастыру. Музей залдарында салатанатты кештер, кездесу кештері, халықаралық және өкіметтік құжаттарға қол қою кездесулерін өткізуге арендаға беру де кіріс көзі болып табылады. Сондай-ақ, қазіргі таңда көптеген музейлер өзінің ғимараты мен алаңдарын фильм, телебағдарлама немесе жарнама түсіруге қолдануға жалға береді.

Музейдің коммерциялық қызметінің тағы бір бағыты көрме жұмыстарының маркетингі болып табылады. Көрме жұмыстарын ұйымдастыру музейдің қоғаммен ықпалдасуының басты бағыты.

Қазіргі таңда Қазақстанның мәдени мекемелері, соның ішінде музейлер инновациялық дамуды қажет етіп отыр. Әлеуметтік- мәдени менеджмент жүйесінде музейлік маркетингтің ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін қолдану жөнінде жүргізілген зерттеулер маркетингтің технологияларды қолданудың, музей қызметін белсендендіруге арналған маркетингтік бағдарламаларды жүзеге асырудың қажет екендігін дәлелдеді.

Жалпы музей қызметіне өзінің сипаты мен мазмұнына қарай маркетингтің белгілері тән. Маркетинг кешені үш құрамды бөліктен тұрады: маркетинг міндеттері, маркетингтің ақпараттануы, маркетингтік қызметті басқару. Осы үш белгілері музей ісінде қолдану өзінің мына мәселелері бойынша тиімді екенін байқатты:

- Тұтынушылар сұранысын зерттеу;
- Музейдің ақпараттық – жарнамалау қызметі;
- Музейдің келушілерге ұсынатын қызметін жақсарту, жетілдіру.

Қазіргі таңда музейдегі жұмысты нәтижелі жүргізу мақсатында «Маркетинг технологиялары және цифрландыру» бөлімі құрылды. Ол музейге келушілерге ұсынылатын қызметтің деңгейін көтерудің жолдарын қарастырып, музей қызметін жүйелі жоспарлау, келушілердің қажеттіліктерін өтейтін жоғары деңгейдегі шараларды ұйымдастырумен, музей имиджін көтеретін жобаларды ойластырып, жүзеге асыру жұмыстарымен айналысады.

Музей-жай ескі дүниелердің көрмесі емес, ол – халық қазынасын сақтайтын, тарих қойнауынан сыр шертетін ұлағатты орын және халықтың жады, тарихты сақтап, насихаттаушы мемлекеттік мекеме болғандықтан, оған ерекше қасиетпен қарап, парасатты көзқарас қалыптастыру қажет. Осыған орай мәдениеттің, рухани құндылықтықты,

әрбір ел, ұлт келбетін көрсететін музейді тек ғылыми-ағартушы мекеме ғана емес, мәдени демалыс орнына айналдыру қажет. (4, 156 б.).

Соңғы жылдары Қазақстан музейлерінің құрылысы мен қызмет бағыттарының дамуына түбегейлі өзгерістер келді. Ұлттық тарихымызды қайта қарап, оның сабақтары мен тағылымын, егеменді елімізді бүкіл әлемге таныту және келешек ұрпаққа тәлім-тәрбиені насихаттау, музейтанудың іргелі проблемаларына айналды [5, 12 б.].

Қазіргі таңдағы музейдің құрылымы міндетті түрде мынадай болу керек деп есептеймін:

- Музей ғимаратының дәлізінде аудио-визуальды түрде электронды музей каталогының болуы, экскурсияны виртуалды экскурсоводтардың жүргізуі, экспозицияға QR- кодтардың қолданылуы;
- Музей кітапханасының кітап қорын электронды түрде сайтқа енгізу;
- Музей залдарында өзінің тақырыбына сәйкес, экспозицияда көрсетілмей тұрған музей қорындағы жәдігерлердің фотосуреті және сипаттамасы енгізілген электронды каталог орнату;
- Музей залдарында ұсақ нәрселерді (макет, ұсақ тиындар, экспонаттағы өрнектер) анығырақ көру үшін микроскопиялық құрылғылардың (эндоскоп) қойылуы;
- Музейге келушілерді тарту мақсатында музей құндылықтарының көшірмесін дайындап, музей кәдесый дүкенін ұйымдастыру;
- Музейге келушілердің музейді мәдени демалыс орны ретінде қабылдап, тынығып қайтуы үшін музей ресторанын салу.

Осылайша музейге келушілерге демалып, жан-дүниесінің рухани жағынан байып қайтуына толықтай жағдай тудыра аламыз. Музей құрылымының жоғарыдағыдай бағытта жұмыстануы музейді әлеуметтік институт ретінде жұмысын белсендендіре түсіп, оның мәдени демалыс, тарихи, ғылыми орын ретіндегі мәртебесі арта түседі деген ойдамын.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы тарихи мұраларымызбен ескерткіштерімізді зерттеу, насихаттауға бүтіндей қоғамның бетбұрысын қалыптастырды. Ақпараттық қоғамның даму жағдайында музейлердің нақты бейнесі мен орны айқындалып, қарыштаған дамудың қарқынына ілесу үшін музейлердің алатын орны ерекше.

Классик – жазушы М. Әуезов: «Заман толқыны тарих теңізінің жағалауында көркем өнердің баға жетпес меруерт маржандарын қалдырды... грек храмдары, Мысыр пирамидалары, қытай сарайлары, мүсін өнері, лағыл тастар мен мәрмәрдан жасалатын кереметтер, сол асылдардың асылы – адам баласының рухы мен ақыл – ойын барша ұрпаққа паш еткен ескірмес, өлмес, өшпес өлең-жыр» , - деп қазақтың ұлттық мәдениетіне баға береді [6, 9 б.].

Ғасырлар қойнауынан жеткен рухани байлықты келешек ұрпақ кәдесіне жарату, төл мұра арқылы ел тарихына құрметпен қарау, әлем өркениетіне сай ғылым мен мәдениетті дамыту, сол арқылы қазақ

халқын әлем елдеріне таныту қазіргі уақытта музейдің еншісіне тиеді десек қате айтқандық болмас. Сол себепті, мәдениет пен ғылымның негізгі орталығы мен айнымас бөлшегі болып табылатын музейлер мәртебесі арта берсін!

Әдебиеттер тізімі:

1. Комлев Ю.Э. Музейный маркетинг в системе социально-культурного менеджмента. – Санкт-Петербург, 2006.
2. Нсанова А.Б. Өткен дәуірдің өлшемі // Орал өңірі, 2012 жыл, 17 мамыр, 57.
3. Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. – Москва, 2005.
4. Юренева Т.Ю. Музееведение. 2-ое издание. – Москва, 2004.
5. Материалы Международной научно-практической конференции посвященной 170-летию Западно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея «Музейное дело Западного Казахстана: история и современность». – Уральск, 2006.
6. Қазақстан музейлері. – Алматы: Алматыкітап, 2009.

5.8. Ақыл аңызда: сопылық және Қожанасыр

Гүлнұр Аббасқызы Камишева
Педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының аға оқытушысы
(Қызылорда қ., Қазақстан)

Сопылық ерте заманда қалыптасқан, нақтылы уақыты белгісіз рухани бірлестік. Бұл бірлестіктің өкілдері осы ұғымның пайда болу уақытына аса мән бермейді да. Олар тек ақыл-ой бірлігіндегі адамдардың дүниенің бар бұрышында ықылым заманнан бері бар екендігіне ғана назар аударады. Көпшілігі сопылықты мұсылман дінінің бір сектасы ретінде қабылдайды. Бұл дұрыс емес. Өйткені сопылық көзқарас кез - келген дінде кездеседі.

Сопылық көзқарастың алғашқы беделді авторларының бірі Әли әл-Хаджуридің айтуы бойынша пайғамбарымыз Мұхаммед былай деген көрінеді: «Сопылардың тілегін естіп, оған «әмин» демегендерга Алла разы болмайды». Бұл сөздерден біз Мұхаммед пайғамбардың сопылықпен байланысы бар деп ой түюімізге болады. Бұған оның жүрегінде сенімі бар кез-келген дін өкілдерін құрметтеуге шақырған сөздері де дәлел бола алады.

Сопылықты секта деп атауға болмайды, өйткені ол ешқандай да діни догмалармен байланысты емес. Бірақ сопылықтың өзінің мектебі, өздерінің ұстаздары болған.

Сопылық жол діни идеалдың көрінісі. Мұның арғы шығу тегі «Суфия» партиясы мен Ас-Сари-Ас-Сакати тобындағылар өз жұмысын тастап, дін шындығы мен Аллаға деген тазалығын , махаббатын білдіру үшін ел-жұрт, үй-ішін тастап, азап-қиыншылығы мол кезбелікті таңдап алады. Сол арқылы құдаймен табысуды мақсат етеді. Сопылықтың ірі өкілдерінің бірі- Әл-Жиһаз (255-869 жж.): «Дін ақыны, ең алдымен, сопы болу керек дей келіп, Мен де өзгелер секілді не айқай салушы ем, не қасида оқитын едім», - деген екен [1, 12]. Сопылықтың өзіне тән сипаттарын әртүлі әдеби шығармалар аша түседі. Бұл көзқарас туралы алғашқы әдеби туындылар б.з.д. II мың жылдықтан бастап пайда болған. Дегенмен де мұндай әдеби туындылардың көптеп пайда болуы біздің заманымыздың YIII- XYIII ғасырларына тура келеді [2, 5].

Сопылық Ислам дінінің аясында ұзақ уақыт бойы өркендеп дамығандықтан, шығыстық сипат алып кеткен. Бірақ, батыста да өздерін сопылармыз деп атамаса да, сондай көзқарастағы адамдар баршылық.

Сопылар әлеуметтік гармониядағы діни әдет-ғұрыпты қатты сыйлап, діни аңыздар мен әңгімелерді өте жоғарғы саналық деңгейде талқылайды.

Сопылық - тек сопылық әдістер арқылы ғана танылады. Атақты Роджер Бэкон: «Кез-келген нәрсені танудың екі жолы бар. Бірі - нақты дәлел арқылы болса, екіншісі - тәжірибе арқылы. Нақты дәлелдер біздің ойымызды қорытып, онымен келісуге әкелгенімен, адамның ойындағы күмәнді толығымен жоймайды. Ал тәжірибе арқылы сол нәрсенің дұрыстығына көз жеткізсек, ақылымыз ақиқатты мойындайды», - депті [3, 112]. Бұл сопылық теория батыста индуктивті дамудың ғылыми әдісі ретінде кеңінен танымал деген сөз.

Сопылық әдебиет танымның осы аталған екі жолына негізделген. Қоғамды қоректендіретін нәрсе ретіндегі сопылық сол ортада өзінен-өзі дамымайды. Ол міндетті түрде ұстаздар тарапынан таралып, дамиды, үйретіледі.

Табиғи құбылыс түріндегі сопылық мектеп елдің дәстүрлерінде із қалдырып, немесе антропологиялық қызығушылықтар үшін емес, адамдардың санасына қозғау салып, жүректеріне сүйіспеншілік сезімін ұялату үшін пайда болып дамиды да, кейіннен өз миссиясы біткеннен кейін жоқ болып кетеді. Осы тенденцияны ұстанған танымал сопы - ұстаз Джами: «Сақалға өсуге мүмкіндік берсе, ол шашпен таласады», - деген тұжырым айтады [1, 21].

«Мәдениеттің үш формасы бар: дүниеуи мәдениет, яғни қарапайым ғана ақпараттарды жинау, діни мәдениет - белгілі бір қалыптасқан заңдылықтар мен шарттарды орындау, таңдаулылар мәдениеті, яғни өзін-өзі дамыту», - депті атақты сопы Худжуири [1, 47].

Сол сияқты Эзоптың мысалдарында көртышқан туралы айтылған хикая бар. Онда кішкентай көртышқан анасына: - Мен көретін болдым, - деп жүгіріп келіпті. Бірақ көртышқандардың соқыр болатыны

баршамызға мәлім ғой. Анасы оны тексермек болып, қолына бір зат ұстап, не екендігін сұрайды. Ол: - Бұл тас, - деп жауап береді. Сонда анасы: - Сен тек көру қабілетіңнен ғана емес, иіс сезуден де айырылған екенсің,- депті. Сопылар өздеріне ұстаз санайтын Эзоптың бұл мысалында айтылған ойды сопылық дәстүрден хабары барлар мұнда астарлы мағына бар екендігін біледі. Көртышқан сөзінің арабшасы

«د ل ح**» (хулд)** жазылуда араб тіліндегі «**мәңгілік», «ақыл-ой», «жан**» сөздерімен түбірлес. Аталған сөздер бір түбірден тарайды. Мағынасын тек контекстке қарай ажыратып алуға болады. Жоғарыда айтылған мысалдан біз көбіне адамдардың бір нәрсені ұғу үшін оның сыртқы пішініне көп көңіл бөліп, ақылға салмай, көргенімен қорытынды шығара салатынын ұғамыз. Ішкі мүмкіндігімізге онша көңіл бөле бермейміз. Көртышқанның ішкі мүмкіншілігі қандай? Оны білу үшін осы сөздің арабшасының сыртқы пішіні, яғни түбірі не білдіретінін анықтап алайық:

«د ل ح » - (**халад)** - өзгермейтін нәрсе;
«د ل ح » - (**халлад**) - бір нәрсені мәңгілік ету;
«د ل أ ح » - (**ахлад**) - бірдеңеге немесе біреуге жан-тәнімен берілу;
«د ل ح» - (**хулуд**) - мәңгілік, жұмақ;
«د ل ح» - (**хулд)** - көртышқан;
«د ل ح» - **(халад**) - ой, ақыл, жан [3, 221].

Сопылар бір түбірден тараған осы сөздер адамның дамуы үшін маңызды түсініктерді топтастырады деген ой айтады. Бұл сөздерді сопылықтың картасы десе де болады. Осы сәйкестікке сай «көртышқан» сөзін ақыл-ойдың символы ретінде қабылдауға болады. Өйткені ақыл- адамға тірек, мәңгілік нәрсе. Эзоптың мысалын тек жеңіл-желпі алаяқты ұстау қиын емес деп қана түсінуге де болады. Бірақ кез-келген әдеби туындыны тереңнен түсіндіретін сопылық көзқараспен танысқаннан кейін біз бұл аталған мысалдың мәнін тереңнен іздеп, толық түсінуге тырысамыз.

Парсы әдебиетінің көрнекті өкілі, атақты сопы Жәлел ад-дин Руми: «Ойдан шыққан кез-келген әңгіме ақиқатқа сәуле түсіреді» - деген екен. Сол сияқты мұсылман елдері әдебиетіндегі Қожанасырдың (қазақ әдебиетінде - Қожанасыр, түрік әдебиетінде - Насреддин хожа, араб әдебиетінде - Джуха) әзіл әңгімелері де біраз уақытқа дейін жеңіл түрде, тек күлкі шақыратын туындылар ретінде қабылданып келгені рас. Біз көп жағдайда оның тереңіне үңіліп, астарына мән бере бермейміз. Ылғалдан айырылған құрғақ бұлттың жаңбыр болмайтыны сияқты, жеңіл жағынан ғана қабылданған ондай туындылардың ғұмыры ұзақ болмайды. Сондықтан да талпынбаған білмейді дегендей, біз бұл жұмысымызда баршамызға танымал Қожанасыр туралы аңыздарды сопылық көзқарас тұрғысынан түсіндіріп көруді мақсат еттік.

Адам санасының сәбилік кезінен бастап, даму процесінің өзіне тән сан қилы бұралаң жолдарын кешіп, ұзақ сапарда шыңдалып, жетіліп,

ақыры көркем туынды дәрежесіне дейін көтерілген шағын күлдіргі әңгімелер - Қожансыр туралы хикаялар болып табылады.

Қожанасыр - кейбір жекелеген жағдайларда ұшқыр ойдың мүмкіндігін ерекше көрсету үшін дәруіштер тарапынан ойлап табылған классикалық кейіпкер. Бүкіл Орта Шығысқа танымал Қожанасыр хикаялары метафизика тарихында қол жеткізген табыстардың бірі болып табылады. Бұл хикаяларға көбіне үстірт қарап, шайханалар мен керуен-сарайларда, үйлерде айтылып, халық арасына кеңінен таралып жүр. Мұндай хикаялардың бір ерекшелігі оны тыңдаушы өз деңгейіне сай түсіне алады. Яғни олардың астарында әзіл де, мораль да бар деген сөз. Сондықтан ұлы Абайдың «... Әрбір кісінің жаман қылығына күлсең, рахаттанып күлме, ызыланып күл, ызалы күлкі өзі де қайғы. Ондай күлкіге үнемі өзің де салынбассың. Әрбір жақсы адамдардың жақсылық тапқанына рахаттанып күлсең, онда жақсылықты жақсылығынан тапқандығын ғибрат көріп күл», - [4, 349] деген сөзін үнемі жадымызда ұстауымыз керек қой деп ойлаймын. Қожанасыр хикаяларын жеңіл ойлы адамдар әзіл ретінде ұғынып, күліп қана қойса, ойында салмағы барлар езу тартқанымен оның түбіндегі моралін ұғады.

Шын мәнінде ешкім де Қожанасыр деген кім, ол қайда, қашан туылды, тіпті ол өмірде болған адам ба деген мәселеге көңіл бөле бермейді. Өйткені мұнағы басты мәселе - уақыт пен мінездеуге бағынбайтын образ сомдау ғана болса керек. Бұл тұста сопыларға маңызды мәселе адам емес, идея болып тұр. Десек те, кейбір зерттеушілер Қожанасырды тарихта болған деп, оның туған жылы мен қайтыс болған жылдарын анықтауға тырысып та көрген. Мысалы, Бір ғалым Қожанасырдың: - Мен басымды төмен салбыратып өмір сүремін,- дегенін негізге алып, оның қайтыс болған жылын 386 жыл деп көрсетеді. Бұл тұжырымды ол нақты зерттеу нәтижесінде емес, бір дәруіштің көмегімен сия сауытқа өрмекшіні салып, сол не көрсетсе, сұрағымыздың жауабы да сол болмақ деген сөзіне еріп жасаған. Шындығында, олар өрмекшінің ізнен 386 деген санды көреді. Бұл 300+80+6 деген сөз. Осы өрнектегі сандардың орнына араб алфавитіндегі оларға сай келетін әріптерді алсақ, **«ش و ف » - <u>шауаф</u>**- бірдеңені көрсету деген мағына береді екен. Яғни, өрмекші бізге анық нәрсені көрсетіп тұр деп қорытындылаған.

Қожанасыр туралы мына бір аңызға тоқталсақ...

«Бір оқымыстыны өзеннен алып өтіп келе жатқан Қожанасыр бір нәрсе айтады. Оның айтқан сөзінен қате тапқан жаңағы Қожанасырға:

- Сен, не, грамматиканы оқымап па едің? – депті.
- Жоқ.
- Онда сен өміріңнің жартысын бос өткізген екенсің.
- Ал сен, не жүзуді үйренбеп пе едің?
- Жоқ, неғылады?
- Онда сен өміріңнің бәрін босқа өткізіпсің. Біз батып бара жатырмыз, - депті Қожанасыр» [5, 87].

Бұл жерде сопылық құрғақ ақылдан гөрі нақты істі дәріптеп отыр. Бұл әсіресе, мына әзілде анық байқалады. «Шәйханаға біреу келіп: Менің ұстазым сіздерге өз басынанан әділетсіздікті өткерген, өткермеген барлық адам оған төзбеуі керек. Өйтпейінше бүкіл адамзат дамымайды дегенді айт деді, - депті. Сонда Қожанасыр: - Ал, менің ұстазым кез-келген нәрсенің байыбына бармай шешім қабылдамаңдар деп үйретті,- деген екен.

Жалпы көп адамдардың ойлау жүйесі шаблон түрінде болатыны рас. Олар көбіне көпшілік не ойласа сонымен келісіп, қоғамда қалыптасқан көзқарасқа көне салатындар. Мұндай адамдар белгілі бір дәрежеде жетістікке жетіп, көп нәрсені иеленгенімен өмірдің көп қырларын түсіне бермеуі мүмкін. Кейбір құбылыстар олардың назарынан тыс қалып та жатады. Өйткені олардың өзгеше, жаңаша ойлауға мүмкіндігі жоқ. Осыны мына хикая анықтай түседі.

«Қожанасыр күнде шөп артқан есегін шекарадан өткізіп жүріпті. Оның контрабандамен айналысатынын білген шекарашылар бастан аяқ тексеретін көрінеді. Бірақ дым таппайды. Ал, Қожанасыр күннен күнге байып бара жатады. Сөйтіп, біршама уақыттан кейін ол бұл ісін тастап, өз бетінше тыныш өмір сүріпті. Біраз жыл өткеннен кейін кезінде шекарада тұрған адам Қожанасырды кездестіріп, одан сол кезде немен айналысқанын сұрайды. Сонда Қожекең: - Мен шекарадан есек алып өтіп жүрдім ғой, - депті.» Бұл әңгімеде сопылықтың негізгі, маңызды принциптерінің бірі - мистикалық мақсат пен тылсым күш адамдарға олар ойлағаннан көрі әлдеқайда жақын екендігі айтылып тұрған жоқ па?

Адамдар таным сәулесіне барар жол қалай басталатынын білмейді. Сондықтан сол жолды іздеу барысында олар өздеріне дұрыс деген нәрсемен айналысып, соны тану жолындамыз деп ойлауы да мүмкін. Сөйтіп, кейбір қате теориялармен қаруланып, уақытын босқа өткізіп, ақиқатты жалғаннан айыра алмайды да. Қожанасыр бұны әртүрлі әрекеттері арқылы көрсете білді. Мысалы:

«Бірде көршісі тізерлеп тұрып, бірдеңе іздеп жатқан Қожанасырды көріп: - Қожеке, не іздеп жатырсың? - депті. – Кілтімді. – Сен оны осы жерде жоғалттың ба? - деп сұрапты көршісі тағы да. – Жоқ, үйде түсіріп алдым, - дейді Қожекең. – Онда неге бұл жерден іздейсің – деген көршісіне Қожанасыр: - Мұнда жарық қой», - деп жауап берген екен.

Қожанасыр - адам өзін-өзі көретін айна іспеттес. Бұл айнаның бір ерекшелігі үңілген сайын ондағы бейненің қыры жан-жақты ашыла түседі. Өйткені сопылықтың негізгі мақсаты да адамға мәселенің бір қырын ғана емес, оның барлық қырын жан-жақтан көрсету болып табылды. Сондықтан да Қожанасыр жайлы әңгімелерді тыңдап, оқып қана қоймай, оның мәнін терең түсінуді мақсат етуіміз керек. Сонда ғана адамдар әрбір жағдайға формальды түрде ойланып қана емес, өз жанынан шабыттанып баға бере алатын болады.

Қожанасыр жайлы кейбір хикаялар адамның санасы қашан да тұрақты деген қалыптасып қалған көзқарасты жоққа шығарады. Ішкі

және сыртқы қоздырғыштардың әсерінен адамның іс-әрекеті оның көңіл-күйі мен денсаулық жағдайына орай өзгеріп отырады. Бұл мәселе әлеуметтік өмірде мойындалғанымен, философия мен метафизика тұрғысынан әлі де толық қабылданбаған. Олардың түсінігі бойынша, ең керемет дегенде, адам өзін белгілі бір жағдайға қарай бейімдей алады. Ал, сопылық адамның санасының толық өзгеруін қалайтын бағыт. Сана, ой тұрғысынан дамымаған адамның шикізаттан онша айырмасы жоқ. Мұндай адамның санасында бірлік болмайды. Десек те, өзімді өзім толық таныдым деген адамның өзі де автоматты түрде өзінің кім екенін білмей қалатын кездері де болады.

«Бірде Қожанасыр дүкенге кіреді. Оны көрген сатушы қызмет көрсетейін деп ыңғайлана бергенде Қожанасыр: - Сен менің дүкеніңе кіргенімді көрдің бе? - деп сұрайды. – Иә, дейді сатушы. – Ал, сен мені бұрын-соңды көріп пе едің? – Жоқ, бұрын көргенім жоқ, - дейді сатушы. – Онда сен менің мен екенімді қайдан білесің?» - дейді Қожанасыр.

Бұл әңгіме қарапайым әзіл ретінде қабылданып, адамдар Қожанасырды бір ақымақ адам екен деп түсінуі мүмкін. Бірақ оның сырын тағы да бізге сопылық ағым түсіндіріп береді. Мұнда да мәселенің мәні тереңде жатыр.

Қожанасыр хикаяларына адамдарды белгілі бір қалыптасқан ойға бағыттайтын философиялық жүйе емес, өзіндік ой-пікірді сақтайтын, оны қорғай алатын мүмкіндік ретінде қараған жөн.

Қожанасыр жайлы хикаялардан алынған кейбір тіркестер афоризм ретінде тілімізге еніп кеткен. Мысалыға айтар болсақ: «Шындығында бұл солай», «Мен ешқашан шындықты айтқан емеспін», «Мен білгіштер өздеріне қоятын сұрақтарға ғана жауап беремін», «Үлгінің аты үлгі, бірақ мен үйімнің қышын көрсетсем, оны ешкім алмайды».

XII-XIII ғасырларда өмір сүрген Ахмед Иүгнекидің «Ақиқат сыйы» еңбегінде тіл өнері жайлы «Ойлы сөз көпті ұтар, ойсыз сөз басты жұтар» деген сөзі тапқырлыққа, шынайылыққа негізделген Қожанасыр жайлы хикаялардың мәнін аша түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Идрис Шах Суфизм. М. – 1994.
2. В. Тимошинов Культурология. М. - 1988 г.
3. Арабско-русский словарь. Ташкент, «Камалак» - 1994 г.
4. Абай. Энциклопедия. Алматы, «Атамұра» - 1995 ж.
5. Сөз тапқанға қолқа жоқ. Алматы, «Жазушы» - 1981.

5.9. Қазақ тіліндегі материалдық мәдениет атауларының эстетикалық уәжділігі

Әсия Базарбайқызы Алмауытова
филология ғылымдарының кандидаты.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қ., Қазақстан)

Қазақ халқының қай кезеңде болмасын өмір сүрген ортасының тыныс-тіршілігінен мағлұмат беретін, табиғатының байлығын, ұлтының ұлылығын танытатын, сұлулық пен сезімталдыққа деген құштарлығын ұлттық киімдерінен көруге болады.

Қазақтың ұлттық киімдерінің қай түрін алсақ та, оның өн бойында өзіне ғана тән эстетикалық, этикалық талғамы мен рухани ерекшеліктері көрініс тапқан.

«Весь строй образного мышления, эстетических представлений данного народа зависит от системы обычаев, установившихся традиций, которые он выработал сообразно особенностям своего бытия» [1, 218].

Ғалым Ж. Манкеева бұл жөнінде: «адамның әр кезеңдегі сұлулық, көркемдік мұраттарын іске асыратын құралдардың бірі ретінде киім эстетикалық та қызмет атқарады» [2, 211] - дейді.

Мысалы, киім атауларындағы эстетикалық уәжділіктің белгісін мына контекстен көре аламыз: *«Басында **құндыз бөркі** бар, үстінде **көк мауыты бешпет,** омыраулары толған күміс түйме. Белінде алтын жалатқан қымбат тасты, **кәмәр белдік.***

Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман сәні аса бір ардақты. жалғыз қыз сәніндей» /М.Ә. «А.Ж.»/.

Сондай-ақ сәні мен салтанаты жарасқан ұлттық киімдеріміздегі эстетикалық мәнділікті мынадай тілдік және этнографиялық деректерімізден көре аламыз.

Қазақ әйелдері бас киімінің ішінде ең көріктісі де, ең ежелгілерінің бірі, көп әшекейлі, қымбат бағалы, қалыңдық киімінің салтанаттысы болып табылатын - *сәукеле.* Сәукеленің өн бойына зергерлік әшекейлер мен асыл тастар қадағанда, тіл көзден сақтау үшін, ал өте биік бас киім - қыз мәртебесін асқақтатып, қазақтардың дүниетанымының жоғары екенін танытқан.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: *«бұрынғы кездегі дәстүр бойынша қазақ қыздарының ұзатыларда киетін сәнді бас киімі»* - деп берілген [ҚТТС, 8, 237]. Демек, «сәукеле тек бас киім ғана емес, ол қазақ халқының байлығы мен сән салтанатының, мәдениеті мен өнерінің озық үлгісі , өнер туындысы ретінде бағаланатын өте қымбат этнографиялық мүлік. Сонымен бірге ол қазақтың қыздарына деген өз көзқарасының да белгісі» [3, 85].

Ырым бойынша оны айырбастауға немесе әзірше біреуге кие тұруға беруге болмайды. Салтымызда бас киімді ауыстырып кисе, «басынан бағы таяды» деп есептеген. Жаңа түскен келіншек алғашқы жылы тойда киген сәукелесін киіп жүрген жыл өткен соң ғана сәукелені алып орнына желек жамылған Е. Жанпейісов «Этнокультурная лексика казахского языка» деген еңбегінде: «Однако у невесты этот вид головного убора намного нарядней и стоит очень дорого. Нередко у девушек из бедной семьи отсутствовал». По этому поводу у С.Е. Толыбекова читаем: «Первым признаком бедности было отсутствие на голове невесты конусообразной формы головного убора из бархата или парчи с насечками из драгоценных металлов и камней, украшенного красивыми перьями филина - саукеле» [4, 7], - деп көрсетеді.

Жергілікті ерекшеліктеріне байланысты сәукеле де әртүрлі болып келеді. Сәукелені өте шебер әйелдер ғана тіккен оның жасалуындағы эстетикалық, этникалық ерекшелікке аса мән берілген. Мұндай бағалы сәукелені байлар мен ауқатты адамдардың ғана қыздары киген. Бұл туралы мынадай этнографиялық дерек бар:

«Сапақ үш жүзден құда болуға бай кісі таңдайды. Кіші жүзде Байсақал деген бай бар деп, байлығын бәріне тең көріп, сол Байсақалға Кенесары - Наурызбайдың ағасы Саржан төрені алып, елу кісімен құда түсе барды.

Сонда Байсақал құдаларының ортасына бір ***сәукеле*** жіберді, *«Қызымның қарақан басы, мінген аты, артқан түйесі, тігілген отау, қылған жасауы — бәрі сатусыз, тегін. Бір сәукеленің құнын, пұлын берсе болады» - депті.* Басы Саржан төре - отырған құдалар сәукелені малға шамалап, өздері пішіп, өздері кесіп, *«бес жүз байталға тұрады екен»* десіп, *«Мұның қызының қалың малы бес жүз жылқы болсын» -* десіпті. [5, 12].

Мынадай сәукеленің сәнділігін айғақтайтын этнографиялық дерек келтіреміз:

«Сәукеле әйелдің бас киімдерінің ішіндегі ең әшекейлісі де, күрделісі. Сәукелені ұзатылған қыздар мен сол қызға еріп жүріп сыңсу айтатын нөкерлер киген. Сәукеленің негізі оның төбесі. Төбе не талдырма етіп қозы жүнінен арнайы басқан ақ киізден, не арасына қыл салып сырыған асыл матадан істеледі. Содан кейін төбені кестелеген, шет-шетіне құндыз жұрын ұстаған немесе алтын, күміс оқамен зерлеген тыспен тыстайды. Сәукеле төбесінің биіктігі екі сүйем, кейде одан да биік болады. Төбенің өн бойын, алтын, күміс, меруерт, маржанмен, асыл тастармен өрнектеп, алтын жіппен әшекейлейді.

Сәукеленің екі жақ самай тұсынан бетке жеткізе шолпы тәріздендіріп бірнеше қатар маржан тізілген салпыншақтарды бетмоншақ немесе сәукеленің бетмоншағы деп атайды.

Сәукеленің төбесінде алтынмен, күміспен әшекейленген қатырғы болады. Тізілген моншақты, асыл матадан, ақ жібектен жүргізген желекті осы қатарға бекітеді. Мұны бергек деп атайды. Кейде бергекке

тоты құстың бірер тал қауырсынын тігінен қыстырып бекітіп қояды, оны қарқара дейді. Сәукеленің ең сыртынан жауып қойған шашақты әшекейлі жібек мата бар, ол көйлектің етегі құлап жерге түссе сүйретіліп жүреді» [6, 164; 165] деп келтірілген.

Мысалы, *«Қыз Жібек» жырында:*

*Басындағы **сәукеле***
Жібекке алып береді
Қолына жібек алады
Асыл гауһар тастарын
Батырлатып үзіп ап,
Жанқалтаға салады және
*Басындағы **сәукеле***
Альт маған бер деді
Ацыр ертец киемін,
Бүгін кешкс киейін
Жарасар ма екен жеңеше-ау,
Өз көзіңмен көр деді - деген өлең жолдары кездеседі.

Қарқара. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Қарқара - төбесі биік, шошақтау келген қауырсын қадаған жас әйелдердің, қыздардың сәнді бас киімі» (ҚТТС, 6, 97) деп берілген.

Қазақтың сәнді бас кимінің бір түрі - Қарқара.

Тілдік деректерде «қарқара» атауына байланысты мынадай өлең жолдары кездеседі:

«Қарабай қонған жерін қарайтады,
*Қыз Баян **қарқарасын** далайтады*
Бір кемпір өрмек қаққан жан айтады,
Бір тазша қозы жайған бала айтады» және
«Сол Айбас тоқтамады тғы шапты,
Тамам жолдыц мәнісін оймен тапты.
*Қыздыц берген қ**арқарасы** түсіп қалып,*
Қарқаралы тау атыні қоя сапты» / «Қозы көрпеш - Баян сұлу»/.

Арқада атағы асқан асқар биік,
Қылыштай қыр арқасы бұлтқа тиіп,
Халқына қашаннан-ақ аяулы боп,
*Баянның **Қарқарасын** қалған киіп* / Ж. Нұрмағамбетов/.

Уәжділікті фонетикалық қырынан профессор К. Хұсайынов **қарқара** (цапля) тәрізді атаулардың қалыптасуын дыбыс шығарумен байланыстырып басқа тілдегі деректермен салыстырады [7, 227].

«Қарқара» деген бас киімнің аталуына негіз болған мынадай қызықты этнолингвистикалық уәжді Н. Уәлиев еңбегінен кездестірдік:

«Қарқара - қыздар киетін бас киім». Бірақ бас киімге ұқсас болғандықтан, Қарқаралы аталған десек, жаңсақтық болар еді. Бас киімнің қарқара деп аталуының мынадай себебі бар. Ерте кезде ырым

етіп қыздардың, балалардың киімдеріне үкі тағатын. Қарқара - құстың аты. Бұл құсты да бұрынғы кезде қасиетті көріп, бас киімге тағатын болған. Қарқара қауырсыны кейініректе, әшекей ретінде қолданыла келіп, бас киім атауына айналған. Сонымен, қарқараның (құстың) мекен еткен жерлері Қарқаралы, Қарқара деп аталғандығы белгілі [8, 57].

Ұлттық киім нақыштары бой жеткеннің де, әйелдер, сондай-ақ сал-серілер мен балуандардың да салтанатты киімдерінде өз бедерін тапты.

Ғалым Ж.А. Манкеева былай дейді:

«Қазіргі бәрі бір қалыптан шыққандай ұқсас, сұр да жұтаң дүниелер адам жанына ләззат беріп, еңсесін көтермейді, қарағанда санасына ұлттық сәуле құймайды. Сондықтан тілімізде сақталған, әсем жырлар арқылы жатталған киім атаулары арқылы жас ұрпақ халық мұрасы секілді сан ғасыр бұрын болған озық үрдісті танып біліп, тұнық бастауына қайта оралса, ұлттық мәдениетіміздің шын мәніндегі қайта жаңғыруына себептігін тигізері сөзсіз, Тілдің танымдық, тәрбиелік мәнінің өзі де осында» [2, 222].

Эстетикалық уәжділікті қазіргі тілдік қолданыста кездеспейтін ескі киім түрлерінен де көреміз:

«Келеме» әйелдердің сәнге сыртынан киетін әсіресе ақын, өнер қуған әйелдердің (наздардың) киер киімі. Женде тәріздес күләпаралы киім. Бірақ бұл кебенек (кебене, кебентай) сияқты киізден жасалмайды, Жібектен, шәйіден тігілсе керекті. «Ерлер киер кебене, наздар киер келеме» (Батырлар жыры, 66 – б.) [9, 60].

Сондай-ақ қазақ киімдерінің кез-келгенінің көзге көрікті, көңілге қонымды ететін нәрсе - киімге тағылатын әшекей бұйымдар (алтын, оқа, күміс, зер, гауһар, меруерт т.б.).

Мысалы, «*Қыз Жібек» жырында :*

Орта бойлы делбеше,
***Алтынды кемзал** жидеше,*
Бұрынғы қыздан өзгеше
«Қобыланды батыр» жырында :
Масатпыдан шалбардың,
Сала құлаш балағы,
***Алтынды зермен** көмкерген.*
Алтын қалпақ, жез телпек,
Баса киіп көзіне
***Алтын қалпақ** дулыға,*
Шекесінде жарқылдап - деген тілдік деректермен қатар,

1. ***Оқалы тақиясының жібек шоғы** ырғала түседі / М.Ә. «А.Ж.»/.*

*2. **Оқалы тон** беріпті Бәйтік сізге*
Ел жақсысы жиылып айтты бізге. /БҒЖ/
Арыстанымның барында
***Оқалы байпақ** кигенім,*

Оқасын *жерге төгілтіп,*
Әлде неден азғырдың / Ер Тарғын, 30-б./.
Тағдырға сірә нешікті
Көмусіз қалдым аралда,
Бір ай кисем тастаушы ем
Алтын жаға ішікті /Мұңлық-Зарлық/ - деген мысалдар дәлел бола алады.

Киім-кешек түрлерін жасауда оның құрамдас, қосымша бөліктері (белбеу, білезік, жиек, белдік, кісе, сақина, сырға, моншақ, түйме, шашбау, үкі, шолпы т.б.).Эстетикалық құндылығын арттыра түседі. Киімнің осы қосымша бөліктері көбінесе салтанаттық, тойға киілетін киімдерде көрініс табады.

Осыған байланысты, қазақта **бас жақсы** деген атау бар.

«Бас жақсы - сәукеленің әшекей бұйымдары, асыл тастардың (маржан, меруерт т.б.) жиынтығы. Сәукеленің әшекей заттары көп болғандықтан, әрі олар қымбатқа түсетіндіктен, ертеде күйеу жағы қалың малдан тыс сәукеленің құнын төлеген. Ол төлем халықтың тілінде сәукеле әшекейлерінің жиынтық атауымен бас жақсы деп айтылған» [10, 18].

Осындай мысалдардан ата-бабаларымыздың тұтынған киімдерінің жоғары талғаммен жасалғандығына шүбә келтірмейміз. Осы пікірімізді мына тілдік деректер айғақтайды.

Алты құлаш *белбеумен*
Алып белін орады,
Алладан медет сұрады... /Ер Тарғын, 31-б/;
Әкеме сіңіп еді сенің күшің,
Құл болдың есігіме менің үшін.
Шоқ, белбеу *алтын айдар мырзам кайда,*
Шұнақ құл өлтіремін соның үшін /Қозы Көрпеш-Баян сұлу, 50-б./;
Қара шапан сыртынан белін шымқай буған сарғыш жібек белбеуге оң қолын сүйеп, мықынын таянған. /М.Ә. «А.Ж.1-т, 145-б»/;
Жібек белбеу *- белдің көркі, Батыр жігіт — елдің көркі* /Мақал/;
Алтын кемер *белге сән,*
Ақылды жігіт елге сән /Мақал/;
Тақияма таққаным ***тал-тал моншақ,***
Жарасар кер биеге кер құлыншақ.
Кер құлыншақ ойнайды ат болдым деп,
Қатқан қыз жылайды жат болдым деп /Айтыс/.
Өңірінде ***күміс түймелері*** *үймелеген қызыл қатипа қамзол бәденді жас әйелді тіпті сұлу етіп көрсетеді /Қ. Жұмаділов/;*
Жалғызымның барында
Пешпент ойдым мақпалдан,
Тақия бөрік ***үкі*** *шоқ !* /Қобыланды батыр/;

*Құлақтағы **әшекей сырғасы** бастағы **кәмшат бөркі, білек толған неше білезіктері** - баршасы да бұл өмірден Абайдың көрмеген бір сәні сияқты.* /М.Ә. «А. Ж.», 1-т, 109-б./.

Демек, ата дәстүріне құрметпен қараған, өзінің тұрмыс деңгейі мен ұлттық ерекшелігіне, әдет-ғұрпы мен ұстанған мұраттарына сай ұлттық киімнің халқымыздың мәдени-тарихи өмірінде айрықша орын алатыны даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Базарбаев М. Эстетическое богатство нашей литературы. - А., Жазушы, 1976. – 308 с.
2. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. - А., Ғылым, 1997. - 272 б.
3. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. - А., 2000. - 128 б.
4. Жанпейісов Е. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, 1989. – 283 с.
5. Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. - А., Санат, 1998. – 256 б.
6. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, Қазақстан, 1995. - 3086.
7. Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. Алма-Ата, 1988, - 226 с.
8. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті, Алматы, 1984. - 120 б.
9. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбі бір. - А., Қазақ университеті, 1993.
10. Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Алматы, 1991.

5.10. Изобразительно-выразительные средства языка как способы вербализации концепта «женщина» в романе Сесилии Ахерн «If you could see me now»

Гюзаль Аманжановна Таирова
Докторант 2 курса Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
(г. Алматы, Казахстан)

В лингвокультурологии концепт считается сложным, многомерным образованием, в основе которого лежат понятийный, образный и ценностный компоненты. В данной статье мы рассматриваем образный компонент структуры концепта «женщина» так как он представлен различными изобразительно-выразительными средствами языка.

Целью статьи является анализ изобразительно-выразительных средств языка, которые больше всего раскрывают концепт «женщина» в романе «If you could see me now».

Объектом данной статьи является роман Сесилии Ахерн опубликованный в 2006 году под названием «If you could see me now» (перевод с англ. на русс. «Посмотри на меня»).

Предметом данной статьи являют различные изобразительно-выразительные средства языка, встречающиеся в данном романе, через вербализацию которых воспроизводится концепт «женщина», который присутствует в почти каждом романе вышеупомянутого автора.

Автором романа является Сесилия Ахерн, получившая известность после ее первого романа «P.S. I love you». Ее романы составляют большой тираж и были переведены на более чем 35 языков мира, получив награды за некоторые из них, одной из которых является премия журнала "Cosmopolitan U.S." за юмор и смелость фантазии романа «If you could see me now», который мы взяли за основу анализа.

Согласно сюжету данного романа, главной героиней является Элизабет, молодая женщина, работающая дизайнером, у которой нет ни единой свободной минуты для себя, она запретила себе мечтать и делать что-то для своего удовольствия. Все свободное время она уделяет своей семье, заботится об отце, о младшей сестре и ее ребенке, она отягощена их проблемами. Несколько лет назад Элизабет рассталась с любимым человеком, и с тех пор она потеряла всякую надежду мечтать. Однако, с недавнего времени, ее жизнь начинает наполняться интересными событиями благодаря появлению странного, обаятельного и бесшабашного незнакомца в жизни Элизабет и рядом с ним она буквально оттаивает на глазах.

Проанализировав выдержки из романа, имеющие лексические единицы, раскрывающие концепт «женщина», мы нашли, что следующие средства речи раскрывают данный концепт: сравнение, метафора, персонификация, гипербола, метонимия. Примеры отображены в следующей таблице:

Изобразительно-выразительные средства языка	**Примеры**
Сравнение	The open curtains acted as her alarm clock” [1, c. 52]. “Sitting with Saoirshe was like trying to catch a butterfly in a jar” [1, c. 89]. “Life’s kind of like painting. A bizarre. Abstract painting” [1, c. 105]. “Opal smiled and when she spoke her voice was like honey” [1, c. 113].

Изобразительно-выразительные средства языка	Примеры
	“Stars are like people” [1, с. 244].
Метафора	“Her words were big whisper of excitement” [1, с. 95]. “Your world was brown” [1, с. 191].
Гипербола	“Her blood boiled” [1, с. 54]. “I want the Van Gogh of interior design” [1, с. 144].

(1) Сравнение:

“The open curtains acted as her alarm clock” [1, с. 52].

Данная фигура речи сравнивает открытые шторы с будильником, который главная героиня заводит каждый день, так же, как и открывает шторы ночью, чтобы утренний солнечный свет разбудил ее, точно также как она заводит будильник. Данное сравнение используется для подчеркивания таких черт характера главной героини как бдительность, дисциплинированность которые оттачивались и сформировывались с детства. Также, открытые шторы подразумевают ее одиночество.

Данное средство языка относится к аспекту «внутренне состояние» главной героини» концепта «женщина», подразумевая положительные качества главной героини.

“Sitting with Saoirshe was like trying to catch a butterfly in a jar” [1, с. 89].

В данном случае сравнение используется для того, что показать взаимоотношения сестер, старшей Элизабет и младшей Сирши, которые трудно назвать легкими, так как Сирша является «дикой» и неуправляемой, безответственной женщиной, с которой Элизабет пытается установить хорошие отношения, поговорить по душам, но, ей это не удается, так как сестра постоянно избегает разговора со старшей сестрой и каждый раз пытается исчезнуть не оставив возможности ее найти. Лексические единицы «butterfly in a jar» вербализуют характер Сирши, что она подобна бабочке, которая хочет ускользнуть и ты можешь наблюдать за ней, но не можешь дотронуться до нее. Сирша пытается быть понятой и любимой, чем загнанной в угол.

Данное средство языка относится к аспекту «социальная роль» главной героини» концепта «женщина», подразумевая отношения между главной героиней и ее сестрой.

“Life’s kind of like painting. A bizarre. Abstract painting” [1, с.105].

Данная фигура речи – сравнение, используется, когда в жизни Элизабет появляется вымышленный друг ее племянника Люка – Айвэн. Жизнь сравнивается со странной и абстрактной картиной. Лексические единицы «life, painting» вербализуют скучную и полную правил жизнь, в то время как данные единицы противопоставляют жизнь Элизабет

необычной и абстрактной картине. Элизабет заперта в ежедневной рутине, совсем не уделяя внимания себе и тому, что ее интересует, что отражается также и в тусклом, не ярком стиле одежды. Данная фигура речи подразумевает, что Элизабет нужны перемены в жизни, нарушить постоянные правила, которым она следует в жизни, угождая всем, а заняться тем, что действительно нравится ей, найти любовь и радость, которые отсутствуют в ее жизни.

Данное средство языка относится к аспекту «внутренне состояние» и «внешнее состояние» главной героини» концепта «женщина», подразумевая отрицательную коннотацию.

“Stars are like people” [1, с. 244].

С помощью данного сравнения автор сравнивает звезд с людьми. Данные лексические единицы «stars, people» показывают характер главных героинь и подразумевают, что все люди разные, они могут происходить из одной семьи, как, например, Элизабет и ее сестра Сирша, но их характеры, восприятие мира и пути в жизни будут разными. Элизабет живет спокойной, размеренной жизнью, полной правил, в то время как Сирша живет «на грани», но, мы должны понимать, что у всех бывают как взлеты, так и падения, которые нужно научиться принимать и понимать их.

Данное средство языка относится к аспекту «внутренне состояние» главной героини» концепта «женщина», подразумевая отрицательную коннотацию.

(2) Метафора:

“Her words were big whisper of excitement” [1, с. 95].

Данная метафора вербализует отношения матери и дочери, лексические единицы «words, whisper of excitement» показывают истории матери, по которым Элизабет скучает, которые ее мать рассказывала ей перед сном в детстве перед тем как покинуть семью в поисках других приключений. Данная фигура речи дает понимание того, что Элизабет нужна поддержка, любовь и внимание со стороны матери, которых ей не хватало в течение большей части ее жизни.

Данное средство языка относится к аспекту «социальная роль» главной героини» концепта «женщина», подразумевая отношения между главной героиней и ее мамой.

“Your world was brown” [1, с. 191].

Лексические единицы «» в данной метафоре подчеркивает изменения, произошедшие в жизни главной героини. Глагол «to be» в прошедшем времени «was» подчеркивает изменения в ее жизни, что раньше ее жизнь была скучной, серой, ничем не примечательной, одинокой и, в некотором смысл, темной. Лексема «коричневый» репрезентирует несчастливую жизнь, что Элизабет нуждается в любви, поддержке и заботе.

Данное средство языка относится к аспекту «внутреннее состояние» главной героини» концепта «женщина», имея отрицательную коннотацию.

(3) Гипербола:

Her blood boiled" [1, с. 54].

Данная гипербола подчеркивает, что Элизабет находится на грани, она вскипела, она стала нервной, она находится в недоумении. Гипербола означает, как трудно понять главной героине смятение, беспорядок, который вызвал ее племянник, когда привел в ее жизнь его воображаемого друга, но, автор в то же самое время хочется подчеркнуть данной лексической единицей как тяжело приходится Элизабет каждый день, бороться со своими страхами, душевной болью, утратой матери, недопонимания с сестрой, жизнью под давлением. Она – одинокая женщина, нуждающаяся в любви и поддержке человека, который освободит ее от оков давления.

Данное средство языка относится к аспекту «внутреннее состояние» главной героини» концепта «женщина», имея отрицательную коннотацию.

"I want the Van Gogh of interior design" [1, с. 144].

В данном случае, гипербола вербализуется в качестве лексемы «Van Gogh», подразумевая тем самым, что одна из второстепенных героинь романа Поппи хочет, чтобы интерьер отеля был спроектирован в стиле неописуемых картин Винсента Ван Гога, одного из великих художников-постимпрессионистов середины 19-го века, в картины которого она страстно влюблена упоминая об этом разговоре с Элизабет, дизайнером интерьера. Автор хочет сделать акцент на унылой, тусклой жизни главной героини создав контраст с жизнью Элизабет и ярким и светлым отелем, где Элизабет нужно будет работать, создавая яркий дизайн интерьера.

Данное средство языка относится к аспекту «внутренний аспект» главной героини» концепта «женщина», имея отрицательную коннотацию.

Таким образом, проанализировав изобразительно-выразительные средства языка в романе Сесилии Ахерн, можно сделать следующие выводы, что:

(1) самыми часто употребляемыми средствами языка являются сравнение, метафора и гипербола;

(2) с помощью данных приемов вербализуется концепт «женщина», подразумевая в большей мере, внутреннее состояние главной героини романа Элизабет, с помощью вышеупомянутых средств речи автор характеризует внутренний мир главной героини. Больше средств речи используются для того, чтобы подчеркнуть «внутреннее состояние» главной героини, в большей мере, имея отрицательную коннотацию.

Список литературы:

1. Cecilia Ahern. If you could see me now. Hyperion. 2012. – 358 p.
2. Лагута О.Н. Метафорология: теоретические аспекты. Новосибирск, 2003.
3. Клишевский Л.К. Мир пословиц и поговорок в современном мире. М., - 1999.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001.

5.11. Специфика готических образов в современной англоязычной прозе

Анара Маратбековна Азербаева
Докторант АО КазУМОиМЯ им. Абылай хана
(г. Алматы, Казахстан)

Популярность готического жанра в американской литературе современности возросла с развитием новых технологий в кино и телевидении. Если «усиление неоготической тематики в культуре на стыке XIX-XX вв. связано с ранним кинематографом, в котором появились многочисленные экранизации литературных произведений неоготики» [1], то в XXI веке трансформация сериалов из «мыльных опер» в ведущий продукт современной культуры вывела готический жанр на новый уровень. Такие сериалы как «Американская история ужасов», «Страшные сказки» и «Сонная лощина» адаптируют классику жанра под современные реалии.

Ведьмы в «Американской истории ужасов» сражаются на стороне добра и, в угоду времени, становятся символами феминизма. Молодые девушки Зои, Мисти, Мэдисон и Куинни приезжают в школу ведьм обычными школьницами, но с развитием сериала становятся сильными представительницами своего рода. По сюжету им предстоит сражаться не только с классическими врагами, колдунами и демонами, но и с собственными страхами и неуверенностью, а также с обществом, которое их не принимает.

Таинственная ясновидящая Ванесса Айвз из «Страшных сказок» несмотря на то, что живет в викторианской Англии, также самостоятельна, как и современные ведьмы из «Американской истории ужасов». Не являясь ведьмой по сюжету сериала, она тем не менее соответствует классическому описанию ведьм, хотя внешне больше напоминает образ роковой красавицы, ставший каноничным в жанре готики благодаря роману «Монах» Мэтью Грегори Льюиса. Ее сверхъестественные силы помогают ее компаньонам в поисках Мины Мюррей (будущей супруги Джонатана Харкера) и спасают их в моменты опасности. Но не только поиски лучшей подруги занимают Ванессу, но

также и ее борьба с падшими ангелами, Люцифером и Дракулой, которым она нужна для исполнения пророчества - она может обрести сверхсилу, чтобы низвергнуть рай и освободить падших ангелов.

Сериал «Сонная лощина» является современной адаптацией рассказа «Легенда о Сонной Лощине» В. Ирвинга. Герои рассказа перенесены в декорации современного пригорода Нью-Йорка, учатся обращаться с современным оружием, но все так же ожесточенно ведут войну друг с другом. Сериал наполнен мистикой и монстрами, мирному населению угрожают ведьмы, демоны и всадники апокалипсиса, и самый главный враг, всадник без головы.

Вновь возродившийся интерес к готическому жанру поспособствовал прогресс спецэффектов в телевизионной индустрии. Монстры современности тщательно прорисованы с помощью новых компьютерных технологий, а сюжетами становятся компиляции или антологии всей литературы ужасов.

В американской литературе королем ужасов провозглашен Стивен Кинг. Начав свой творческий путь в 1974 году, он уже 45 лет удерживает лидирующую позицию в жанре готического романа, литературе ужасов и исследовании человеческого страха. Кинг использовал в своих произведениях все основные элементы готики:

1) Мрачную атмосферу, перерастающую в тревожную, а позже и в ужасающую;

2) Образы зла, предстающие в виде монстров: вампиры, ведьмы, оборотни; дома и другие строения, населенные призраками; бестелесные монстры, вселяющиеся в тела людей; и демоны («Цикл оборотня», «Салимов удел», «Оно», «Безнадега», «Регуляторы» и другие);

3) Наивная девушка, которая становится жертвой злых сил, но, обладая некой магией или же просто стойким духом, побеждает их (хотя не всегда) («Кэрри», «Сияние», «Воспламеняющая взглядом», «Дьюма-Ки»);

4) Сверхъестественная сила, которой обладает один или несколько героев романа, либо хорошо развитая интуиция («Сияние», «Доктор Сон», «Бессонница», «Дьюма-Ки» и другие);

5) Сны, видения и предсказания нередко помогают героям Кинга либо определится с дальнейшей судьбой, либо победить главного злодея, а иногда и вовсе становятся центральным объектом всего повествования («Мертвая зона», «Бессонница», «Доктор Сон»)

Но основным готическим образом, ставшим традиционным для произведений Стивена Кинга, это образ дома, захваченного злой силой, населенный призраками прошлых обитателей или сам становящийся антагонистом, трансформируясь в живое существо.

Имея долгую историю, наполненную бесчисленными смертями и необычными инцидентами, отель «Оверлук» играет роль дома, населенного призраками в готическом романе «Сияние» Стивена

Кинга. Его многочисленные комнаты, двери и коридоры, наряду с его тайнами, занимают ум главного героя и постепенно сводят его с ума. «More important than the physical presence of the Gothic castle becomes the atmosphere of oppression and the powerlessness of the characters, manipulated by forces they cannot comprehend» [2, стр. 227]. «Оверлук» становится центральной частью романа Кинга, и, несмотря на его, казалось бы, неодушевленное состояние, его можно проанализировать как еще одного персонажа в романе, возможно, даже главного антагониста. Одушевление отеля в конечном итоге приводит к тому, что он становится традиционным для всех последующих произведений писателя о призраках и домах с привидениями, в результате чего отель «Оверлук» стал идеальным образом дома с привидениями.

Для того, чтобы отель продолжал функционировать, каждую зиму нанимается смотритель, который будет обслуживать его до тех пор, пока он вновь не откроется весной. Джек Торранс обретает для себя возможность оставить позади свою прежнюю неудачную жизнь и начать все сначала для себя и своей семьи. Однако темная история семьи Торранс следует за ними, куда бы они ни бежали, и делает их идеальной добычей для злобной сущности отеля. Благодаря «сиянию» Дэнни (экстрасенсорным способностям мальчика), отель оживает и делает все, чтобы переманить его на свою сторону. Это создает опасные для жизни ребенка ситуации: «It seems obvious that the power of the hotel lies also in its ability to harm most of those who perceive most accurately its true nature» [2, стр. 232]. Как только Джек знакомится с «Оверлуком», отель начинает постепенно захватывать разум смотрителя, который не в силах противостоять ему. Он теряет контроль над реальностью и изолирует себя от остальной части своей семьи, что было целью отеля с самого начала. Вся история и «индивидуальность» отеля основана на заявлении, которое повторяется несколько раз на протяжении всего романа, что именно это бесчеловечное место делает монстров из людей. Это утверждение является предсказанием для Джека Торранса, который окажется под влиянием отеля, когда тот выпускает наружу внутренних демонов Джека, которые таились в нем уже давно, но до сих пор оставались в тени. Что касается «внешности» отеля, зеленый лабиринт играет важную роль в развитии сюжета. Зеленый лабиринт, состоящий из живых изгородей, также может рассматриваться как символ психологических изменений, которые происходят с Джеком. Как Джек, так и Дэнни видели, как фигурки животных двигаются и значит зло в скором времени подвергнет персонажей реальной опасности, и в конечном итоге захватит весь отель. К концу романа помимо изменения личности меняется и внешность Джека. Он становится неузнаваемым бесчеловечный монстром: «He was up on his hands and knees now, his hair hanging in his eyes, like some heavy animal. A large dog… or a lion» [4, стр. 416]. Джек

становится животным, что показывает его полную идентификацию с отелем - Джек становится частью «Оверлука».

«Built at the turn of the twentieth century and beset by scandal and financial problems ever since, the resort hotel remains bound to its past, by repeating the same events night after night» [2, стр. 231], что делает историю отеля трагической. Постоянно повторяя события, отель в конечном итоге найдет другую жертву, и, таким образом, история «Оверлука» пополнится еще одной роковой историей, которая будет повторяться вновь и вновь. Поэтому единственный способ остановить ужасную деятельность отеля — это уничтожить его, что в конечном итоге и делают Дэнни, Венди и, возможно, сам Джек. Ирония в романе заключается в том, что «just as the Overlook's owners in turn became owned by the Overlook, the hotel eventually becomes Jack Torrance's personal caretaker, representing a composite of his darkest motivations and further subverting his tenuous familial bonds» [3, стр. 68].

Роман Горация Уолпола «Замок Отранто» стал законодателем готической традиции в литературе. Его характеристики используются до сих пор в многочисленных романах современности. Стивен Кинг адаптировал многие готические элементы к нынешним реалиям и, таким образом, создал современную готику. В своем романе «Сияние» он вернул мотив замка с привидениями из романа Уолпола и превратил его в отель с богатой историей, наполненной призраками и жуткими событиями. Несмотря на весь мистицизм отеля, самый важный сверхъестественный элемент романа исходит из-за пределов отеля, маленький мальчик Дэнни Торранс и его способность предсказывать будущее и читать мысли, так называемое «сияние». Его способность «сиять» влияет на все последующие события в романе и создает другие готические черты. Например, Джек Торранс не стал бы традиционным готическим злодеем, если бы «Оверлук» не хотел, чтобы Дэнни был его частью, и, аналогично, Венди Торранс не имела бы возможности стать традиционной готической героиней. Кроме того, в отеле не было бы причины использовать надпись «redrum» в качестве пророчества, если бы не «сияние» Дэнни. Влияние готических элементов на каждого персонажа огромно. Все, что происходит в романе, происходит по правилам и строго в рамках традиций готики. Каждый персонаж сформирован согласно готическим особенностям, которые Кинг установил в романе. Проклятый дом оказывает сильное влияние на каждого персонажа и является одной из главных причин того, что каждый из них менялся на протяжении всего романа. Он манипулировал персонажами по отдельности, заставляя их эволюционировать (или превращаться) в почти неузнаваемых людей. Древнее пророчество описывало одержимость Джека отелем и его возможное превращение в традиционного готического злодея. Это, в сочетании с прошлым, которое его преследует, как результат, приведет его к собственному уничтожению, потому что это то, что диктует

готический жанр. Его безумие не только причиняет несчастья ему самому, но и окружающим. Хотя классическая готическая героиня наивна, беспомощна и послушна, и Венди изначально предстает именно такой, но с учетом времени, когда происходят события в отеле, Кинг показывает ее матерью, спасающей своего ребенка, и готовой на любые жертвы, чтобы уберечь его от проявлений злых сил отеля. Осознание того, что нет другого пути, кроме как перестать бояться и начать бороться, — вот то, что делает ее героиней, которой она в конечном итоге становится в конце романа. Важно также и то, что, как предполагает традиционный готический роман, основное внимание уделяется психологическому развитию персонажей, будь то моральный подъем или падение героя. Элемент сверхъестественного не является центральным в сюжете, хотя и оказывает на него влияние. Атмосфера ужаса в романе нагнетается не из-за монстров, которые являются частью отеля, а из-за монстров, в которых могут превратиться люди, попавшие в «Оверлук». «Monsters are real, and ghosts are real, too. They live inside us, and sometimes they win» [4, стр. 11].

Список литературы:

1. Пушкина А.А. Готический роман и зарождение неоготического направления в культуре // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2015. № 2. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/goticheskiy-roman-i-zarozhdenie-neogoticheskogo-napravleniya-v-kulture (дата обращения: 19.11.2019).
2. Strengell, Heidi. Dissecting Stephen King: From the Gothic to Literary Naturalism. Madison, WI: U of Wisconsin, 2005.
3. Magistrale, Tony. Landscape of Fear: Stephen King's American Gothic. Bowling Green, OH: Bowling Green State U, Popular, 1988.
4. King, Stephen. The Shining. Simon and Schuster, 2002. Print.

5.12. Проблемы уровнего обучения языкам

Бакыт Манатовна Айтбаева
кандидат филологических наук, профессор, заведующая кафедрой.
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(г. Караганда, Казахстан)
Айнаш Табараковна Жармаганбетова
магистр филологических наук, старший преподаватель.
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова
(г. Караганда, Казахстан)

Аннотация
В дистанционном образовании преподаватель должен быть всесторонней подготовкой: профессионалы в своей области, владеющие современными педагогическими и информационными технологиями, психологически готовые к

работе со студентами в новой учебно-познавательной сетевой среде. Организация дистанционного обучения казахскому языку может отличаться не только уровнем образования, типом учебного заведения, моделью обучения, но и существующей технологической базой. В статье исследуются теоретические подходы к использованию дистанционных технологий в преподавании языков. Авторы рассматривают дистанционную технологию как способ обучения. Возможности дистанционного обучения должны широко использоваться в преподавании языка. Авторы отмечают эффективность технологии для изучающих язык, поскольку при дистанционном обучении слушатель может работать независимо в удобное время в удобном месте с эффективным темпом. Преимущества дистанционного обучения позволяют использовать внешнюю информацию для взрослых, которые работают в группе и учатся согласно расписанию. Авторы подробно останавливаются на необходимости владения новыми инструментами в области информационных технологий для эффективного изучения второго или иностранного языка.

Ключевые слова: *язык, дистанционное образование, технология, уровень, коммуникативные навыки*

В современной теории и практике преподавания иностранного языка утвердился уровневый подход к формированию коммуникативной компетенции и способам его проверки и оценки. Уровневая система обучения языкам позволяет сопоставлять результаты обученности, которые могут соответствовать одной из 10 разработанных национальных образовательных систем. Сегодня соответствующая языковая подготовка специалиста является необходимым условием для обеспечения конвертируемости его квалификации и соответствующих документов (дипломы, сертификаты), а также убедительным аргументом для объективного оценивания работодателями подготовки претендента на определенную должность.

Под уровневым владением языками понимается определенная степень сформированности коммуникативной компетенции, позволяющая решать на изучаемым языке коммуникативные задачи во всех сферах, в том числе и в профессиональной, что немаловажно для успешного продвижения по служебной лестнице.

Дифференциация обучения позволяет преподавателям и экспертам прежде всего определить степень владения языковым материалом и уровень сформированности коммуникативных навыков и умений, а затем систематизировать требования, условия перехода обучаемого с одного уровня на другой. В этом плане важно отметить, что определенный уровень можно выделить только в системе уровней, поскольку сам по себе он существовать не может. Неслучайно уровни владения языками следует рассматривать независимо от форм и условий обучения (контактная, дистантная, дистанционная).

Для овладения определенным уровнем языковой подготовки важное значение имеют этапы обучения. Этап – это, прежде всего,

определенный временной период обучения. Сегодня перед методистами и преподавателями-словесниками встает вопрос о тесной взаимосвязи уровня владения языками с этапом обучения, когда немаловажное значение имеют объективные факторы: условия обучения, профиль обучения, исходный уровень владения конкретным языком, продолжительность учебного курса, системность процесса обучения, формы организации обучения, интенсивность погружения в язык, актуальность владения данным языком.

Не менее важна учебно-методическая обеспеченность учебного процесса аутентичным материалом и средствами обучения. Только при условии достаточно богатой технической оснащенности современным техническим оборудованием и наличием солидного дидактического материала можно требовать качества обучения языкам.

Не менее важен при обучении языкам учет субъективных факторов: возраст, социальный статус, профессиональный опыт, социально-коммуникативная позиция, мотивы и потребности в изучении языков, индивидуальные личностные и коммуникативные возможности. В этом плане важно отметить, что многие осознают важность владения государственным языком как необходимого условия осуществления профессиональной деятельности.

С целью определения качества владения определенным уровнем владения языком и для перевода с одного уровня на другой необходимы четко разработанные параметры оценки уровня владения языком, содержащим качественные и количественные характеристики языковой и коммуникативной компетенции обучаемых. Важно обратить внимание на следующие моменты:

- расширяются коммуникативные потребности, тематика и набор ситуаций общения;
- усложняются коммуникативные задачи, стратегии и тактики общения;
- увеличивается набор жанров и типов текстов, объем языкового материала;
- совершенствуются коммуникативные навыки.

Особое внимание необходимо уделить такому важному моменту как тестовый контроль оценки знаний. В этом случае должны быть разработаны единые критерии оценки, в основе которых обязательно учтено:

- единообразие поставленных целей, задач и содержания тестирования;
- внедрение стандартизированной формы проведения оценки знаний;
- единые критерии разработки и оценки тестовых заданий, учитывающих коммуникативный принцип аутентичности (отражения реальных потребностей обучаемых в каждом отдельном виде речевой деятельности).

Говоря о средствах обучения и необходимости активного обращения к инноватике в процессе обучения, хотелось бы особое внимание обратить на дистанционную форму обучения языкам, в том числе и казахскому. Важность данной формы обучения определяется поставленными перед казаховедами задачами по активному обучению государственному языку, осознанию глобальности и значимости цели, с одной стороны, и занятостью желающих изучить язык, ограниченностью материальных возможностей. В этом случае дистанционная форма будет одной из наиболее удобных форм обучения.

Важнейшее достоинство данной формы обучения – гибкая модель обучения, предоставляющая возможность приспособления обучения к изменяющимся условиям и составляющим учебного процесса:

- самостоятельное, автономное дистанционное или с преподавателем (контактно);
- различная продолжительность курса;
- ориентация на различные группы обучаемых по национальному признаку, по возрасту, по специальностям.

Предполагаемые параметры представляют собой основу традиционно понимаемого универсального учебного курса, предполагающего определенную гибкость в организации учебного процесса.

Гибкость обучения выражается в отсутствии ограничения в объеме часов, возможности сочетать формы обучения (контактный, дистанционный), дифференциация обучения с учетом социально-психологических и других факторов. Немаловажно то, что данная форма позволяет преподавателю дифференцировать обучение с учетом языковых особенностей родного языка обучаемого в сопоставлении с изучаемым. Несомненно, это позволит качественно усовершенствовать процесс обучения, что особенно важно при изучении разноструктурных языков.

Дифференциация процесса обучения, как правило, требует дифференциации содержания языкового материала. Традиционная структура учебного комплекса включает ядерный компонент – это учебник и сопутствующие ему учебные пособия по развитию речи, грамматике, лексике, чтению, рабочая тетрадь, компьютерные тренажеры, аудио- и видео-материалы, составляющие данный курс дистанционного обучения. В тоже время дистанционное обучение позволяет разрабатывать курсы, обеспечивающие реализацию нескольких задач, нацеленных не только на поддержку конкретного учебного курса (обновление аутентичных материалов), но и возможность быть использованным в качества автономного курса.

В этом случае можно говорить об универсальности данного дистанционного учебного комплекса как одной из форм индивидуализации обучения, поскольку основной языковой материал

содержит как минимальный обязательный учебный курс, но и позволяет расширить обучение в системе дистанционного образования без ограничений.

Подобного плана дистанционные формы обучения предполагают равенство субъектов учебного процесса.

Например: учащегося и тьютора.

Так как они одинаковой располагают о процессе обучение курс ДО.

Цели обучения, обучающие материалы контроль и достижение заявленных цели.

Форма, процедуры, параметры оценки (это преимущество ДО, это гибкая модель)

Цели и контроль не когда не приставленные учащемся в данной виде и для преподавателей это программы, тестовые материалы и т.д. В контактным это нет. Это сужает возможность изучение материала и снижают мотивацию.

Преимущество гибкой модели обучение и одной из этих модели курсов ДО.

1) Наглядность, ясность, понятность для учащегося всех компонентов и этапов учебного процесса.

2) Исчерпанность учебного материала

3) Наличие методического аппарата позволяющегося, участником учебного процесса использовать представленные материалы ориентируясь на условие обучение и возможности учащегося.

Литература:

1. Макаревич И.Г. Использование Интернета на уроке ИЯ // ИЯШ, 2001. - № 5. - С. 40-43.

2. Полат Е.С. Некоторые концептуальные положения организации дистанционного обучения иностранному языку на базе компьютерных телекоммуникаций // ИЯШ, 1998. - № 5. - С. 6-1.

5.13. Қашықтықтан оқытуда коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру

Бақыт Манатовна Айтбаева
филология ғылымдарының кандидаты, профессор.
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(Қарағанды қ., Қазақстан)
Айнаш Табараковна Жармағанбетова
2 магистр, аға оқытушы. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (Қарағанды қ., Қазақстан)

Қазіргі мультимедиалық дербес компьютерлер қазақ тілін оқытуда шектен тыс емес, бірегей мүмкіндіктерге ие. Мультимедиа жергілікті, аймақтық және жаһандық желілер бойынша дыбысты, бейнені, мәтінді тарата алады. Мұндайда бейне статикада және динамикада беріле алады, бұл кезде интерактивтік тәртіп қолданылады. Қазіргі мультимедиалық компьютер теледидармен бірге бірыңғай кешенге біріктіріле алады, бұл әр түрлі бейнежазбалардан, телехабарлардан кейбір фрагменттерді пайдалануға мүмкіндік береді. Ол белсенді стереофоникалық бағаналармен, микрофонмен, оптикалық компакт-дискілерге арналған дисководтармен жабдықталған. Интернеттің технологиялық мүмкіндіктері қазақ тілін меңгеретіндер үшін шынайы тілдік ортаны құруға мүмкіндік береді. Мұндай орта тіл иесімен кейінірек (электрондық почта, off-line-телеконференциялар) немесе сол мезетте (телеконференциялар, Chat, бейнеконференциялар) қарым-қатынасқа түсудің арқасында пайда болады. Бұдан басқа бұл жеке ақпаратты жариялау, жеке web-бетті құру, ақпараттық ресурстарға қолжетімділік, мықты іздеу жүйелері арқылы желіде жаңдандыру мүмкіндігі болып табылады. Аталған бірегей мүмкіндіктер шын мәнінде қашықтықтан оқыту формасында қазіргі оқу үдерісін ұйымдастыруға барлық жағдайды тудырып отыр.

Қашықтықтан оқыту нұсқасы, бір жағынан, білім алушыға оның жеке мүмкіндіктері мен қабілетіне сәйкес көлемде қажетті білімді ұсынады; бірақ, екінші жағынан, мұнда есту дағдысына сүйену, яғни білім алушылардың бір мезгілдегі кері байланысында ауызша практикаға сүйену шектеулі. Бұл заңдылықты практикада тек видеоконференциялар ғана іске асыруға мүмкіндік береді. Барлық ақпарат клавиатураның көмегімен, жеке жағдайларда дауыспен енгізіледі. Сол сияқты мәтін немесе дыбыс түріндегі ақпарат қабылданады. ҚО туралы сөз болғанда жаттығуларды ауызша орындау, жанды қарым-қатынас мәселесі әзірше желілік және басқа да ақпараттық технологиялардың мүмкіндіктерінен тыс қалып отыр. Сондықтан егер оқыту мақсаты тек грамматикалық және лексикалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар фонетикалық дағдыларды; сондай-ақ тек оқылым, жазылым, тыңдалым дағдыларын ғана емес, сонымен қатар айтылым дағдыларын да қарастырса, онда қашықтықтан оқыту модельдерін интеграциялау анағұрлым дұрыс болып табылады. Мұндай жағдайда дағдыны қалыптастыру, мәтінді оқу және басқа да жазбаша қызмет түрлерін қашықтықтан оқыту формасына ауыстырып, ал аудиторияда оқытушы мен білім алушылардың арасындағы тікелей көзбе-көз байланыста айтылымға (монолог, диалог, полилог) көп көңіл бөлу қажет. Егер оқыту мақсаты айтылым саласында елеулі нәтижелерге қол жеткізуді көздемесе, онда оқытудың өзге модельдерін, соның ішінде тек желілік модельдерді қолдануға болады. Егер қалыптастырылып отырған коммуникативтік құзыреттіліктің деңгейі жеткілікті дәрежеде жоғары болса, онда фонетикалық дағдыларды

қалыптастыру және оларды жетілдіру туралы айта кету керек. Мұның барлығы фонетикалық дағдыны, яғни операциялық бақылауды қалыптастырған жағдайда да жанды, тікелей байланысты талап етеді. Пәннің ерекшелігі осындай. Тілдік қызметтің басқа да түрлерін қатар меңгеру қажетті дағдыларды қалыптастыру тиімділігіне сөзсіз әсер етеді, дегенмен жазбаша қарым -қатынас қаншалықты қарқынды болғанмен, ол айтылым дағдысын сәтті қалыптастыруға көмектеседі, бірақ ауызша қарым-қатынасты толығымен алмастыра алмайды.

Қашықтықтан оқытудың кез келген түрінің тиімділігі төрт құрамдас бөлікке байланысты: а) оқытушы мен білім алушының географиялық жағынан қашықтықта орналасқанына қарамастан өзара тиімді әрекет етуі; б) сонымен қатар педагогикалық технологиялардың қолданылуы; в) әзірленген әдістемелік материалдардың және оларды жеткізіп беру тәсілдерінің тиімділігі; г) кері байланыстың тиімділігі. Сонымен қатар интернет білім алушыларға пікірталастарға қатысу, өз мақаласын, пікірін ұсыну, басылымға репортаж ұсыну арқылы белсенділік танытуға және өз күшін сынауға мүмкіндік береді. Бұл – қандай да бір баспа ретінде көрінетін ашық форум, мұнда барлық тілек білдірушілер өз жұмыстарын жариялай алады. Барлық жұмыстардың соңында автордың электронды мекенжайы беріледі, бұл кері байланыс арқылы пікірталасқа түсуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде ҚО мәселесін техникалық тұрғыда әр түрлі шешуге болады. Қазіргі ақпараттық технологиялар кез келген көлемдегі және мазмұндағы ақпаратты кез келген қашықтықта орналастыруда, сақтауда, өңдеуде және жеткізіп беруде шексіз мүмкіндіктерге ие. Бұл жағдайда ҚО жүйесін ұйымдастыруда бірінші орынға оны ұйымдастырудың педагогикалық, мазмұндық жағы шығады. Оқу материалының мазмұндық жағы ғана емес, құрылымдық жағынан ұйымдастырлуы да есепке алынады.

Қазақ тілін ҚО курстарын құруда тұжырымдамалық педагогикалық ережелері ерекше мәнге ие болуы қажет. Олар:

Оқыту үдерісінің орталығында білім алушының жеке танымдық қызмет (оқыту емес, үйрену); Тілдік қызметтің әр алуан түрлерін меңгеру, қажетті дағды мен білікті қалыптастыру;

Бір жағынан, білім алушыға өзіне қолайлы уақытта өзіне ыңғайлы жерден білім алуға мүмкіндік беретін білім берудің икемді жүйесі қажет.

Екінші жағынан, ҚО кезінде білім алушы тек компьютермен жұмыс істей білу дағдысын ғана меңгермей, сонымен бірге ол Интернеттің әр түрлі ресурстарында кездесетін аутентикалық ақпаратпен жұмыс істей білу қабілетіне де ие болуы керек. Демек, білім алушылар курсқа қажетті немесе әр түрлі серверлерде дербес қолданылатын оқылымның әр алуан түрін жақсы меңгеруге тиісті: үйренуші, ізденуші, танымдық, электрондық анықтамалықтармен және сөздіктермен жұмыс жасай білу. Сондықтан оқылымның осы ерекше түрін оқытуға, анықтамалық

электрондық материалдармен жұмыс жасауға бағытталған курстар болуы қажет.

Өз бетінше білім алу пассив сипатқа ие болмауы керек, керісінше, білім алушы басынан бастап білімді меңгеруге шек қойылмайтын, бірақ топтардағы бірлескен шығармашылық қызметтің әр алуан коммуникативтік міндеттерін шешуде тікелей қолданылатын белсенді танымдық қызметке жұмылдырылуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан 31.01.2017 ж., № 20 (29001).

2. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасы: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827. Дата обращения – 23-02-2019.

3. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі тарапынан 2015 жылғы 20 наурыздағы № 137 бұйрығымен бекітілген «Қашықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидалары». - http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010768 - дата обращения 23-02-2019.

4. Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения. – Москва: РАО, 1999. – 120 с.

5.14. Абай, Шәкәрім шығармалары арқылы сана ашықтығымен рухтану

Гүлжан Қажымұратқызы Тулекова
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
«Мекеме «Тұран» университеті (Алматы қ., Қазақстан)
Гүлназ Қажымұратқызы Тулекова
филология ғылымдарының кандидаты, профессор.
Азаматтық авиация академиясы (Алматы қ., Қазақстан)
Аяжан Бимаханбет
"Аударма ісі" мамандығы. «Тұран» университеті
(Алматы қ., Қазақстан)

Түйіндеме

Мақалада Абай мен Шәкәрімнің өскелең ұрпақтың бойына адами факторлардың қалыптасуы: қоғаммен тығыз байланыста екендігі айтылады. Н. Назарбаевтың ұлттық код туралы ұғымы баяндалады.

Тірек сөздер: *кәсіби бағыт, бәсекелік қабілет, прагматик, заман ағымы, бүгінгі қоғам, нақты меже, шынайы мәдениет, сана ашықтығы.*

Прагматизм когнитивного поведения в произведениях Абая, Шакарима

Резюме
В этой статье рассматривается о выступлении Н. Назарбаева что национальный код Абай и Шакарима человеческие факторы для формирования молодого поколения: в тесном контакте с общественностью.
Ключевые слова: *профессиональное направление, прагматичность, конкурентоспособное, современное, современное общество, реальные масштабы поток прозрачности, истинная культура и сознание.*

Pragmatism of Cognitive Behavior in the Works of Abai, Shakarim

Summary
This article deals N. Nazarbayev`s speech about the national code, Abai and Shakarim's human factors for the formation of the younger generation: in close contact with the public.
Key words*: professional direction, pragmatic, competitively, modern, modern society, the extent of the transparency flow, true culture and consciousness.*

Қай ғасыр болмасын, ұлттық нышанды жырламаған ұлт ақыны жоқ. «Қазақтың рухани жаңғыруы – тарихыңды түгендеу, өшкеніңді жаңғырту, ұлттық құндылықтарымыздың қадіріне жету», - деген ойын жеткізген ақын Бақыт Беделханның ойы сана ашықтығының жемісі.

Өр тұлғалы ел азаматтарымыздың даналығы қашанда сана ашықтығына, мақсат тұтуға негіз болары сөзсіз. Мағжан Жұмабаев:

Құрбылар іске бет алсақ,
Ойламай қант қақпалық,
Анау жарық–алтын деп,

Көрінгенге шаппалық [1, 162 б.], – деп келетін өлең жолдарында кез-келген мақсаттың дұрыс орындалуы нақты ойдың айқын болуында екендігін алға тартады. Елбасымыз "Рухани жаңғыру" жаңа Қазақстанның ел саясатына ауадай қажеттігін: "Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі" [2], – деген сөздері бүгінгі таңның әр бір азаматына, дұрыс бағыт беріп, нақты шешім қабылдауға үшін қанатты жолбарыстай болуына негіз болып отыр. Әрине, сан ғасырлық төл туындыларымыз бен әлемдікдеңгейдегі ұлы даналарымыздың еңбектерінде түйінді ойлары қайта жаңғыртылып, жаңа буын оқу бағдарламасының өзегіне айналып отыр. Әл-Фарабидің дидактикасында оқытудың екі негізгі формасы бар: біріншісі, зерек шәкірттерге арналған дәлелдеу, абстракциялық қиялдау жәрдемімен сендіру, көз жеткізу; екіншісі: орташа оқушыларға арналған көрнекілік,

яғни бейнелеу. Сендіру, көз жеткізу әдісі, біздіңше, қазіргі жай әңгіме эвристикалық әңгіме, дәріс, проблемалы оқыту әдістеріне жақын келеді. Әл-Фараби осыған байланысты практикалық өнер, қол өнерін үйрету методикасы мәселелеріне де тоқталып, мұнда ауызша сабақты шәкірттің жаттығу, машықтану әрекеттерімен ұштастыра жүргізуді ұсынады [2]. Әл-Фарабидің педагогикалық ілімі бойынша тәрбие мен тәлім, білім беру мәселелері өзара тығыз байланысты бір-бірін толықтыра жүргізілуі тиіс. «Философияны үйрену үшін алдын-ала нені білу қажет?» деген еңбегінде ол ғылым мен философияны жетік меңгеру үшін бірінші алғы шарт етіп адамның жан тазалығын, ар тазалығын, әдеп-тәрбиелігін қояды. Басқа ғылымдарда оқып үйренуде ғұлама ең әуелі тіл мен логиканы біліп алуды ұсынады. Әл-Фараби ғылым, білімді қалай болса солай жаппай жүйесіз үйрене бермей, адамның ақыл-парасатына, мінез-құлқына әсер етіп, практикалық іс-әрекетіне пайдалы болатын жақтарына баса көңіл бөлуді ұсынады [2]. Міне, осы тұрғыда әр мамандықтың өзіндік талабына сай рухани жаңғырту жолдары сараланып елімізде жасалып жатқан бағдарламалар мен атқарылып жатқан ауқымды жаһандық мәселелер өзінідік орындарға ие. Ғұламаның тіл мен логиканы үйреніп алу деген жеріне тоқталып өтсек, "Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі", – деп Ахмет Байтұрсынұлы тілді адам санасындағы ойдың күрделі иірімдері мен әр түрлі психофизиологиялық құбылыстар арқылы қабылданатын ақпараттардың күрделі таңбалық көрінісі ретінде де тануға негіз жасады. "Біз бүгінгі жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімдар адамдар ғана табысқа жетеді. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керектік",– деп Н. Назарбаев жолдауында ұмтылғыш жастарға ұлы идеологияны арқау етті [3]. Рас, үлгеретін жас, "прагматик" бол деп үндеу жолдап отырған елбасымыздың әр қазақстандыққа қайта жаңғыртып, осынау ақпараттық заманда түйсікке түйіп, ойдың етегінде күнде жаңғыртып отыруға дағдылану қажеттігін әркім "міндетім"– деп сезінсе, жүзеге асары сөзсіз, солай болып та отыр. "Білімнің салтанат құруы білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу – біздің қанымызда бар қасиет", – деп атап өткендей біздің "Тұран" университетінде студенттер үшін түрлі кәсіпорындармен байланыса отырып, арнайы студенттер үшін курстар мен тренингтер ұйымдастырылып отырғаны біздер үшін де, студенттер үшін де осы алаңның ертеңге – азық, бүгінгі жаңалықтардың жаршысы болып отыр. Айталық, елбасымыз "Прагматизм" – өзінің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөзді жастарымызға, қоғамға паш етіп отыр. Әрине, иманды болу, иман жүзді болу, сыпайылық пен адамгершілік, қарапайымдылық бүгін ең жетіспейтін

адами қасиеттердің асылы болып отыр. Абай айтқан жүректі азаматтарымыздың өсіп жетілуіне, бұл жаңа жаңғыртуға ғашық, ынтық жандардың бойынан: Сұлулығын қояйын, мінезі артық, Ақылды, асыл жүрек, сөзі майда [4], – деп өзінің асыл жүректі жанды өлеңге қоса отырып, «асыл» сөзінің бойына келбеттің сұлулығын ғана емес, инабаттылық, ибалы жанның рухын, «жаны сұлудың, ақылы да сұлу» деген сабырлылығын, жалпы айтқанда, мінезге бай екендігін сыйғызып, өзі сенген жанның тек жақсы жағынан көре алатындығын және де мінезі мінсіз қазақ қыздарының бойын арқау етеді. Ал Шәкәрім: Сөз айта алмай бөгеліп, Дүрсіл қағып жүрегі. Тұрмап па еді сүйеніп, Тамаққа кіріп иегі? [5]. (Шәкәрім. «Жиырма үш жасымда»), – деген өлең жолдарында ақын енді басқа жүректі жырлайды. Бұл тіркестегі жүрек «Дүрсіл қаққан жүрек» – ғашықтықтың, албырт сезімнің көрінісі. Осы жердегі ғашықтық концентісінің мәні терең: ұмтылғыш, іс бастағыш, ғашықтыққа толы жастардың бойынан көрініс табатын, жігерге толы ұмтылғыш, үйренуге қабілетті жастарға тән қасиет, сөз айта алмай, ұялуы, «махаббат» сынды ұлы сезімнің әсерінен дірілдеген, ұяңдау, күйіп-жанған адам психикасының ақиқатын, жүрегінің қатты соғып, сезімге бой алдыруын білдіреді, олай болса, осы шақта жастардың бойында қалыптасатын уақытты дер кезінде орынды пайдаланған жөн.

Болашағыныңды жоспарлай біл, нақты меже белгіле, соған жет деп, елбасының жол көрсетуі түсінгеннің түйсігіне үлкен концепт. Себебі бұл бүгінгі қоғамда жоққа айналып бара жатқанын көпшілік ақпарат көздерімен, интернет желілерінен байқалып та жүр. Оның түрлі себебі де бар. Елбасымыз: "Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты бұлыңғыр жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек"[1], – деп тағы да санамызға сіңіреді. Жолдаудың әр жолын студенттермен талдай отырып, өз бойларындағы кемшіліктермен күресудің жоспарларын жасай отырып, өздеріне есеп берудің жолын тауып отырғаны бізді қуантады.

Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға тойма, қызықты қиялдан күс.
Қарашы, өн бойыңа түгел ме екен,
Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш? (Абай. «Ол дәурен өмір емес, бір көрген түс»). Назар аударайықшы, ыстық жүрек адам бойындағы жастықты, қарулылықты, бұлқынған, тасынған сезімді, жігерлілікті білдіреді. Сонымен қоса, есейген шақта өткен өміріне есеп бере отырып, бойда бар ыстық жүректі, қуат пен күшті білім мен ғылымға жұмсау қажеттігін ескертеді. Сөйтіп, Абай жастарға өмір тез-ақ өтіп кетеді, сондықтан күш-қайратың барда білім ал, еліңе еңбек еттетін

прагматик мінез қалыптастырған өсиетті қоса білдіреді. "Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді". Әйтсе де, қоғамда белең алған ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргендіктің орнын көлеңкелік басып жатқаны белең алғандығын жасыра алмаймыз. Өз кезінде Абай: «Қанағат, рахым ойлап қой, бес асыл іс көнсеңіз», - деп ойын атқан.

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, салауатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы. Бұл – заманауи әлемдегі бірден-бір табысты үлгі. Ұлт немесе жеке адам нақты бір межеге бет түзеп, соған мақсатты түрде ұмтылмаса, ертең іске аспақ түгілі, елді құрдымға бастайтын популистік идеологиялар пайда болады", – деп баса айтады елбасы. Сонымен, әркім өз мақсатына деген сөзден елбасымыздың *меже* деген сөзіне тоқталып өтсек, Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде 1. тура мағынасында – Мөлшер, шама, шек. *Менің биылғы межем – жүз саулықтан жүз он қозы алу* [5, 485-б.]. 2. Мақсат – Бір нәрсеге(нәтижеге) жету үшін алға қойылған міндет [5, 449-б.]. 3. Міндет – Парыз, борыш. Міндет артты – қызмет жүктеу. Міндетіне алды –*мойнына алды.* [6, 474-б.]. Осы тұрғыда әркімді табысты үлгіні, ұлттық прагматизді заманауи келбетке сай болуына шақырады.

Өз кезінде Абай қағат, рахым ойлап қой, бес асыл іс білсеңіз ойын атқан. Ақынның «Ғылым таппай мақтанба» өлеңі мен Отыз сегізінші қарасөзіндегі аса үлкен мән бере айтатын жан мен тән, адамның ішкі, сыртқы сезім мүшелері, қанағат, еріншектік, надандық және жуан мәрттілік туралы тұжырымдары Дауанидың ойларымен сабақтас, үндес келеді. Абайдың:

«Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл,
Ғұламаһи Дауани,
Солай депті ол шыншыл,
Сезін оқы және ойла...», – деп, Дауани есіміне ерекше тоқталуында үлкен ой, терең сыр жатыр. Дауанидың пайымдауынша, баланы тәрбиелеуді ерте қолға алып, олардың дақ түспеген санасына ізгілікті нәрселерді еге білу қажет. Өйткені, олардың санасы, жас кезінде ете тұтқыр да алғыр келеді. Абай да осы пікір тұрғысында: «Тез үйреніп, тез жойма, Жас уақытта көңіл – гүл...», деп, бала санасының жылдам қабылдағыш қасиетін жас уақытта босқа жібермеу қажеттігін ескертеді. Адамның балалық шағында дүние тануға құштарлығы мен жан құмарының ерекше артатындығына ақын Жетінші сөзінде де тоқталып өтеді. Дауани баланың жақсы, жаман мінезге ие болуы, оның қандай адаммен қарым-қатынас жасауына, кімнен тәрбие алуына байланысты

екенін айта келіп, оларды теріс ықпал жасайтын жандардан аулақ ұстауға кеңес береді. Бұл пікір Дауанида жалпы айтылса, Абай елеңіңде қазақ болмысына сай одан әрі тереңдетіле, жетілдіре түскен. Ол өзі өмір сүріп отырған әлеуметтік ортада орын алған «бес дұшпаннан» бес түрлі зиянды мінез-құлықтан әрбір адам боламын деген жас өспірімнің сақтануы керектігін ашық айтады [4].

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы.

Н. Назарбаев: «Ұлттық жаңғыру» деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту. Біз әркім жеке басының қандай да бір іске қосқан үлесі мен кәсіби біліктілігіне қарап бағаланатын меритократиялық қоғам құрып жатырмыз. Бұл жүйе жең ұшынан жалғасқан тамыр-таныстықты көтермейді. Осының бәрін егжей-тегжейлі айтып отырғандағы мақсатым – бойымыздағы жақсы мен жаманды санамалап, теру емес. Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын. Біріншісі – ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. Екіншісі – алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек." [3] – дейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А. Байтұрсынов Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) Жазушы, 1989, – 320 бет.
2. Пірімбек Сүлейменов. Әл-Фарабидің қоғамдық философиялық және педагогикалық ғылыми көзқарасы.
3. Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру. https://egemen.kz/.../nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghd...
4. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Аудармалар мен қара сөздер. Алматы, 1986. – 199 б.
5. Шәкәрім Құдайбердиев шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы, 1988. - 559 б.
6. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы., 1999, Дайқ-Пресс – 774 б.

5.15. Көркем фильм мәтінін аудару лингвистикалық зерттеудің нысаны ретінде

Алима Укубаевна Ильясова
педагогика ғылымдарының магистрі, доцент.
Еуразия гуманитарлық институты
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)
Гульжан Укубаевна Аренова
педагогика ғылымдарының магистрі, доцент.
Еуразия гуманитарлық институты
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)
Лаззат Усмановна Алипбекова
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы.
Еуразия гуманитарлық институты
(Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан)

Кинематография өзінің жүз жылдан астам уақыт бойы ой-пікірлері бір тұжырымға келетін ғылыми білімнің түрлі салаларындағы зерттеушілердің назарларында: кез-келген өнер сияқты, кино элементтері әртекті өзінің жеке айрықша тіліне ие, бірақ жиынтық түрде нақты кинематографиялық туындыда жанданып үйлесімді бүтіндікті құрады. Алдымен, «киномәтін» мен «кинодиалог» ұғымдарын анықтау керек.

Лингвистердің пікірінше, киномәтін – ауызша (лингвистикалық) және бейвербалды (иконикалық немесе индексалды) белгілердің көмегімен ұжымдасқан толықтай байланысқан, біртұтас және аяқталған мәтін. Ол кинематографиялық кодта тіркелген және көрерменнің дыбыстық-бейнелі қабылдауына сәйкес құрылады. Ал, кинодиалог семиотикалық таңбалар бойынша да, вербалды компоненттердің көмегі арқылы да, сонымен қатар дыбыстық-бейне мағынасының біртұтастығымен қамтамасыз етілуі нәтижесінде пайда болады. Осы жиі қолданылатын екі ұғымды салыстыру арқылы кино жұмысының түрлі анықтамалары, мақсат-міндеттері айқындалады. Бұл ұғымдар, құрылымдық вербалды және бейвербалды компоненттер фильмнің құрамдас бөлігі болып табылады. Әрбір вербалды немесе бейвербалды компоненттің жалпы міндеті – авторлық идеяларға тәуелді болатынын білдіреді. Бұл ұғымдар кино тілін тек зерттеу үшін ғана емес, сонымен қатар жұмыс істеу ерекшеліктері (белгілер және оларды ұйымдастыру) арқылы тәжірибе жинауға, лексика-грамматикалық, стилистикалық және лингва-мәдени аспектілерді пайдалану арқылы сөз мағынасының аясын кеңейтуге мүмкіндік береді [1, 28 б.].

Гуманитарлық ғылымдарды дамытудың қазіргі кезеңінің айрықша ерекшелігі лингвистика, риторика, психология және әлеуметтанудың жетістіктерін қарым-қатынастың жалпы теориясын құру жолындағы

біріктіру болып табылады, ал оның басты мақсаты - тіл, тұлға, қоғам, адам мәдениеті деңгейінде қарым-қатынас мәселесі. Аударманы процесс ретінде түсіну аударма стратегиясының ұғымымен тығыз байланысты. Осы екі тұжырымдаманың өзара әрекеті соншалықты үлкен, кейбір зерттеушілер оларды іс жүзінде синоним ретінде пайдаланады [2, 94 б.].

Кинодиалогты аударған кезде келесіні есте сақтаған жөн: біріншіден, көркем аудармаларды бағалаудың негізгі критерийі не біртұтас абстрактілі идеал емес, не бір пайда болатын аудармашылық нормасы емес, ал аудармашының өз алдына қойған міндеттеріне барынша сәйкес келетін стратегияны аудару арасындағы сәйкестік екендігін, екіншіден, көркем аудармадағы аудармашының негізгі стратегиялық мақсаты түпнұсқадағы көркемдік және эстетикалық құндылықтарды жеткізу болып табылады, ал оның аударма стратегиясын таңдауды анықтайтын негізгі факторлар – бастапқы мәтіннің түрі, аударма рецепторының (немесе реципиенттің) типі және аударма актісінің мақсаты болып табылады [3, 84 б.].

Соңғы жылдарда аудармашылық әдебиетте зерттеушілер аударылатын мәтіннің зерттеу бағытына және түріне қарай нақты стратегиялардың әртүрлі жиынтығын ұсынады. Мысалы, аударманың когнитивті моделінің негізі ретінде, әдеттегі үш тұрақты әмбебап аударма стратегиялар ерекшеленеді: басымдылық мағынаның құрылымын құру стратегиясы; түпнұсқа мәтінге барабар келетін эмоционалдық үстемдікті бөліп көрсету стратегиясы; авторлық мағыналарды өз нұсқаларымен ауыстыру стратегиясы. Жарамды-когнитивтік тәсіл шеңберінде қазіргі фрагментті аударудың бір жағынан, аударылған мәтіннің барабарлығына қол жеткізу ұмтылысы және екінші жағынан, оны барынша жарамдылықпен қамтамасыз ету арасындағы ымыралы шешімді іздестірумен ілесіп келетін жалпы ретроспективті стратегиясы ұсынылады [4, 23 б.].

Екі мәтіннің функционалды баламалылығына қол жеткізу түпнұсқа мәтіннің үстем функцияларына (сипаттамалық функциялар, білдіру функциялары, айналым функциялары) байланысты стратегиялардың қолданылуын қарастырады. Олардың ішінде мәтіннің тиісті жанрлық стилінің мазмұнын айқындау, басымдылық тығыздықты, ықтималдық болжауды, сынақтар мен қателіктерді, өзгерістердің орнын толтыратын компрессия мен декомпрессияны анықтау, сөзбе-сөз аударманың дүниені сезінуін жеткізу стратегияларын атайды. Көрсетілген жіктемеге сәйкес, формаға бағдарланған мәтіндерге (білдіру функциясының басым болуымен) аудару кезіндегі сынақтар мен қателіктер және ықтималдық болжау стратегиялары іс жүзінде қолданылмайтын көркемдік проза мен поэзия жатады [2, 113 б.].

Кинодиалогты аудару дегеніміз - ол, бір жағынан, шет тіліндегі рецепторға фильмнің кейіпкерлері не жайлы айтып тұрғандарының мағыналық құрамын жеткізу, екінші жағынан, тиісті прагматикалық

әсермен қамтамасыз ету үшін дыбыстық мәтіннің өзіне тән сипаттамалық ерекшеліктерін мүмкіндігінше сақтау. Кинодиалог мәтінінің ең маңызды сипаттамаларының бірі оның ауызша жаңадан өндіруге деген назарын ұмытпау керек, бұл дегеніміз келесіні білдіреді. Біріншіден, тіпті егер, кинодиалогты алдын-ала жазылған мәтін ретінде және кенет сөзбе-сөз әңгіме ретінде арасында белгілі бір айырмашылық бар деп ойласақ та, көпшілік басым жағдайларда, кинодиалог мәтіні табиғи әңгіме схемасын өзгертпейді. Екіншіден, аудармашы аударылған мәтінді сөйлеушілер мен актерлердің пайдалануына арналғандығын ескеру керек, сондықтан аударма кинодиалогының репликалары дыбысталу және табиғи дыбыс шығару оңайлығымен ерекшеленуі керек [3, 86 б.].

Тиісінше, кинодиалог аудармашысының алдында өте нақты міндеттер тұрады:

1) қолданылатын аударма техникасына тікелей байланысты дыбыс сөзінің ерекшеліктерін жеткізу;

2) қажетті прагматикалық әсерге қол жеткізу;

3) кинодиалог мәтінінің материалды тасымалдаушысы ретінде фильмнің өзіндік ерекшелігімен байланысты кеңістіктік-мерзімдік факторларының қажетті ескерілуі.

Осыған байланысты, сондай-ақ, тональдық санаттағы кино категориясының үстем жағдайын ескере отырып, оны аударғанда келесі стратегияларды қолдану орынды деп есептейміз:

1) мәдени құндылықтарды көрсету стратегиясы;

2) аударылған кинодиалог мәтінінің дыбысталу жарамдылығы мен табиғи қасиеттеріне қол жеткізуде пайда болатын жалпыға бірдей «үндестікті» сақтап қалу стратегиясы [3, 89 б.].

Кино аударманың негізгі құраушылары:

Дубляждау (дубль сөзінен – екінші нұсқа) немесе «қайталама аударма» (қысқаша түрде дубляж) – дыбыстық-бейне жұмыстардың (фильмдер, мультфильмдер, телехикаялар) аудармасы, түпнұсқа тілінде сөйлемейтін елдерде сол туындыны көрсету мақсатымен актерлердің шет тілінде сөйлеуін толығымен басқа тілге ауыстыру. В.Е. Горшкова, осы терминнің анықтамаларына көптеген талдаулар жасады. Нәтижесінде келесі тұжырымға келді: дубляждау жазудың ерекше техникасы бола отырып, түпнұсқадағы диалог жазбаларымен, фильмнің дыбысталған жолын аударма тіліндегі дыбыстық жолға ауыстыруға мүмкіндік береді.

Дубляждауды қолданудың оң және теріс жақтары бар. Оң жақтары:

- үлкен әлеуметтік аудитория, соның ішінде халықтың сауатсыз топтары, көру қабілеті нашар адамдар, балалар және т.б.;

- аударама тілдегі адамдарға қабылдау үшін көп күш-жігерді талап етпейді;

- дыбыстық-бейне мәтін бастапқыда аударатын тілде орындалды деген елес құрылады, яғни, тілдік кедергілерді жеңу болады;

- дубляждау кейіпкерлердің диалектілік және әлеуметтік сөйлеу ерекшеліктерін өтеуге мүмкіндік береді. Ал, субтитрлеу кезінде ол мүмкін емес;

- дубляждау кезінде түпнұсқаның дыбыстық жолына оған аудармасы бар дыбыстық жол салынғанда басып тасталады.

Теріс жақтары:

- актерлік құрамға және жабдыққа кететін үлкен материалдық шығындар;

- дыбыстау, мәтінді аудару және оны түзету кезінде кететін үлкен уақыттық шығындар;

- реципиентке түпнұсқадағы актерлердің дауысы естілмейді. Ал, дубляж актерлері әрқашан мәтінді түпнұсқа актеріндей мәнерлеп оқи алмайды [5, 30-43 бб.].

Фильмді дубляждау екі кезеңнен тұрады:

1) фильм мәтіні бейнесімен сихрондықты жасау;

2) сөйлеу тонировкасы кезінде режиссердің актерлермен жұмысы барысында осы мәтінді іске қосу.

Дубляждалған аудармада аударма тіліндегі актерлердің сөйлеуі толығымен ауыстырылады, сонымен қатар актерлердің мимикасымен, ал негізгісі олардың артикуляциясымен синхрондалуы сақталады. Аудармашыға көбінесе кейіпкерлердің артикуляциясын олардың мәтінімен қажетті сәйкестендіру үшін мәтінді бұрмалауына тура келеді. Осыған байланысты, аударма дубляж ба, әлде еркін бейімделу ме екендігі туралы сұрақ туындайды [6, 243-246 бб.].

Дубляждың үш түрі бар: Дубляждың бірінші түрі – көп дауысты, яғни фильмдегі әрбір кейіпкерді жеке актёр немесе актриса дыбыстайды. Егер фильм кинотеатрларда прокатқа шығаруға дайындалса, онда дубляждың тек осы деңгейі ғана рұқсат етіледі. Алайда, кейде бірнеше рөлдерді бір актер-дублер дыбыстайды, және дауыстарын ажырату тек мамандардың қолынан келеді.

Дубляждың екінші түрі фильмдегі барлық ерлерді тек бір актер, ал әйелдерді тек бір актриса дыбыстаумен сипатталады. Дубляждың мұндай деңгейі тек теледидар фильмдерінде немесе телехикаяларда болуы мүмкін.

Дубляждың үшінші түрінің ерекшелігі, бір актер фильмнің барлық кейіпкерлерін дыбыстайды. Мұндай аудармалар пираттық және төмен сапалы кино өнімдерге тән.

Әдетте, фильмдер экранда сөйлейтін кейіпкерлердің бет әлпетіне және артикуляциясына сәйкес келетін етіп дубляж жасайды. Түпнұсқа жас пен темпераментті және орналасуымен сәйкес болуы да (мысалы, дауыстың жер астынан естілуі) жоғары сапалы дубляж жасауға қажет [7].

Дубляждау кезіндегі ең маңызды және шешуші кезең – сөйлеу тонировка процессі барысында актер және режиссер сөйлеу суретін түпнұсқа фильмдегі актердің өміріндегі барлық ерекшеліктерімен біріктіруге ұмтылады. Дубляждау кезінде фильмнің түпнұсқа дыбысы алынып тасталғандықтан, көрерменде актерлік және режиссерлік түпнұсқа түсінігін бағалау мүмкіндігі жоғалады. Дегенмен, жылдамдық, көлем, энергетикалық, уақыттық және ресурстық шығындар тұрғысынан нақты қайталама аударма ең тиімді болып табылады [6, 243-246 бб.].

Дубляж актерлерінде кәсіби білім мен актерлік жұмыста тәжірибесі болуы керек. Кейде бір актер бірден бірнеше кейіпкерді дыбыстай алады, бірақ оны тек кәсіпқой маман ғана айыра алады. Жиі белгілі бір актерге оны үнемі дыбыстайтын бір дубляж-актері тағайындалады.

Дыбыстық жазбалар студияда әр актермен жеке-жеке, шектеулі уақыт аралығында жүргізіледі. Уақыт бойынша әр актердің сөзі түпнұсқа фильмімен сай болуы керек. Фильмнің акустикалық әсерлері дубляж кезінде сақталуы тиіс. Мысалы, ваннада немесе бос бөлмеде жаңғырық қалуы керек. Фильм барысында шулар мен дыбыстар бөлек жазылады. Содан кейін дыбыс режиссері бөлек жазылған дыбыстар мен шуларды алдын-ала монтаждан өткен актердің сөздерімен келтіреді де, бүкіл фильмді қайта жазады [6, 243-246 бб.].

«Субтитрлер – фильмнің диалогтарының қысқартылған аудармасы болып табылады, олардың негізгі мазмұнын көрсететін және басылған мәтін түрінде экранның төменгі жағында орналасқан түпнұсқа фильмнің бейнесімен қатар жүреді». Кейіпкердің реплика мазмұнын жеткізетін субтитрлер, ол дыбыстала бастаған кезде бір уақытта пайда болуы керек. Бұл шарттың орындалуы әсіресе жылдам диалог немесе полилог кезінде, көрермен қай субтитр нақты қай репликаға жататынын түсіну үшін өте маңызды [5, 39 б.].

Есту қабілеті нашар адамдар үшін субтитрлер фильмдегі кейіпкерлердің репликаларын ғана емес, сонымен қатар дыбыстық эффектілерді де (жауын-шашынның шуы, күн күркіреуі, кернеу пленканың тарқауы, есік қоңырауының шығуы) көрсетеді. Көптеген адамдар тілдік қабілеттерін жақсарту мақсатында түпнұсқа тіліндегі фильмдерді субтитрлермен көреді. Еуропалық елдер үшін бұл әдеттегі тәжірибе, олар тек балалар фильмдерін дубляждайды, себебі субтитрлерге қарағанда дубляждың құны әлдеқайда көп [7].

Субтитрлер 1929 жылдан бастап кинофильмдерді аударуда тұрақты түрде пайдаланылады. Бұл аударманың көне түрі, себебі ұзақ уақыт бойы техникалық тұрғыдан қол жетімді болатын. Сонымен қатар, бұл фильмнің түпнұсқалық дыбысын, демек, оның көркемдік құндылығын жеткізудің жалғыз амалы. Аударманың бұл түрі түпнұсқа тілін бұрмаламайды және тілдің базалық білімі бар көрерменге диалогтың мазмұнын өз еркімен бақылауға мүмкіндік береді. Субтитрлермен аудару коммерциялық тұрғыдан тиімді, себебі ол техникалық тұрғыда орындауға жеңіл және аз адамдардың қатысуын

талап етеді. Субтитрлер арқылы аударылған фильм білім беру мақсаттарында пайдаланылуы мүмкін. Алайда, бұл кино аударманың бір кемшілігі бар – бұл бір мезгілде суретке және субтитрлер мәтініне қарау қажеттілігіне байланысты қабылдау қиындығы [3, 97 б.].

Субтитрлаудың кино аудармасының басқа түрлерінен айырмашылығы – бұл субтитрлар мәтіннің жазбаша аудармасы болып табылуы. Ауызша және жазбаша сөйлеу бір-бірінен стилистикалық және синтаксистік түрде ерекшеленетіндіктен, ауызша кодтан жазбаша кодқа өтуде қиындықтар туындайды.

Сонымен, киномәтін – ауызша және бейвербалды белгілердің көмегімен бірге толықтай байланысқан, біртұтас және аяқталған мәтін болғандықтан, оны аудару барысында аудармашылардың алдында күрделі мәселе тұрады, яғни, аудармашылар сурет пен аударманың ара қатынасын белгілеу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Нұрмышева Ш.А. Кинодискурс аудармасының коммуникативтік-прагматикалық сипаты. филол.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2009. – 126 б.

2. Алексеева И.С. Введение в переводоведение: Учебное пособие. - М.: ИЦ Академия, 2004. - 352 с.

3. Матасов Р.А. Перевод кино/видео материалов: лингво-культурологические и дидактические аспекты. - М.: МГУ, 2009. - 211 с.

4. Казакова Т.А. Практические основы перевода. - Спб.: Союз, 2001. - 320с.

5. Горшкова В.Е. Техника перевода в кино: дублирование // Вестн. Иркут. гос. лингвист. ун-та. Серия: Лингвистика, 2005. - № 7. С. 30-43.

6. Жилисбаев Т.Б. Дубляж фильмов на русский и казахский языки и их продвижение // Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, Алматы. - № 3 (149). - 2014. - С. 243-246.

7. http://www.kinonews.ru/culture_330/.

5.16. Визуальный язык как основа построения пространств

Динара Алиевна Ембергенова
Магистр искусствоведческих наук, докторант, факультет дизайна,
Казахская головная архитектурно-строительная академия
(Алматы, Казахстан)
Айжан Тимуровна Ахмедова
Доктор архитектуры, профессор, факультет дизайна,
Казахская головная архитектурно-строительная академия
(Алматы, Казахстан)

Искусство – это способ коммуникации творца с его зрителем, как архитектурные памятники – это свидетельство зодчего, так кино –

трибуна режиссера. Каждый вид искусства говорит на своем языке, и понимать его, значит приблизиться к его разгадке. Творцы всегда жили во времена парадигм, в прошлом масштабы их трудов росли согласно бюджету заказчика, и функциональная часть была на втором плане, но со временем возникают новые вопросы при проектировании – это требует новых более открытых подходов. Язык искусства – одно из важнейших полей философии искусства, которое конструируется в контексте от классического творчества до проблем восприятия художественного произведения. Данная парадигма берет свое начало в труде Дессуаро М. «Всеобщая наука об искусстве», которая направлена не на анализ процесса создания творчества, а на анализ эстетических переживаний воспринимающего. [1] Эстетические переживания, которые требуется построить у своего зрителя или читателя, является такой же сложной работой, как и создание любого объекта искусства. Кино как самый молодой вид искусства, все еще строит свой код и язык, в то время как архитектура уже выстроила свой. В рамках данной статьи мы разберем каждый из этих двух языков и сравним их влияние на современную социальную картину восприятия.

В отношении киноязыка позиция Кристиана Метца – французского теоретика кино – была однозначной и заключалась в отказе его двойного членения языка. Обычно, лингвистический язык раскладывают на два уровня, где первый – слова и предложения, а второй – фонемы и слоги. Структурные единицы первого уровня обладают собственным значением, а задача единиц второго уровня заключается в образовании единиц первого. Но Метц К. считал, что такой связи в киноязыке не существует, так как в нем нет эквивалента единицам первого уровня, т.е. фонемам и слогам. Согласно его видению, цепочка кадров не равна цепочке слов, составляющих предложение. Кадр или изображение равны одной или множеству фраз. Киноязык, в отличии от человеческого языка, не ограничен словарем, он может передавать своему зрителю неопределенное количество информации. Таким образом, один кадр может соответствовать сложному высказыванию неопределенной длины, в то время как одно слово ограниченно количеством своих значений. [2]

Метц К. отмечает, что количество киноэлементов не определено, поэтому можно сделать вывод, что кино – это не язык, а код, где его специфика состоит в том, что у него нет четкого словаря. В киноискусстве выделяются два массива – культурный и специальный. К специальным относятся технические моменты кинопроцесса, например, движение камеры, работа звуковых установок, монтаж, все что помогает воссоздать реальность. Это одна из форм киноязыка. Вторая его форма – это культурный код. Культурный код – это бессознательные смыслы, которые человечество вложило в те или иные объекты и явления, в том контексте, в котором человек воспитан. Для использования данного кода, не нужно специального образования,

достаточно жить внутри той культуры, чьи коды использует режиссер. Культурные коды всегда идеологически нагружены, поэтому используя их в своей ленте, нельзя их полностью отчистить от всех значений, которыми они обладают в реальности. Но использование культурных кодов в кино не бывает чистым, они всегда привносят с собой больше, чем хотел рассказать режиссер.

Говоря о киноязыке как о коде, стоит отметить работу итальянского специалиста по семиотике, который долгое время занимался изучением различных форм культуры – от высокой до массовой. В его работах можно проследить изменения в течениях искусства, приведшие к постмодернистскому размытию границ между высоким и массовым видами. Таким образом он сделал вывод, что две грани искусства существуют не параллельно, а вместе, являясь взаимозаменяемыми. И если Метц К. был приверженцем семиотических теорий, оставляя место для чистого творчества, то Эко У. безжалостно отбрасывал любой ненаучный дискурс: «Знать те пределы, в которых язык говорит через нас – это значит освободиться от иллюзий по поводу мнимых завоеваний творческого духа, неконтролируемой фантазии и «чистого» слова». Таким образом, Эко У. говорит о том, что согласно семиотике, нужно сводить любой фактор к фактору, т.е. предмет к знаку, смысл к смыслу, иллюзорную реальность – к социокультурному понятию. Но Эко и Метц сходятся в одном – в основе любой реальности, в том числе киновселенной, лежит код – творческий, социальный, культурный. Итальянский ученый говорит, что можно понять только то, что можно осознать и объяснить, все остальное лежит за пределами нашего сознания, и значит не существует. С его точки зрения – смысл есть коммуникация, где коммуникация представляет собой систему передачи информации согласно условным правилам. Эти правила и есть код. [3]

В некотором смысле, лингвистическая система коммуникаций является кодом, но в корне отличающейся от кодов искусства. Паоло Пазолини итальянский кинорежиссер настаивает – нужно избавиться от иллюзий того, что кино использует исключительно язык образов: «если бы это было так, то кино не смогло бы участвовать в общественной коммуникации». [4] Поскольку знаком является все то, что содержит некоторое значение, необходимо рассмотреть различные знаковые системы. Например, мимика придает одному и тому же слову разные значения, и в реальной жизни мимическая знаковая система неразрывно связана с лингвистическим кодом. В кино мимическая система может быть сознательно вычленена режиссером и быть использованной как автономная.

Пазолини считал, что даже заткнув себе уши, мы все равно участвуем в непрерывном общении с миром через образы – лица, жесты, знаки, поступки, среда и т.д. Помимо внешних невербальных знаков, существует мир образов: сновидений, воспоминаний,

фантазий, и собирая и создавая все эти образы в своем сознании, мы создаем кинокадр. Пазолини считает, что любое воссоздание образа, сознательно или бессознательно, мы строим последовательность визуальных знаков, и все эти знаки обладают свойствами кинокадра – умение вычленять крупные планы, общие планы, различные детали и т.д. Поэтому внешние и внутренние невербальные знаки есть инструментальная база киноязыка.

Кино – самый молодой вид искусства, поэтому в отличии от архитектуры, наиболее древнего вида, обладает незавершенным кодом. Например, архитектор имеет готовые знаки, которые нужно установить в требуемом порядке и получить индивидуальный результат. Режиссеру, в свою очередь, требуется самостоятельно не только создавать систему знаков, используя культурные и специальные коды, что бы зритель мог понять смысл произведения, но и придать новому знаку черты, которые может считать зритель. Таким образом, европейскому зрителю сложнее понимать фильмы незападных режиссеров, ведь авторские знаки оформляются соответственно культурному кругу режиссера.

Кино отображает мысли режиссера и демонстрирует его мироощущение. Как мы говорили ранее, кинорежиссер не имеет готового кода для проектирования в силу разных обстоятельств, в то время как многовековой массив знаний в области архитектуры, позволяет архитектору не только отображать свое мироощущение, но и определять наше мировоззрение. Мы живем в архитектуре, не просто в ее окружении, а как в оболочке, которая служит человеку как кожа и одежда.

Язык архитектуры очень сложен и имеет несколько уровней коммуникаций – язык науки, язык проекта и язык архитектурной формы. Язык науки – язык, который отображает архитектуру в целом, со всеми терминами и стандартами, а также ее произведениями, язык проекта – это способ фиксации замысла архитектора, язык архитектурной формы – архитектурная выразительность знания, ансамблей и малых архитектурных форм. Язык формы создает коды взаимодействия людей с окружающей средой и определяет, как и где человек предпочитает ходить, сидеть, спать, перемещаться в пространстве. [5]

Важность языка форм для архитектуры была первоначально предложена Крисфером Александером и его коллегами. Кристофер А. обнаружил и представил довольно общий язык шаблонов, который отвечает на архитектурные вопросы – какой высоты сделать окна, сколько этажей должно быть в здании, какую площадь отнести под деревья и газоны.

В современном городе, когда частные и жилые дома находятся в окружении магазинов, офисов, школ и других социальных объектов, то в них появляется энергия, присущая этим домам. Люди стараются привнести в индивидуальность и комфорт туда, где они проводят

большую часть своего времени. Таким образом, многие окружающие пространства выглядят безликими, не по той причине, что там никто не живет, а потому что там проводят там мало времени. [6]

Код языка форм отражает разные образы жизни, обычаи, традиции, соответствует конкретному климату, географическому положению и культуре. Архитектор должен вносить в код конкретные неуниверсальные образы по мере необходимости, изучая образ жизни и традиции в конкретной ситуации.

Язык науки представляет собой набор унаследованных проверенных решений, которые оптимизируются под современную среду человеческой жизни. Он объединяет в себе геометрию и социальные шаблоны поведения, приспосабливая архитектуру к человеческой деятельности. [7]

Говоря об архитектуре и ее языке, нельзя не отметить ее культурное наследие, которое является важной частью жизни каждого народа, и именно архитектура имеет самый богатый массив исторической значимости. И прослеживая историю архитектуры начиная от первобытных пещер до современных зданий-великанов можно увидеть, как менялось мироощущение человека.

Архитектура имеет свой специфический язык, который, также, как и киноязык, не имеет тождеств с лингвистическим, он заключен в системе «материальной организации пространства». Данная система включает в себя огромное количество социальных, технических и экологических факторов. Пространство как архитектурный объект может быть структурирован и проанализирован. Оно обладает свойством и прерывности, и непрерывности, доступности и открытости. В языке архитектуры пространство наделено определенным смыслом, так как архитектура – осмысленное и организованное учение, и именно поэтому она недоступна для широко понимая. Однако, для коммуникации с обществом архитектура использует язык формы – через символы, образы и впечатление.

Современный код киноязыка направлен на то, чтобы передать мысли режиссера таким образом, чтобы эстетические переживания зрителя формировали требуемое впечатление. Эмоциональная позиция по отношению произведению формируется на уровне «нравится - не нравится», и эта стадия является своего рода порогом. Специальный код киноязыка - является невидимой стороной для воспринимающего, в то время как культурный код - должен полностью удовлетворить субъекта искусства. Таким образом, современное искусство кино направлено на демонстрацию и принятие - непринятие объекта.

Отличие архитектурного языка, который имеет три формы - наука, проект и форма - заключается в том, что он не только демонстрирует взгляды архитектора, но и формирует эстетическую эмоциональную позицию, в которой субъект выстраивает свое мировоззрение.

Архитектура – исторический временной процесс, который берет свое начало со времен древнего человека. Архитектурные формы влияют на эмоциональное состояние своего зрителя также, как и кино влияет на своего. Умышленное отсутствие части своего кода есть новый код. Архитектурная теория языка схожа с теорией кино тем, что это мыслительный процесс в проектировании, так как и архитектура, и кино есть визуальный плод воображения, которые зависят от своего времени.

Список литературы:

1. Грицанов А.А. Новейший философский словарь. – Минск: Книжный дом, 1999.
2. Метц К. Воображаемое означающее. Психоанализ и кино. – СПб.: Издательство Европейского университета, 2010.
3. Concepture. Статья № 4: Код всему голова. Концепция пансемиотизма Умберто Эко. http://concepture.club, 2016.
4. Concepture. Статья № 3: Изобретая авторский знак. Концепция киноязыка Пазолини. http://concepture.club, 2016.
5. Прак Н. Язык архитектуры. Очерки архитектурной теории. – М.: Дело, 2017.
6. Александера К. Язык шаблонов. Города. Здания. Строительство. – М.: Издательство Студия Артемия Лебедева, 2014.
7. Aravena A. It's time to rethink the entire role and language of architecture. https://www.theguardian.com, 2015.

5.17. Преобразование сложившихся городских интерьеров на примере г. Алматы

Диана Радионовна Ахмерова
ст. гр. МДиз-18 ФД МОК
Казахская головная архитектурно-строительная академия
(Алматы, Казахстан)
Айжан Тимуровна Ахмедова
Доктор архитектуры, профессор, факультет дизайна,
Казахская головная архитектурно-строительная академия
(Алматы, Казахстан)

Аннотация

В данной статье рассматривается роль сложившихся городских интерьеров в общем градостроительном партере города. Сравнивается отечественный и зарубежный опыт в преобразовании стабильных интерьеров. Раскрывается вопрос о необходимости создания системы рекомендаций по уместному и эстетически- безопасному преобразованию сложившихся городских интерьеров, имеющих историческую значимость.

***Ключевые слова**: городской интерьер, стабильный интерьер, городская среда, сакральность, реконструкция.*

Бұл мақалада қала интерьерінің қаланың жалпы дамуындағы рөлі туралы айтылады. Тұрақты интерьерді өзгертудегі отандық және шетелдік тәжірибе салыстырылады. Тарихи маңызы бар қолданыстағы қалалық интерьерлерді тиісті және эстетикалық қауіпсіз қайта құру бойынша ұсыныстар жүйесін құру қажеттілігі туралы сұрақ туындайды.

This article discusses the role of prevailing urban interiors in the overall urban development of the city. The domestic and foreign experience in transforming stable interiors is compared. The question of the need to create a system of recommendations on the appropriate and aesthetically safe transformation of the existing urban interiors with historical significance is revealed.

Любая городская среда представляет собой систему пространств. Это могут быть и пустующие пространства, которые предназначены для проектирования нового объекта, и обживаемые объекты, уже сложившиеся городские интерьеры, и те пространства, что перешли уже в разряд реконструируемых. Городская застройка современного мегаполиса все чаще стала осуждаться за однообразность и безликость, но одновременно стал проявляться наибольший интерес к живой, уже сложившейся исторической среде.

Наиболее распространенной формой существования городских пространств являются так называемые **сложившиеся** интерьеры. Данный тип городских интерьеров занимает одну из ведущих ролей в градостроительном партере всего города. Эти интерьеры полностью сформировались и выполняют свои функции, в зависимости от своего назначения (рекреационные, социально-культурные и т. д).

Подробно изучением данной типологии и принципами её работы занимался Шимко В.Т., и в своей книге «Архитектурно-дизайнерское проектирование городской среды» присваивает сложившимся интерьерам новый термин и даёт чёткое его определение - стабильный интерьер. «Это пространства, в которых процесс формообразования завершен до последних деталей, например, в центральных районах исторических городов. Правда, устойчивость таких образований далеко не абсолютна - жизнь города вносит свои коррективы в их благоустройство, информационное обеспечение, меняет отдельные элементы архитектурного декора, даже сами здания, дополняет среду новыми монументально-декоративными произведениями» [1, с. 31]. Но все это - в таких количествах, когда общее художественное построение пространства и условия его восприятия принципиально не меняются, т. е. сохраняется привычный средовой образ объекта. Ведь при изменении облика, когда происходят необратимые нарушения композиционной структуры, такие реконструируемые объекты, зачастую приобретают статус нового объекта и утрачивают первичный архитектурный образ.

Немаловажной задачей является и определение роли стабильных интерьеров в аспекте городской среды в целом. Стабильные интерьеры зачастую составляют культурно-исторический пласт, отражают духовный и социально-эстетический уровень города. Такие городские интерьеры выступают в роли объектов, отвечающих за идентичность городского облика и средовую уникальность.

В связи с быстрой урбанизацией городов остро стоит вопрос о сохранении культурного наследия исторически сформировавшихся городских интерьеров.

Большую часть стабильных интерьеров города Алматы составляют постройки советского периода. Благодаря своей мощной идеологии и советским стандартам, в тот период все пространства городской среды были «работающими» и выполняли свои функции. С течением времени изменение государственного строя и сознания людей, стремительная урбанизация города привели к тому, что многие функции таких объектов потеряли актуальность, и что более печально, многие из них перешли в разряд «неработающих» городских интерьеров. В городе Алматы существует проблема правильного подхода к преобразованию существующих значимых городских интерьеров.

Рассмотрим реконструкцию Дворца Республики в г. Алматы. Дворец Республики и ансамбль, в состав которого он входит, является одним из ярчайших памятников казахстанской архитектуры советского периода. Идеально сформировавшийся и продуманный ансамбль подчеркивал уникальные природные особенности Алматы и создавал богатейшее эмоционально-выразительное восприятие не только жителей, но и гостей города. Здание Дворца Республики является завершением проспекта Абая. Пространство данного городского интерьера представляет собой многоуровневую систему с обширным озеленением, сквером, бассейнами и фонтанами, элементами монументально-декоративного оснащения. Элементами ансамбля Дворца Республики так же стали гидросооружения - Головной арык и русло реки Малая Алматинка, что еще раз подчеркивает уникальность всего сложившегося городского интерьера. 21 марта 2008 г. Дворцу Республики был присвоен статус *«Памятник истории, культуры, градостроительства и архитектуры республиканского значений»,* а также включен в список охраняемых архитектурных памятников ЮНЕСКО [2].

После реконструкции фасад здания, который завоевал признание во всём мире, значительно утратил свой первоначальный облик (рис. 2). Вертикальные и горизонтальные солнцезащитные ребра заменили на тонированный стеклопакет синего оттенка, с встроенным led-экраном для трансляции рекламы. Архитектурная роль здания сведена к роли led-экрана. Такой метод является современным и возможным, но очень важно понимать, в каких случаях уместно его применение,

учитывая значимость объекта и его роль в формировании «лица» города.

Золотой чешуйчатый козырёк здания потерял свою уникальность. Внутренний исторический облик здания в ходе реконструкции также был полностью уничтожен, с потолка фойе убраны чешуйчатые алюминиевые золотистые пластины, которые являлись как бы продолжением наружного козырька здания. Также значительным преобразованиям подверглась предметно-пространственная среда, прилежащая к территории Дворца республики: на передней площади расположились симметрично расположенные сухие фонтаны, вырублены липы и сосны, по-видимому, с целью открыть фасад, изменилось предметное насыщение пространства. Однако, учитывая резко континентальный климат города, вопрос о нехватке зеленых насаждений остается открытым. Последствия такой реконструкции привели к утрате средового замысла и некотором разделении ансамбля в целом: помимо утраты первоначального облика самого фасада Дворца Республики, исчез прилежащий сквер, ландшафтные композиции перед зданием были заменены брусчаткой, тем самым образовалось безжизненное и неорганизованное пространство (рис. 1).

Рис. 1. Дворец Республики, г. Алматы. До реконструкции

Рис. 2. Дворец Республики, г. Алматы. После реконструкции

Проектирование абсолютно нового объекта с нуля и преобразование уже сложившегося городского интерьера имеют значительные отличия. Исходя из этого, возникает следующий вопрос. Что может себе позволить архитектор и дизайнер при преобразовании стабильного интерьера, при необходимости сохранить историческую и культурную ценность объекта и пространства в целом? Становится очевидным необходимость выявления определенных критериев, которые должны войти в рекомендации по преобразовании стабильных интерьеров.

Нагаева З.С. в своей книге «Реконструкция в условиях развития городов» затрагивает вопрос о комплексе мероприятий по преобразованию сложившихся городских интерьеров. Она выделят

следующие композиционные приемы, которые позволяют сохранить первичный архитектурный образ объекта:

– группы ансамблей компоновать панорамно;

– анфиладное построение площадей и их глубинное развитие;

– чередовать ансамбли и рядовую нейтральную застройку вдоль главных планировочных осей;

– достигать контраста открытых и замкнутых пространств;

– сочетать приемы регулярной планировки и живописной природно-ландшафтной ситуации;

– линия застройки противопоставляется архитектурным доминантам, при их удаленном взаимном размещении;

– замыкать перспективы улиц выразительными зданиями и сооружениями, которые желательно размещать на хорошо обозримых участках города [3].

Однако, руководствуясь исключительно композиционными приемами, мы не сможем качественно проработать существующую проблему. В первую очередь речь должна идти об уважении признанных архитекторов, к уже сложившейся среде и максимальном сохранении культурного достояния города. Помимо изучения общих композиционных приемов, необходимо учитывать ряд других показателей:

- назначение и функции пространства;
- региональные аспекты;
- природно-климатический фактор и сезонность.

И др. [4, С. 21].

Рассмотрение этих факторов в совокупности позволит произвести соответствующие изменения, сохраняя сакральную значимость объекта и привнося новые функции.

Зарубежный опыт в преобразовании стабильных городских интерьеров весьма богат. Благодаря многовековой истории европейских городов, центральные части города представляют собой исторические центры - стабильные городские интерьеры. Одним из ярких примеров является реконструкция городской среды Рима, которая получила свое логическое продолжение в начале XX в. Была выдвинута целая пропаганда, основной смысл, которой состоял в том, что Рим представляет собой систему многовековых наслоений. Наряду с античным и средневековым Римом стояла задача создания и современного города, гармонично содержащего все сложившиеся городские интерьеры. Примером проявления такого подхода является реконструкция площади Святого Петра в Риме. До реконструкции площадь открывалась перед людьми с эффектом неожиданности. Площадь окружали маленькие улочки, которые скрывали масштабы ансамбля. После реконструкции в 1930-е года было предложено проложить из центра Рима на площадь широкую улицу Примирения (итал. *Via della Conciliazione*). В результате этого прием

контраста масштабности утрачивается, но улица гармонично вписывается в интерьер ансамбля, не нарушая его целостности [5].

Изучение и поиск решений относительно проблематики, рассматриваемой в данной статье, имеет огромное значение в сохранении сакральной уникальности удачно сложившихся стабильных городских интерьеров, которые могут являться специфической визитной карточкой города Алматы. Отечественные попытки преобразования сложившихся интерьеров, в большинстве случаев являются недостаточно удачными. Образовалась проблема формального, «сухого» подхода к реконструкции городских интерьерных пространств, которые расчленяются на несвязанные части общего градостроительного партера. Утрачивается местная, годами складывавшаяся идентичность. Основной спецификой которой был средовой подход. Это приводит к дисбалансу композиции города и его восприятии у горожан, разрыву социальных связей и обесцениванию роли исторически сложившихся городских интерьеров. Этот фактор показывает необходимость комплексного и детального подхода при реконструкции сложившихся городских пространств. Следование предложенным выше факторам, позволит значительно улучшить текущую ситуацию городской среды и выйти на новый уровень осознанного проектирования.

Список литературы:

1. Шимко В.Т. «Архитектурно-дизайнерское проектирование». – Москва: Изд. «Архитектура- С», 2006. - С. 31

2. Электронный журнал Voxpopuli [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://www.voxpopuli.kz/history/dvorec-respubliki-11639.html.

3. Нагаева З.С., Сидорова В.В., Живица В.В. «Реконструкция в условиях развития городов. Часть 1». - Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского, Академия строительства и архитектуры: Изд. ООО «Бук», 2018. – С. 59.

4. Ахмедова А.Т. Дизайн городской среды в аспекте инновационных технологий. Architecture, Urbanism, Design. Международный электронный научный журнал. - Челябинск, 2015, № 3. – С. 19-23.

5. Вяземцева А.Г. «Модернизм и исторический город. Реконструкция Рима в контексте разработки генеральных планов для европейских столиц в 1920-1930-е годы» - Научная статья. [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/modernizm-i-istoricheskiy-gorod-rekonstruktsiya-rima-v-kontekste-razrabotki-generalnyh-planov-dlya-evropeyskih-stolits-v-1920-1930-e-gody.

5.18. Каллиграфический орнамент в дизайне текстильных изделий

Борижан Полатович Торебаев
Старший преподаватель. Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)
Даулет Сейтмаханович Болысбаев
Старший преподаватель. Кандидат философских наук. Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)
Карлыгаш Абдиманаповна Жолдасбекова
Старший преподаватель. Кандидат педагогических наук. Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауэзова (г. Шымкент, Казахстан)
Турсуной Абдугапировна Тойирова
Доцент (PhD). Ташкентский институт текстильной и легкой промышленности (г. Ташкент, Узбекистан**)**

Слово «kallos», от которого произошел термин каллиграфия, в переводе с греческого означает «благолепие», «идеальность». Само слово каллигра́фия (от греч «красивый почерк») – одна из отраслей изобразительного искусства. Поэтому ее часто называют и искусством красивого письма. Каллиграфия в переводе («путь письма») в Восточной Азии считается важным искусством, утончённой формой живописи. Современное определение каллиграфии звучит следующим образом: «искусство оформления знаков в экспрессивной, гармоничной и искусной манере».

Искусство каллиграфии наиболее характерно и получило совершенно своеобразное и полное развитие в странах идеографического письма, таких, как Китай, Корея, Япония и других странах Юго-Восточной Азии. Каллиграфическое письмо появилось в Японии в VII веке на базе китайских стилей. Японские каллиграфы создали несколько новых стилей, которые отличаются гораздо большей простотой и эмоциональностью. В Восточной Азии для каллиграфии обычно используются тушь и кисточки для письма. Поэтому каллиграфия оказала влияние на некоторые стили живописи, использующие похожую технику (тушь), такие как Суми-э в Японии и Китае.

Армянский национальный костюм называется тараз. Слово «тараз» происходит от «тар», что значит «буква». Одежда оказалась связанной с алфавитом, потому что первыми узорами на ней стали начертания армянских букв. Они были вписаны в орнамент, украшающий мужской и женский костюмы. Этому факту полторы тысячи лет. Как известно, ученый и священник Месроп Маштоц создал армянский алфавит в 405 году. Не исключено, что буквы на одежде

стали использоваться в то время с просветительской целью – обучить народ грамотности простым наглядным образом [1, с. 3].

Европейская каллиграфия развивалась в русле греко-римского письма (в меньшей степени кириллицы), классические образцы которого, используемые до сих пор, разработаны ещё в античности. Ранние алфавиты появились в третьем тысячелетии до нашей эры. Непосредственным предшественником латинского алфавита был этрусский. Византийские ткани украшались христианскими монограммами, например греческие буквы Х и Р (начальные буквы имени Христа) или те же буквы с добавлением букв «альфа» и «омега».

Идеографическое письмо получило распространение во многих странах, исповедующих ислам, в определённом смысле заменяя собой изобразительное искусство. Весьма значимой в исламской культуре прием оформления надписью священным арабским шрифтом. Арабская каллиграфия (араб. *хамм* или *хумум*) занимает особое место в исламском искусстве и первоначально возникла на базе копирования Корана. По этой причине написанное слово само по себе получило сакральный смысл. На многих видах изделий декоративно-прикладных ремесел, тканях, одежде они использовались издавна. Так называемый «тканево-ковровый узор», часто имитировал золотошвейную парчу (мастера золотого шитья Центральной Азии прекрасно выполняли в свои изделия религиозные надписи, которые размещали в кайме отдельных композиций). Среди ивановских ситцев с ковровым орнаментом можно было видеть ткани, оформленные узорами, в которые вкомпонованы арабские письмена [2, с. 85] (Рис. 1).

Рис. 1. Ситец. Конец XIX века. Ивановский государственный исторический музей

Узбекские мастера золотого шитья прекрасно выполняли в своих изделиях религиозные каллиграфические надписи, которые

размещали в кайме отдельных композиции. Шрифт Корана – использован в дуппи (национальный головной убор квадратно-купольной формы). Следует отметить, что в фонде Государственного музея Узбекистана хранятся два экземпляра таких дуппи начала XX века.

Агитационное искусство в конце 1920 – начале 1930 - х годов в Советской России активно использовало узнаваемые изображения предметов «нового быта» с целью агитации идеалов нового времени. В орнаментальном искусстве это, прежде всего, выразилось в дизайне текстиля. В текстильном рисунке агит-текстиля впервые появился новый тип каллиграфического орнамента – «типографический», построенного исключительно из букв, цифр и слов. Впервые в истории дизайна текстиля шрифт вытеснил рисунок на ткани, полностью его заменил и стал выполнять формально–стилистические функции орнамента, одновременно выполняя агитационно-пропагандистские функции. Агит-текстиль остался в истории искусства XX века как важный этап в формировании и рекламного графического дизайна изделий текстильной и легкой промышленности [3, с. 240].

Рис. 2. Каллиграфический орнамент в дизайне ткани (буквы вымышленные). Автор: Торебаев Б.П. АО «Тоштукимачи».

В конце прошлого века один из авторов этой статьи по заказу Дома моды г. Ташкента выполнил крок для ткани с каллиграфическим орнаментом. После печати на текстильное полотно местные модельеры успешно демонстрировали на одном из престижных показов моды того времени коллекцию платьев, сшитые из этой ткани в юго-восточном стиле с романтичным названием «Летняя сказка».

Литература:

1. Зинаида Савина. Азбука на платье. Газета «Южный Казахстан» № 64 от 29 мая 2019 года.

2. Соловьев В.Л., Болдырева М.Д. Ивановские ситцы. М.: Легпромбытиздат, 1987 г.
3. Бесчастнов Н.П. Художественный язык орнамента. Учебное пособие. ООО «Гуманитарный издательский центр Владос», 2010.

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

**приглашает научных работников, ученых, исследователей,
преподавателей вузов, руководителей и специалистов
образования, науки, производства и бизнеса
пройти независимую аттестацию с присвоением академических званий
ассоциированного профессора (доцента) и профессора РАМ**

Квалификационные требования к соискателям академического звания ассоциированного профессора (доцента):

- ученая степень доктора или кандидата наук или академическая степень доктора PhD *(в виде исключения звание ассоциированного профессора может присуждаться крупным специалистам образования, науки, производства и бизнеса, имеющим квалификацию специалиста или академическую степень магистра)*;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 5 (пяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов, опубликованных после присуждения ученой или академической степени.

Квалификационные требования к соискателям академического звания профессора:

- ученая степень доктора или кандидата наук;
- ученое звание доцента (ВАК) или старшего научного сотрудника;
- стаж научно-педагогической, научной или административно-управленческой деятельности не менее 7 (семи) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого звания.

Соискатель академического звания представляет на E-mail: inf.academ@gmail.com следующие документы в электронном виде:

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научно-педагогическая, научная или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научно-педагогических, научных или административно-управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой (академической) степени или присвоения ученого звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- фотографию 3 х 4;
- копию удостоверения личности (или паспорта);
- копию квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Аттестация кадров»

ПРЕЗИДИУМ РЕГИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс среди докторов и кандидатов наук, докторов PhD на избрание членов-корреспондентов и действительных членов (академиков) РАМ

Квалификационные требования, предъявляемые к участникам конкурса

Для действительных членов (академиков):

- ученая степень доктора наук;
- ученое звание профессора (ВАК) или академическое звание члена-корреспондента РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно- управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 3 (трех) значительных научных трудов (монографий, учебников, учебных пособий), опубликованных после присвоения ученого звания профессора или избрания членом-корреспондентом РАМ.

Для членов-корреспондентов:

- ученая степень (доктора или кандидата наук, доктора PhD);
- ученое звание доцента (ВАК) или академическое звание ассоциированного профессора РАМ;
- стаж научной, научно-педагогической или административно-управленческой деятельности не менее 10 (десяти) лет;
- не менее 5 (пяти) научных трудов (в том числе — как минимум 1 монография, или учебник, или учебное пособие), опубликованные после присвоения ученого или академического звания.

Для участия в конкурсе представляются следующие документы в электронном виде на E-mail: inf.academ@gmail.com:

- заявление (образец см. на сайте);
- анкета ученого (образец см. на сайте);
- автобиография, в которой должна быть отражена научная, научно-педагогическая или административно-управленческая деятельность соискателя;
- копия трудовой книжки или выписка из трудовой книжки о работе на научных, научно-педагогических или административно- управленческих должностях;
- копии дипломов и аттестатов о наличии ученых (академических) званий и степеней;
- список научных трудов, с выделением работ, опубликованных после присуждения ученой степени и присвоения ученого (академического) звания;
- оттиски 3 (трех) наиболее значимых опубликованных научных работ (если работы большие, то – первые и последние страницы с выходными данными);
- цифровая фотография 3 х 4 см;
- копия удостоверения личности (или паспорта);
- копия квитанции об оплате организационного взноса.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Членство в Академии»

РЕГИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ МЕНЕДЖМЕНТА

объявляет конкурс по награждению наиболее выдающихся научных работников, ученых, исследователей, преподавателей, успешных руководителей, управленцев, инженеров и предпринимателей-инноваторов

Вы можете быть удостоены следующих наград:

Золотая медаль им. Ф. Тейлора
«За заслуги в развитии управленческой мысли»
Награждение Золотой медалью им. Ф. Тейлора «За заслуги в развитии управленческой мысли» производится, прежде всего, за последовательную деятельность по развитию системы образования, науки, культуры, здравоохранения, государственной службы, внедрение новых технологий и инновационных методов управления в бизнесе, вклад в поддержку позитивного имиджа своей страны, отечественной управленческой науки и практики на международной арене. Для награждения рассматриваются кандидатуры наиболее выдающихся ученых, преподавателей, руководителей организаций образования, науки, здравоохранения и культуры, общественных деятелей и бизнесменов-инноваторов. Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и эффективность управленческой деятельности.

Золотая медаль им. Яна Амоса Коменского
«За вклад в развитие педагогической науки»
Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» награждаются руководители организаций образования, профессорско-преподавательский состав высших учебных заведений, педагогические работники организаций повышения квалификации педагогических кадров, а также ветераны педагогического труда:
- за заслуги в области педагогической науки;
- за решение важных научно-педагогических задач или разработку новых направлений в педагогике;
- за подготовку высококвалифицированных научно-педагогических кадров (докторов и кандидатов наук, докторов PhD);
- за выдающиеся достижения в научно-педагогической деятельности.

К награждению Золотой медалью им. Яна Амоса Коменского «За вклад в развитие педагогической науки» могут быть представлены авторы значимых научных работ по педагогике:
- статей, опубликованных в сборниках материалов зарубежных международных научно-практических конференций;
- статей, опубликованных в международных рецензируемых научных журналах с ненулевым импакт-фактором (входящих в базы Скопус, Томсон Рейтер);
- монографий, учебников или учебных пособий, изданных в любом отечественном или зарубежном издательстве, или размещенных на постоянной основе в открытом доступе в сети Интернет.

Золотая медаль им. А. Маслоу
«За вклад в развитие гуманитарных наук»
Золотая медаль им. А. Маслоу «За вклад в развитие гуманитарных наук» учреждена в целях признания заслуг ученых в области гуманитарных наук (07.00.00 - исторических, 08.00.00 – экономических, 09.00.00 - философских, 10.00.00 - филологических, 12.00.00 - юридических, 13.00.00 - педагогических, 17.00.00 – искусствоведения, 19.00.00 - психологических, 22.00.00 - социологических, 23.00.00 - политических, 24.00.00 - культурологии). Основными принципами отбора кандидатов для награждения являются: инновационность, профессионализм, общественная репутация, академическая репутация и приверженность идеалам гуманизма.

Золотая медаль им. Н. Тесла
«За вклад в развитие техники и технологии»
Золотая медаль им. Н. Тесла «За вклад в развитие техники и технологии» учреждена в целях поощрения наиболее выдающихся ученых в области инженерно-технических, физико-математических и других точных наук; успешных предпринимателей, внедряющих инновационные производственные технологии; а также передовых руководителей производства, инженеров, изобретателей и рационализаторов-практиков.

Диплом Почётного доктора наук
(Doctor of Science, Honoris Causa)
Академическая степень Почётного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa) присваивается ученым, достигшим больших успехов и получившим известность в какой-либо области научных знаний, без прохождения курса обучения в докторантуре и без защиты докторской диссертации.
Почётные доктора наук привлекаются к научной и преподавательской деятельности и читают лекции в лучших вузах многих стран мира.

Нагрудный знак «Почетный доктор наук
(Doctor of Science, Honoris Causa)»
С целью возрождения академических традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, внесших значительный вклад в науку, и удостоенных академической степени Почетного доктора наук (Doctor of Science, Honoris Causa), учрежден нагрудный знак «Почетный доктор наук (Doctor of Science, Honoris Causa)», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Профессор»
С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученые или академические звания ассоциированного профессора (доцента) или профессора, учрежден почётный нагрудный знак «Профессор», изготовленный из драгоценных металлов: золота и серебра. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Нагрудный знак «Доцент»

С целью возрождения университетских традиций и повышения авторитета ученых и преподавателей, имеющих ученое или академическое звание доцента, учрежден почётный нагрудный знак «Доцент», изготовленный из драгоценного металла: серебра с позолотой. Он предназначен для ношения на правой стороне груди.

Подробности на нашем сайте: www.regionacadem.org в разделе «Награды Академии»

Regional Academy of Management
European Scientific Foundation Institute of Innovation
Regional Center for European Integration
National Institute of Economic Research
Batumi Navigation Teaching University
Sokhumi State University
Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration
East European Institute
International Toktomamatov University in Jalal-Abad
Taraz Innovation and Humanities University

Materials of the V International Scientific-Practical Conference

«Quality Management: Search and Solutions»

November 27-29, 2019
San Francisco (CA, USA)

Volume II

San Francisco, 2019

All materials are published in author's edition.
The authors are responsible for the content of articles and for possible spelling and punctuation errors.

Все материалы опубликованы в авторской редакции.
Ответственность за содержание статей и за возможные орфографические и пунктуационные ошибки несут авторы.

© Regional Academy of Management, 2019